

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

на правах рукопису

ТРИГУБ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ

УДК 94 (477) «1920/1930»:281.96

**РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 20-30-х рр. ХХ ст.:
ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗКОЛ ТА МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант –
доктор історичних наук, професор
Казьмирчук Григорій Дмитрович

КИЇВ – 2009

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.	16
1.1. Історіографія проблеми.	16
1.2. Характеристика джерельної бази.	71
1.3. Теоретико-методологічна основа та методи дослідження.	84
РОЗДІЛ 2. ОБНОВЛЕНСЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ У 1922- 1939 рр.	99
2.1. Виникнення і становлення обновленської церкви в Україні (1922 – 1923 рр.)	99
2.1.1. Церковний переворот у Москві і проникнення обновленства в Україну.	99
2.1.2. Становлення обновленської церкви в Україні та ліквідація української церковної опозиції обновленству органами ДПУ.	109
2.2. Міжконфесійна боротьба та ставлення віруючих до розколу.	161
2.3. Всеукраїнський Помісний Собор 1925 року. Проголошення Української православної автокефальної синодальної церкви. Розвиток УПАСЦ у 1925-1927 рр.	180
2.4. Українська православна автокефальна синодальна церква у 1928-1939 рр.	204
2.4.1. Всеукраїнський Помісний Собор УПАСЦ 1928 року.	204
2.4.2. Обновленська церква у 1928-1939 рр.	213
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ «БРАТСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ	

ПАРАФІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ» (1923-1925 рр.). ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРАКТИКА «СОБОРНО-ЄПИСКОПСЬКОЇ ЦЕРКВИ» (1925-1939 рр.).	229
3.1. Поширення ідеї «канонічної» автокефалії в середовищі духовенства РПЦ (1922-1924 рр.)	229
3.2. Виникнення та розвиток «Соборно-єпископської церкви» у 1925-1939 рр. та її взаємовідносини з іншими конфесіями РПЦ.	243
РОЗДІЛ 4. ІСТИННО-ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ (1927-1939 рр.)	268
4.1. «Декларація» митрополита Сергія 1927 р. та легалізація РПЦ. Виникнення антисергіївської опозиції.	268
4.2. Організація в Україні руху «істинно-православних». Справа «Істинно-православної церкви» (1931 р.)	284
4.3. «Істинно-православна церква» у 1932-1939 рр.	320
РОЗДІЛ 5. МІСЦЕ РАДЯНСЬКИХ ВЛАДНИХ СТРУКТУР У РОЗКОЛІ РПЦ.	343
5.1. Антирелігійна комісія як засіб розколу РПЦ (1922-1929 рр.).	343
5.2. Роль ДПУ у розкладанні православної церкви (1922-1927 рр.).	364
5.3. Органи НКВС у реалізації розкольницької політики.	376
ВИСНОВКИ	388
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	400
ДОДАТКИ	497

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Агітпроп – відділ агітації і пропаганди
 Адмінвідділ – адміністративний відділ НКВС
 Адмініуправління – адміністративне управління НКВС
 АРК (АК) – Антирелігійна комісія
 Архп. – архієпископ
 БОПУПАЦ – Братське об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви
 ВАК – Всеукраїнська Антирелігійна комісія
 Виконком – виконавчий комітет
 ВКП(б) – Всеросійська комуністична партія (більшовиків)
 ВМП – вища міра покарання
 ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія
 ВНК, НК – Всеросійська надзвичайна комісія, надзвичайна комісія
 Вол. – волость, волосний
 Волвиконком – волосний виконавчий комітет
 ВПЦР – Всеукраїнська православна церковна рада
 ВСС – Всеросійський Священний Синод
 ВТТ – виправно-трудоий табір
 ВУВЦУ – Всеукраїнське Вище церковне управління
 ВУНК (рос. – ВУЧК) – Всеукраїнська надзвичайна комісія
 ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
 ВУЦР – Всеукраїнська церковна рада
 ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет
 ВЦР, ВЦС – Вища церковна рада Російської православної церкви
 ВЦУ – Вище церковне управління
 Губ. – губернія, губернський
 Губадмінвідділ – губернський адміністративний відділ НКВС
 Губвиконком – губернський виконавчий комітет
 Губком – губернський комітет
 Губревтрибунал – губернський революційний трибунал
 Губфінвідділ – губернський фінансовий відділ
 ГубНК – губернський відділ Надзвичайного комітету по боротьбі з контрреволюцією, шпигунством, спекуляцією і зловживанням на службі
 ДААРК – Державний архів Автономної Республіки Крим
 ДАВО – Державний архів Вінницької області
 ДАДнО – Державний архів Дніпропетровської області
 ДАДО – Державний архів Донецької області
 ДАЖО – Державний архів Житомирської області
 ДАЗО – Державний архів Запорізької області
 ДАКіроО – Державний архів Кіровоградської області
 ДАКО – Державний архів Київської області

ДАМО – Державний архів Миколаївської області
 ДАОО – Державний архів Одеської області
 ДАПО – Державний архів Полтавської області
 ДАСО – Державний архів Сумської області
 ДАХарО – Державний архів Харківської області
 ДАХмО – Державний архів Хмельницької області
 ДАХО – Державний архів Херсонської області
 ДАЧерО – Державний архів Черкаської області
 ДАЧО – Державний архів Чернігівської області
 ДПУ (ГПУ) – Державне політичне управління (*рос.* – Государственное
 политическое управление)
 ДХЦ – Діяльно-Христова церква
 Єп. – єпископ
 ЖЦ – Жива церква
 ІПЦ – Істинно-православна церква
 КК – Кримінальний кодекс
 КНС – Комітет незаможних селян
 Комдопгол – Комітет допомоги голодуючим
 КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
 КРО – контрреволюційна організація
 КРОЦ – контрреволюційна організація церковників
 Ліквідком – ліквідаційна комісія по відокремленню церкви від держави
 МЕКОСО – Міжвідомча комісія у справах спілок і союзів
 Митр. – митрополит
 НЕП, неп – Нова економічна політика
 НКВС (НКВД) – Народний комісаріат внутрішніх справ
 НКЮ – Народний комісаріат юстиції
 ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
 Окр. – округ, окружний
 Окрком – окружний комітет
 ОПК – окружний партійний комітет КП(б)У
 Патр. – патріарх
 Повітком – повітовий комітет КП(б)У
 Політбюро – Політичне бюро
 Прот. – протоієрей
 Проф. – професор
 Раднарком (РНК) – Рада народних комісарів
 Р-н – район, районний
 Райвиконком (РВК) – районний виконавчий комітет
 РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
 РПЦ – Російська православна церква
 РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія
 РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
 СБ, СВБ – Спілка безвірників, Спілка воєвничих безвірників
 СБУ – Служба безпеки України

СВ – секретний відділ ДПУ
Св. Синод – Святійший Синод, Священний Синод
Свящ. – священник
СЄЦ – Соборно-єпископська церква
Сільрада – сільська рада
СОДАЦ – «Союз общин Древньо-апостольської церкви»
СОЧ – Секретно-оперативна частина ДПУ
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СРЦО – «Союз ревнителів церковного оновлення»
СЦВ – «Союз церковного відродження»
УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
УПАЦ – Українська православна автокефальна церква
УПАСЦ – Українська православна автокефальна синодальна церква
УПЦ – Українська православна церква
УСЦ – Українська синодальна церква
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦВК – Центральний виконавчий комітет
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК – Центральний Комітет

ВСТУП

Актуальність проблеми. На сучасному етапі розбудови незалежної і суверенної Української держави виключно важливим є переосмислення багатьох проблем нашої історії, які ще в недавньому минулому піддавались фальсифікації або ж взагалі замовчувались. Однією з них є розкол Російської православної церкви 20-30-х років ХХ ст. Особливого значення набуває в даному плані визначення ролі керівних органів радянської держави у процесі розколу РПЦ, внутрішні рушійні сили у середовищі духовенства та віруючих, позитивні і негативні явища, зв'язані із цим процесом.

Глибокий і вдумливий аналіз становища церкви за радянських часів дозволить відшукати шляхи виходу із складної релігійної ситуації, що склалась в Україні у 1990-х роках і триває до сьогодні. Можна говорити про повернення історії до невирішених у минулому проблем, адже інтенсивне накопичення негативних явищ в українському православ'ї відбувалося протягом декількох століть, коли церква, як і Україна в цілому, були позбавлені самоуправління і стали жертвами російської світської влади. Глибока рефлексія цих процесів у суспільній свідомості вперше відбулася на початку ХХ ст. і вилилася у реформаторський «обновленський» рух та «рух за автокефалію», що мав яскраво виражені обновленські тенденції.

Систематичне вивчення причин і внутрішніх рушійних сил розкольницьких течій в середовищі РПЦ допоможе глибше усвідомити причини і корені сучасного розколу, виявити можливі шляхи його подолання. Також урахування власного історичного досвіду у взаємовідносинах держави і РПЦ допоможе уникнути численних помилок

при виробленні та реалізації законів, законодавчих актів і нормативних документів, що стосуються діяльності релігійних організацій.

Досягнення в Україні на початку 90-х років реальної свободи віросповідань та будівництво незалежної демократичної держави привели до активізації вивчення релігійних рухів, різних течій православ'я й державно-церковних відносин у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Проте питання передумов виникнення, зародження та історичного розвитку різних течій в РПЦ залишаються слабо дослідженими. Українська історіографія характеризується лише поодинокими роботами, які б торкалися даної проблематики, а ряд питань (історія Братського об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви (БОПУПАЦ), Істинно-православна церква (ІПЦ), Григоріанський розкол) майже не вивчені. У зв'язку з цим, перед автором закономірно постає необхідність проведення багатостороннього дослідження документальних джерел про зародження, історичний розвиток і згасання рухів у середовищі РПЦ, а також з'ясування ролі у цьому процесі радянської держави, визначення внутрішніх рушіїв тощо. Це дозволить більш об'єктивно розглянути механізм, особливості та наслідки цього складного процесу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження виконано в рамках науково-дослідної роботи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Історія формування і розвитку Української держави» (державний реєстраційний номер № 01 БФ046-01). Тема дисертації затверджена Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 23 травня 2007 року, протокол № 9.

Мета дисертації полягає у тому, щоб всебічно проаналізувати та висвітлити процес виникнення, розвитку та занепаду нових рухів в РПЦ на території України, з'ясувати причини їх появи та визначити наслідки для подальшого розвитку православ'я на території України, для чого визначаються **основні завдання** дослідження:

а) висвітлити та проаналізувати стан розробки проблеми і визначити рівень її наукового осмислення, узагальнити історіографічні надбання, оцінити джерельну базу;

б) визначити передумови виникнення першого розколу в РПЦ – обновленського руху та з'ясувати його причини;

в) відтворити процес розвитку обновленського руху в Україні протягом 20-30-років;

г) прослідкувати виникнення та розвиток інших течій – БОПУПАЦ, СЄЦ, Істинно-православної церкви. З'ясувати передумови і причини їх виникнення;

д) дослідити взаємовідносини радянських органів влади і духовенства РПЦ та їх вплив на виникнення та поширення нових течій;

е) з'ясувати місце і значення нових рухів у релігійно-духовному житті України;

є) розглянути українізаційні процеси у середовищі обновленської церкви та БОПУПАЦ-СЄЦ;

ж) розкрити регіональні особливості виникнення та поширення різних течій РПЦ;

з) простежити репресії проти духовенства та віруючих, їх причини і вплив на поширення нових рухів РПЦ;

и) узагальнити результати дослідження і показати можливості їх практичного застосування у наш час.

Об'єктом дослідження виступає Російська православна церква в усьому її різноманітті в цілому.

Предметом дисертаційного дослідження виступає інституційний розкол РПЦ та її виокремлені рухи, як складова частина релігійного життя України першої половини ХХ ст., міжконфесійні відносини в їх середовищі на соціальному та інституційному рівнях. Важливими складовими предмету є віруюче населення, державні структури та духовенство.

Автор цілеспрямовано розглядає винятково ті конфесійні утворення, що ототожнювали себе із Російською православною церквою (офіційна назва до середини 1940-х років), на відміну від новоутвореної Української автокефальної православної церкви, її відгалуження «Діяльно-Христової церкви» та спадкоємиці 1930-х років – УПЦ, що **повністю відмежувалися від РПЦ**, оголосивши себе продовжувачами традицій Київської митрополії до її насильницького приєднання до Московської Патріархії у 1686 р.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 20-30-х років ХХ ст., оскільки у ці роки відбувся процес розколу РПЦ, поява обновленства (1922 рік), час його діяльності та його згасання (кінець 1930-х рр.), діяльність БОПУПАЦ (1923-24 рр.) та «Істинно-православної церкви» (1927-30-і рр.). *Нижня межа* пояснюється зміною державно-церковних відносин і втіленням політики розколу щодо РПЦ та виникненням нових православних конфесій. *Верхня межа* зумовлена угасанням активного релігійного життя, фактичною ліквідацією більшості новоутворених конфесій і злиттям їх осередків із Московською Патріархією.

Окрім того, саме з цим періодом пов'язано в історіографії більше всього «білих плям», замовчувань, тенденційності, всіляких перекручень, породжених потребами в обґрунтуванні курсу на «рішучу» боротьбу з релігією, що був визначений партією більшовиків.

Територіальні рамки дослідження визначаються територією УСРР-УРСР 1920-1930-х років, а також Республікою Крим, що належала до РСФРР, але у церковному відношенні підпорядковувалася Києву (Український Екзархат РПЦ) та Харкову (УПАСЦ – до 1925 р., коли Кримська митрополія відокремилася від Українського Синоду).

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена критичним аналізом літератури з досліджуваної проблеми, введенням до наукового обігу значного масиву нових джерел, що дозволило автору сформулювати наступні положення, які становлять **наукову новизну**:

вперше:

– створена комплексна праця про міжконфесійні взаємини в радянській Україні 20-30-х рр. ХХ ст. в період інституційного розколу РПЦ;

– в концептуальному плані виклад ведеться з точки зору взаємин *канонічна церква – конфесії, які утворилися внаслідок розколу, – регіони – миряни (віруючі) – державна влада;*

– досліджено долю, або ж окремі періоди в житті багатьох церковних ієрархів і рядових священиків, яка не була висвітлена в науковій історичній літературі, зокрема єпископів Алексія (Баженова), Онуфрія (Гагалюка), Рафаїла (Прозоровського), багатьох представників антисергіївської опозиції та інших;

– сформульовано тезу, що приєднання до оновлення частини ієрархів канонічної православної церкви не результатом їхніх ідейних переконань, а виявленням самозбереження в роки формування тоталітарної системи в СРСР, зокрема в радянській Україні, у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.;

– оновленство та інші розкольницькі конфесії в радянській Україні, як і всьому СРСР, не мали жодної перспективи для свого подальшого розвитку у зв'язку з надзвичайно стійкими традиціями канонічного православ'я серед віруючих, а підтримка оновленства з боку радянської влади з самого початку була спланована як тимчасовий захід для боротьби з тихонівщиною, а в ідеологічному плані вона не вписувалася в концепцію створення в майбутньому на території СРСР атеїстичного суспільства;

– на основі широкого джерельного матеріалу показано в масштабах всієї України ставлення більшості селянства до оновленства, яке характеризувалося його категоричним несприйняттям. Особливо противилось воно введенню нового стилю літочислення. Опорою тихонівців були заможні селяни й середняки, серед нечисленних груп оновленства переважали бідняки й середняки;

– позитивним моментом оновленської церкви в Україні є спроба її

демократизації і реформування (перехід до григоріанського стилю, формування білого єпископату, українізація богослужіння), проте, досягти цього не вдалося через опір канонічного духовенства, релігійного світогляду більшості населення, вікові усталені традиції православ'я;

– хоча обновленська церква в Україні знаходилась під невсипущим наглядом більшовицької партії, органів радянської влади, зокрема ДПУ-НКВС, цей факт не можна однозначно зводити до негативу, адже була офіційна підтримка українізації та автокефалії Російської православної церкви в УСРР;

– причинами кризи обновленського руху і його повного занепаду у 30-х рр. ХХ ст. автор дисертації вважає його ідейне переродження, коли кар'єристи і честолюбці, переконавшись у марності своїх сподівань щодо стабілізації обновленської церкви; розчарування рядових священиків у своїх мріях про поліпшення свого матеріального становища. До того ж перехід більшовицької партії та органів радянської влади від підтримки обновленства до нещадної боротьби з усіма релігійними конфесіями спонукав обновленців до блоку з канонічною РПЦ, до об'єднання всіх віросповідань для боротьби з безбожництвом. А радянський уряд, на певному історичному етапі скориставшись потенціалом обновленського руху для реалізації програми для знищення релігії й церкви в СРСР і не одержавши очікуваного результату, відчув себе спроможним домогтися перемоги атеїзму без допомоги церковних розкольницьких угруповань. Обновленці стали непотрібними, «шкідливими» й були репресовані в основній своїй масі;

– вперше детально досліджено формування у другій половині 20-х рр. антисергіївської церковної опозиції, яка заважала не тільки митрополиту Сергію будувати нову РПЦ у цілковитій узгодженості з радянською владою, а й перешкоджала радянській владі створювати підпорядковану їй Російську православну церкву;

– висвітлено історію Істинно-православної церкви в Україні 1930-х

років, визначені основні центри, провідних діячів, репресії каральних органів проти духовенства та віруючих.

подальший розвиток дістали:

– комплексного вивчення зазнала історія Соборно-єпископської церкви та її попередниці – БОПУПАЦ: проаналізовані передумови та причини їх виникнення, ідеологічна основа та генетична спадкоємність із РПЦ;

– новими фактами підтверджується теза провідної, але неключової ролі радянських органів влади та компартії у розколі РПЦ;

уточнено:

– статистичні дані православних конфесій, що ототожнювали себе із РПЦ як на всеукраїнському рівні, так і на регіональному;

– окремі біографії духовенства та віруючих в усіх православних конфесіях УСРР, що розглядаються;

– історію та діяльність Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У, при цьому вперше розкрито становлення, видозміни та діяльність даної структури на місцевому рівні.

доповнено:

– періодизацію радянської та зарубіжної історіографії з проблеми історії РПЦ;

– видову класифікацію джерел доповнено оригінальним видом, що з'явився на межі XX-XXI століть – новітньою агіографією;

– не лише на загальноукраїнському, а й на регіональному рівні висвітлено ставлення віруючих до обновленських новацій та реформ – автокефалія, українізація, виборний єпископат, повторна одружаність духовенства, жонатий єпископат тощо, а також їх втілення в життя на місцях;

– місце та роль органів ДПУ-НКВС у розколі РПЦ в Україні, механізми реалізації ними розкольницької політики та прийоми антирелігійної боротьби;

– існуючі дослідження, присвячені проблемі реабілітації жертв сталінських репресій 20-30-х років ХХ ст., зокрема розглянуто безпідставність більшості обвинувачувальних висновків щодо православного духовенства усіх рівнів та багатьох віруючих.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що вперше в історичній науці здійснено комплексне дослідження з даної проблеми, матеріали якого можуть бути використані при написанні підручників з історії релігій в Україні, релігієзнавства, історії України та узагальнюючих праць з історії православ'я, у визначенні правового законодавства держави щодо свободи совісті та віросповідання. Особливий інтерес матеріали дисертаційного дослідження можуть представляти при виробленні загальної стратегії створення єдиної Всеукраїнської помісної автокефальної церкви.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки наукового дослідження знайшли відображення у доповідях на 42 міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях: Міжнародній науковій конференції «Історична наука: проблеми розвитку» (Луганськ, 2002); 8 щорічних науково-методичних конференціях «Могилянські читання» (Миколаїв, 2002-2009); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Наукові дослідження в контексті історичних проблем» (Миколаїв-Одеса, 2003); VI і VII Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Гуманітарно-економічні дослідження» (Миколаїв-Одеса, 2005, 2006); I-III Міжнародних наукових конференціях «Релігія і Церква в історії України» (Полтава, 2005, 2007, 2009); III Міжнародному науковому Конгресі українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 2006); 4-6 Міжнародних наукових конференціях «Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії» (Київ, 2006-2008); Міжнародній науковій конференції «Архівні джерела у формуванні історичної пам'яті» (Херсон, 2006); IV-VI Миколаївських обласних краєзнавчих конференціях «Історія. Етнографія. Культура. Нові

дослідження» (Миколаїв, 2002, 2004, 2006); Чотирьох міжнародних науково-практичних конференціях «Історія релігій в Україні» (Львів, 2006-2009); 1 і 2 Міжнародних науково-практичних конференціях «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, 2007, 2009); III Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: регіональний вимір української історії» (Ніжин, 2007); Міжнародній науково-практичній конференції «Дослідження джерел з історії українського і польського народів» (Херсон, 2007); VI Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 600-річчю першої історичної згадки про Чернівці (Чернівці, 2007); Міжнародній інтердисциплінарній науковій конференції «Європа-Польща-Україна: минуле, сучасність, майбутнє» (Умань, 2008) та інших.

Дисертація пройшла обговорення на засіданнях кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка і кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 2 монографії: «Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922-1939 рр.)» (18,1 др. арк.) та «Розкол Російської православної церкви в Україні (20-30-і роки ХХ ст.): між Державним політичним управлінням та реформацією» (17,44 друк. арк.) та 40 наукових праць (з них 22 – у фахових виданнях, що входять до переліків, затверджених ВАК України).

Структура та зміст дисертації визначені метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, що поділені на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури (718 назв), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 510 сторінок друкованого тексту, з них основного тексту – 399 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА – МЕТОДОЛОГІЧНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Незважаючи на активізацію досліджень у царині історії РПЦ міжвоєнного періоду, багато питань залишаються у колі маловивчених проблем. Для визначення рівня вивчення тих чи інших аспектів, а також для окреслення майбутньої проблематики наукових досліджень необхідно докладно прослідкувати історіографію даної тематики.

Радянська історіографія. Перші роботи, які висвітлювали різнобічні процеси, що відбувалися як у середовищі РПЦ, так і в напрямі державно-церковних відносин, з'являються у 1920-х роках одразу ж за подіями. Авторами їх були, переважно, агітатори та партійні діячі В. Бонч-Бруевич, П. Красиков, Я. Окунев, І. Степанов, І. Сухоплюєв та інші [422; 433; 501; 520; 529; 575; 578-582; 612]. Дані роботи були покликані дати загальну характеристику явищам, що відбувалися в церковному колі й виступали як посібники для агітаторів. Основними питаннями, що порушувалися в них, були: ставлення партії та держави до зазначених подій, лінія поведінки лекторів-антирелігійників, ставлення робітничого класу до розколу та нових конфесійних угруповань тощо. Таким чином, дані роботи можуть служити для визначення офіційної політики держави до розколу РПЦ, а також надають хоча й тенденційний, але цінний фактичний матеріал про події як в центрі, так і на місцях.

Крім того, в подібних працях мала місце спроба довести споконвічну, класово-генетичну схильність РПЦ до контрреволюційності, що мовби апріорі виправдовувала застосування репресивних заходів стосовно священнослужителів і активістів із числа мирян [423; 441; 514; 564].

Дещо інший характер мають роботи обновленських ідеологів та провідних діячів – церковного історика професора Б. Тітлінова [584-586] й обновленського митрополита О. Введенського [428-430]. Являючи собою мішанину історичного дослідження та мемуаристики, ці праці носять агітаційно-пропагандистський і полемічний характер та служили здебільшого ідеологічно-програмною основою становлення обновленської церкви. Вони цінні своєю фактологічною стороною для дослідження питань зародження обновленства та його становлення в російському центрі, ставленням його лідерів до основних питань реформаторства.

У той же час ґрунтовний аналіз обновленства, його сутності та причин розколу здійснив професор Б. Тітлінов, про що відзначала у своєму дослідженні російський історик Н. Кривова [506, с.20]. Найближчу причину розколу Б. Тітлінов бачив у декреті про вилучення церковних цінностей, який, на його думку, був логічним наслідком установлених відносин держави і церкви. Він вважав, що церква розкололася на тих, хто розумів, що церковне майно перестало бути церковним, і тих, хто побачив у цьому акт замаху на церковну власність. На відміну від офіційної історіографії, що оцінює перехід частини духовенства на позиції обновленства та лояльного ставлення до радянської влади як тактичний хід духовенства з метою втримання церковної влади і прикриття «антирадянської» сутності новою формою, Б. Тітлінов стверджував, що примирення нової церкви із соціальною революцією відбулося тому, що вона внутрішньо прийняла соціальний переворот, що вона солідарна з гаслами соціально-визвольного руху. «Акцент» на такому ставленні до держави, за яку супротивники нової церкви стали називати її «радянською», автор пояснював лише тактичними міркування руху [584, с.5-7, 13].

Окрім того, Б. Тітлінов не тільки докладно описав особливості й відмінності двох основних обновленських груп і розкрив сутність їх програмних вимог, але й побачив у неоднорідності руху причину розколу

самого обновленства. До помірної групи він відносив «Церковне відродження», яка ставила завдання виходу церкви з тогочасного становища, переходом на «шлях широкого релігійного будівництва». «Жива церква», що виступала за церковну революцію як боротьбу білого духовенства із чернечим єпископатом, оголошувалася Б. Тітліновим радикальною, відірваною від віруючих. У своїх роботах дослідник чимало уваги приділив міркуванням над питанням, що являло собою обновленство, – реформацію чи революцію. На його думку, обновленський рух – це не реформація, тому що він не передбачав перегляду обрядів і догматики, не торкався символу віри. Це й не революція, вважав автор, оскільки обновленці прагнули провести реформи не революційним шляхом, а соборним, тобто традиційним. Використання революційних, неканонічних методів, таких як захоплення влади, застосованих лідерами руху, Б. Тітлінов виправдовував історичними прецедентами [584, с.15-20, 24-32, 40, 53-55, 60].

Важливо відзначити, що в програмах обновленців Б. Тітлінов не побачив підпорядкування церкви державі, тому що нова церква стояла, на його думку, на ґрунті декрету про відокремлення церкви від держави. Говорячи про свободу церкви від держави всупереч реальним історичним фактам, Б. Тітлінов стверджував, що віросповідні справи анітрохи не цікавлять радянську владу. Таким чином, автор не бачив або не хотів бачити реальної практики використання владою обновленського руху з метою розколу церкви, не помічаючи демагогічності декларацій радянської влади [584, с.32-34].

У кінці 30-х рр. ХХ ст. спробу написати історію розколу православної церкви в СРСР зробив колишній Ленінградський обновленський митрополит Ніколай (Платонов) [547]. Але, будучи на той час вже атеїстичним пропагандистом в умовах масових гонінь на церкву та антирелігійної пропаганди, його робота наближається до агіт-брошур, які масово видавалися протягом 1920-30-х років.

Якщо окремі аспекти виникнення та розвитку обновленства порушувалися в радянській історіографії міжвоєнного періоду, то проблематика «Істинно-православної церкви» взагалі ігнорувалася як щось ефемерне та неіснуюче. Нами не знайдено жодної публікації, де б цього питання щодо українських територій торкалися хоча б у загальних рисах. Натомість окремі проблеми російського церковного підпілля висвітлювалися. Так, у 1929 р. вийшла тенденційна популярна брошура С. Навагінського, що розповідає про рух федоровців, який набув поширення в Центральному чорнозем'ї і являв собою одне з відгалужень ІПЦ-ІПХ [523]. Підпілля тут трактується як політичне, контрреволюційне явище, а його члени – як внутрішні вороги радянської влади. Причини виникнення церковного підпілля пояснюються через призму опору сільської буржуазії і церковників радянській владі.

Окремі згадки про катакомбний рух зустрічаються в загальних агітаційних роботах [456; 515; 557-558]. Незважаючи на вищезгадані недоліки цих робіт, вони містять цінну інформацію про ранній генезис деяких підпільних громад, про їх лідерів, особливості ідеології тощо. Тенденційність цих робіт знижує їх наукову цінність, але вони зберігають значення важливого, а почасти єдиного історичного джерела.

Подібний характер мають роботи, що стосуються питань боротьби радянської системи з церковними опозиціонерами, хоча факт репресій і не приховувався в літературі та наводилися непоодинокі випадки роботи репресивної машини проти духовенства, але це здебільшого подавалося як боротьба з контрреволюціонерами, шпигунами та фашистськими прихвоснями. Так, Б. Кандідов зазначає, що всі церковники – «шпіони та агенти світової буржуазії», що доводиться автором через зв'язки із закордоном. Навіть митрополит Сергій (Страгородський), який діяв у руслі лояльного ставлення до радянської влади і мав пробільшовицький курс, отримав епітети «святоша, распутінський прислужник, лицемір і ханжа, ватажок тихонівців-староцерковників», а взагалі всі представники

православного духовенства – «шахраї, злодії, авантюристи, пройдисвіти» і т.д., або «середовище решток експлуататорських класів... [наповнене] троцькістами, бухаринцями, зинов'євцями – мерзенними зрадниками, підлими наємниками фашистів» [479, с.66-68]. Тобто радянські автори всіляко прагнули обґрунтувати сталінську формулу про неминучість загострення класової боротьби в ході соціалістичного будівництва, наводячи чимало прикладів (найчастіше надуманих) ворожої, саботажницької і шпигунської діяльності релігійних об'єднань [442; 479; 530; 599].

У 1940-1950-х роках питаннями історії РПЦ міжвоєнного періоду практично не займалися. Якісно новий етап в історіографії проблематики почався в 1960-х роках, коли вже почали даватися ознаки результати накопичення фактологічного матеріалу та, як наслідок, видання узагальнюючих праць. Це дало змогу виявити нові проблеми, багатшою стала тематика, глибина розробки та наукового аналізу. Історики розпочали висвітлення історії обновленського руху, щоправда, присвячуючи цьому лише окремі розділи своїх робіт. Обновленство привернуло увагу головним чином філософів, у роботах яких розглядалися проблеми еволюції православ'я, його модернізації. Але в цілому, у своїх оцінках історики цього періоду не виходили за межі загальноприйнятих поглядів, сформованих ще в попередній період, і термін «церковна контрреволюція» продовжував домінувати в історичних дослідженнях.

Насамперед, треба відзначити значні теоретичні роботи філософів-атеїстів: П. Курочкіна, М. Красникова, М. Гордієнка та інших [437-440; 500; 502; 508-509]. У цих роботах, крізь призму реформаторської еволюції РПЦ простежується розвиток обновленського руху, сутність його реформаційних установок, соціальна база, причини виникнення та згорання руху. Виникнення розколу зводиться в основному до пристосовництва духовенства у зв'язку зі зміною соціально-політичних умов існування, зміною його політичної орієнтації тощо. У той же час

дослідники не відмовляються від глибинних коренів обновленсько-реформаторських тенденцій, що зародилися у дореволюційні часи. Темі обновленського церковного розколу присвятив спеціальну статтю М. Шейнман. У ній у руслі загальноприйнятих трактувань було представлено загальний огляд історії руху, виявлено його соціально-економічне коріння й подано оцінку програми [613, с.41-64].

Як уже зазначалося, історія обновленського руху активно розроблялася переважно філософами й не була предметом спеціального дослідження істориків, порушувалася лише в окремих розділах розглянутих нами монографій. Але 70-і роки ХХ ст. відзначилися пильною увагою істориків до питань «обновленського» розколу церкви 20-х рр. ХХ ст. У рамках загальних досліджень з теми історики робили спроби розглянути причини виникнення обновленського руху і його роль у розколі церкви [597; 675; 701].

Найбільш вагомим та фактично єдиним спеціальним комплексним дослідженням в радянській історіографії з проблеми історії обновленського розколу є праця О. Шишкіна, яка розкриває основні позиції його докторської дисертації [616; 705]. Основним завданням, яке поставив перед собою вчений, стало відновлення загальної картини «обновленського» руху, що «відображає історію пристосування РПЦ до нових соціально-економічних і політичних умов, що породжені перемогою Жовтневої соціалістичної революції» [616, с.6]. Звісно, роботу написано у відповідних ідеологічних та методологічних традиціях, що характерні для радянської атеїстичної історіографії й оцінки автора, певною мірою, не можуть претендувати на об'єктивність. До того ж автор припустився типової для світських істориків помилки, що полягала в недостатньому врахуванні специфіки православ'я як конфесії (догматів, канонічного укладу), що обернулося неможливістю без викривлення зрозуміти й відбити особливості внутрішнього життя РПЦ. Розглядаючи церкву як соціальний інститут, організацію, що діяла в реальній соціально-

політичній обстановці, О. Шишкін представляв обновленство виразником поглядів дрібнобуржуазних верств населення, що намагалися пристосуватися до радянської дійсності, щоб зарекомендувати себе в якості «союзників трудового народу». В ідеології обновленства, на його думку, першорядне значення мало визнання радянської влади. Реформи церковного побуту були вторинними стосовно «ідейної програми». Російський дослідник диякон І. Соловйов відзначав, що, незважаючи на всі недоліки роботи О. Шишкіна, він «зумів зробити декілька оригінальних висновків» [572, с.5], що у вустах представника Московської Патріархії звучить досить вагомо.

Окрім того, що О. Шишкін створив першу комплексну роботу в радянській історіографії з історії обновленської церкви, йому належить також спроба висвітлення розколів 1925 та 1927 рр. – так званих «григоріївського» та «сергіївського» [616, с.290-314]. Дослідник відзначав, що в основі чвар, які виникли між ієрархами є «не честолюбне «прагнення влади» ієрархами... і не прагнення цих ієрархів оберегти чистоту церковних канонів, які начебто попирає м. Сергій. Головна причина – політична. Опозиціонери-староцерковники були незадоволені політичним церковним курсом, узятим м. Сергієм й оголошеним ним у його Декларації від 29 липня 1927 р.» [616, с.309]. Уважний розгляд вказаної проблеми у світлі нових документів підтверджує, що цей висновок має під собою об'єктивне підґрунтя, але є дещо спрощеним.

Беззаперечно, монографія О. Шишкіна стала значною подією в радянській історіографії церковної історії і є важливою й актуальною роботою і для сучасної історичної науки, бо, відкинувши усі штампи, вона несе в собі значний фактичний матеріал, що базується на першоджерелах. У той же час процеси на території України автором не розглядаються, що обмежує її залучення у дослідницькі праці вітчизняної тематики.

В інших історичних роботах тема обновленського руху не одержала скільки-небудь розгорнутого дослідження, але продовжувала активно

розроблятися філософами-атеїстами [498; 694].

Паралельно з поглибленням вивчення феномену обновленства активізується вивчення нелегального опозиційного церковного підпілля. Для вивчення природи цього феномена в 1959-1961 рр. дослідницькою групою Інституту історії АН СРСР під керівництвом О. Клібанова було проведено декілька експедицій, що дозволило зібрати значний фактологічний матеріал. Цією групою вперше були описані найбільш яскраві складові церковного підпілля – рухи «істинно-православних християн» (ІПХ) і «істинно-православна церква» (ІПЦ), приділено увагу їх генезису, вченню і сучасному (на той момент) стану. За результатами дослідження О. Клібанов для позначення цих рухів увів у науковий обіг поняття *позацерковна православна течія*. Широка джерельна база дозволила з достатньою точністю відтворити вигляд цих течій.

Однак інтерпретація зібраного матеріалу та методика дослідження, як і в попередні роки, значною мірою залишалися політизованими. Як і раніше, позацерковні православні течії зводилися до ідеології «контрреволюційної тихонівщини» й описувалися як свого роду антирадянські організації, що надавало їм вигляду монолітних релігійних інституцій. Проблема різних напрямів усередині них майже не розглядалася [496-497].

Недоліки досліджень початку 1960-х рр. почасти були виправлені через десять років воронезьким ученим О. Дем'яновим [448]. Він докладно описав становлення й особливості вчення ІПХ. Ним уперше були охарактеризовані різні напрями цієї течії. Будучи в минулому активістом ІПХ, він представив у своїй праці унікальні відомості, здобуті, за його визначенням, методом «включеного спостереження», у тому числі – деякі аспекти самосвідомості ІПХ. Для нас дані роботи цікаві тим, що вони стосуються історичних умов виникнення ІПХ-ІПЦ, тобто розкривають загальні події 20-30-х років ХХ ст. Окрім цього, О. Дем'янов висвітлює події Центрально-чорноземного району, який очолювався Екзархом

України по ІПЦ єпископом Алексієм (Буєм), і відповідно, регіон був тісно пов'язаний зі східноукраїнськими громадами «істинно-православних».

Окремо треба зупинитися на *церковній історіографії післявоєнного періоду*. Вона представлена творами представників Московської Патріархії, що написані в руслі офіційної позиції МП: А. Кузнецова, Сергія (Ларіна), Іоанна (Сничова) та Феодосія (Процюка) [507; 468; 570; 601]. Роботи перших двох авторів присвячені історії обновленського руху в РПЦ і є майже дотичні (причиною цього є банальний плагіат). А. Кузнецов писав, що обновленський розкол у Російській церкві став логічним підсумком руху за церковне оновлення, ідеї якого народилися в надрах дев'ятнадцятого століття. Разом з тим, «якщо церковне оновлення було ідеєю часу й ідейно виправдовувалося прагненням до кращої організації церковного суспільства, звичайно, у суворих рамках святого православ'я, то обновленський розкол являв собою організоване збіговисько різнорідних елементів, ...що увірвалися в огорожу церкви заради її руйнації» [507, с.135, 140]. Обновленство 1920-х років у автора виступає авантюрним кроком окремої групи, а його зникнення є цілком природним процесом.

Для сучасних дослідників ця робота може бути корисною в декількох випадках. Вона являє собою погляд на обновленство з протилежного табору і, відповідно, із залученням джерел внутрішньоцерковного походження; її автор був наближеним до церковних кіл і сам брав безпосередню участь у боротьбі з обновленством, що перетворює його роботу із наукового доробку в цінне джерело особистісного характеру і на відміну від багатьох російських дослідників, автор говорить про події на території України, що дає можливість її використання в конкретно-історичних вітчизняних дослідженнях.

Праця митрополита Іоанна (Сничова) присвячена так званим розколам правого толку і представляє одне із небагатьох досліджень, які роблять спробу розкрити природу виникнення правої опозиції та ІПЦ. Вона

виконана в суворих рамках Московської Патріархії й тому значна частина оцінок, які подає автор, а також причинно-наслідкові зв'язки і висновки не завжди обґрунтовані та не підтверджуються сучасними дослідженнями і нововведеними джерелами.

Рішення та дії м. Сергія автор безумовно схвалював, безапеляційно й апологетично виправдовував, негативні для РПЦ наслідки «вимушеної» угоди 1927 р. з богоборчою державою, по можливості, замовчував; дії церковних лідерів, що зайняли непримиренну позицію стосовно політики заступника патріаршого місцеблюстителя, характеризував як розкольницькі.

Дуже цікавою для українського дослідника є робота Феодосія (Процюка), яка розкриває історичний шлях самостійних угруповань, що виникли на теренах України. Використовуючи увесь спектр доступних, на момент написання роботи, джерел: документи внутрішнього походження, церковну та світську пресу, спогади, автор створює картину розколу РПЦ в Україні на матеріалах Полтавської єпархії. І хоча дослідження має певні вади: фрагментарність, суб'єктивність, некритичне ставлення до джерел тощо, воно може служити важливим, а інколи і єдиним, джерелом фактичного матеріалу під час вивчення внутрішньої природи розколу та його відображення в українських реаліях.

Отже, оглядове вивчення здобутків світської та церковної історіографії СРСР дає можливість визначити її загальні риси, а саме:

- антирелігійна спрямованість розробок, де діяльність РПЦ розцінюється з позиції негативу;
- усі роботи виконувалися на матеріалах центральних регіонів РСФРР, а події на українських територіях обходили стороною, що призвело не просто до невивченості певних питань, а до перетворення історії розколу РПЦ в Україні в «білу пляму» вітчизняної історіографії;
- питанню виникнення церковної опозиції не приділялося уваги, а факти боротьби з опозиціонерами взагалі замовчувалися, уникаючи даного

аспекту проблеми;

– обидва напрями історіографічних здобутків на теренах СРСР (світський та церковний) розвивалися в руслі певної ідеології, конкретних установок та штампів;

– обмеженість джерельної бази робіт, замовчування окремих фактів, що не давало змоги створення максимально об'єктивної картини процесів у середовищі РПЦ та врівноваженої їх оцінки;

– праці можуть (і повинні!) використовуватися в сучасних дослідженнях за умови критичного до них ставлення з врахуванням умов, у яких вони створювалися.

Сучасна російська історіографія. В останні десятиліття у зв'язку з демократичними процесами на пострадянському просторі та новим церковними розколами (в Російській Федерації вийшла із підпілля Істинно-православна церква, з'явилися парафії закордонної РПЦ, в Україні відродилися УАПЦ та ІПЦ, з'явився Київський Патріархат) знову з'явився інтерес до історії церковних рухів, як обновленського, так і автокефального характеру. Розвал Радянського Союзу та заборона діяльності комуністичної партії привели до розсекречення багатьох фондів центральних та місцевих архівів, а також відомчих архівів ФСБ-СБУ, які відразу ж знайшли своїх дослідників, що почали планомірно розкривати так звані «білі плями» історії 20-30-х років ХХ ст. Однією з них є розкол у Російській православній церкві (РПЦ).

Першими до цієї проблематики звернулися дослідники Москви та Ленінграда: В. Алексєєв [402-403], М. Одинцов [526-528; 693], С. Савельєв [567-568], О. Васильєва [424-427], М. Покровський [549-551], М. Шкаровський [617-622], трохи пізніше – А. Кашеваров [486-488; 685], І. Осипова [532], Н. Кривова [506; 689], С. Петров [542-546] та інші. Не залишилися осторонь і представники духовенства: Дамаскін (Орловський), В. Ципін, Г. Митрофанов, І. Соловійов, О. Журавський [444; 460-461; 521; 572; 605-608].

Більшість робіт світських істориків зосереджено на системі державно-церковних відносин (В. Алексєєв, М. Одинцов, М. Шкаровський, О. Васильєва), питаннях державної політики щодо церкви через систему органів держави (С. Савельєв, С. Петров, М. Покровський) тощо. У результаті глибокий аналіз внутрішньоцерковних процесів оминається, як і ґрунтовна розробка історії конфесійних осередків, що утворилися внаслідок боротьби всередині РПЦ.

У той же час окремі питання нашої проблематики все ж таки були висвітлені В. Алексєєвим та А. Кашеваровим (початковий етап розвитку обновленства, його рушійні сили та роль радянських органів у розколі), М. Шкаровським (комплексна історія обновленського руху, церковне підпілля та йосифлянський рух), М. Покровським, С. Петровим та С. Савельєвим (роль Політбюро та АРК у розколі та підтримці обновленської церкви), І. Осиповою (йосифлянський рух та історія «Істинно-православної церкви»). Роботи Н. Кривової, які значною мірою стосуються питання вилучення церковних цінностей, дали змогу зрозуміти істинну мету кампанії 1922 р.: тероризувати церкву, підірвати її економічно і, зламавши її духовний опір, розколоти і підірвати, таким чином, вплив на народні маси. Зупинимось на деяких з цих робіт детальніше.

Одним із перших до переосмислення змісту державно-церковних відносин та характеристики державної політики щодо РПЦ звернувся В. Алексєєв. Його робота «Ілюзії та догми» направлена на переосмислення багатьох питань державно-церковних відносин радянського періоду. Характер книги є досить полемічним і суперечливим. Розглядаючи питання виникнення розколу, автор зосереджується на штучності даного явища, хоча й не відкидає його глибинного коріння, яке сягає початку ХХ ст. [403, с.224]. Обновленство міжвоєнного періоду, на думку В. Алексєєва, не стільки явище, скільки амбіційні прагнення «порівняно молодих священнослужителів, що майже не встигли себе

«скомпрометувати... трепетним служінням царизму» і настирливо рвалися до влади в РПЦ» [403, с.223].

Подібну до свого попередника характеристику розколу дає А. Кашеваров, який, не розглядаючи внутрішні процеси в РПЦ, наполягає на провідній ролі ВНК-ДПУ та Політбюро у виникненні обновленської церкви [487, с.226-230, 233-243]. Ідейним батьком розколу дослідник називає відомого чекіста М. Лаціса, а втілювачем і фактичним організатором – Л. Троцького. А. Кашеваров доводить, що розкол РПЦ – це «головне політичне завдання, що висунуло керівництво країни в ході кампанії з вилучення церковних цінностей». Загалом робота хоча й ґрунтовна, але автор розглядає дане явище винятково в аспекті державно-церковних відносин. Розкол тут не вияв накопичених у минулі роки історії православ'я негараздів, а реалізація політичного принципу «розділяй та володарюй» [487, с.360, 375].

Отже, роботи В. Алексєєва й А. Кашеварова, незважаючи на різні обставини їх написання, загалом збігаються в оцінці і характеристиці таких явищ в історії РПЦ, як «розкол» та «обновленський рух». Головна увага в них приділяється діям вищих радянських органів РСФРР у даному напрямі на етапі 1918-1923 рр. і дає можливість простежити владні механізми у сфері розколу та боротьбі з опозицією, визначити роль ВНК-ДПУ, АРК та Політбюро в підтримці внутрішніх негараздів у православ'ї. Подібний зміст мають і роботи М. Покровського, С. Петрова та С. Савельєва, що детальніше окреслюють окремі питання даної проблематики, зазначені вище.

Окремо в сучасній російській історіографії треба відзначити ґрунтовні розробки петербурзького історика М. Шкаровського, що відрізняються своєю багатогранністю і фундаментальністю. За останні два десятиліття ним було введено до наукового обігу величезну кількість нових джерел. Двом найбільшим конфесійним утворенням – обновленській та істинно-православній церквам, що утворилися на теренах Росії внаслідок розколів

РПЦ 1920-х років, дослідник присвятив окремі монографії, які залишаються на сьогодні практично єдиними сучасними комплексними роботами із зазначених проблем.

Метою М. Шкаровського при написанні окремої книги з історії обновленства, на наш погляд, є бажання подати власне бачення цього складного феномену в історії православ'я ХХ ст. Дослідник стверджує, що обновленський рух «має тривалу передісторію, що йде в століття». Організаційно оформившись у 1905-1906 рр., група реформаторів після лютого 1917 р. широко розгорнула свою діяльність, але на Соборі залишилася в меншості. У 1922 р. окремі представники групи, скориставшись зручною нагодою, захопили церковну владу. Згодом до цього ядра увійшли рядові учасники, що опинилися включеними до розколу «логікою розвитку подій» [620, с.10-17]. Отже, «зміновіхівська реформація» в Росії була не просто артефактом, підказаною більшовиками полохливою реакцією на їхні погромні дії з боку деяких ієрархів у 1919 р., а куди більш складним явищем, ніж уважали зовсім недавно [620, с.65]. У той же час в основу роботи покладено тезу, згідно з якою обновленський розкол був організований органами державної влади, і без їхнього прямого втручання нічого подібного б не відбулося [620, с.5]. Певною мірою ми з ним згодні, оскільки на сьогодні ті матеріали, які мають історики православ'я, приводять саме до таких висновків (на відміну від політичної кон'юнктурності деяких дослідників, що поширено в російській історичній науці, або ж значної прихильності ідеям Московської Патріархії). До речі, інколи подібні кон'юнктурні кроки робить і М. Шкаровський, публікуючи в церковних виданнях свої роботи з виваженою концептуальною схемою, при незмінності викладу фактологічного матеріалу (див. передрук історії обновленства у «Наукових записках» Російського православного університету [621]), про що зазначив І. Соловйов: «згадана брошура М. Шкаровського в дещо відредагованому для офіційного церковного органу вигляді була надрукована в серйозному церковному виданні...

Автор пом'якшив свої інтонації стосовно Московської Патріархії, особливо у завершальній частині роботи» [572, с.21].

Більш значною, на наш погляд, є робота, присвячена антисергіївському рухові в РПЦ [619], яка стала однією із найгрунтовніших розвідок даного напрямку й охоплює територіально не лише РСФРР, а й українські землі, що для вітчизняних дослідників є особливо цінним. Залучивши масу нових документів, переважно кримінальних справ, він зумів сформулювати досить достовірну (якщо це можливо за умови використання документів репресивних органів, як майже єдиного джерела) і диференційовану уяву про два відгалуження російського православ'я 1920-1940-х рр.: «йосифлянах» (ІПЦ) – варіанті напівлегальної опозиції м. Сергію, що не претендувала на створення паралельного церковного центру, але зорієнтованої на завоювання вищої церковної влади в Патріаршій церкві, й «ІПХ» – «катакомбною», нелегальною церквою, що діяла в глибокому підпіллі, антирадянські й антисергіївські налаштованої. Вказавши на чіткі відмінності ІПЦ й ІПХ, як двох форм розвитку РПЦ в умовах твердження тоталітарного режиму, автор визначив приблизну чисельність, соціальний склад, райони найбільшої активності, хронологічні рамки існування згаданих релігійних течій (рухів) [317; 619].

Щодо українських опозиціонерів, то більша частина матеріалу охоплює період 1927-1931 рр. і базується на двадцятитомній кримінальній справі, що зберігається в Центральному архіві громадських об'єднань України, яка опрацьована автором досить детально, що дало йому змогу відтворити загальну картину зародження і розвитку ІПЦ в Україні.

Іншою роботою цього напрямку є книга І. Осипової [532], але майже вся вона базується всього на одній кримінальній справі «Лосева-Новосьолова», де як доказові матеріали про масштабність «контрреволюційного» руху ІПЦ було зібрано звинувачувальні висновки з різних слідчих справ, у тому числі й кримінальної справи української

групи істинно-православних. Виділивши матеріал з УСРР в окремий підрозділ, автор інтерпретувала історію РПЦ з позицій чекістського звинувачення, що наклало відбиток як на зазначений фрагмент, так і на всю роботу загалом. Обидві роботи щодо ставлення до українських «істинно-православних» відзначає однотипність джерельної бази та її обмеженість, що вимагає від подальших дослідників залучення нових фактів, особливо з регіональних архівів, а також пошук документів періоду 1932-1950-х років, оскільки цей період в обох роботах практично не досліджений.

У першому десятилітті ХХІ ст. задана проблематика не втратила своєї актуальності для російської історичної школи. Останні досягнення представлені, в основному, роботами молодих науковців, які зосередили свою увагу на раніше недосліджених, або малодосліджених проблемах: діяльність АРК (О. Шкурін) [706], церковне підпілля (О. Бєглов) [664], внутрішні конфлікти РПЦ (О. Мазирін) [690] тощо, або ж на регіональних особливостях загальносоюзної церковної політики (О. Крепіцина, О. Подмаріцин, О. Бакшеєва, Н. Зоріна, Р. Мезенцев, А. Алльонов, М. Хрустальов, Н. Сердюкова) [660; 661; 680; 688; 692; 696; 697; 704]. Якщо останні для нас не викликають особливого інтересу, оскільки презентують генезис церковно-державних відносин та внутрішніх конфліктів у РПЦ на регіональному рівні Російської Федерації й є, насправді, процесом нагромадження фактологічного матеріалу на місцях, який у подальшому стане корисним для глибокого і вдумливого аналізу у фундаментальних синтетичних працях загальноросійського масштабу, то перші дають змогу з'ясувати процеси, що відбувалися на загальносоюзному рівні, їх рушійну силу, причини конфліктів у центрі та спроектувати їх на всеукраїнське тло.

Окремо треба розглянути праці, написані її духовенством в офіційному руслі Московської Патріархії. Загальними роботами, які являють собою компілятивний виклад історії РПЦ, є зазначені вище праці

В. Ципіна та Г. Митрофанова. Їх заслуга у створенні загальної історії РПЦ у ХХ ст. з внутрішньої сторони, з точки зору людини, обізнаної у церковному житті, що дає їм змогу апелювати до таких тем, як канонічність, апологетика тощо. Офіційний виклад позиції Московської Патріархії щодо обновленства дає нам публікація І. Соловйова «Коротка історія «обновленського розколу» в РПЦ у світлі нових історичних документів», де Обновленська церква розцінюється як винятково продукт діяльності спецслужб та більшовицьких органів влади.

Цікавим і ґрунтовним, з точки зору опрацювання першоджерел, є труд Дамаскіна (Орловського), збір матеріалу для якого тривав понад 10 років. Ця робота стоїть на межі джерела та історіографічного здобутку й являє собою приклад сучасної агіографії ХХ ст. Серед багатьох біографій, складених у кращих православних традиціях, ми можемо знайти багатьох представників українських епархій, що дає змогу подивитися на історію РПЦ крізь призму біографій її видатних діячів. Незважаючи на неабияку новизну у залученні матеріалів спецслужб і розсекречених фондів компартії, праця о. Дамаскіна має багато неточностей, значні «білі плями» у біографіях її героїв, відсутній науковий апарат, що дало б змогу робити критичний порівняльний аналіз джерельної бази.

Загалом можна виділити такі характерні риси російської історіографії досліджуваних нами питань: розгляд розколу переважно у світлі державно-церковних відносин через зосередження дослідників саме на проблемі державної політики щодо РПЦ; брак ґрунтовних робіт з історії окремих конфесійних груп та течій; розмаїття концептуальних підходів; вплив на світську науку православної церковної традиції; відсутність інтересу до подій, що відбувалися на теренах України і, як результат, помилковість низки висновків про республіканські масштаби поширення розколу, конфесійну різнобарвність, міжконфесійні відносини, ставлення віруючих до внутрішніх процесів у РПЦ, впливу національної ідеї на внутрішні процеси в українському екзархаті.

Сучасна українська історіографія. В українській історичній науці одним з перших дослідників, які звернулися до історії Російської православної церкви в Україні 20-30-х років ХХ ст. і, зокрема, до історії новітніх конфесій РПЦ, є полтавський дослідник В. Пащенко. З-під його пера вийшла низка робіт, присвячених обновленському рухові в Україні, історії Соборно-єпископської церкви та «Істинно-православної церкви» [536-540; 695]. Ці роботи тією чи іншою мірою повторюють одна одну, як у фактологічному матеріалі, так і у висновках.

Для висвітлення теми автор залучає значний шар недосліджених документів КП(б)У ЦДАГО України (ф.1) та Полтавського держархіву (ф.П-9032), окремі справи головного управління СБУ. У результаті використання звуженого матеріалу (звіти ДПУ, рішення партійних органів, судові справи – поза увагою автора залишилися документи церковного походження) разом із деякими тенденційними підходами автора до оцінки обновленського руху приводять його інколи до помилкових висновків.

Відразу ж автор схиляється до думки, вважаючи її «більш об'єктивною», що «причиною виникнення обновленського руху є бажання тодішнього партійно-державного керівництва Радянської Росії бачити на чолі православної церкви духовенство абсолютно лояльне у ставленні до радянської влади» і головна роль тут належить ВНК та ОДПУ [536, с.59], забуваючи при цьому, що обновленські ідеї та їх організаційне оформлення відновилися після Лютневої революції 1917 р., коли ні про яке ВНК чи ОДПУ не було й мови. У даному ракурсі радше було б стверджувати про цілеспрямовану підтримку цих невеликих організацій у подальшому, після їх провалу на Всеросійському Соборі 1917-1918 рр.

Також нам видається необ'єктивною оцінка популярності обновленства та його духовенства. Говорячи про те, що «обновленський рух не користувався особливою популярністю серед віруючих» [536, с.68-69], автор суперечить самому собі, вказуючи на цифру в 3500 парафій станом на 1 січня 1926 року [536, с.76], що становить бл. 60% від кількості

тихонівських парафій (а це, на наш погляд, чимало!). Крім того, базуватися лише на даних Полтавської губернії, де обновленство мало чи не найменшу популярність в Україні, і робити висновки про непопулярність руху для усїєї республіки – є досить сумнівним [536, с.72; 537, с.55]. Необ'єктивність оцінки автора підтверджується й тим, що, скажімо, при оцінці діяльності УАПЦ він твердить про її «несподіваний успіх», хоча кількість парафій УАПЦ ніколи не перевищувала 1500 [695, с.39, 42].

У результаті такого підходу автор стверджує про чи не «найголовнішу» роль ДПУ в обновленстві, де воно розставляє сексотів та агентів, через яких керує церковним життям [536, с.69], приховуючи те, що така ж кількість агентури працює і в тихонівській церкві та інших конфесіях [48, арк.37]. Малоймовірним є висновок автора про невиправданість надій ДПУ на розкладання патріаршої церкви обновленським рухом, що привело до втрати до нього інтересу з боку радянської влади [537, с.57]. Краще було б стверджувати (і це показує подальший розвиток подій), що на кінець 20-х років обновленство вже зробило свою справу, що й дало можливість владі взяти під контроль Патріаршу РПЦ в 1927 р., провести «малою кров'ю» кампанію боротьби з релігією 1929-1930 рр., під час якої було закрито більшу частину православних храмів України незалежно від їх приналежності до тієї чи іншої течії тощо.

Висвітлення інших продуктів розколу РПЦ – Соборно-єпископської церкви, «ІПЦ» є фрагментарним і уривчастим. Так, наприклад, досліджуючи виникнення руху «істинно-православних», автор спирається переважно на один том однієї кримінальної справи, а саме XX том, де знаходиться звинувачувальний висновок, а отже, подається т. зв. «інтерпретація» подій крізь призму органів держбезпеки, що накладає відбиток як на історичній реконструкції В. Пащенко, так і на висновках автора. Але треба віддати належне авторові, що він є чи не найпершим дослідником цих питань в українській історіографії, якого можна назвати

«фундатором» школи з вивчення історії українського православ'я ХХ ст., що на сьогодні випустила в світ не одного кандидата та доктора наук, серед яких відомі дослідники Ю. Волошин, А. Киридон, Р. Сітарчук, Ю. Вільховий, Г. Лаврик, Л. Бабенко та інші.

Продовжила вивчення даної теми у своїх роботах Е. Слободянюк [699-700]. Підрахувавши кількість парафій в Україні, автор дійшла висновку, що поширення православних конфесій залежало від територіальних особливостей регіону. Обновленство краще поширювалося у південно-східних районах [699, арк.14-15], але чому це відбувалося, автор не пояснює. Також дана «гіпотеза» є досить сумнівною, бо, скажімо, у Миколаївській та Першотравенській округах більшість православних парафій були обновленськими, а у Херсонській та Одеській – значна більшість – тихонівські парафії [9, арк.15]. Таким чином, цей висновок досить непевний. До того ж автор не враховує територіально-адміністративних змін, що відбувалися постійно протягом 20-х років, що значно впливало на статистичні дані.

Дослідниця вказує на залежність рівня впливу тих чи інших течій православ'я від територіального (а відповідно, і національно-соціального) поширення, але як відбувається ця залежність, автор не пояснює, що робить її слова безпідставними.

Неможливо погодитися з висновком автора, яка твердить, що «приналежність до певної конфесії визначалась значною мірою ставленням держави до даної течії». Цим автор пояснює досить *високу* частку (23%) релігійних громад по всій Україні, які прийняли обновленство [700, с.15]. Але за такого твердження незрозуміло, чому тихонівці мали найбільшу кількість парафій при активній протидії державної влади та боротьбі з ними інших православних конфесій в Україні.

З теоретико-методологічного боку робота дуже слабка, більшість фактичного матеріалу та висновків перегукується з роботами В. Пашенка та А. Зінченка [465; 536; 538], що дає підстави говорити про частковий

плагіат та відсутність оригінальних думок.

Досить цікавою є робота харківського дослідника В. Силантьєва, що присвячена взаємовідносинам більшовицької влади та РПЦ [571] і яка пізніше лягла в основу його дисертаційного дослідження [698]. Розколу автор приділяє значну увагу, виділивши історію обновленства в окремий розділ [571, с.56-97]. У більшості фактичного матеріалу його робота перегукується з роботами В. Пащенка (у зв'язку з використанням як основного джерела фонду ЦК КП(б), що зберігається в ЦДАГОУ), але, на відміну від останнього, він схиляється до думки, що обновленський рух – це не винятково «творіння» більшовицької влади, а закономірний процес, свідченням якого є три етапи розвитку обновленства, які виділяє автор¹. Таким чином, його точка зору на проблему виникнення та періодизацію руху збігається із авторами радянського часу. Щодо інших конфесій – ІПЦ та БОПУПАЦ, то автор залишає їх поза увагою свого дослідження.

Питання про розкол та боротьбу з церковною опозицією порушують у своїх статтях С. Білокін [412-413; 415] і В. Войналович [432]. Перший на підставі значної кількості нових документальних даних із кримінальних справ репресованих реконструює процес ліквідації єпископської опозиції обновленству в Київській митрополії, розглядає зародження ідеологічної основи ІПЦ та роль органів держбезпеки у захопленні влади обновленцями. Другий аналізує переважно московські події, але в роботі досить детально висвітлено «справу» митрополита Михайла (Єрмакова), який зайняв рішучу антиобновленську позицію, що обмежило вплив цього руху на Київщині [432, с.44-46].

Оригінальною, більш теоретичною, ніж фактологічною роботою, що покликана змінити погляд на взаємовідносини держави та православ'я у міжвоєнний період і, зокрема, на причини появи обновленського руху в РПЦ є стаття відомого кримського дослідника Ю. Катуніна [483]. Автор відмічає, що більшість робіт з історії обновленства страждають

¹ Автор виділяє наступні етапи: 1905-1907 рр., 1917-1918 рр., 1922-1946 рр. – Див.: [571, с.56-58].

однобокiстю висвітлення проблеми. Оглядомo аналізуючи взаємовiдносини держави та православ'я синодального перiоду та позицiю РПЦ пiсля Жовтневої революцiї, проводячи iсторичнi паралелi, автор дiйшов висновку: «Багато проблем церкви в цей час виникли не тiльки з вини держави, але й спровокованi самою церквою, її вищим керiвництвом, а виникнення обновленського руху – це спроба найбільш радикальних кiл релiгiйних дiячiв православ'я врятувати церкву не тiльки вiд загрози її лiквiдацiї з боку органiв державної влади, але й вiд усунення загрози її саморуйнування, самолiквiдацiї» [482, с.160]. Треба вiдзначити, що здебiльшого iсторична аргументацiя автора досить переконлива i їй важко суперечити й не погодитися з ним.

Завершальний етап iсторiї обновленської церкви розглядає у своїй роботi О. Лисенко [513]. Аналізуючи цифровi данi та звiти Управлiння у справах РПЦ, автор приходить досить вiрогiдного висновку, що «потеплiння, яке настало у стосунках мiж РПЦ i радянським режимом у 1943 р. стало для «обновленцiв» початком кiнця, оскiльки держава прагнула мати в РПЦ монолiтну, єдину органiзацiю для перетворення її у державну церкву» [513, с.139]. Цiнними також є додатки, вмищенi у кiнцi книги, якi дають уявлення про кiлькiснi змiни у православних конфесiях в Україні протягом 1943-1946 рр., якi показують про поступове й остаточне зникнення обновленської церкви в Україні.

Продовжила iсторiографiчнi традицiї полтавської школи з державно-церковних вiдносин А. Киридон, яка почала працювати над проблемою державно-церковних разом iз В. Пащенком ще на початку 1990-х рокiв [491-492]. На порозi тисячолiть дослiдниця знову повертається до роботи над вказаною тематикою, що вiдзначилося великою кiлькiстю статей, положення яких увiйшли до двох монографiй [495; 534] та дисертацiйного дослiдження [686].

Перша монографiя «Бiльшовицька держава i православна церква в Україні» є доповненим варiантом колишнiх робiт В. Пащенка (iз

фактичним збереженням тих же помилок як фактологічного, так і загального характеру, про які вже було зазначено вище), але в доповненому варіанті, які були здійснені співавтором: подано історіографічний аналіз проблеми, з'ясовано засади політико-правової моделі державно-церковних відносин в Україні (1917 – початок 1920-х років); визначено основні тенденції розвитку українського національного церковного руху (1917 – початок 1920-х років); залучено до наукового обігу низку нових архівних матеріалів про вилучення церковних цінностей в період 1921-1923 рр.; подано основні етапи розвитку обновленського руху в Україні; проаналізовано розвиток та особливості автокефального руху в Україні; обґрунтовано загальні висновки дослідження [687, с.28]. Таким чином, було посилено загальний теоретичний рівень роботи при збереженні фактичного матеріалу.

Зовсім інший характер має друга монографія, що лягла в основу дисертаційної роботи. Дослідниця зуміла поставити в центрі свого дослідження при розгляді державно-церковних відносин досить нову для сучасної вітчизняної історіографії концептуальну основу – трикомпонентний ланцюг «держава – церква – суспільство», тобто вивчення проблеми кризь призму віруючого населення, церковних інституцій і владних структур. Автор підкреслює, що, на відміну від більшості досліджень попередників, які переважно відповідали на питання «що?» і «як?», А. Киридон намагається відповісти на питання «чому?», що їй деякою мірою вдається. Особливий інтерес у розрізі нашої проблематики представляють розглянуті дослідницею питання узагальнення щодо місця державних органів у церковній політиці та загальна характеристика релігійної палітри УСРР 1920-30-х років [495, с.53-91, 125-148].

У той же час треба відмітити, що третім компонентом «церква» у роботі виступає лише одна конфесія – УАПЦ-УПЦ, а це залишає для подальших дослідників велику лакуну всіх цих питань, бо в історіографії і,

насамперед, українській, ще залишається низка задач, які вимагають свого розв'язання: окремі аспекти історії обновленської церкви в Україні, РПЦ – українського екзархату, слабо вивченими залишаються питання історії ІПЦ-ІПХ, БОПУПАЦ, СЄЦ, регіональних особливостей розвитку православних конфесій, роль КП(б)У, НКВС та їх органів у розколі РПЦ 1925 і 1927 років тощо.

Тривалий час над питаннями розвитку православних конфесій у міжвоєнний період працює запорізький дослідник О. Ігнатуша, сфера інтересів якого охоплює практично увесь спектр зазначеної проблематики. Його роботи відрізняє глибина проробки матеріалу, широка репрезентативність джерел (це один із небагатьох дослідників, який у своїх роботах використовує архівні матеріали близько двох десятків архівосховищ України та Російської Федерації), що дає можливість відтворити маловідомі сторінки історії православ'я в Україні, цивілізаційний підхід у вивченні конфесій та визначенні причинно-наслідкових зв'язків, урахування соціального фактору в релігійному житті тощо. За останні два десятиліття вченим було опубліковано більше п'ятдесяти статей, які переважно стосуються питань історії УАПЦ, розколу РПЦ, державно-церковних відносин, історіографії та джерелознавства [681, с.32-36].

Усі ці роботи лягли в основу монографії та дисертаційного дослідження автора [471; 682]. У цих працях досить новим є розгляд розколу православ'я в аспекті світового модернізаційного процесу. Це дало змогу по-новому побудувати схему аналізу православних конфесій 20-30-х років ХХ ст. в Україні через дослідження рівня модернізаційних процесів, адміністративного устрою, повноти автокефалії тощо. З іншого боку, це створило досить однобокий портрет інституційного розколу, в деякій мірі втрачено внутрішнє буття церкви, регіональні аспекти діяльності православних течій тощо. Автор пояснює та унаочнює динаміку змін православної церкви, що є ключовою для розуміння сучасних

проблем і перспектив інституційного стану українського православ'я; доводить положення про спадковість реформаторського руху в церкві в Україні до і після 1917 р., зокрема, у 20-30-х рр. ХХ ст., у контексті націотворення тощо.

О. Ігнатуша у своїх роботах доводить, що основою конфлікту була суперечність між українською традицією і російськими формами диктату держави над українським суспільством, а ідея трансформації церкви виростала як складова частка модернізації суспільства і повторювала етапи зростання руху за соціальні й національні права. Вчений визначає основні фактори розколу українського православ'я; пропонує два періоди в історії комуністичної модернізації суспільства, що наклали свій відбиток і на історію українського православ'я, що, на наш погляд, є доцільним і досить обґрунтованим.

Водночас робота має дещо заідеологізований характер, оскільки написана жорстко в дусі націотворчості, що створило дещо однобоку картину інституційного розколу. Викликає подив твердження автора про ігнорування більшовицькою системою регіональної специфіки розколу [681, с.22], що суперечить об'єктивній дійсності: у деяких регіонах (Поділля, Полтавщина, Київщина) вивчалися і використовувалися радянськими органами регіональні особливості, органами ДПУ виділялася специфіка церковного життя тощо. Також у дисертації автор невинуватно ігнорує виникнення та діяльність таких православних конфесій: «Істинно-православна церква» (1928-1930-і роки), БОПУПАЦ на Поділлі (1923-1925 рр.), «Діяльно-Христова церква» (1924-1927 рр.) тощо, хоча у монографії ці аспекти автор розглядає, хоча й побіжно [471, с.256-349].

Інший представник молоді «запорізької школи» Т. Бобко присвятила свою роботу ролі православного духовенства у суспільному житті України 20-30-х років ХХ ст. [668-669]. Уперше дослідницьку увагу було зосереджено на духовенстві як специфічному елементі соціальної структури, який став об'єктом політичних експериментів влади і

соціокультурних трансформацій. На відміну від більшості попередніх праць, де стверджувалося про обмеженість громадської активності духовенства та зведення їх діяльності до боротьби за виживання, автором доведено, що духовенство виступало активним учасником суспільного процесу, а суттєве скорочення громадських функцій духовенства відбулося тільки в 1930-х рр. з утвердженням тотального контролю влади над суспільством.

У ХХІ ст. загострилася увага вітчизняних істориків і на глибокому вивченні обновленського руху та його конфесій: «Жива церква», Синодальна церква, Українська православна автокефальна синодальна церква. Беззаперечними лідерами тут є дослідження Г. Білан [408-411; 666-667] та С. Жилюка [458-459; 676-677]. Г. Білан, яка присвятила свою дисертаційну роботу історії обновленського руху в Україні 20-30-х років ХХ ст., створила першу комплексну розвідку даного феномену на російсько-українському тлі. Вона дуже вдало виділила та розглянула три періоди розвитку руху, підкресливши, що «обновленство [1920-30-х років] спотворило зміст церковної реформації і повторило помилку старорежимної церкви, для якої практика служіння інтересам уряду, а не народу була причиною глибокої кризи». Але ця правильна теза привела дослідницю до хибного висновку, що «перетворення обновленства, – прогресивно-церковного, – на нежиттєздатне церковно-політичне явище відбулося внаслідок відриву від визначальних ідеологічних основ руху, згідно з якими вимагалось припинення небезкорисливого альянсу церкви з державою й зміцнення духовного зв'язку ієрархії з мирянами» [666, с.3], оскільки це йде врозріз з історією РПЦ, якій вдалося втриматися після проголошення лояльної до радянської влади Декларації митрополита Сергія 1927 р. Отже, стверджувати, що саме це була основна причина занепаду обновленства є, на нашу думку, недоречним. Саме зав'язка Г. Білан на провідній ролі держави в обновленстві 1920-30-х років і звузила проблематику роботи, призвела до низки хибних висновків і,

відповідно, одностороннього підбору фактів.

Окрім цього, у своїх роботах дослідниця розкриває процес становлення українського обновленства, питання, які стояли перед фундаторами Синодальної церкви, її взаємовідносини із державою тощо. Хоча роботи дослідниці й відзначаються певною сумбурністю та непослідовністю викладу матеріалу (особливо у наукових статтях), але вони мають широку джерельну основу і несуть у собі значний пласт нового фактологічного матеріалу.

Питання, які не вдалося розкрити Г. Білан, – внутрішнє життя Синодальної церкви; боротьба за українізацію та автокефалію даної конфесії; апологетичні питання оновлення церковного життя – взяв на себе волинський дослідник С. Жилюк. У його першій роботі «Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні» дослідник робить спробу довести раціональність оновлення церковного життя в сучасній Україні, проводить історичні паралелі з минулим, зокрема, з обновленським рухом 20-х років. Автор намагається довести необхідність оновлення церковного життя до сучасних умов, причому значне місце приділяється питанню українізації православної церкви у 20-і роки та ролі в даному процесі обновленської церкви. Автор вказує, що «захопившись боротьбою за парафії і вірних, що характерно в умовах існування кількох церков..., обновленська церква не реалізувала своєї програми українізації церкви. Українізація церковного життя 20-х років охопила лише парафії УАПЦ та лише частково обновленські, де священники чи миряни самі виявляли бажання слухати богослужіння українською мовою» [458, с.112-113].

Друга робота «Обновленська церква в Україні (1922-1928)», що лягла в основу дисертаційного дослідження, присвячена питанням історії, ідейним засадам та практичній діяльності Української Православної Синодальної церкви. У ній автор висвітлив діяльність Обновленської (Синодальної) церкви в Україні, проаналізував державно-церковні та

міжцерковні відносини 1920-х рр. З наукових позицій розкрито актуальні для сучасного православ'я проблеми автокефальності, канонічності, Вселенського визнання, мови богослужіння. Проаналізовано ідею утворення єдиної Української православної церкви, а також особливості її реформування. Але у зв'язку з тим, що автор створив свою роботу переважно на друківаних виданнях обновленської церкви, його праця має більше релігієзнавчий, ніж історичний характер, і розглядає історію обновленства у всеросійсько-всеукраїнському масштабі. Значним недоліком роботи є відсутність висвітлення реалізації ідейних засад на практиці, особливо у регіональному плані, тобто даючи відповідь на питання «що хотіли?», вчений лише частково відповів на інше питання: «що отримали?». Залишилися невивченими питання міжконфесійних відносин обновленства з іншими конфесіями РПЦ на місцях, розвиток та особливості розколу в регіонах, практичне втілення українізації, розвиток Синодальної церкви у період після 1928 р.

Значну увагу сучасні українські історики приділяли і регіональним аспектам розвитку та діяльності обновленського руху РПЦ.

Однією з перших праць, в якій досліджено історію православ'я в Україні в регіональному розрізі є робота А. Зінченка [465], де на основі досліджень зарубіжних авторів, великої кількості документів більшовицьких партійних комітетів, ДПУ та інших державних установ, а також фонду УАПЦ, що зберігається в ЦДАВО України, висвітлено драматичну долю національної церкви на Поділлі в першій третині ХХ ст., відтворено процес становлення національної церкви в краї, подано виразні характеристики учасників цього процесу.

Щодо РПЦ та конфесій, які відокремилися від неї, то автор не обходить і даної теми, розкриваючи взаємовідносини обновленства із УАПЦ, причому відзначається значна роль ДПУ у провокуванні міжконфесійних чвар на Поділлі. Праця досить тенденційна з деяким вибілюванням УАПЦ та негативним забарвленням інших конфесій. У той

же час автор підтримує думку низки дослідників, що «несправедливо вважати всіх обновленців зрадниками, які продалися ДПУ. Було чимало священників, які потрапили до обновленства випадково», боячись арешту [465, с.189]. Підтримує автор і думку про присутність в обновленстві ідейних діячів, які «мали щирі наміри щодо оновлення церкви» [465, с.190]. Значною заслугою автора є перше в українській історіографії вивчення провісника Соборно-єпископської церкви – Братського об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви (БОПУПАЦ) та діяльності його керманіча Павла Погорілка. У той же час за браком джерел комплексної реконструкції цього конфесійного угруповання досліднику створити не вдалося.

Продовжила вивчення історії православ'я на Поділлі О. Галамай, яка присвятила цьому питанню дисертаційне дослідження й низку статей [434-436; 672-673]. Важливим є те, що проблема розглядається з позицій сучасного концептуального підходу «модернізації» українського суспільства першої третини ХХ ст., а не є звичайним переліком фактів. Автор відзначає особливості ведення політики розколу з боку радянської влади у т.зв. «прикордонній окрузі»; наголошує на штучності організації обновленської церкви на Поділлі; розкриває заходи протидії представництва РПЦ антирелігійним кампаніям тощо. На жаль, дослідниця, незважаючи на величезну джерельну базу, так і не змогла позбутися продержавної позиції в роботі, щоб подивитися на розвиток РПЦ зсередини, що наблизило розвідку до звичайних робіт державно-церковної проблематики.

Питанням розвитку православ'я в Криму присвятили свої дисертаційні роботи та низку статей Ю. Катунін, Б. Змерзлий та Р. Белоглазов [466; 480-485; 665; 678-679; 683-684]. Найбільший доробок з нашої проблеми має Ю. Катунін, який досить ретельно опрацював місцеві архівосховища й опублікував низку узагальнюючих монографій та спеціальних статей. Його роботи відрізняються власним баченням

проблематики, глибокими узагальненнями та значною джерельною базою. У той же час детальна проробка деяких питань, зокрема, боротьби органів держбезпеки з церковною опозицією, присутністю на півострові «антисергіївського руху», порівняння розвитку з іншими регіонами України та Росії в автора відсутня.

Спеціально розглядав тему обновленської церкви на півострові Б. Змерзлий, розвиткові якого у 20-х роках присвятив статтю «Обновленческое движение в Крыму: 1922-1929 гг.». Дана робота досить слабка, насамперед, у науковому плані. Стаття носить краєзнавчий характер, але події інколи подаються без хронологічної та логічної послідовності, причому автор припускається багатьох дрібних фактологічних та теоретичних помилок. Висновки, які формулює автор на с.171, не підтверджуються статистичними даними (про матеріальне становище Кримської митрополії порівняно з доходами Сімферопольської єпархії (тихонівцями), кількість духовенства та віруючих, прихильних до всіх православних течій, що діяли на півострові). Він твердить, що «навести дані про кількість храмів... є досить складно» [466, с.172]. Але в документах (звіти адмінорганів) можна чітко простежити хоча б офіційні дані, які не завжди на користь тверджень автора про перевагу кількості тихонівських храмів над обновленськими (наприклад, станом на 1 січня 1929 р. у Криму було зареєстровано 51 групу обновленців та 46 груп тихонівців [62, арк.6]), не проаналізовано кількісну залежність від національно-територіальних особливостей у різних районах півострова.

Твердження про те, що «слабкість і бездіяльність з боку обновленства, поступово приводять до втрати інтересу державних і адміністративних органів до дій останніх і, відповідно, позбавлення обновленців підтримки з їхнього боку» [466, с.173] абсолютно необґрунтоване, оскільки більшість дослідників пов'язують зміну політики стосовно тихонівців з початком співпраці митрополита Сергія (Страгородського) з органами ДПУ та зайняттям лояльної позиції по відношенню до радвлади. До того ж автор

аналізує лише 20-і роки, можливо, не знаючи, що і в першій половині 30-х років влада схилилася до обновленців, зокрема і в Криму (наприклад: арешт в Сімферополі у 1932 р. тихонівського архп. Порфирія (Гулевича) за антиобновленську агітацію [63, арк.90]). Стаття написана на офіційних позиціях РПЦ, що робить її тенденційною працею, яка не може претендувати на об'єктивність.

Автор дійшов висновку, «що [обновленський] рух був *штучним витвором*, (виділення наше. – *О.Т.*) створеним ДПУ й НКВС як один із засобів для проведення антирелігійної політики стосовно РПЦ» [466, с.176], базуючи його лише на підставі підтримки обновленства владою, що є досить сумнівним і суперечить твердженню автора про те, що «обновленський рух... зародився ще до революції, на початку ХХ ст., й активізувався відразу після повалення самодержавства» [466, с.164]. До того ж автор називає цілком об'єктивні природні причини виникнення обновленського руху в середовищі РПЦ [678-679].

На дещо подібних позиціях стоїть інший дослідник церковної історії Криму Р. Белоглазов, який присвятив окремий розділ дисертаційного дослідження ставленню влади Кримської АР до староцерковної та обновленської течій у РПЦ. Але, на відміну від Б. Змерзлого, дослідник стверджує, що «органи влади [лише] *сприяли* (виділення наше. – *О.Т.*) появі опозиції» [678, с.13].

Розвиткові церковно-державних відносин на Донбасі присвячені дисертаційні дослідження О. Форостюка [703] та А. Фесенка [702]. Хоча обидві роботи виконані в розрізі зазначеної тематики, але торкаються і питань розколу РПЦ, його рушійних сил, ролі державних органів тощо. Так, О. Форостюк, розкриваючи історію та діяльність обновленського руху на теренах Донецького регіону, доходять висновку, що «при здійсненні плану з розвалу церкви влада проводила політику «батога і пряника». Вона заохочувала обновленців пільгами та підкупом. Їм дозволялося сплачувати знижені податки, користуватися найкращими храмами» [703, с.107-108].

Автор стверджує, що «влада сприяла міжконфесійній ворожнечі, яка була спрямована на послаблення позицій церкви», і це призвело до того, що «наприкінці 20-х років уряду вдалося поставити православні церкви, принаймні, їх вищу владу, під свій контроль» [703, с.121-122]. Крім того, автор звертається до діяльності Соборно-єпископської церкви та руху «істинно-православних».

Різним аспектам історії РПЦ у південному регіоні присвятили свої дисертації О. Балягузова [662-663] та О. Бойко [670-671]. О. Балягузова представила власну концепцію розвитку православної церкви на Півдні України, сформулювала місце та роль радянських органів та більшовицької партії у розколі, висвітила історичний розвиток обновленської церкви в регіоні у 1920-х роках, але події другої половини зазначеного періоду практично не розкрито, оскільки автор обмежилася чотирма сторінками та загальними фразами. Не порушила дослідниця і питання виникнення та розвитку «Істинно-православної церкви» у регіоні, впливу Декларації митрополита Сергія на духовенство та віруючих.

О. Бойко провів дослідження історії протидії державному наступу на релігію та церкву у міжвоєнний період. Проблему розглянуто крізь призму державно-церковно-суспільних відносин, зокрема визначено потужний вплив української спільноти на долю державно-церковного протистояння. У дисертації автор проігнорував історію конфесій РПЦ, але розглянув становлення та розвиток обновленського руху на Катеринославщині у першій половині 20-х років ХХ ст. в окремій статті [419].

Звернули свою увагу на історію православ'я в Україні й священнослужителі. Однією з таких робіт є книга протоієрея Харківської єпархії Московського Патріархату М. Матвієнка [519]. Головна мета автора – довести антицерковну діяльність радянської влади на теренах Харківської єпархії. В окремому розділі, присвяченому обновленському рухові, автор лише описує події, не роблячи якихось певних висновків. Роботу написано в офіційному дусі РПЦ Московського патріархату. Книга

перейнята вкрай негативним ставленням до української національної ідеї та всіх православних течій, що діяли на той час в Україні, окрім тихонівців. Усі вони для автора – «вороги православної церкви» [519, с.5]. Щодо обновленського руху, то це «провокація державного масштабу, підготовлена органами ДПУ» [519, с.90]. Але треба віддати авторові належне, бо його робота виконана на досить широкому документальному матеріалі, включаючи архів СБУ у Харківській області, вносить багато нових фактів і даних, але певна тенденційність до відбору фактів та оцінки подій роблять її, деякою мірою, однобокою.

Над біографістикою українського духовенства плідно працює протоієрей Кримської єпархії Н. Доненко [449-454]. Його роботи базуються на нововідкритих джерелах та відтворюють тяжку долю патріаршого духовенства. Ставлення до інших конфесій у дослідника цілком негативне, як до неправославних утворень. Роботи можуть бути цінними з двох причин: матеріали біографістики, що дають можливість визначити роль особистості в історії РПЦ та розлоге цитування (автор досить часто повністю цитує багатосторінкові документи партійних та репресивних органів), яке вводить до наукового обігу безліч нових документів.

Аналіз історіографічних здобутків українських істориків з проблематики розколу РПЦ в Україні та історії її конфесій, які утворилися внаслідок цього процесу, показує, що ця робота знаходиться у стані свого «пікового» розвитку. Жодної праці, яка присвячувалася б комплексному вивченню розколу саме РПЦ та її конфесій в Україні немає, публікації обмежуються окремими статтями у збірниках чи, у кращому разі, окремими розділами в загальних монографіях, присвячених історії православної церкви. Праці загальноукраїнського характеру обмежуються вузькою джерельною базою (центральні держархіви, інколи декілька місцевих), відсутністю в роботах використання документів церковного походження, які зберігаються в регіональних архівах в окремих фондах чи

як листування у фондах адмінорганів. Винятком може бути зазначена вище монографія О. Ігнатуші, але вона далеко не вичерпує зазначеної проблематики.

Таким чином, робота дослідників на ниві церковної історії 20-30-х років ХХ ст. повинна продовжуватися і, зокрема, у вивченні такого складного питання, як розкол РПЦ в Україні, внутрішні і зовнішні рушійні сили розколу та їх взаємна вага, боротьба за українізацію конфесій, міжконфесійна боротьба на рівні «церква-віруючий», знищення владними структурами опозиційно налаштованого духовенства та мирян та багато інших питань.

Лише за таких умов буде можливе створення комплексної історії конфесій РПЦ з широким залученням не лише документальних збірок центральних архівів, а й місцевих, що дасть можливість реконструювати розвиток православ'я із виділенням регіональних особливостей шляхом залучення до наукового обігу широко спектру джерел (архівні документи, церковна та світська періодика, мемуаристика тощо) та надбань вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Зарубіжна історіографія. Зародження зарубіжної історіографічної школи можна віднести до першої половини 1920-х років. Саме в цей час з'явилися перші роботи присвячені питанням історії Російської православної церкви в СРСР та її взаємовідносинам із радянською владою, але питань розколу автори оминали, що пояснювалося об'єктивною причиною: відсутністю на той момент самого розколу.

Наступний період, що охоплює середину 1920-х – першу половину 1940-х років¹, характеризується появою серії спеціальних досліджень, де автори торкалися не лише становища православ'я в СРСР, а й розколу РПЦ, особливу увагу зосереджуючи на «обновленському» русі. Серед найвідоміших дослідників цього періоду треба виділити М. Спінку

¹ В основу покладено періодизацію запропоновану Є. Юшиним (див.: [707]), але у доопрацьованому вигляді. Ми виокремимо 3 періоди у дослідженні історії розколу РПЦ: 1) середина 1920-середина 1940-х років; 2) друга половина 1940-х – кінець 1980-х років; 3) кінець 1980-х – 2009 рр.

(Spinka), П. Андерсона (Anderson) та Д. Хекера (Hecker).

Одним із перших серед зарубіжних дослідників до історії розколу звернувся професор Чиказької духовної семінарії, доктор філософії чеського походження М. Спінка. Протягом своєї наукової діяльності ним було видано декілька робіт, присвячених становищу РПЦ в СРСР, у яких дослідник розглянув і низку питань, що розкривали природу та розвиток розколу православ'я 1920-30-х років [655-657]. Найбільший інтерес для нас становить перша робота «Церква і російська революція», де автор робить спробу, на відміну від своїх попередників, «оживити працю» шляхом залучення першоджерел, які б розкрили як «державну оцінку подій, так і їх церковний бік» [656, р.VII].

Головним своїм завданням М. Спінка визначив встановлення першопричин, які призвели до розколу РПЦ на тихонівців та обновленців. При цьому він не намагався, на відміну від представників російської богословсько-філософської школи (І. Стратонов, С. Троїцький та ін.), що активно працювали в Європі, висвітлювати події на користь тієї чи іншої конфесійної групи: «...розуміння й оцінка конфліктуючих інтересів, які неминуче призвели до загострення боротьби, в яку були втягнуті обидві сторони... це набагато корисніше, ніж будь-які дебати відносно переваг чи недоліків тієї чи іншої [релігійної] філософії» [656, р.VII-VIII]. Таким чином, робота М. Спінки не прагнула виправдати чи засуджувати принципи протистояння, а лише представити їх у світлі історичного розвитку, що і призвело до ситуації, за якої конфлікт був неминучим.

Дуже важливою позитивною стороною роботи є широке використання першоджерел як світського, так і церковного походження, які пізніше були втрачені під час Другої Світової війни: особисті архіви обновленського та тихонівського єпископату, що діяв за кордоном, зарубіжна та радянська преса, поточні архіви Синодальної церкви (автор певний час перебував у СРСР, контактуючи з багатьма церковними та державними діячами, відвідував церковні зібрання тощо). Прагнучи створити якомога

об'єктивнішу картину ключових подій, що потрясли Російську православну церкву у 1920-х роках, Спінка звертається до широкого та частого цитування вищезазначених першоджерел, якими пізніше користувалися практично всі зарубіжні дослідники цього питання.

Причинами обновленського розколу дослідник вважає, насамперед, провал демократичних рухів на Всеросійському Соборі 1917 р. та активну підтримку державними органами представників демократично налаштованого духовенства [Див.: 656, р.190-231]. Уже тоді М. Спінка висловлює популярну в сучасній історіографії тезу про те, що вилучення церковних цінностей стало приводом до улаштування розколу серед духовенства [656, р.162-189].

У своїх пізніших роботах автор робить більший акцент на державно-церковних стосунках, не поглиблюючи розробки питання про розкол і навіть приділяє обновленському рухові менше уваги [657]. На наш погляд, робота «Церква і російська революція» і сьогодні може служити цінним джерелом у вивченні подій розколу протягом 1922-1926 рр.

Іншим помітним дослідником зазначеного періоду є американський дипломат, почесний доктор теології Паризького богословського інституту Св. Сергія П. Андерсон. У своїй ґрунтовній праці «Народ, церква та держава у сучасній Росії» (1944) вчений досить детально зупинився на питаннях розколу РПЦ та ранній історії обновленства в СРСР. Прослідкувавши перебіг подій, П. Андерсон доходить висновку, що серед причин розколу треба назвати такі фактори: по-перше, бажання влади приборати Патріарха Тихона і поставити на чолі РПЦ священиків, які виступали проти патріаршої форми правління ще з Собору 1917-1918 рр.; по-друге, амбіції Петроградської групи священиків, які прагнули отримати владу в РПЦ [627, р.76-79].

Особливу увагу автор зосереджує на підтримці обновленців з боку радянської влади: «...«Жива церква» досягла успіхів у поширенні свого впливу й організації завдяки урядовій підтримці в призначенні її

представників єпископами, парафіяльними священиками й настоятелями в усіх великих і малих містах Радянського Союзу. Радянська влада підтримувала «Живу церкву», знімаючи з постів або навіть засилаючи на Північ тих, хто відмовився визнати розкольників... Обновленська церква знаходилася під покровительством держави. Вона скликала три Собори, а витрати делегатів на дорогу покривалися за рахунок держави...» [627, р.81, 96].

Поразку обновленського руху П. Андерсон вбачав у тому, що патріарх Тихон залишився вірним своїм ідеям, а також переконання у вірності йому віруючих: ««Жива церква» була сильна своїм апаратом влади, а не підтримкою населення, тому що завдяки своїй природі вона залучала амбіційне духовенство або церковних старост, а не селянство і набожних жінок. Коли антирелігійні заходи держави стали більш масовими і суворими, прихильники «Живої церкви» показали меншу стійкість, у порівнянні з послідовниками Патріархальної церкви, а їхня кількість різко зменшилася» [627, р.82, 87].

Незважаючи на яскраво виражену пропатріаршу позицію, П. Андерсон дотримується зваженої думки, що серед обновленців було багато тих, хто щиро бажав «виправити недоліки старого режиму й зробити церкву «демократичною», популярною, вільною від чернечого домінування», але вели їх амбіційні, нерозбірливі і заполітизовані особи, які бажали лише реалізувати свої амбіції й отримати вищі церковні звання, підкреслюючи, що обновленський «рух не можна засуджувати... і треба визнати, що він дав початок обновленським процесам в усій масі православної Росії» [627, р.97-98].

На відміну від інших зарубіжних дослідників, П. Андерсон фактично вперше звернувся до проблематики міжконфесійних відносин та інших розколів: «григоріанського» та «йосифлянського» (VIII розділ «Патріарша церква та інші церкви»), але розколам приділив лише декілька сторінок, відзначивши, що їх початок можна пояснити лише політичними

причинами, оскільки «митрополит Сергій дотримувався практичної і прогресивної лінії, а митрополит Йосиф і Григорій були консерваторами» [627, р.176], з чим, звісно, сьогодні погодитися не можна.

Загалом, позитивно оцінюючи зазначену працю, ми вважаємо, що вона може бути корисна своїми розробками, низкою висновків та узагальнень, але за умови зваженої і критичної їх аргументації.

Окремо в цій групі треба поставити американського дослідника, родом із Санкт-Петербурга, Д. Хеккера, автора роботи «Релігія при Советах» [642]. Характер цієї роботи дозволяє нам зробити припущення про її «замовний» характер. Зважаючи на останні історичні розвідки та розсекречені документи, які свідчать про значне втручання радянських спецслужб в ідеологічну боротьбу еміграції та фінансування і контроль багатьох періодичних видань та монографій з боку ОДПУ, ми вважаємо, що, можливо, праця Д. Хеккера є політичним замовленням радянських спецслужб.

На відміну від інших зарубіжних авторів, Д. Хеккер, який у кінці XIX ст. емігрував до США, перебував з 1921 р. в СРСР як російсько-американський посланець методистської церкви і займався викладацькою роботою у Московській богословській академії. Тісно працюючи із обновленцями, Д. Хеккер підпав під їх вплив, й тому, можливо, його робота має прорадянський та прообновленський характер і наповнена висловами характерними для радянської преси тих років: «розбиті білогвардійські сили», «вороги революції», «контрреволюційне духовенство» тощо.

Дослідження Д. Хеккера присвячене загальній характеристиці багатоконфесійної картини становища релігій в СРСР, при цьому РПЦ автор приділяє більшу частину роботи. Логічний початок розколу автор простежує з часу вилучення цінностей, вказуючи, що «справжні основні причини розколу є не релігійними і навіть не стосуються доктрини; вони є політичними і соціальними. Це та ж сама боротьба, що характеризує весь

хід революції в Росії. Це конфлікт між монархічною і республіканською ідеями: боротьба між залишками феодалізму і капіталізму, на одному боці, й селянина і диктатури пролетаріату на іншому. Коли соціальна революція відкинула від влади стару феодальну аристократію і буржуазію, переможені лідери зникли в церкві і прикрили себе хрестом. Напад на них у цій фортеці міг інтерпретуватися як напад на церкву і релігію, чого революційний уряд не бажав» [642, р.110]. І хоча вчений не заперечує фактів репресій проти духовенства патріаршої церкви та «чистки» її адміністративного апарату, він обвинувачує в цьому винятково саме духовенство [642, р.78-92]. Загалом, головні тези автора збігаються з радянською літературою того часу та роботами ідеологів-обновленців Б. Тітлінова, О. Введенського та інших [Див.: 642, р.85-132].

Значні напрацювання залишили після себе представники емігрантських кіл: О. Валентинов [611], С. Троїцький [598], І. Стратонов [576]. Так О. Валентинов питанню розколу присвятив окремий розділ, в якому поставив завдання «показати, ким був створений розкол, для чого і в ім'я якої мети» [611, с.79]. Даючи відповідь, автор зазначив: «Домігшись розколу..., більшовики всіляко, головним чином, закулісно намагаються... допомогти церкві розкладатися» [611, с.83-84]. Натомість створити загальну картину О. Валентінову не вдалося, бо головна увага зосереджена на переслідуванні духовенства зі сторони більшовицької влади, а обновленство – лише один із засобів для ліквідації РПЦ.

Роботи професорів С. Троїцького та І. Стратонова мають історико-канонічний характер. С. Троїцький подає історію групи «Жива церква», її соціальну базу, вказуючи на негативне ставлення до неї з боку віруючих, аналізує ідеологічну основу тощо. Обновленство для вченого – винятково негативне явище, яке заплямувало себе доносами, зв'язками з ДПУ, неканонічними вчинками та незаконним захопленням церковної влади.

Книга І. Стратонова є переважно історією церковних розколів як у

Росії, так і за кордоном. Автор починає свій виклад із вказівки на повну невідповідність Російської церкви до самостійного існування. І. Стратонов, особисто будучи відвертим прихильником м. Сергія, вважає, що підпорядкування йому є єдиною правильною церковною позицією для кожного клірика й мирянина і на цих шляхах бачить він припинення всіх сучасних поділів.

Загалом, підсумовуючи досягнення першого періоду, можна підкреслити, що саме в цей час було започатковано американську історіографію розколу РПЦ 1920-1930-х років, відбувалося накопичення фактологічного матеріалу, особливо у сфері дослідження Синодальної церкви та Московського патріархату, було розроблено низку важливих та, як підтверджує сучасна історіографія, досить правильних тез та висновків. У той же час треба відзначити вузькість джерельної бази досліджень, ігнорування інших православних конфесій, що мали місце на всій території СРСР, особливо в Україні: «григоріанський» розкол, Істинно-православна церква, Соборно-єпископська церква тощо; фактично випущено з поля зору події 30-х років ХХ ст., що пояснюється відсутністю фактологічного матеріалу.

Другий період у зарубіжній історіографії проблеми розколу та міжконфесійних взаємин у середовищі РПЦ датується нами другою половиною 1940-х – кінцем 1980-х років. Він характеризується такими загальними рисами:

– виникнення значних «советознавчих» центрів, що, поряд з науковими дослідженнями, займалися політичною пропагандою проти країн «соціалістичного табору»;

– значне збільшення кількості робіт, що присвячені питанням історії та становища православ'я в СРСР (часто псевдонаукового характеру);

– ломка кордонів національних західних шкіл та космополітизація досліджень (значна частина праць друкувалася багатьма мовами) і, як результат, тісна співпраця американського та англійського дослідницьких

центрів і підготовка ними колективних праць з релігієзнавчої тематики;

–виділення трьох напрямів у дослідженні проблеми: а) політичний, або популяризаторський; б) об'єктивістський, або науковий; в) емігрантська школа (при цьому ми хочемо відзначити, що й емігрантська група має популяризаторську та наукову течії).

Серед великого розмаїття літератури ми виділяємо праці *об'єктивістської* (Р. Кейсі, Д. Куртісс, Р. Конквест, Г. Басс, Д. Маджеска) та *емігрантської* (І. Власовський, Б. Боцюрків, О. Боголепов, А. Краснов-Левітін, М. Польський, І. Андрєєв, Д. Поспеловський, Г. Лужницький) наукових шкіл.

Серед першої групи найбільш вдалими у розрізі нашого питання є роботи Д. Куртісса (Curtiss) «Російська церква і радянська держава (1917-1950)» та Д. Маджески (Majeska) «Рух «Жива церква» в Радянській Росії». Перша являє собою вдалу узагальнюючу роботу взаємовідносин РПЦ та держави, в якій досить детально прослідковується увесь перебіг подій виникнення та розвитку обновленського розколу. При цьому автор розглядає розкол як один із заходів боротьби держави з РПЦ [638, р.160-162].

Новим словом в американському історичному релігієзнавстві є магістерська дисертація Д. Маджески, що повністю присвячена початковому етапу розвитку обновленського руху (1922-1925 рр.), тобто часу існування провідної обновленської групи «Жива церква». На відміну від більшості своїх попередників, робота Д. Маджески відрізняється лояльним і зваженим ставленням до радянської влади. Для повного висвітлення проблеми автором було використано максимально можливе коло літератури та доступних джерел: документи Архіву державного департаменту США (ф. 861, 404: Релігія в Росії, 1920-1929 рр.), які зберігають повідомлення від різних дипломатичних місій США, насамперед литовської місії у м. Ризі, про релігійну ситуацію в СРСР та документи Смоленського партійного архіву, захопленого під час Другої

Світової війни й вивезеного на Захід.

Прослідкувавши перебіг подій початкового етапу розвитку обновленства, автор дійшов висновку, що негативне ставлення радянської влади до тихонівців має винятково політичну основу, а ставлення до «Живої церкви», на думку Д. Маджески, було скоріше нейтральним, ніж характеризувалося активною підтримкою [709, р.46-47].

Першопричину розколу автор вбачає у внутрішніх процесах РПЦ, а радянська влада – лише «каталізатор» цього процесу, з чим ми повністю погоджуємося. У той же час помилковим, у світлі нових документів, є висновок автора, що «у 1922-23 роках радянський уряд мав більш невідкладні справи..., ніж зіштовхування мас віруючих» і не мав «ні сильної світської підтримки, ні масової популярності» [709, р.85, 88, 93]. Загалом, позиції й припущення автора досить оригінальні і мали претензію на новизну під час написання роботи, але на сьогодні, зважаючи на великий шар розсекречених документів та досягнень новітньої історіографії, вони втратили свою актуальність.

Роботи російських і українських емігрантів різних політичних орієнтацій, а також церковних авторів й авторів самвидаву, частіше носять характер публіцистичних книг, мемуарів або богословських праць, що критично висвітлюють історію церкви в СРСР. Загальні принципи викладу, підходи до оцінок подій дозволяють об'єднати їх в одну групу поза залежністю від часу й місця їхнього написання. Головна тема в них – репресії проти духовенства, особливо єпископату, гоніння віруючих у СРСР, розкол церкви, історія Української автокефальної православної церкви і Російської православної закордонної церкви. Вони, як правило, не можуть претендувати на узагальнюючі, аналітичні наукові праці, однак містять значний обсяг інформації. Внаслідок недоступності для цієї категорії авторів основного масиву документів з вітчизняних архівосховищ такі роботи далеко не вичерпують усього наявного інформаційного потенціалу для даної теми, але при цьому вони ближче за інші підходять

до висвітлення правдивої картини того, що відбувалося. Хоча загальна концептуальна основа таких книг неодмінно повинна зазнавати наукової критики, зібраний у них емпіричний матеріал може й повинен бути використаний у новітніх роботах.

Початок американо-канадської емігрантської історіографії нашого питання поклав професор Гарвардського та Фордхемського університетів, виходець із Санкт-Петербурга, Н. Тімашев (Timascheff). У 1942 р. ним було опубліковано працю «Релігія в Радянській Росії, 1917-1942» [658]. Робота написана в класичному стилі першої емігрантської хвилі й покликана довести, що християнство завжди було відмітною рисою російської людини і ніякі переслідування з боку комуністів не знищать у більшості населення християнської душі. До розколу РПЦ автор звертається побіжно, зосередивши увагу на фізичному та юридичному переслідуванні духовенства, а також опору віруючих антирелігійним діям радянської влади.

Подібний характер мають роботи професора патрології Свято-Троїцької духовної семінарії у м. Джорданвілль О. Боголепова, який був висланий з Росії у 1922 р. У своїх працях «Церква під владою комунізму» та «Православна церква в Радянському Союзі» [417-418] автор зосереджений більше на взаєминах держави і православної церкви, ніж на внутрішньому життю останньої, до того ж автор основну свою увагу зосереджує на Сергіївській церкві, а про обновленство практично нічого не говорить і, відповідно, не оцінює його діяльність. Він переконливими доказами довів, що прийнята в Москві система «накладає яскравий відбиток на систему добору особового складу священнослужителів церкви і є одним із кращих спростувань загальновідомого твердження, що православна церква користується волею внутрішнього управління» [418, с.42]. Той же автор відзначає, що Московська Патріархія незмінно «підтримує основні політичні цілі комунізму... і, переборовши розкол живоцерковників і обновленців, пізніші керівники Патріаршої церкви не

могли знайти іншого виходу для збереження її як, переступивши через перехідні формулювання м. Сергія, прийняти в основі політичні вірування Живої церкви» [418, с.78-79].

У статті «Православна церква в Радянському Союзі» О. Боголепов, виділяючи три напрями діяльності більшовиків, спрямованих на руйнацію православ'я: 1) знищення економічної бази; 2) повне обмеження правової діяльності з юридичного боку; 3) руйнація ієрархічної структури церкви шляхом відокремлення духовенства різних рівнів один від одного та духовенства від віруючих, навіть не називає розкол, як один із засобів цієї боротьби [417, с.88-89]. Робота є загальною й охоплює період 1917-1967 рр., і більша її частина присвячена післявоєнному часу, тобто вона фактологічно в собі нічого нового не містить і створена під впливом листів релігійних дисидентів 60-х років.

Багатою на маловідомі факти є двотомник протопресвітера М. Польського «Нові мученики російські» [553], що містить документальний матеріал, оснований, головним чином, на усних свідченнях очевидців розправ над архіпастирями, пастирями й мирянами РПЦ. Через те, що авторові були недоступні архіви каральних органів, у складених ним біографіях архієреїв міститься багато неточних відомостей. Праці протопресвітера М. Польського полемічно загострені проти патріархії, особливо проти м. Сергія. Подібною до роботи М. Польського є праця І. Андрєєва та С. Роуза «Катакомбні святі: життя нових мучеників» [628].

Для українського дослідника ці роботи можуть нести цінний документальний матеріал, враховуючи критичне ставлення до інформації, недоступний у жодному першоджерелі. Особливо це стосується вивчення проблеми історії Істинно-православної церкви, катакомбного руху, місця особистості в житті РПЦ 1920-30-х років, оскільки крізь призму новітньої агіографії автори висвітлюють процеси розколу РПЦ, створення антиобновленської та антисергіївської опозиції, у тому числі на теренах

українських єпархій. Роботи добре ілюстровані фотографіями священників та єпископату, цитованими документами тощо.

Схожими за характером з російською емігрантською літературою є роботи українця Г. Лужницького, професора історії української літератури Пенсільванського університету у Філадельфії. Його праці «Переслідування і руйнація Української церкви російськими більшовиками» та «Російське переслідування Української православної церкви» [647-648] спрямовані не лише проти більшовизму, а й проти РПЦ, яку дослідник звинувачував у допомозі більшовикам у боротьбі з УАПЦ та в знищенні християнської культури в Україні [647, р.45]. Розкол та виникнення обновленства Г. Лужницький пов'язує із заходами радянської влади, спрямованими на руйнацію УАПЦ: «Зі схваленням та з ініціативи радянського уряду була заснована в травні 1923 (явна помилка: 1922 р. – *О.Т.*) так звана «Жива церква», пізніше, «Синодальна православна церква», тобто нова церковна організація, що поширилася в Україні та Росії. Встановлюючи таку нову «церкву», радянський уряд намагався мати одну церковну організацію як для російського, так і для українського народів і в такий спосіб отримати можливість русифікації релігійного руху в Україні, що представляв велику потенційну небезпеку для більшовизму й мав український національний характер. З іншого боку, більшовики хотіли контролювати увесь релігійний рух так, щоб була змога керувати ним за бажанням» через Синодальну церкву [647, р.35-36]. Загалом робота написана у популяризаторському дусі й має велику кількість фактологічних помилок.

Головними недоліками вищезазначених праць емігрантської школи, що стосуються означених питань, є використання їх авторами обмеженого кола джерел та цілковита відсутність матеріалів з архівів колишнього СРСР. Вони мають характер яскравої публіцистики, забарвлені емоціями співпереживання, обурення або скорботи.

У той же час у різноманітній емігрантській літературі найбільш цілеспрямовано, фахово й плідно досліджували зазначену проблематику

Д. Поспеловський, І. Власовський, Б. Боцюрків, роботи яких мають серйозний науковий характер.

Першим у цій плеяді є колишній директор канцелярії Священного Синоду УАПЦ, директор Богословського інституту УАПЦ І. Власовський. У своїй праці «Нарис історії Української православної церкви» [431], четвертий том якої присвячений подіям ХХ ст., автор детально і на високому науково-теоретичному рівні розглядає долю УАПЦ 1920-х років. Питанню розколу РПЦ автор особливої уваги не приділив, і вся історія Синодальної церкви та інших православних конфесій у І. Власовського звелася до декількох сторінок.

Справжнім класиком історії православ'я в Україні періоду 1917-1939 років є Б. Боцюрків. У 1961 р. в Чиказькому університеті дослідник здобуває ступінь доктора філософії у галузі політології, захистивши дисертацію на тему «Радянська церковна політика в Україні у 1919-1939 рр.» [708]. Збираючи матеріал до докторської дисертації Б. Боцюрків друкує низку статей [629-634], які пізніше складають основний зміст дисертаційного дослідження. Головну увагу автор зосереджує на утворенні та діяльності різних конфесій православної церкви в Україні: УАПЦ, Обновленська церква, Соборно-єпископська церква та їх взаємовідносини з органами радянської влади.

Особливо цікавою для нас роботою даного періоду є досить велика за обсягом стаття «Обновленська церква в Радянській Україні, 1922-1939 рр.» [631]. Це було перше – і до початку 90-х років – єдине спеціальне дослідження історії та діяльності «Обновленської» церкви на теренах України. Автор відмічає, що українське «обновленство» являє собою цікавий випадок взаємодії декількох конфліктуючих сил – духовного радикалізму і консерватизму, російського й українського націоналізму, православ'я та комунізму [631, р.43].

Вказуючи на те, що обновленство в Україну прийшло пізніше, автор пов'язує це інтенсивною національною боротьбою в церкві, що відсунуло

на другий план проблеми реформування (тобто витoki обновленства автор вбачає винятково у внутрішньоцерковних процесах), це з одного боку, а з іншого – реформістське крило вже було утворене у вигляді УАПЦ. «Комбінація цих фактів, – вважає Боцюрків, – не тільки відклала формування Обновленської церкви в Україні, але й вплинула на її майбутній розвиток та відмінність від Російського обновленства» [631, р.43-44]. При цьому автор вважає, що московський осередок «Живої церкви» розглядав УАПЦ як союзників у боротьбі з Українським Екзархатом РПЦ [631, р.44].

Важливим для того часу є твердження дослідника про роль радянської влади у розколі РПЦ: «швидкому поширенню обновленства сприяла допомога радянської влади, яка підготувала ґрунт тим, що провела арешти та вигнання головних противників нового руху, в тому числі й Екзарха Михаїла» [631, р.46].

Простеживши важливі аспекти в розвиткові руху (Собори 1923 та 1925 рр., боротьба за автокефалію РПЦ, українізаційні процеси), автор дійшов висновку, що саме пристосуванство, раціоналістичні ухили, зневага мучеництвом і, як результат, відсутність підтримки серед населення, призвели до того, що Обновленська церква не змогла витримати антирелігійного наступу після 1929 року [631, р.73].

Але треба відзначити, що, незважаючи на досить солідну джерельну базу роботи (автором опрацьовано майже усю відому на той час літературу та періодику з даного питання), відсутність архівних документів привела до того, що автор не заповнив значну частину лакун в історії РПЦ в Україні: роль спецслужб, репресії, ставлення віруючих до розколу тощо.

Інші питання конфесій РПЦ в Україні порушуються дослідником у публікації «Українізаційні рухи всередині РПЦ та УАПЦ» [633]. Посилаючись на те, що зарубіжні автори мало звертаються до історії інших рухів в українському православ'ї, за винятком УАПЦ, Б. Боцюрків поставив за мету заповнити цю прогалину. У порівняльному аспекті автор

розглядає установчі збори трьох гілок православної церкви: Київського Собору УАПЦ (1921), «Соборної конференції» патріаршої РПЦ (1922) та «Лубенського Собору» (1924^{*}) та вирішення на них питання автокефалії. При цьому більша частина роботи присвячена «Лубенському Собору», який до того часу практично не досліджувався.

Розглянувши питання, автор дійшов висновку, що міжконфесійні суперечки та розколи були вигідні, насамперед, радянській владі, яка «значною мірою встановлювала правила гри й змінювала їх залежно від поточних пріоритетів», отримуючи вигоду від тривалої конфронтації між конфесіями [633, р.110-111]. Серед інших робіт треба виділити дослідження, присвячені проблемам руйнації православної церкви та знищенню парафіяльної мережі в Україні [630; 632].

Для всіх робіт Б. Боцюрківа характерні високий професіоналізм, максимальне використання доступних джерел та, деякою мірою, прискіпливість. Надбання вченого цінні й сьогодні, бо представляють собою глибоко продумані роботи, що базуються на широкій джерельній та історіографічній базі, яка дуже часто недоступна для українського історика. Тому використання даних публікацій разом із сучасними дослідженнями збагатять українську історичну науку й дадуть можливість створювати серйозні і ґрунтовні розвідки з історії українського православ'я та його взаємовідносин із радянськими владними структурами.

Інший канадський історик російського походження Д. Поспеловський присвятив себе дослідженню історії РПЦ у ХХ ст. Його ґрунтовна праця «Російська церква під радянським режимом» [651] є системним дослідженням історії РПЦ у 1917-1982 рр. Приділяє автор достатньо уваги і розколам 20-30-х років, розглядаючи як ліві угруповання (том I, розділ 2), так і праві розколи (том I, розділ 4).

На відміну від багатьох своїх попередників, Д. Поспеловський вказує

^{*} Тут у Б. Боцюрківа явна помилка. Повинен бути 1925 р. – *О.Т.*

на глибинні причини розколу, які беруть свій початок з часів реформ Петра I, а ґрунт підготував обновленський рух 1905-1907 рр. [651, р.43-52, 45], але найважливішим фактором, що викликав утворення Обновленської церкви, було бажання радянської влади підірвати церкву зсередини, яке було реалізоване, на погляд дослідника, лише частково [651, р.52, 59-60].

Простеживши історію обновленців, Д. Поспеловський дійшов висновку, що долю обновленців вирішили їх власні прорахунки та помилки. Головною ж думкою автора, щодо обновленства є теза, що «хороші та корисні ідеї церковного оновлення були скомпрометовані недостойними виконавцями», про що автор неодноразово заявляв у своїх статтях у виданні «Вестник русского христианского движения» [602, с.195]. Таким чином, думка канадського релігієзнавця збігається з думкою низки його попередників, у тому числі з П. Андерсоном, про якого ми говорили вище.

Також не оминає автор й інших угруповань, що утворилися в середовищі РПЦ: «григоріанський» розкол та «катакомбний» рух, який автором поділяється на низку течій: «катакомбники», істинно-православна церква, «непоминаючі» тощо (Див.: Розділ 4 [651, р.113-162]). Причиною катакомбного розколу автор називає політичне зближення патріарших лідерів з радянською владою.

Загалом робота автора залишає позитивне враження, є добротною та послідовною науковою працею. До того ж демократичні зміни в СРСР в кінці 1980-х років дали змогу Д. Поспеловському попрацювати в архівосховищах Москви й доопрацювавши, видати у 1995 р. свою працю в Росії під назвою «Русская православная церковь в XX веке» [556], яка загалом зберегла переважну частину розробок та висновків попереднього видання, але вже з обґрунтуванням першоджерелами.

Справжнім досягненням у вивченні історії обновленської церкви став вихід у 1978 р. «Нарисів з історії російської церковної смути» А. Левітіна і В. Шаврова [510]. Автори створили досить ґрунтовне дослідження з

використанням власної позиції, подали хроніку розколу, оприлюднили маловідомі документи й матеріали. На думку О. Ігнатуші, з якою ми повністю згодні, «нариси контрастно, іноді вочевидь гостро суб'єктивно, відтворювали картину обновленського розколу в російській церкві і цінні історіософським баченням природи розколу» [682, арк.56-57].

А. Левітін намагався довести, що радянське обновленство 20-х рр. ХХ ст. органічно й природно визрівало в офіційній огорожі Православної церкви протягом декількох десятиліть кінця ХІХ – початку ХХ ст. При цьому він прагнув не акцентувати зайвої уваги на ролі, зіграної радянськими спецслужбами в процесі організаційного оформлення обновленського розколу, проводячи практично пряму лінію між реформаційним рухом у РПЦ в 1905-1917 рр. і подіями 1922 р. Буцім, «радянське» обновленство продовжило справу «церковної революції» 1917 р., перерване Помісним Собором 1917 р. Головний же гріх обновленців – не їх антиканонічність, а політичне пристосовництво, доноси і брехня.

Особливу цінність, як побудована з використанням свідчень сучасників являє праця німецького дослідника Ф. Гейера [643]. Маючи протестантську богословську освіту, автор, як німецький офіцер, у роки Другої Світової війни потрапив до України, де отримав завдання від командування створити агітаційну роботу антибільшовицького характеру про переслідування православ'я в радянські часи. Йому вдалося зібрати значну кількість документів та спогадів сучасників про церковне життя у міжвоєнний період. Робота охоплює період з 1917 по 1945 роки і висвітлює історію православ'я крізь призму націотворчості. Це привело до того, що більша частина книги стосується виникненню та діяльності УАПЦ, а конфесіям, які ототожнювали себе з РПЦ, приділяється доволі небагато уваги. Оскільки розвідка значною мірою базується на спогадах, то в ній присутня значна кількість фактичних помилок та неточностей, що особливо відобразилося на періоді 30-х років.

У 2003 р. книга була перевидана в переопрацьованому вигляді [644], адже автор розширив верхню хронологічну межу, довівши матеріал до кінця 1990-х років. Натомість текст міжвоєнного періоду змінено не було і помилки перейшли до оновленого видання. Для максимального обмеження введення до наукового обігу помилкової інформації, німецьким дослідником К. Вайзе було видано невелику працю [659], в якій на основі останніх досягнень вітчизняної історіографії даються посторінкові уточнення нової книги Ф. Гейера.

Розпад СРСР та демократизація суспільства стали важливою віхою у розвитку історичної науки й, особливо, так званої «советології», оскільки архівосховища країни і, насамперед, колишні відомчі партійні архіви з 1992 р. широко розкрили свої двері для дослідників, розсекретивши майже всі документи довоєнного часу. У зв'язку з цим в зарубіжній історіографії починає з'являтися велика кількість робіт, у яких, поряд з відомим фактологічним надбанням та напрацьованою теоретичною базою, все ширше використовуються архівні документи з фондів партії, виконавчих органів, колишнього КДБ тощо. Це кардинально змінило характер робіт і розпочало новітній період у дослідженні історії РПЦ радянського часу, який характеризується: а) деполітизацією досліджень; б) залученням величезної кількості нового фактологічного матеріалу та документів; в) переосмисленням досягнень та припущень попередників; г) тісною співпрацею вітчизняної та західної наукових шкіл; д) поглибленим вивченням західними дослідниками окремих аспектів радянської історії РПЦ, у тому числі розколу та розвитку, новоутворених на його ґрунті, самостійних конфесій тощо.

Серед багатьох дослідників, що зверталися до радянського періоду історії РПЦ, можна відзначити Н. Девіса, Д. Шубіна, Р. Пайпса, М. Меєрсона, А. Лууканена, Д. Фріза та Е. Рослофа. Більшість з них спеціально питанням розколу не займалися, але торкалися його в узагальнюючих працях. Наприклад, досить серйозна й одна з кращих у

своїй галузі робота колишнього посла США в СРСР Н. Девіса (Davis) «Довгий шлях до церкви. Сучасна історія російського православ'я» [639] найбільшому з розколів – обновленству – приділяє лише декілька сторінок, де автор, негативно оцінивши цю конфесію, розглядає її як одну із форм прагнення більшовиків до знищення православ'я.

У розрізі нашої теми досить цікавим є розділ, присвячений катакомбним рухам в РПЦ [639, р.145-160], але більшу частину своєї уваги Н. Девіс приділяє другій половині ХХ ст. й помилково відносить до істинно-православної церкви і катакомбного руху усіх сектантів православного гатунку, повторюючи помилку відомого англійського релігієзнавця У. Флетчера [640]. При цьому основною причиною появи катакомбного руху автор вважає посилення репресивного апарату радянської влади, а не канонічні й політичні розбіжності у церковному середовищі.

Ще менше цій проблемі приділено уваги в книзі «Росія під більшовицьким режимом» Р. Пайпса (Pipes) [650], де автор розглядає лише обновленський рух на двох сторінках, оцінюючи його як один із засобів знищення релігії та елемент загальнодержавної антирелігійної політики [650, р.359-362].

Однією з останніх узагальнюючих робіт є багатотомна «Історія російського християнства» Д. Шубіна (Shubin), четвертий том якої присвячений ХХ ст. [654]. Незважаючи на те, що автор приділяє досить значну увагу питанню розколу РПЦ міжвоєнного періоду та характеристиці новоутворених конфесій: обновленців, григоріанців тощо – його праця не має для вітчизняного дослідника жодної цінності, оскільки ні нових фактів, ні ідей та інтерпретацій дослідник не пропонує, а практично весь матеріал книги відповідного періоду є коротким англійським переказом роботи російського церковного історика В. Ципіна «Історія російської церкви, 1917-1997» (М., 1997). Книга має характер науково-популярного видання з повною відсутністю наукового апарату,

характерного для академічних видань.

З початку 1990-х років особливий інтерес у зарубіжних вчених став викликати обновленський рух та історія Синодальної церкви, що пояснюється, на наш погляд, відкриттям нових документів та повним переосмисленням попередніх історичних інтерпретацій. Відповідно, з'явилися наукові публікації, метою яких стало висвітлення крізь призму нових даних, історії обновленського розколу. Серед них треба відзначити роботи М. Меєрсона (Meerson) «Обновленський розкол в РПЦ» [649], Д. Фриза (Freeze) «Контрреформація в російському православ'ї: народна відповідь на релігійні нововведення, 1922-1925» [641] та ґрунтовна дисертаційна робота Е. Рослофа (Roslof) «Обновленський рух в РПЦ, 1905-1946» [710].

У невеликій статті М. Меєрсон зосереджує увагу на характеристиці провідних лідерів обновленства та на канонічній й ідейній платформі руху. Його початок автор веде з реформаторських ідей XIX ст. і слов'янофільських ідей В. Соловйова, О. Хом'якова та інших російських філософів. Оцінюючи обновленство, М. Меєрсон дотримується думки, що рух був використаний більшовиками у ролі «троянського коня» проти патріаршої церкви, а невдача релігійних реформ пояснюється політичною короткозорістю його лідерів [649, р.313-314]. Загалом робота не несе в собі нічого нового і написана в дусі епохальної праці О. Левітіна та В. Шаврова «Очерки по истории русской церковной смуты», яка виступає основним джерелом для автора статті.

Досить цікавою, на нашу думку, є стаття Д. Фриза, яка належить до робіт «нового покоління» й присвячена питанню сприйняття віруючими обновленських ідей на початковому етапі становлення руху у 1922-1925 рр. Спираючись на широке коло джерел, значна частина яких була введена до наукового обігу вперше, Д. Фриз ставить своїм завданням дослідити це питання у зв'язку з тим, що «історіографія «розколу» церкви спочатку була політичною і зосереджувалася або ж на боротьбі між

«Живою церквою» і патріаршими лідерами, або ж на маніпулятивній ролі більшовиків..., а важливість народної реакції і його вплив недооцінили або ж зовсім не взяли до уваги» [641, р.307].

Автор розглядає важливість народної реакції і впливу віруючих на прийняття тих чи інших питань церковного життя. Залучивши широке коло першоджерел і глибоко проаналізувавши ситуацію, що склалася у православному середовищі, Д. Фриз доходить низки цікавих висновків. На його думку, вирішальним фактором відсторонення віруючих від обновленців, стали суворі релігійні реформи і, насамперед, реформа календаря, а політичний фактор (підтримка обновленцями радянської влади) для віруючих не мав великого значення [641, р.314, 316]. Саме тому значна увага вченого зосереджена на спробах обновленців та патріарха Тихона запровадити григоріанський календар та реакції на ці дії віруючих. Другою причиною поразки обновленців Д. Фриз називає крах церковного управління, оскільки стан, «який склався, можна назвати «анархією», коли в багатьох епархіях були навіть відсутні адміністративні органи» і, по-третє, церква втратила пресу та не могла, фактично, поінформувати ні духовенство, ні віруючих про події, що відбувалися у православному релігійному середовищі, та як результат, ігнорування й нерозуміння церковної політики [641, р.333-334, 336]. По-четверте, обновленці були не готові до реформ літургії. Все це, стверджує дослідник, і призвело до створення широкомасштабної антиобновленської опозиції.

У результаті Д. Фриз дійшов висновку, що «історикам слід приділяти увагу не лише великій політиці, а й культурним та релігійним цінностям, які регулюють усі зміни, що відбуваються в політиці, економіці та суспільстві» [641, р.339].

У 2002 р. у Сполучених Штатах Америки з'являється єдина на сьогодні в американській історіографії монографічна робота «Червоні священики: обновленство, російське православ'я та революція, 1905-1946» [652], що повністю присвячена історії обновленського руху. В

основу книги директора програми Фулбрайта в Москві, доктора філософії Е. Рослофа покладене його дисертаційне дослідження про яке ми вже говорили вище. Це перша дисертація, виконана на широкому колі російських архівосховищ, які до початку 90-х років були недоступні пересічному громадянину.

Роботи являють собою систематизовані академічні праці. Монографія Е. Рослофа ставить своїм завданням вивчити комплексно обновленських рух у широких хронологічних межах. Це дає змогу, на думку автора, по-перше, кинути виклик традиційним дослідженням зарубіжної історіографії, які концентрували свою увагу на періоді активної діяльності обновленців (1922-1925) і традиційним уявленням, що православна церква була або ж нещасною жертвою комунізму, або ж стійким противником більшовизму. По-друге, повна історія дає можливість розуміння впливу релігійної віри на радянську політику і, по-третє, забезпечує розуміння процесу модернізації релігії [652, р.ХІІ]. Загалом, автор дотримується думки, що обновленці діяли, керуючись справжніми релігійними переконаннями [652, р.Х].

Саме тому дослідник присвячує перший розділ ранньому етапу обновленства 1905-1921 рр. Це пояснило витoki руху і дало загальний фон православного реформаційного руху, що засвідчило природний характер спроби поєднати реформи та революційну політику. У той же час автор доходить висновку про неспроможність ранніх обновленських організацій вижити як церковна опозиція.

Надалі автор детально висвітлює перебіг подій, починаючи з початку 1922 р. Важливе місце дослідник приділяє ролі більшовиків у захопленні обновленцями церковної влади та ліквідації органами спецслужб опозиційних єпископів і рядового духовенства, розкриваючи вперше у зарубіжній історіографії, діяльність Антирелігійної комісії при Політбюро РКП(б) з розколу РПЦ та знищення її тихонівського крила.

Не оминув Е. Рослоф і соціальний аспект проблеми: ставлення

віруючих до обновленців, причини неприйняття ідей реформаторів, поширення народного тихонівського руху тощо [651, р.147-168; 653].

Повна ліквідація Синодальної церкви пов'язується автором не лише із несприйняттям обновленських ідей, а й із кардинальними змінами в радянському суспільстві: колективізацією, індустріалізацією, сталінськими масовими репресіями тощо. Останньою крапкою було прагнення радянського уряду приєднати обновленські парафії з Московською Патріархією у зв'язку зі зміною загальної урядової політики у 1943 році. І, незважаючи на те, що обновленський рух було знищено, він поклав початок модернізаційним процесам патріаршої РПЦ.

Загальний огляд зарубіжної історіографії розколу РПЦ свідчить, що протягом майже 90 років вона пройшла складний, але плідний шлях свого розвитку. Було накопичено значний фактологічний та теоретичний матеріал, вчені висунули низку цікавих припущень та тез, які можуть бути використані вітчизняними вченими під час розробки питань природи, історії та наслідків розколу православ'я в Україні, піднімаючи значний, невідомий раніше, шар архівних документів і відтворюючи історичну правду та справедливість.

1.2. Характеристика джерельної бази

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за походженням, ступенем вірогідності й змістом опубліковані та неопубліковані джерела. У процесі її опрацювання вивчено та використано неопубліковані архівні документи з понад 150 фондів 19 архівосховищ України: Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Автономної Республіки Крим та державних архівів Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської,

Сумської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської і Чернігівської областей та матеріали інформаційних джерел періоду 20-30-х рр. минулого століття.

Складністю дослідження даної теми є фактична відсутність безпосередніх документальних фондів збірок церковного походження, які б висвітлювали церковну історію як на всеукраїнському, так і на регіональному рівні. В Україні автором знайдено лише 4 фонди церковного утворення інституцій РПЦ досліджуваного періоду (ми не враховували фонди окремих парафій, які несуть у собі переважно матеріал місцевого рівня та збірки УАПЦ як такої, що не ототожнювала себе із РПЦ)¹, що фактично залишило дослідників без документів, які б розповідали про внутрішньоцерковне життя як на українській території загалом, так, зокрема, й єпархій. Церковна преса збереглася в незначній кількості, і як правило, її можна знайти лише в Російській державній бібліотеці в Москві, а окремі примірники – у бібліотеках України, що фактично робить її недоступною для більшості вітчизняних істориків. Тому для більш повного уявлення про події в українському православ'ї 20-30-х років ХХ ст. ставилося завдання фронтального перегляду всього комплексу джерел даного періоду.

Увесь корпус джерел автор вважає доцільним класифікувати на підставі схеми, запропонованої і введеної в історичну науку відомим радянським джерелознавцем Л. Пушкарьовим [559] з певним коригуванням, враховуючи особливості предмету вивчення. Виходячи з вищезазначеного, вважаємо за необхідне поділити на два основних масиви: джерела *світського* і *церковного походження*, виділивши в цих масивах такі види джерел:

–законодавчі акти;

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. – ф.540 «Кречетович Йосиф Павлович»; Держархів Черкаської області. – ф.Р-314 «Єпископ Йосиф Яцковський»; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф.191 «Богдашевський Дмитро Іванович»; Держархів Харківської області – ф.Р-230 «Харківське єпархіальне управління».

- діловодна документація партійних і виконавчих органів, церковних інституцій;
- статистика;
- судово-слідчі справи щодо духовенства та віруючих;
- періодична преса;
- джерела особового походження (спогади (мемуари), епістолярна спадщина, автобіографії);
- «агіографія» ХХ століття.

Кожна з цих груп джерел має свої особливості, ступінь достовірності, значення для розкриття теми тощо.

Законодавчі акти репрезентують собою правові нормативні документи, які виходили від верховної влади (як церковної, так і державної) і мали вищу юридичну силу в межах УСРР та СРСР. Даний вид представлений законами радянської України, що регулювали державно-церковні відносини, канонами, ухвалами і постановами всеросійських та всеукраїнських Соборів різних конфесій РПЦ. Більша частина даної групи документів опублікована у збірниках [302; 314-315] та церковній пресі [329-330]. Низка протоколів обновленських Соборів (1925 і 1928 рр.) збереглася у вищезазначених фондах єпископа Йосифа (Яцковського) і митрополита Йосифа (Кречетовича), протокол Лубенського Собору Єпископів України 4-5 червня 1925 р. опублікований О. Ігнатушею [472, с.242-255].

Діловодні матеріали представлені документами партійних органів (губернських, окружних, повітових, районних, обласних комітетів КП(б)У та Центрального комітету КП(б)У), виконавчих органів (губернські, окружні, повітові, районні виконавчі комітети та адміністративні відділи НКВС, які діяли при виконкомах) і церковних інституцій (листування, протоколи з'їздів та зібрань духовенства і мирян, поточне діловодство тощо).

Документи, що зберігаються у фондах колишніх партійних архівів, за

змістом інформації, можна поділити на такі підгрупи:

- директиви ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У та їх місцевих осередків: губкомів, повіткомів та окружкомів щодо діяльності православної церкви;
- рішення місцевих осередків партії з реалізації завдань державної влади на місцях;
- матеріали (протоколи та рішення) засідань «Антирелігійних комісій» при ЦК КП(б)У, губернських, окружних та повітових комітетах;
- інформаційно-аналітичні матеріали (звіти та повідомлення) Державного політичного управління загальноукраїнського та місцевого характеру;
- звіти секретарів губернських, окружних та повітових комітетів КП(б)У до вищестоящих органів влади.

Значну частину документів складають інформаційно-аналітичні матеріали (звіти та повідомлення) ДПУ на місцях та звіти секретарів губернських, окружних та повітових комітетів КП(б)У до вищих органів влади, які ґрунтувалися на звітах ДПУ.

Обов'язковою складовою інформаційних зведень ДПУ, які з 1923 року носили вже, як правило, щотижневий або щомісячний характер, був розкол у православ'ї та загальна характеристика становища церкви і духовенства. Також органи держбезпеки для партійних органів готували узагальнюючі політико-економічні огляди (щомісячні, пізніше тримісячні), в яких окремим пунктом йшла інформація про стан духовенства та антирадянських партій.

Секретарі губкомів та окружкомів складали щомісячні особисті листи до ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б) про становище на місцях, що базувалися на політзведеннях від ДПУ. Даний вид документів дає змогу простежити як політика з розколу та підтримки лояльних угруповань реалізовувалася на місцях. Там знаходимо також дані про становище різних конфесій на терені окремих округ і губерній загалом, характеристику окремих діячів церкви, статистику релігійних громад і служителів культу, звіти про

витрати на підкуп духовенства та єпископату, про способи проникнення агентів ДПУ в церковне середовище та наслідки їх руйнівної діяльності.

Треба відзначити, що в другій половині 20-х рр. ХХ ст. питання становища та діяльності православної церкви, настрої віруючих і політика розколу виходять з поля зору партійних органів і майже повністю переходять у відання органів ДПУ-НКВС. Це відбилося на змістові політико-економічних оглядів, що готувалися для партійних комітетів і, як правило, цей вид джерела для даного періоду втрачає свою актуальність.

Документи виконавчих органів представлені, насамперед, губернським та окружним виконавчими комітетами та адміністративними відділами при них. Вищезазначені фонди містять листування різних ланок держави, вказівки та таємні інструкції Центру, листування з органами ДПУ тощо. Уся документація цього характеру зберігалася окремим описом з позначкою «таємна частина» і до 1992 р. не була доступна пересічному дослідникові. Ця група визначає зміст і напрями державної політики щодо православної церкви, форми її здійснення тощо. Менш закритою часткою діловодної документації були звіти органів управління та адмінорганів, що вміщували звітну інформацію ліквідкомів. Остання розкриває процеси, які відбувалися в середовищі православного духовенства, віруючих, форми та методи релігійної пропаганди, результати втілення радянської політики щодо церкви тощо. У звітах подавалась і статистична інформація, що дає змогу відстежити кількісні зміни, що відбувалися в різних конфесіях православної церкви.

Особливе значення для нашого дослідження являють церковні матеріали, які збереглися як масово, так і окремими документами у фондах більшовицької партії та радянських виконавчих органів. Найбільшим за кількістю документів (3414 одиниці зберігання) є фонд Харківського єпархіального управління, презентований протоколами єпархіальних з'їздів, листами духовенства, документами з вирішення організаційних питань обновленського управління на теренах Харківської єпархії,

листування з радянськими виконавчими органами тощо.

Іншими значними збірками внутрішньоцерковного походження є особисті фонди єпископів РПЦ, що діяли в Україні. Найповнішим (934 одиниці зберігання) серед них є фонд Київського вікарія, єпископа Уманського Д. Богдашевського (у чернецтві – Василій). Хронологічно документи охоплюють період з 1872 по 1927 роки. Більша їх частина належить до дорадянського часу. Період, що нами досліджується, представлений насамперед листуванням з культурними та релігійними діячами: Тираспольським єпископом Алексієм (Баженовим), протоієреями І. Корольковим та С. Недельським, професором М. Глибоковським та багатьма іншими. Серед документів неепістолярного характеру треба виділити матеріали Канцелярії митрополита Михаїла (Єрмакова), Києво-Видубицького та Києво-Троїцького монастирів за 1923 р. Трапляються документи початкового періоду розвитку обновленського руху на Київщині, наприклад: повідомлення Київською групою «Жива церква» єпископа Василя про передачу Київському тимчасовому єпархіальному управлінню усіх справ (справа 40); указ Всеукраїнського вищого церковного управління єпископу Василю, вікарію Київської єпархії про усунення його з посади від 3 квітня 1923 р. (справа 121) тощо.

Наступним за обсягом документального матеріалу (212 одиниць зберігання) є фонд Кримського митрополита обновленської церкви Йосифа (Кречетовича), що датується 1879-1928 рр. Український дослідник А. Стародуб виділяє такі особливості даної колекції: а) гарна збереженість документів для дослідників. Митрополит Йосиф не був репресований і його документи не препарувалися ДПУ; б) наявність матеріалів. Починаючи з кінця XIX ст., Кречетович, ще будучи студентом Московської духовної академії, листувався з багатьма діячами, чії імена прийнято пов'язувати із джерелами обновленського руху. Серед них філософ Володимир Соловйов, професор Борис Тітлінов й ін.; в) географічна репрезентативність. За час єпископського служіння в

обновленській церкві Йосиф Кречетович займав послідовно кафедри єпископа Ізюмського, архієпископа Полтавського, митрополита Білоруського і митрополита Сімферопольського. Був учасником обновленських Всеросійських Соборів 1923 і 1925 рр., Всеукраїнського Собору 1925 р., Білоруського Собору 1927 р. В архіві відкладено матеріали всіх названих і деяких інших зібрань. Це робить його незамінним для дослідження особливостей обновленського руху в Україні; г) тематична різноманітність збережених документів. В архіві збереглося листування окремих ієрархів і священників, дисциплінарні розслідування, чернетки статей і проповідей. Деякі з них абсолютно унікальні й дуже важливі для реконструкції внутрішньоцерковного життя духовенства, взаємин між різними течіями в самому обновленстві; д) унікальність документів особистого походження. Листування із членами родини, автобіографія, спогади Кречетовича дозволяють оцінити глибинні мотиви тих або інших дій обновленського ієрарха. Наприклад, його особисте ставлення до національного питання (народившись на українсько-білоруському етнічному прикордонні, він, перебуваючи у різних ситуаціях, оголошував себе росіянином, українцем або білорусом). Цікаві його погляди на чернецтво, шлюбний єпископат і можливість другого шлюбу для священнослужителів (сам Кречетович був батьком вісьмох дітей і не розривав шлюб після єпископської хіротонії) [574].

Також у фонді презентовані документи про вплив більшовицької політики на православну церкву в Україні та Криму; проекти реформ управління церквою в 1918, 1922 та 1925 рр.; церковна та антирелігійна література і преса перших років радянської влади (брошури, рукописи, статті, замітки тощо). Таким чином, ми бачимо, що документи особового фонду митрополита Йосифа (Кречетовича) висвітлюють широке коло питань церковного життя 1920-х років в Україні.

Невеликим за обсягом (12 одиниць зберігання) є фонд архієпископа Йосифа Яцковського, документи якого охоплюють час 1922-1934 рр. Хоча

колекція документів і невелика, але досить інформативна. Її основу складає листування з мирянами і духовенством Херсонщини, Черкащини та Полтавщини, єпископатом України; протоколи різних з'їздів: III-го єпархіального з'їзду Херсонської єпархії, Єпархіального з'їзду духовенства та мирян Черкаської округи тощо, III-го Собору Української православної автокефальної синодальної церкви (копії); рапорти та доповіді до Українського Священного Синоду про стан обновленської церкви в Херсонській, Черкаській та Полтавській єпархіях; грамоти і послання від Патріарха Константинопольського та його представників в Україні; циркуляри Черкаського вікаріального управління та протоколи його засідань та багато інших.

Залучення багатющого матеріалу фондів церковного походження дозволяє простежити особливості міжконфесійних взаємин у православному середовищі зсередини, ліквідувати прогалини в автобіографіях єпископату, оживити історію православної церкви свідченнями очевидців та безпосередніх учасників подій, оскільки на сьогодні більшість дослідників користується при вивченні історії РПЦ документами державного, а не церковного походження, які мають свої вади, бо складалися працівниками НКВС та ДПУ.

Зберігаються документи суто церковного походження і в фондах партійних комітетів і виконавчих органів, але в розпорошеному вигляді. Здебільшого це листування керівних органів церкви до адмінорганів, протоколи зборів, з'їздів та нарад духовенства й мирян усіх православних течій, внутрішня діловодна документація церковного апарату. Даний корпус документів дає уявлення про процеси, що відбувалися всередині церковної організації, міжконфесійні чвари та шляхи їх розв'язання, питання, які вирішувалися духовенством та віруючими на загальних зборах: місіонерська діяльність, взаємовідносини з іншими конфесіями, фінансовий стан тощо. Ці документи відіграють особливо важливу роль, бо не мають відбитку суб'єктивності крізь призму працівників

адмінвідділів.

Ця група джерел завзято публікується укладачами документів. Серед них можна виділити значну кількість видань російських науковців, які присвячені питанням розколу, репресій, ролі державних органів у релігійному житті тощо. Переважно це у минулому таємні документи комуністичної партії, органів держбезпеки, невідоме діловодство церковних інституцій, або ж церковні збірки, які не могли бути опубліковані за радянських часів [300-301; 309-310; 312].

Активізувалася публікація й українських джерелознавців. Першою ластівкою став збірник документів з історії конфесій православної церкви в Україні [305], але оригінальних першоджерел вона майже не презентує. У першому десятилітті ХХІ ст. з'явилися перші публікації та збірки сучасного рівня С. Жилюка, О. Ігнатуші, А. Киридон [303; 316; 472; 494], які ставили перед собою завдання оприлюднити ключові й маловідомі документи з історії православних конфесій в Україні.

Статистика. У 20-х рр. ХХ ст. держава всіляко заохочувала збирання статистичних відомостей, що не оминуло й релігійне життя. Адмінвідділ НКВС вказував, що збирання статистичних відомостей про релігійних рух є досить важливою справою [40, арк.40]. Тому додатком до всіх звітів повинна бути статистична відомість з обліку релігійних течій. Як правило, такі відомості мали характер щоквартальних, піврічних та річних. Незважаючи на те, що статистичні джерела – це досить точний інструмент пізнання процесів, що відбувалися в релігійному житті, треба мати на увазі, що статистична справа в релігійній сфері перебувала не на високому рівні, про що свідчить хоча б такий факт: надіславши статистичний звіт по релкультам за III квартал 1925/26 р., Херсонський окрадмінвідділ вже у звіті за IV квартал вказував, що «всі відомості про кількість релгромад були невірні й не відповідали дійсності і це з'ясовується невірним обліком релігійного руху» [270, арк.277]. Тому всі статистичні відомості, принагідно, ми перевіряли різними за походженням джерелами.

Іншим негативним моментом, який впливав на достовірність статистичних даних з релігійного руху було цілеспрямоване прагнення адміністративних органів НКВС та підрозділів ДПУ зменшити реальну кількість громад так званого «антирадянського» спрямування (УАПЦ, РПЦ-тихонівці), та збільшити кількість прорадянських течій (РПЦ-обновленці, соборно-єпископці тощо).

Судово-слідчі справи щодо духовенства та мирян, які зберігаються у фондах губернських та окружних судів, прокуратури та новоутворених фондах обласних управлінь Служби безпеки України. У документах судових органів відображені як події стосовно окремих осіб, так і цілих угруповань та церковних організацій. Разом з іншими органами судові захищали цілеспрямовану політику партії та уряду щодо церкви. Ці документи дають уявлення про обсяги та методи репресивної політики держави щодо нелояльних православних конфесій в Україні, подають досить цінні біографічні відомості активних діячів православної церкви. Саме цей масив кримінальних справ дав можливість створити певну картину виникнення та розвитку Істинно-православної церкви, переслідування її духовенства та віруючих тощо.

Періодична преса. Значний масив матеріалу зберігає періодична преса. Її умовно можна поділити на дві підгрупи: а) радянська преса – центральна і місцева; б) церковна періодика.

Протягом 1922-1924 рр. українська преса, насамперед центральна: «Комуніст» (Харків) та «Вісті ВУЦВК» (Харків) і офіційні губернські видання: «Красный Николаев» (Миколаїв), «Херсонский коммунар» (Херсон), «Известия» (Одеса), «Пролетарская правда» (Київ), «Красное знамя» (Чернігів), «Голос труда» (Полтава), «Пролетарий» (Харків) та інші приділяли увагу «обновленському» розколу в середовищі РПЦ. Після того, як були зроблені перші кроки у становленні обновленського руху, постало питання про його інформаційне забезпечення. Місцева преса друкувала відозви обновленського духовенства, уважно стежила за ходом розколу на

початковому його етапі, подавала перебіг з'їздів та зібрань духовенства [323; 401].

Як відомо з останніх публікацій дослідників історії РПЦ, не є таємницею підтримка обновленського руху з боку КП(б)У, ДПУ та НКВС протягом 1922-х років. Саме тому на початковому етапі його поширення важливим моментом для спецорганів більшовицької влади стає ліквідація так званої «церковної опозиції», або, за висловом радянської преси – «контрреволюціонерів у рясах». Цей процес знайшов своє широке відображення у центральній («Коммунист») і місцевій пресі (переважно губернські газети). За сторінками цих газет ми можемо відтворити судові процеси над такими провідними діячами церкви, як Харківський архієпископ Нафанаїл (Троїцький), Таврійський архієпископ Никодим (Кротков), Одеський єпископ Алексій (Баженов), Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров), Павлоградський єпископ Серафим (Силічев) та ряд інших. Справи за 1922-1923 рр. більшості цих архієреїв не збереглися ні у фондах центрального та обласних управлінь СБУ (у всякому разі їх до сьогодні не введено до наукового обігу навіть товариством «Меморіал»), ні у фондах губернських революційних трибуналів. Публікації у більшовицькій пресі мають високий рівень інформативного наповнення, викладені в них факти на 100% відповідають дійсності, що підтверджується порівняннями з оригінальними архівними документами (див. наше аналітико-порівняльне дослідження з цього питання [591]). Але треба застерегти, що увесь матеріал носить на собі відбиток ідеологічного забарвлення й оцінка подій не завжди є об'єктивною.

У розрізі внутрішньоцерковного життя першочергове значення має церковна періодика конфесій РПЦ, яка переважно представлена обновленськими друкованими органами: «Голос Православной Украины» (Харків, 1925), «Украинский Православный Благовестник» (Харків, 1925-1928), «Церковное обновление» (Одеса, 1922), «Живая церковь» (Київ,

1922-1923), «Церковная газета» (Харків, 1922-1923) та загальносоюзним виданням Московської Патріархії «Журнал Московской Патриархии» (Москва, 1931-1935). Інші конфесії, що ототожнювали себе з РПЦ (Соборно-єпископська церква, Істинно-православна церква), власних друкованих видань не мали.

Найбільшим за масивом інформації є обновленський орган «Український православний благовісник», перші 13 номерів якого виходили під назвою «Голос Православной Украины». Його матеріали відображають практично всі аспекти церковного життя: історію, апологетику, місіонерство тощо. У ньому знаходимо постанови Священного Синоду, урядові розпорядження та роз'яснення законодавчої бази щодо релігій, хроніку життя церкви на місцях, міжконфесійну боротьбу як в ідейній, так і в життєвій площинах, листування із представниками інших православних Церков, хроніку Соборів 1925 та 1928 років і їх передсоборних нарад, дискусії навколо автокефалії та церковної українізації. Окремі матеріали цього періодичного видання друкувалися у щорічних православних календарях, які видавалися Священним Синодом УПЦ [714-716].

Окремо треба виділити періодику антирелігійного спрямування: газету «Безбожник» (Москва, 1925-1941), журнали «Безвірник» (Харків, 1929-1934; Київ, 1934-1939) та «Антирелигиозник» (Москва, 1926-1941). Здебільшого зміст цих видань має атеїстично-пропагандистський характер, але інколи трапляються публікації аналітичного, або публіцистичного характеру, які присвячені поточним подіям у житті православної церкви. Так, на сторінках українського журналу «Безвірник» зустрічаємо хроніку Ізюмського обновленського з'їзду 1928 р. [392], Всеукраїнського обновленського Собору 1928 р. [362], ґрунтовну характеристику релігійних рухів на теренах України [477]. Натомість, як і до матеріалів світської преси, до публікацій антирелігійних видань треба ставитися досить обережно.

Джерела особового походження (спогади (мемуари), епістолярна спадщина, автобіографії). Найбільш відомими мемуарними творами цього часу є робота митрополита УАПЦ Василя (Липківського) «Відродження церкви в Україні. 1917-1930» [512], низку робіт колишнього обновленця А. Левітіна-Краснова [503-504; 511], представника антисергіївської опозиції протоієрея М. Польського [554]. Дані роботи не лише дають змогу з'ясувати атмосферу того часу, пізнати події «по гарячих слідах», а й подають деякі відомості, що не відбиті в документах. Слід зауважити, що вони, відтворюючи події певного часу, не позбавлені суб'єктивності в оцінці історичних фактів і суспільних явищ.

Іншим видом документів є особисті листи духовенства. Окремими зібраннями вони не збереглися, але цей вид документу можна знайти у вищезазначених фондах Й. Кречетовича та Й. Яцковського, фонді УАПЦ (ф.3984 ЦДАВО України) та у кримінальних справах репресованого духовенства (листи та інші особисті документи зберігалися у справах як речові докази й є унікальним джерелом для історії православ'я).

Сучасна «агіографія». Останньою групою джерел є «новітня агіографічна» література. До цього виду джерел треба віднести сучасні агіографічні твори – життєписи нових святих та новомучеників. Даний вид літератури з'явився ще в 1940-х роках з появою роботи протоієрея М. Польського «Новые мученики российские» [553], але набув свого поширення з кінця 80-х років ХХ ст. Найбільш відомими є праці М. Гордієнка, М. Доненка та фундаментальна серія ігумена Дамаскіна (Орловського) [437; 444; 449-454]. Ці роботи ґрунтуються не лише на оповідній інформації, а й архівних джерелах, сімейних архівах, приватному листуванні, щоденниках тощо, які автори використали за допомоги родичів, знайомих, друзів представників духовенства. Саме це перетворює так звану «новітню агіографію» в одне з найцінніших джерел історії православної церкви ХХ ст.

Таким чином, можна стверджувати, що архівні багатства нашої

держави невичерпні і чекають своїх дослідників, але лише поєднання документів обласних та центральних архівів, відомчих архівів СБУ та МВС, глибоке вивчення усіх можливих документальних фондів українських архівосховищ дасть можливість створити повну й достовірну картину розвитку православної церкви в Україні 20-30-х рр. ХХ ст., наповнить її новими фактами та цікавими особистостями, закрие «білі плями» нашої духовної історії.

Виявлені та залучені до обігу нові архівні джерела, а також друковані документальні матеріали мають значний інформаційний потенціал. Вони дають можливість вирішити поставлену нами мету та розв'язати зазначені завдання.

1.3. Теоретико-методологічна основа та методи дослідження

Теоретико-методологічні основи дисертаційного дослідження базуються на сукупності концептуальних підходів історико-філософських шкіл, наукових принципів і методів пізнання, спрямованих на об'єктивне і всебічне висвітлення подій, фактів та явищ.

В основі концептуальної моделі дисертаційної розвідки лежить **антропологічний підхід** в історії, який ставить у центр дослідження людину з її світоглядом, переживаннями, цінностями та ментальними особливостями. Так відомий англійський політичний діяч, філософ та історик Генрі Сент-Джон Болінгброк ще у XVIII ст. зазначив, що «людина є предметом будь-якої історії... і тільки історія може нам її змалювати» [421; 464, с.91].

Значний вплив на формування загальної концепції справили, позбавлені заангажованості, погляди відомих теоретиків Ф. Енгельса та К. Маркса, які у центр історії поставили людину, діалектично пов'язавши її з оточуючим світом, об'єктивною реальністю, що існує поза свідомістю. «Не історія, а саме людина, дійсна, жива людина – ось хто робить все це,

все має і за все бореться... Історія не якась окрема особа, яка використовує людину як засіб для досягнення своїх цілей. Історія – це не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі» [464, с.134; 518, с.98].

Історична антропология (іноді її називають антропологічно орієнтованою історією) приділяє великої увагу масовому і груповому. Вона віддає належне дослідженню конкретних, індивідуальних випадків. Соціальне демонструється через унікальне. Іноді навіть можна говорити про мікроісторію, яка досліджує окремі випадки, приковує увагу до мотивації, мікроконфліктів. Крім «історичних особистостей», дослідники звертаються до життєвих проявів пересічної людини. Звідси, як зауважує відомий російський антрополог Н.Н. Козлова, звертання до джерел нового типу: будь-яким слідам, залишеним в історії маленькими людьми: запискам, щоденникам [499, с.18-19]. Особливого значення даний підхід набув у вивченні ставлення віруючих до процесів, що відбувалися у православному середовищі, при вивченні Істинно-православної церкви, історія якої майже повністю побудована на персоніфікованому рівні, через життя та діяльність як вищого духовенства, так і через долю пересічного віруючого. Саме тому визначальну інформацію можуть нести приватне листування, окрема кримінальна справа, рядовий щоденник тощо.

Релігійне життя у 20-х рр. ХХ ст. в радянській Україні у сучасній історіографії отримало характеристику «релігійного відродження», і навіть «релігійного НЕПу». Але в своїй більшості аналіз причин цього явища лежить в площині державно-церковних відносин. На наш погляд, завдяки суб'єктивному досвіду через конкретні форми людського існування, антропологічний підхід дає можливість зрозуміти глибинний зміст проблеми розвитку православ'я та стійкості його впливу.

У той же час не можна відходити від соціальних аспектів історичного розвитку, оскільки не останню роль у визначенні історичних подій брали пересічні громадяни, що об'єднувалися у громади. У такому розрізі можна говорити про синтез історичного підходу із соціологічним, що стає дуже

популярним у кінці XIX – початку XX ст. Так одним із перших даних підхід запропонував Поль Лакомб, автор праці «Соціологічні підстави історії» (1894). Останній наголошував, що історії «аби стати наукою слід займатися не одиничним, а загальним, не психологією окремих осіб, а колективною психологією – маси, натовпу» [Цит. за: 464, с.128]. Даний аспект у нашому дослідженні яскраво проявляється у таких явищах, як масовий рух віруючих «тихонівщина», несприйняття народом ідей обновленства (новий стиль, бриття бороди, другожонство, одруження єпископату тощо), підпільний рух вірян, що призвів до становлення Істинно-православної церкви тощо.

Отже, історія – інтегративний процес сумісного існування і зміни не тільки таких макроіндивідів, як етноси, культури чи цивілізації, а й індивідів людських. Більше того, чи не найважливішою із закономірностей, що становлять предмет сучасного некласичного підходу до розгляду історичної дійсності як нелінійного і поліцентричного процесу, взаємозв'язаного самоосягнення та взаємодійснення різноманітних за формами, масштабами та рівнями історичних індивідів монадної природи, є людиноцентризм історії. Саме в такому інтервалі людиноцентристського виміру історії передумовою й основою буття людини постає не історичний процес, а, навпаки, – саме буття людини є основою і формою вияву історичної реальності [420, с.438-439].

Віруючі, як певна, насамперед за своїм світосприйняттям, а також кількістю, соціальним складом і віком категорія населення, самі по собі є чинником тих чи інших подій. Так, вони вже своєю наявністю «провокують» певну політику влади. Міжконфесійна боротьба православних церков була лише виявом боротьби за віруючих. Так, сьогодні з гостроактуального питання об'єднання українського православ'я написано сотні статей та аналітичних довідок. Здається, в них проаналізовано всі можливі перепони і труднощі, які стоять на цьому шляху. Проте, вираховуючи вірогідність тих чи інших компромісів, що

могли б привести до утворення помісної церкви, більшість дослідників оминає увагою одну принципову проблему. А саме: окрім усього іншого, в об'єднаній церкви має бути, так би мовити, і об'єднана історія. Тобто таке її прочитання, в якому не замовчувалися б події і факти, а спроби зрозуміти мотиви дій тих чи інших історичних персонажів домінували б над намаганнями навісити ярлики, до того ж минуле не моделювалося б під мінливу кон'юнктуру сьогодення. «Об'єднати» таку історію церков, а згодом і «практику», може тільки спільне, що в них є – *віруючі* [674, арк.45].

Вершиною антропологічного підходу стає т.зв. Школа «Аннали», засновниками якої стали французькі історики Л. Февр [600] та М. Блок [416]. Так, Блок визначив об'єкт і предмет історії – людину у соціальному середовищі. Історія виступала як «синтезуюча» наука про історичну суспільну людину. Суспільство він розглядав як складну систему, всі елементи якої – матеріальні умови життя, соціальна структура, духовне життя – знаходяться у постійній взаємодії. Щоб зрозуміти людину в історії, слід комплексно вивчати усі сторони її суспільного життя, а не тільки політику чи окремі інституції. Таке вивчення можливе лише з допомогою залучення методів інших наук про людину і суспільство. Отже в основі історичної Школи «Анналів» лежав синтетичний погляд, за яким свідомість, духовність, менталітет є результатом різноманітних впливів соціального життя, суспільство – це багатоступенева і слоїста структура.

Важливим є упровадження Л. Февром й іншими «анналістами» поняття «ментальності» – колективної свідомості, характерної для більшості населення, і яка є продуктом історичного розвитку, взаємодії суспільства з природним середовищем в процесі соціального буття. У підсумку, пояснення історичних явищ слід шукати у ментальності, яка визначає дії груп і окремих осіб.

Дослідження історії, на думку представників школи, полягає у вивченні усіх сторін життя людей минулого, що спонукає до

полідисциплінарного підходу у вивченні різних явищ людського буття: економіка, соціологія, психологія, політологія тощо.

Особливо важливим для нашого дослідження є позиція Л. Февра, який, на відміну від М. Блока, звертається до духовного життя, психології, прослідковує його залежність від соціальних умов, суспільних структур.

Важливе значення для дослідження має інституційний підхід, що орієнтує на вивчення інститутів усіх рівнів. Термін «інститут» широко використовується для опису регулярних і тривалих соціальних практик, що санкціонуються і підтримуються за допомогою соціальних норм, що й мають важливе значення в структурі суспільства. Вихідним пунктом об'єктивного соціологічного аналізу Церкви повинно бути розуміння її як соціального інституту. Саме Церква є основною формою сучасної релігійної організації, як об'єднання віруючих, у якому дотримуються одного віросповідання. В якості інституціоналізованої соціальної організації діяльність церкви перебуває в певних офіційно-правових відносинах з державними органами: КП(б)У (переважно в образі Антирелігійної комісії), НКВС, Державне політичне управління, НКЮ тощо.

У церковній організації ми виділяємо дві основні соціальні групи: 1) клір – служителі церкви, священники і 2) миряни – пересічні члени церкви. Священнослужителі, таким чином, становлять особливу статусну групу, покликану забезпечувати відправлення релігійного культу і контролювати діяльність церковного приходу, місцевої релігійної громади. Управлінську діяльність у церковній організації здійснюють священнослужителі вищої ієрархії.

У визначенні джерельної бази великий вплив здійснили ідеї французької школи позитивізму (Е. Лавісс, Г. Моно, Ш. Ланглуа, Ш. Сеньобс та інші), які наголошували на завданні істориків залишатися на ґрунті докладних позитивних фактів та їхньої наукової інтерпретації, стверджуючи, що історики належало звертатися насамперед до

документів, в тому числі й архівних, критично їх опрацьовувати і встановлювати чіткі історичні факти, які далі використовувалися для опису конкретних історичних ситуацій [464, с.128].

Важливості фактологічної сторони історичної реконструкції приділяв увагу і відомий український вчений М. Драгоманов, який застерігав від покvapливих і необґрунтованих висновків, які можуть зродитися не з докладного вивчення фактів, а з гіпотетичних побудов і споглядальних теорій. Він зазначав, що справжні наукові висновки можна отримати тільки після монографічного вивчення історичних фактів у всій їх конкретиці [455, с.60-85]. Подібної точки зору притримувався і відомий український історик В. Антонович, який також багато уваги приділяв фактології [464, с.132]. Саме це зумовило нас звернутися до якнайглибшої пошукової роботи з усім комплексом першоджерел для накопичення максимально можливої кількості фактів з метою їх подальшої систематизації та узагальнень.

Важливим для розуміння концептуальної моделі дослідження є з'ясування деяких провідних понять, таких як «розкол», «інституція» та «опозиція», які нерозривно пов'язані. «Розкол» у цьому випадку означає «відокремлення від складу церковного суспільства віруючих, внаслідок непокори даному ієрархічному авторитету по розбіжності в обрядовому вченні». Відомий український дослідник О. Ігнатуша досить слушно відзначає, що «в церковній термінології термін «розкол» має негативний підтекст. Він вказує на факт ухилення якоїсь частини церкви від ортодоксального вчення і надає негативного відтінку якійсь одній чи кільком інституціям, які відпадають від матриці. Зовсім інше розуміння в цей термін вкладається у світській практиці. Розкол є не що інше, як поділ цілого на частини, втрата цілісності та єдності без-будь-якого наголосу на правоті одного вчення чи більшій цінності якогось одного уламка, фрагмента. Розкол є явищем» [471, с.4]. На наш погляд процес розколу мав не лише деструктивний, а конструктивний характер, оскільки завдяки

зазначеним подіям Руська православна церква у післявоєнний час стала на шлях модернізації та послаблення консервативних тенденцій у своєму середовищі, що продовжується і до сьогодні (вживання російської та української мов у богослужінні, більша роль віруючих у житті парафії, виборчий початок, використання нового стилю на рівні із старим тощо).

Термін «*опозиція*» в нашому випадку означає як «протидію, протиставлення своїх поглядів іншим поглядам», так і «групу осіб, що виступає врозріз з думкою більшості». Об'єднуючи ці поняття ми відзначаємо наступне, що розкол є наслідком виникнення опозиції в церковній інституції й відповідно поняття «церковна опозиція» є цілком природним, як і поняття «розкол». Православні конфесії («Обновленська церква», «Соборно-єпископська церква», «Істинно-православна церква»), що розглядаються нами в запропонованій роботі, виникли через призму саме боротьби опозиції із більшістю. Це й спонукало автора розглянути питання саме через призму ліквідації церковної опозиції за допомогою органів радянської влади.

Окресливши методологічну сутність, зазначеної проблеми, вважаємо за необхідно визначити відповідні їй методологічні принципи. Всі компоненти нашого історичного дослідження ґрунтуються на **принципах** науковості, історизму, об'єктивності, системності, розвитку, всебічності та плюралізму. Послідовне дотримання всіх цих принципів, що стали своєрідним правилом для дослідника, є гарантом правдивого висвітлення будь-якої проблеми дисертації.

Принцип науковості застерігає від описовості, фактографічності, кон'юнктури та заідеологізованості.

Основоположними принципами історичного наукового дослідження є ***історизм*** та ***об'єктивність***, що в сукупності з відповідними методами становить методологічне підґрунтя. Відповідно до принципу історизму процеси розвитку об'єктивного світу мають розглядатися в тому вимірі, в якому вони відбувалися в дійсності, тобто, історизм збігається з науковою

об'єктивністю, виключаючи будь-які спотворення історичної науки.

Неодмінною умовою успішного історичного дослідження є постійне дотримання *принципу історизму*, що передбачає відхід від звичайного опису подій, ґрунтується на розгляді дійсного, а не уявного в історичному процесі і тісно змикається з іншими не менш важливими принципами. Він вимагає виявлення характеру закономірностей виникнення і розвитку конфесій РПЦ; закономірностей переходу від одного якісно визначеного ступеню їх розвитку до наступного; характеру закономірностей трансформації елементів попереднього ступеня в наступний ступінь на новому етапі історичного розвитку. Головне – сприйняття історії РПЦ не повинно бути зведеним до звичайного опису подій. Принцип історизму ґрунтується на розгляді дійсного, а не уявного історичного розвитку Російської православної церкви в Україні, тісно змикається з принципами об'єктивності, системності і розвитку. Це дало змогу дисертанту розкрити причини та передумови утворення нових конфесій, вивчити різні чинники, які вплинули на дані процеси.

В той же час при опрацюванні теми принцип історизму вимагав від дослідника врахування особливостей історичного розвитку 20-30-х рр. ХХ ст., а особливо впливу діяльності православної церкви на тогочасне суспільство. Саме цей принцип, поряд з дослідженням історії РПЦ, спонукав дисертанта до глибоко вникнення в конкретно-історичні умови, в яких діяли конфесії, їх представники та віруючі.

Для оцінки подій і явищ, які спостерігалися в історичному розвитку православних конфесій використовувався *принцип об'єктивності*. Об'єктивність означає неупередженість, незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій тієї соціальної верстви, до якої належить дослідник. Хоча при цьому він не повинен бути нейтральним, однак має право на обґрунтування позиції як власної, так і того соціуму, інтереси якого ним представлені. Цей принцип вимагав від дослідника не тільки утримуватися від критичних суджень, оцінок, а й

правдиво відображати весь спектр суперечностей тогочасного суспільства, всю реальність розвитку та становлення Російської православної церкви.

Саме об'єктивність забезпечує науковість, бо ж незалежно від того, з якою силою і принциповістю історик обстоює і захищає інтереси своєї соціальної чи національної групи, теоретично він повинен відображати весь спектр суперечностей, всю реальність розвитку та становлення Російської православної церкви.

Принцип об'єктивності тісно змикається з **принципом системності**, орієнтує дослідника на розкриття цілісності об'єкта, на вияв його багатогранних зв'язків. Російська православна церква – система надзвичайно складна й багатофакторна, кожна складова цієї системи (віруючий – парафія – благочиння – єпископ – єпархія) є також система і потребує окремого вивчення. Це стосується церкви, як інституції, в цілому, органів управління, православного культу, освітніх установ православної церкви тощо. Всі ці системи існують у тісному взаємозв'язку і взаємодії. Яке б глибоке знання ми не одержали щодо кожного з цих факторів, уявлення про історію та діяльність Російської православної церкви буде неповним, якщо поза увагою залишаться зв'язки їхньої взаємодії і взаємообумовленості. Принцип системності забезпечує дослідження історії православної церкви та її складових частин як єдиного цілого, як системи.

Вивчення історії РПЦ показує, що вона як система не залишається незмінною. Важливим методологічним принципом у цьому контексті є **принцип розвитку**. Ніщо не виникає з нічого. Ніщо в світі не може з'явитися без передумови. Спочатку формується передумова, потім можливість чогось нового, нарешті – при наявності відповідних умов – можливість перетворюється на дійсність. Так відбувається розвиток взагалі і зокрема православної церкви та окремо її конфесій, сходження їх від елементарних форм організації – груп духовенства та мирян – до більш складних і розгалужених – самостійних конфесій. Так, якщо обновленство в 1917-1918 рр. представляло собою окремі групи прогресивного

духовенства, то в травні 1922 р. – це всеросійська група «Жива Церква», а на початку 1923 р. – єдина легалізована конфесія РПЦ. Тобто протягом короткого часу група духовенства та мирян перетворилася у самостійну конфесію, що охоплювала більше 30 відсотків усього православного загалу СРСР.

Широко дисертант у своєму дослідженні використовує принцип *плюралізму*. Мова йде про багатогранність у дослідженні історії та діяльності конфесій РПЦ. Якщо наука концентрує свою увагу тільки на одних сторонах чи властивостях явища і нехтує іншими, як несуттєвими, вона неминуче заганяє себе в кут. Плюралізм наукового пізнання означає одночасно і його універсальність, бо при цьому враховуються не тільки суперечливі погляди на одні й ті ж історичні факти та напрямки діяльності, а й неоднакові уявлення про їхнє походження, суть, перспективи розвитку. Дякуючи плюралістичному підходу до пізнання закономірностей історичного розвитку певних явищ в духовному житті, історія конфесій РПЦ створює систему знань, в якій відображаються об'єктивні дані про оточуючу дійсність.

Теоретичні принципи пізнання як основоположні засади у площині реальності починають діяти за допомогою *методів*, за допомогою яких вони переходять у площину реальності, стають працюючою теорією. Дисертантом у роботі зроблено наголос на порівняльно-історичний, статистичний, історико-системний та біографічний методи, а також кількісного аналізу і комплексного підходу.

Так, *порівняльно-історичний метод*, що допомагає розкрити суть явищ, які вивчаються, за схожістю або відмінністю притаманних їм ознак (і навіть у тих випадках, коли ця суть є неочевидною), дозволив виявити, в процесі порівняння діяльності РПЦ в загальносоюзному масштабі, на всеукраїнському тлі і на місцевому рівні, загальні та відмінні закономірності розвитку православної церкви, особливості розколу в УСРР та РСФРР і з'ясувати регіональну специфіку діяльності духовенства, про

що яскраво свідчать міжконфесійні взаємовідносини.

Порівняння змісту офіційних документів, які визначали законодавчу базу державної політики щодо релігійних організацій, з їх практичною реалізацією довело у деякій мірі латентний характер державно-церковних відносин, половинчастий характер у відокремленні держави від церкви.

Застосування даного методу дозволяє авторові твердити про декларативність багатьох заяв новоутворених конфесій, що були направлені на оновлення та модернізацію життя православної церкви: українізація, соборноправність, автокефалія тощо.

Використання *статистичного* методу та *кількісного аналізу*, які пов'язані з обліком масових суспільних явищ і процесів у нерозривному зв'язку з їх якісною стороною, дало змогу проаналізувати кількісний та якісний рівень розвитку конфесій у часовому вимірі, що дало змогу говорити про ступінь популярності тієї чи іншої конфесії, її соціальну базу, економічне становище, освітній рівень духовенства та інші сторони.

Застосування у дослідженні *хронологічного принципу та логічно-аналітичного методу* дозволило викласти матеріал у чіткій послідовності та логічній завершеності. Текст дисертації побудований за хронологічним принципом, оскільки використання комплексного підходу дало змогу досліднику виділити певні етапи у становленні та розвитку досліджуваних конфесій на території УСРР-УРСР.

Метод *комплексного підходу* дозволив досліднику поєднати різні засоби історичного дослідження, не порушуючи принципів об'єктивного пізнання, тенденцій історичного розвитку РПЦ в Україні і разом з тим не впадаючи в однібічність монофакторних поглядів на історичний процес.

Важливим методом пізнання у дисертації став **біографічний метод**. Дослідник намагався на основі фактичних даних простежити процес формування людини у зв'язку з суспільними умовами певної історичної доби, використовував винятково історичні інструменти в життєписах єпископату, духовенства та активних мирян: хронологію, причинно-

наслідковий зв'язок, культурно-соціальний та історико-економічний фон.

Керуючись вищезазначеними принципами та методами наукового дослідження, дисертант намагався викласти матеріал у послідовній і логічно завершеній формі та найбільш адекватно відобразити процеси історичної сутності. Дисертаційна робота побудована на загальнонаукових методах пізнання, із застосуванням науково-критичного аналізу джерел. Поєднання означених принципів та методів дало можливість досліднику уникнути суб'єктивних оцінок, залишатися на об'єктивно-науковій точці зору і забезпечило наукову достовірність результатів дослідження.

Насамкінець зазначимо, що з метою уникнення упереджених оцінок процесів і явищ, що відбувались у етнонаціональній та релігійно-церковній сферах на зазначеному етапі історії України, дослідження здійснювалося на засадах політичної й ідеологічної багатоманітності, етнонаціональної та конфесійної толерантності.

* * *

Аналіз історіографічного здобутку засвідчив, що інтерес до проблем історії Російської православної церкви та її новоутворених конфесій не мав постійності і був зумовлений хвилями історичного розвитку української державності та, відповідно, вітчизняної історичної науки.

Перший період розвитку радянської історіографії – 1920-30-ті роки, який умовно можна назвати «агітаційним», характеризується роботами, завданням яких було дати загальну характеристику явищам, що відбувалися в церковному колі. Вони виступали як посібники для агітаторів і можуть служити для визначення офіційної політики держави до розколу РПЦ, а також як фактологічне джерело про події як в центрі, так і на місцях. Подібний, ідеологічний характер мають і роботи конфесійного спрямування, що являючи собою мішанину історичного дослідження та мемуаристики, носять агітаційно-пропагандистський і полемічний характер та служили здебільшого ідеологічно-програмною

основою становлення обновленської церкви.

Другий період – 1960-80-ті роки, пов'язаний з активізацією філософського напрямку вивчення історії феномену обновленства та більш дрібних течій, що виникли протягом 1920-х років на теренах СРСР. Питання розколу розглядається через призму модернізаційних процесів ХХ ст., еволюцію руського православ'я, що пов'язується із зміною соціального устрою країни після 1917 р. Але в цілому, у своїх оцінках історики цього періоду не виходили за межі загальноприйнятих поглядів, сформованих ще в попередній період, і термін «церковна контрреволюція» продовжував домінувати в історичних дослідженнях. Але 70-і роки ХХ ст. відзначилися пильною увагою істориків до питань «обновленського» розколу церкви 20-х рр. ХХ ст. У рамках загальних досліджень з теми історики робили спроби розглянути причини виникнення обновленського руху і його роль у розколі церкви.

Кінець 1980-х років став переломним для історичної науки в галузі розробки історії РПЦ радянських часів. При цьому хотілося б зазначити, що російська та українська школи не йшли в одному руслі. На початку 1990-х років пострадянські вчені звернулися до проблематики державно-церковних відносин у всій її багатоманітності (державний вплив, репресії, спецслужби та православ'я тощо) і з середини 1990-х років шляхи цих шкіл розійшлися. Російська історіографія продовжувала зосереджуватися переважно на вищезазначеній проблематиці, а українська – почала більше звертати уваги на внутрішні проблеми православ'я, історії окремих конфесій (УАПЦ, ДХЦ, БОПУПАЦ) тощо.

Отже загалом можна виділити такі характерні риси російської історіографії досліджуваних нами питань: розгляд розколу переважно у світлі державно-церковних відносин через зосередження дослідників саме на проблемі державної політики щодо РПЦ; брак ґрунтовних робіт з історії окремих конфесійних груп та течій; розмаїття концептуальних підходів; вплив на світську науку православної церковної традиції; відсутність

інтересу до подій, що відбувалися на теренах України і, як результат, помилковість низки висновків про республіканські масштаби поширення розколу, конфесійну різнобарвність, міжконфесійні відносини, ставлення віруючих до внутрішніх процесів у РПЦ, впливу національної ідеї на внутрішні процеси в українському екзархаті.

Аналіз історіографічних здобутків українських істориків з проблематики розколу РПЦ в Україні та історії її конфесій, які утворилися внаслідок цього процесу, показує, що ця робота знаходиться у стані свого «пікового» розвитку. У той же час у колі малодосліджених проблем залишаються питання: розкол РПЦ в Україні, внутрішні і зовнішні рушійні сили розколу та їх взаємна вага, боротьба за українізацію конфесій (з більшим зверненням до окремих думок, діячів та їх ідеологічних платформ), міжконфесійна боротьба на рівні «церква-віруючий», знищення владними структурами опозиційно налаштованого духовенства та мирян і багато інших питань.

У своєму розвитку зарубіжна історіографія пройшла приблизно ті ж етапи, що і вітчизняна, але характер вона мала абсолютно інший, оскільки була позбавлена радянської цензури. Її загальний огляд свідчить, що протягом майже 90 років нею було накопичено значний фактологічний та теоретичний матеріал, вчені висунули низку цікавих припущень та тез, які можуть бути використані вітчизняними вченими під час розробки питань природи, історії та наслідків розколу православ'я в Україні, за умови залучення нових архівних документів.

Опрацьовування та аналіз джерельної бази дослідження свідчить про її багатоманітність та інформативність за умови широкого залучення не лише документальних збірок центральних архівів, а й місцевих, що дає перспективу реконструювати розвиток православ'я із виділенням регіональних особливостей шляхом залучення до наукового обігу широко спектру джерел (архівні документи, церковна та світська періодика, мемуаристика тощо). Важливим є поєднання документів різних відомств,

що наповнить картину розвитку православної церкви в Україні 20-30-х рр. ХХ ст. новими фактами та цікавими особистостями, закрие «білі плями» нашої духовної історії.

Вивчення такої складної проблематики, як історія РПЦ в Україні, вимагає використання досягнень вітчизняної та зарубіжної методології та методики, що дасть можливість з нових позицій та неупереджено подивитися на виникнення та розвиток різних православних конфесій в Україні міжвоєнного періоду.

РОЗДІЛ 2

ОБНОВЛЕНСЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ У 1922-1939 рр.

2.1. Виникнення і становлення обновленської церкви в Україні (1922-1923 рр.)

2.1.1. Церковний переворот у Москві і проникнення обновленства в Україну. На межі XIX-XX ст. у житті Російської православної церкви стали проступати явні ознаки кризи. З одного боку, в цей час не можна було не констатувати помітного зростання зовнішньої величі церкви, її впливу на загальнодержавні справи, покращення її матеріальної забезпеченості, поліпшення адміністративного керівництва; з іншого боку, віддалення священиків від пастви і відхід пастви від церкви, що стало однією із причин поширення як православного, так і протестантського сектантства, невір'я і «культу багатства», внутрішня криза духовенства, що виявилось в його відході від ортодоксальності тощо. Яскравим прикладом можуть служити спогади волинського єпископа Антонія (Храповицького) про ювілей Київського митрополита Іоанікія у 1899 р., де він зазначав: «жодної живої думки, жодного гарячого слова про становище церкви, занепад віри», але «з якою досвідченістю і знанням справи велися міркування про курс залізничних облігацій, про найбільш правильне розміщення капіталу» [566, с.381], що яскраво свідчить про кризові явища в православній церкві. Але, безсумнівно, на початку XX ст. саме православна церква мала найбільш масову аудиторію в країні.

Криваві події січня 1905 р. у Петербурзі підштовхнули церковних діячів до активних дій. Треба відзначити, що фактичне змикання міського духовенства з буржуазною інтелігенцією наклало свій відбиток і на його

політичні позиції. Священнослужителі майже повністю були *відсутні у лавах революціонерів* (курсив наш. – *О.Т.*), але серед них під впливом демократичного руху та необхідності реформ поширилися ідеї «оновлення» церкви, які були співзвучні теоріям ліберально-буржуазної інтелігенції та відображали устремління деяких кіл духовенства вийти з кризи, яку церква переживала на даному етапі.

Але ідею «оновлення» це духовенство до початку революції не наважувалося відкрито викласти перед загалом. Обновленський рух розгорнувся лише після січневих подій 1905 р. Починаючи з березня, у друкованих матеріалах стали з'являтися записки, які були складені від імені 32 петербурзьких священників. Восени того ж року «група 32-х» перетворилася в «Союз ревнителів церковного оновлення» (СРЦО). Повний склад групи так і залишився невідомим, оскільки всі публікації були анонімними [531, с.90-91]. У своєму зверненні до Петербурзького митрополита Антонія (Вадковського) вони окреслили реформи такими основними вимогами: відокремлення церкви від держави, демократична і погоджувальна система церковної адміністрації, перехід на григоріанський календар і переклад літургії російською мовою [710, р.29]. Російський дослідник історії РПЦ початку ХХ ст. ієрей Г. Ореханов, будучи відданим представником Московської Патріархії і противником обновленців будь-якого часу, детально проаналізувавши «Проект церковних реформ» СРЦО дійшов до висновку, що «вже до кінця 1905 року в надрах СРЦО склалася чітка програма «оновлення» церковного життя, досить близька до тих зразочків, які мали ходіння в 20-і роки» [531, с.115]. Отже, категоричне твердження про відсутність ідеологічної спадкоємності між обновленцями початку ХХ ст. та 1920-30-х рр. є спробою клерикальних істориків показати обновленство міжвоєнного періоду винятково як витвір більшовицької влади та спецслужб.

Невеликі гуртки обновленців з'явилися майже на всій території Центральної Росії та України. В Україні реформаційну групу, створену в

1906 р. у Харкові очолював приват-доцент Харківського імператорського університету священник Іоанн Філевський, який обіймав також посаду редактора друкованого органу обновленців – «Церковної газети», що виходила з 1 лютого по 23 липня 1906 р. під гаслом «Свобода церкви та її життя». До групи входили П. Григорович, І. Філевський, В. Купленський, М. Вознесенський та В. Шаповалов. Але харківському гуртку священників-«обновленців» не судилося стати зародком української ліберально-церковної партії, оскільки його ідеї не знайшли тоді відкритої підтримки в духовному середовищі [478, с.246, 255; 519, с.138]. На відміну від Харкова, Київ виявився занадто консервативним і значного розголосу тут обновленські ідеї не набули, але в Київській духовній академії декількох прибічників цієї течії очолив професор П. Светлов.

Нове революційне піднесення напередодні Лютневої революції 1917 р. пожвавило діяльність церковних реформаторів. У 1916 р. в Петрограді вони розпочали видання щотижневика «Церковь и общество» і релігійно-церковного часопису «Церковь и жизнь», що виходив двічі на місяць, а в Києві почав видаватися щомісячний журнал «Христианская жизнь» за редакцією В. Екземплярського [677, арк.132-133].

Після Лютневої революції 1917 р. в обстановці фізичного паралічу церковної влади обновленські лідери змогли досить широко розгорнути свою діяльність. З ініціативи колишніх членів гуртка «32-х» 7 березня в столиці виник «Всеросійський союз демократичного православного духовенства і мирян». Серед його керівників особливо виділялися блискучий проповідник свящ. О. Введенський і сміливий новатор, що примикав до крайніх радикалів, переконаний прихильник орієнтації церкви на робітничий клас свящ. О. Боярський. Значною фігурою був також колишній член гуртка «32-х» прот. І. Єгоров, що помер від висипного тифу в 1920 р., але встигнувши заснувати специфічну церковну групу «Релігія у поєднанні з життям», що проіснувала до 1927 р.

Крім того, виникла й офіційна «реформація», керована призначеним

Тимчасовим урядом обер-прокурором Святішого Синоду В. Львовим. Під його заступництвом виходив «Церковно-громадський вісник», що мав гасло «Вільна церква у вільній державі», в якому активно працювали професор Б. Тітлінов і протопресвітер Г. Шавельський. Але на Помісному Соборі, що відкрився в серпні 1917 р., прихильники обновленства виявилися в явній меншості. Сильного удару їхній основній ідеї соборного управління завдало відновлення Патріаршества й обрання на цей пост митр. Московського Тихона (Белавіна). Внаслідок цього до початку 1918 р. у керівників «Союзу демократичного духовенства», за спогадами О. Введенського, визрів план розриву з офіційною церквою. Але до реалізації його справа не дійшла: прихильників виявилось дуже мало [620, с.10-11].

Отже, твердження низки зарубіжних та вітчизняних дослідників про цілковиту штучність обновленської церкви є необґрунтованим і не підтверджується наявністю об'єктивних передумов для її виникнення. У даному розрізі ми поділяємо погляд українських дослідників А. Киридон та В. Пашенка, які стверджують, що обновленство 20-х років ХХ ст. постало цілком закономірно, співзвучно розвитку соціально-політичної ситуації в країні та ситуації у самій церкві. Причини активізації цього руху лежать у двох площинах: з одного боку, це було логічним продовженням ліберально-реформаційного руху початку ХХ ст., який в нових умовах знайшов вираження у спробі частини духовенства православної церкви знайти порозуміння з радянською владою задля вирішення за її сприяння внутрішньо-церковних проблем; з іншого боку, сама радянська влада мала намір скористатися внутрішньоклерикальною боротьбою задля дискредитації та розколу церкви [534, с.131-132].

Таким чином, на початок 1920-х років склалася ситуація, коли радянська влада мала і бажання, і можливості для розколу РПЦ, але, щоб процес набув масового характеру, необхідна була слушна нагода. І такі обставини невдовзі склалися. Взимку 1921-1922 рр. голод, що охопив

район від південних степів України до Південного Уралу, набув дуже загрозливих форм. Коштів для подолання трагедії катастрофічно не вистачало, що спонукало більшовиків звернутися до найбагатшої інституції колишньої імперії – Російської православної церкви.

Враховуючи критичну ситуацію, що склалася із забезпеченням населення продовольством, у грудні 1921 року «Центральна комісія допомоги голодуючим» звертається до патріарха Тихона з проханням про пожертвування церквою частини цінних речей для закупівлі продовольства за кордоном. Комісія гарантувала церкві від імені держави повернення сум за виділені цінності при стабілізації економіки. Незважаючи на складність ситуації, пов'язаної з голодом, і необхідністю вживання негайних заходів з його ліквідації, патріарх більше трьох місяців вивчав це послання. Лише в другій половині лютого 1922 р. він видав відозву, в якій закликав парафії до пожертвувань дорогоцінних речей, які не мали богослужбового вживання, але жертвувателів не виявилось [483, с.157].

Подібні кроки здійснювалися і в Україні. 21 січня 1922 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення «Дати директиву Губкомам п'яти голодуючих губерній (Донецької, Катеринославської, Запорізької, Миколаївської й Одеської) повести агітацію за збір золота і срібла із церков для закупівлі насіння для голодуючих» [34, арк.15]. Але й тут значних досягнень у справі добровільного здавання цінностей не знайшлося.

Це призвело до того, що 23 лютого 1922 року ВЦВК видав Декрет про вилучення церковних цінностей для потреб голодуючих, який в Україні було продубльовано 8 березня 1922 р. Істинний характер цієї акції став відомим лише в кінці 1980-х років, коли було опубліковано знаменитий лист В. Леніна В. Молотову для членів Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р. [307]. Зазначений лист передбачав фізичне знищення опозиційного духовенства, яке можна було б засудити на порівняно законних підставах.

У той же час переслідувалася й інша мета, яка простежується за шифрованою телеграмою В. Молотова губкомам від 25 березня 1922 р.: «Політичне завдання цього моменту... *Потрібно розколоти попів, або точніше, поглибити й загострити наявний розкол* (курсив мій. – О.Т.)... Ще раз: політичне завдання полягає в тому, щоб ізолювати верхи церкви, скомпрометувати їх у питанні допомоги голодуючим і потім показати їм сувору руку робітничої держави, оскільки ці верхи насмілюються повставати проти нього» [57, арк.8; 301, с.251].

На фоні антагонізму «підтримуючих» вилучення і його супротивників на теренах колишньої імперії почали з'являтися окремі священники та групи церковників, що називали себе прогресивним духовенством, здійснюючи активну агітацію про те, що «церква загубила свій справжній християнський характер», що вороги її – вороги голодуючих, тільки тому, що не прагнуть разом допомагати із державою, яка, на їх думку, здійснює Христове вчення про любов до ближнього і т.п. Так, прогресивне духовенство повело широку кампанію з приводу вилучення, звинувачуючи супротивників, що ховали цінності, в зраді християнському вченню і вимагаючи «змінити віхи», створивши «нову» церкву [587, с.10].

Вже через 4 дні після вищезазначеної шифротелеграми, тобто 29 березня «Известия» опублікували звернення 12 петроградських священників (О. Введенського, В. Красницького, О. Боярського та інших) до віруючих, в якому різко критикували п. Тихона, закликали їх до повної лояльності радянській владі, просили активніше брати участь в здачі церковних цінностей державі. 31 березня газета надрукувала «Відкритий лист до віруючих православних» священника С. Калиновського, в якому гнівно відзначалося, що ієрархи «забули про народне горе», закликаючи критично віднестися до відозви Тихона и просив допомоги у зборі церковних цінностей для надання допомоги голодуючим [403, с.226-228]. Після цього на патріарха обрушився цілий шквал негативних публікацій, інтерв'ю, звернень тощо, основним завданням яких було очорнити

керівника РПЦ, висунути на перші позиції «критиканів» та підготувати ґрунт для церковного перевороту.

26 квітня 1922 р. відкрився процес у справі групи московського духовенства й мирян, якому надавалося значного політичного значення. У ході судового розгляду влада намагалася на фактах протидії вилученню цінностей сформулювати стандартне звинувачення у контрреволюційних діях, необхідне для тотальної розправи з духовенством, дискредитувати патріарха Тихона, вирішити питання про його усунення, віддавши його до суду, та ініціювати розкол у церкві. Увечері 5 травня 1922 р. патріарх був допитаний у ДПУ і наступного дня він був ув'язнений під домашній арешт. На допиті 9 травня 1922 р. патріарха ознайомили з вироком московського процесу про притягнення його до судової відповідальності й взяли підписку про невиїзд [312, с.26-27].

У травні 1922 р. «Всеросійський союз прогресивного і демократичного духовенства і мирян» переніс свою діяльність до Москви. Арешт патріарха реформатори сприйняли як сигнал до церковного заколоту. 13 травня 1922 р. було опубліковано відозву «Віруючим синам Православної Церкви Російської» – перший програмний документ, написаний спільно московськими, петербурзькими і саратовськими обновленцями, який започаткував існування Живої церкви (ЖЦ). У відозві було засуджено «політиканство» церкви, і пролунала вимога скликати Собор з метою «умиротворення» церкви. 18 травня делегація священників у складі О. Введенського, Є. Белкова і С. Калиновського відвідала заарештованого патріарха і, переконавши його у недоцільності подальшої дезорганізації церковного центру, прийняла в нього церковні справи для передачі їх ярославському митрополиту Агафангелу (Преображенському), якого Тихон призначив своїм наступником. Одразу ж після зустрічі з делегацією, НКВС перевів патріарха Тихона з Троїцького подвір'я до Донського монастиря під домашній арешт, з найсуворішою охороною, у повній ізоляції від зовнішнього світу [667, арк.90-91; 459, с.145].

Довіряючи церковні справи митрополиту Агафангелу, патріарх Тихон залишався певним у незмінності подальшого курсу церковної політики. Це добре розуміли більшовики, і це їх не влаштовувало. Можливо, саме з цих причин у момент передачі церковної влади митрополит Агафангел раптово опинився під слідством і не міг прийняти кермо правління. Для обновиленців відкривалася пряма дорога до управління церквою [459, с.145-146].

Така ситуація цілком влаштовувала супротивників патріарха, що об'єдналися на той час у групу «Жива церква», куди ввійшли не тільки священнослужителі, але й миряни. 16 травня в Москві відбулися установчі збори цієї групи, що прийняли програму, яка передбачала «перегляд і зміну всіх сторін життя церковного, які наказово вимагаються сучасним життям» [438, с.22], і було прийняте рішення про створення Вищого церковного управління. 29 травня в Москві відбулися Установчі збори цієї організації, на якому в якості ВЦУ було визнано групу священнослужителів, що входила до нього з 19 травня: голова – єп. Антонін (Грановський), його заступник – прот. В. Красницький, керуючий справами свящ. Є. Белков і 4 члени. Тоді ж було вирішено підготувати скликання Помісного Собору й організувати виступ на ньому для законного перетворення церковного життя, а також прийняті сформульовані у найбільш загальному вигляді «Основні положення» групи «Жива церква». Незабаром став виходити журнал «Жива церква» за редакцією спочатку свящ. С. Калиновського, а потім Є. Белкова [620, с.18-19].

Священик В. Красницький та інші активні діячі «Живої церкви» розгорнули енергійну діяльність щодо залучення духовенства до своїх лав. Вони охарактеризували свою діяльність як «церковно-революційну», сутність якої вбачали насамперед у тому, щоб відсторонити від керівництва церквою єпископів-ченців, ліквідувати монастирі, ввести шлюбний єпископат, зосередити в руках білого духовенства церковну касу

і лише після всього цього розпочати перегляд догматики, богослужіння, етики і т.п. відповідно до наміченої програми*.

Не чекаючи скликання нового Собору, «живоцерковники» провели наприкінці липня – початку серпня 1922 р. Всеросійський з'їзд членів даної групи, на якому покритикували інститут чернецтва, а також прийняли рішення про введення шлюбного єпископату і реорганізації церковного управління. Що ж стосується реформи догматики, етики і богослужіння, вона була відкладена до Собору.

Така радикальна програма «Живої церкви» (до того ж проводилася досить поспішно, без усякої попередньої підготовки), «революційна» фразеологія членів групи не могли не насторожити помірних прихильників церковної реорганізації, що вважали, що «живоцерковники» зайшли занадто вліво. На чолі цієї частини духовенства і солідарних з нею мирян став голова ВЦУ архієпископ Антонін, що очолив групу «Союз церковного відродження» (СЦВ). Про свій вихід з «Живої церкви» та підтримку групи Антоніна заявив і петроградський комітет «живоцерковників» на чолі з О. Введенським і Є. Белковим. Незабаром «Союз церковного відродження» підтримало 12 єпархій і група ввела до ВЦУ своїх представників, поділивши владу з прихильниками «Живої церкви».

Програма «Союзу церковного відродження» здалася О. Введенському і його прихильникам занадто помірною і недостатньо чіткою. Вони відійшли від групи Антоніна і створили свою групу – «Союз общин древньоапостольської церкви» (СОДАЦ), що зайняла проміжне становище між попередніми об'єднаннями.

Після створення СОДАЦ його представники були введені до ВЦУ, де їм виділили третину місць. Усі три групи були визнані рівноправними об'єднаннями, покликаними спільно реорганізувати церковне життя відповідно до нових соціальних умов. Щоправда, до цього часу створилося ще кілька груп і групок подібного типу, але ВЦУ визнало їх

* Див. програму групи «Жива Церква»: Живая Церковь (Москва). – 1922. – 1 октября (№10). – С.17-18.

«нецерковними» [438, с.23-24; 663, арк.100-101].

Таким чином, протягом травня-серпня 1922 р. в РСФРР, а згодом в Україні, реформаторські кола в РПЦ реалізували план захоплення церковного керма не без допомоги радянських органів влади. Основними причинами виникнення обновленської церкви стала внутрішня інституційна криза в дореволюційному православ'ї; революційний злам суспільно-економічного ладу в країні і, як наслідок, зміна державно-церковних відносин, коли держава де-юре відмежувавшись від церкви, розпочала як офіційну, так і латентну фазу боротьби за побудову атеїстичного суспільства. В Україні ці причини доповнюються глибинним національним конфліктом, прагненням значної частини духовенства та мирян до побудови національної церкви на автокефальних началах.

У той же час не можна говорити про визначальну роль органів ВУНК-ДПУ в розколі (наразі не зменшуючи їх важливої ролі), оскільки подібний характер мав в Україні й рух за автокефалію православної церкви, що мав своє глибоке історичне підґрунтя і своїм виникненням до більшовиків фактично не мав ніякого стосунку. Таким чином, можна побачити, що більшовики, за вдалим висловом В. Липківського, «коли ДПУ чого шукає, то неодмінно те й знаходить...» [512, с.162], знайшли те, чого шукали – опозиціонерів, що були незадоволені ситуацією, яка склалася в РПЦ. Використовуючи це невдоволення, спецслужби й інспірували розкол, але вже на ідеологічних позиціях вигідних для себе, які, у той же час, в загальних рисах перегукувалися з ідеями обновленства 1905 та 1917 років. Таким чином, складається двоїста ситуація. З одного боку, можна умовно продовжувати обновленство з початку ХХ ст., але з іншого – обновленство зразка 1920-х років хоча й мало у своїх лавах колишніх реформаторів та пропагувало частину тих ідей, але за способом реалізації та суттю низки реформ значно відрізнялося від перших обновленців.

2.1.2. Становлення обновленської церкви в Україні та ліквідація української церковної опозиції обновленству органами ДПУ. ВЦУ і Центральний Комітет (ЦК) «ЖЦ» намагалися втягнути до обновленського руху віруючих і духовенство. Головною вимогою групи «ЖЦ» було обов'язкове визнання радянської влади, справедливості Жовтневої революції і необхідність оновлення деяких сторін церковного життя у зв'язку з новими соціально-політичними умовами.

Відразу ж після примусового поселення патріарха в Донський монастир обновленці звернулися з посланням до всіх єпархій – негайно порвати з «тихонівщиною» і перейти до «ЖЦ». Важливим завданням обновленців було заручення підтримкою авторитетного єпископату РПЦ. Ймовірно, протягом літа 1922 року відбувалися переговори з єпископами про їх підтримку групи «ЖЦ» та ВЦУ, які, на нашу думку, здебільшого не мали успіху. Відомі творці історії обновленської церкви А. Левітін-Краснов та В. Шавров точно охарактеризували ситуацію, що склалася в РПЦ улітку 1922 р.: «Усюди і скрізь на місцях під керівництвом комісарів Красницького, були організовані єпархіальні управління зі священників, що визнали «Живу церкву». У деяких єпархіях це управління очолював архієрей; у тих єпархіях, де архієрей виявлявся непоступливим, він звичайно відразу ж «зникав» за важкими воротами місцевої в'язниці. Це, як пояснювали живоцерковники, було завжди цілком випадковим збігом. Потім ВЦУ звільняло його на спочин. Єпархіальне управління явочним порядком брало владу у свої руки» [510, с.109].

На початок серпня 1922 р. у «ЖЦ» були деякі успіхи: із 97 правлячих єпископів 37 визнало платформу групи, 36 не підтримало її, 24 зайняли вичікувальну позицію [510, с.118]. Серед українського єпископату більшість зайняла вичікувальну позицію і для з'ясування загальної думки щодо подій у церкві екзарх України Михаїл (Єрмаков) вирішує скликати II Всеукраїнський Собор єпископів, кліру та мирян у Києві. Поштовхом до скликання Собору стала також резолюція Першого з'їзду «Живої церкви»

в Москві (6-17 серпня 1922 р.), де на засіданні від 6 серпня, заслухавши доповідь протоієрея Адамова «Про вчене чернецтво», було прийнято: «3. Наказується звільнення архієреїв-ченців, які протидіють обновленському рухові. 4. Усіх інших монахів-архієреїв перевести до інших єпархій... 6. Архієреям, що визнали ВЦУ, висловити подяку» [510, с.119]. До того ж 15 серпня протоієрей В. Красницький інформував тов. Калініна, що вороги робітничо-селянської влади разом з тим є ворогами й обновленської церкви, тому 34 єпископів, серед яких частина українського екзархату, планувалося звільнити від займаних ними посад [519, С.83]. Одним із найбільш яскравих свідчень реалізації «програмного» рішення щодо ліквідації церковної опозиції є телеграфне розпорядження губкомам секретаря ЦК КПУ Д. Мануїльського: «Збори і з'їзди дозволяти безперешкодно тільки обновленському духовенству і тільки обновленським мирянам. Прихильникам патріарха Тихона не дозволяти ні зборів, ні з'їздів. Заарештовувати й віддавати суду. Необхідно скинути із усіх командних постів усіх прихильників Тихона, противників обновленського руху. Парафіяльні ради підлягають чистці.... Створити низку процесів проти прихильників Тихона... з винесенням смертних вироків (підкреслено в документі. – О.Т.)» [197, арк.100].

Натомість запланований митрополитом Михаїлом вищезазначений II Всеукраїнський Собор провести не вдалося з декількох причин: по-перше, влада не дозволила провести Собор, а лише нараду для обміну взаємною інформацією з питань передбачуваних церковних реформ; по-друге, із 400 запланованих депутатів прибуло лише 84, здебільшого єпископату, за що подія отримала назву «Нарада правлячих єпископів України» [601, с.232]. На «Нараді», що відбулася 2-5 вересня 1922 р., один із учасників київський місіонер Гермоген зробив доповідь про московські церковні події та групу «Жива церква». Після тривалих обговорень збори ухвалюють наступне рішення: «...2) від групи «Жива церква» відмежуватися... 4) просити присутніх на зборах членів Собору з

поверненням до рідних епархій, ознайомити із станом питання про «Живу церкву» на місцях пасомих і пастирів» [318, с.3-4]. Прийняття такого рішення фактично вирішило подальшу долю єпископів і поставило їх до іншого, ворожого ВЦУ і радянській владі, табір. З цього приводу у закритому листі ЦК КП(б)У за вересень-жовтень 1922 р. говорилося: «Нарада духовенства, проведена на початку вересня, послужила підтримкою чорносотенного духовенства, що зазнало впливу митр. Михаїла. На превелику силу вдалося прихильникам обновленської церкви на чолі з єпископом Алексієм [Готовцевим]* порушити питання про видалення Михаїла і виступити проти резолюції наради духовенства й єпископського Собору» [30, арк.78]. Протягом вересня – листопада 1922 р. ідуть масові звільнення українського єпископату Московським ВЦУ і в подальшому арешти, суди та вислання за межі України.

Таврійська епархія. Одним із перших відчув на собі тиск обновленства єпископат Таврійської епархії. Саме тут утворилася одна з перших груп «Живої церкви», засновником якої став настоятель Скорбященської церкви м. Сімферополя протоієрей Олександр Ендека. У перші дні розколу він очолив обновленський рух у Криму й опублікував кілька статей у журналі «Живая церковь» та місцевій газеті «Красный Крым».

У червні 1922 р. О. Ендека вирушив до Москви для улаштування зв'язку з ВЦУ й отримання інструкцій. Звідти він повернувся уповноваженим ВЦУ по Кримській епархії. З мандатом уповноваженого він з'явився до архієпископа Сімферопольського Никодима (Кроткова) з вимогою передати управління епархією групі «ЖЦ», на що Никодим відповів, що не визнає ВЦУ й оголошує Таврійську епархію тимчасово

* Алексій (Готовцев) – єпископ Звенигородський, вікарій Київської епархії. Один із небагатьох представників Київського єпископату, що підтримав «Живу церкву». Спочатку єпископ Алексій прихильно поставився до обновленців, побоюючись нового арешту та засудження. Це було пов'язано з тим, що він єдиний із київського єпископату вже був засуджений Київським губернським ревтрибуналом 21-23 травня 1922 р. за звинуваченням у приховуванні цінностей Михайлівського монастиря, настоятелем якого він був [385] і до 12 грудня 1922 р. перебував під домашнім арештом у Михайлівському монастирі.

автокефальною, тому що через арешт Тихона він нікого не визнає і єпархією керувати буде сам [56, арк.210зв.].

Єпископ, розуміючи, що перебуває під слідством й у випадку засудження не зможе керувати єпархією, вирішив таємно висвятити собі помічника, який би зміг взяти тимчасове управління православною церквою на півострові у свої руки. Для реалізації цього рішення єп. Никодим в кінці липня 1922 р. викликає з Топловського монастиря до Сімферополя архієпископа Димитрія (Абашидзе), який перебував там на спочині під домашнім арештом. 4 серпня вони висвячують протоієрея Олександра Зверєва на єпископа Севастопольського з ім'ям Сергій [713, с.932].

До цього часу з північних повітів прибуло декілька священників-обновленців, які зараз же розпочали агітаційно-організаторську роботу й незабаром разом з О. Ендекою, на базі ЦК групи «ЖЦ» під його головуванням, утворили перше Таврійське єпархіальне управління. Також наприкінці серпня ВЦУ замість звільненого на спочин архієпископа Никодима призначило тимчасово керуючим Таврійською єпархією єпископа Ніколая [58, арк.48].

Разом з наступом обновленства активізувалася діяльність і архієпископа Никодима, що не визнав розпорядження ВЦУ про своє звільнення. 1 вересня 1922 р. в архієрейській церкві він відкрито у своїй проповіді виступив проти обновленців [331]. Ця обставина прискорила Ревтрибунал Криму щодо звинувачення Никодима і його найближчих помічників у контрреволюційній діяльності, опорі вилученню церковних цінностей та в інших злочинах проти радянської влади, і вони були вислані до суду в Інкерманський монастир.

Протягом жовтня більшовицька влада активно готувалася до показового процесу над кримським духовенством. 28 жовтня 1922 р. на засіданні президії Кримського обласного комітету партії було розглянуто питання «Про процес церковників». Президія доручила Агітпропу

розгорнути в пресі агітаційну «роботу в момент початку і завершення процесу над священиками». Президія призначила трибунал у складі Порецького, Максимова і Баришева [684, арк.122].

З 22 листопада по 1 грудня 1922 р. тривало відкрите судове засідання. Головував Порецький, членами суду були Максимов і Баришев, секретарем – Терещенко, державним обвинувачем – Фрідман. Захисники за призначенням – Чарський, Большин, Готольберг, Донської, за згодою – Айзенштейн, Ямпольський і Гуревич. Ключовим обвинувачуваним виступав Кримський єпископат: архієпископ Никодим (Кротков), архієпископ Димитрій (Абашидзе) і єпископ Сергій (Зверев).

Кримське духовенство обвинувачувалося у приховуванні церковних цінностей і «використанні релігійних забобонів з метою протидіяти вилученню цінностей», а також у «нелегальних зборах, підробці документів» і крадіжках.

У ході судового розгляду владиці ставили багато питань, які часто не стосувалися самого обвинувачення. Для нас особливо цікавим є той факт, що архієпископу були поставлені питання стосовно обновленського руху. Наприклад, пригадали Никодиму і «контрреволюційну» проповідь, виголошену 1 вересня 1922 р. в архієрейській церкві проти обновленців, які завзято прагнули захопити єпархіальну владу. У ній мова йшла про гоніння на християн при імператорі Діоклетіані. Владика говорив: «Мученики жорстоко страждали, але не відрікалися, більше того, своєю любов'ю до Христа, подвигом віри багатьох навертали з язичества <...>. У той час храми закривалися, книги спалювалися, віруючих виганяли, от і тепер настав такий час – справжнє гоніння на православну віру, нова епоха в християнстві». Далі, кажучи про «Живу церкву», владика попереджував паству і застерігав від насильницьких дій. «Жива церква» прагне відняти у православних храми, і вже, як відомо, з Москви, де немає єдності, приїжджає єпископ, і в нас відбудеться роз'єднання. Новий єпископ буде намагатися залучити віруючих на свій бік, і що ж вийде? <...> Але все-таки

поставтеся до нього без злості й нетерпіння. Але хто захоче вступити в групу «Жива церква», нехай подумає. *«Жива церква» несе розкол у наше життя, що й потрібне ворогу роду людського – дияволі* [виділення наше. – О.Т.]. Ви добре знаєте самі своїх пастирів, їхнє служіння Церкві Божій, – розберіться, добре подумавши, хто з них служить Богові істинно-православно. Ви самі повинні вибирати! Я зі свого боку прошу вас не чинити будь-якого насильства стосовно прихильників «Живої церкви», без злості зберегти повний спокій, християнську любов і терпіння – це моє прохання й заповіт» [Цит. за: 449, Т.1, с.173-174]. Як ми бачимо, і під час процесу Никодим залишився стосовно обновленства на тих же позиціях, що й визначило, на наш погляд, рішення суду.

1 грудня 1922 р. слухання справи в обвинуваченні архієпископа Никодима та інших священиків єпархії закінчилося. Архієпископ Никодим був засуджений до 8 років позбавлення волі за статтями 86-п.1 і 219 і відправлений у Нижегородську в'язницю. Архієпископ Димитрій і єпископ Сергій (Зверєв) були засуджені, але до них була застосована амністія. Ряд священиків і представників мирян отримали незначні терміни. Основну частину священиків було виправдана.

Відразу ж після процесу лідери кримського «оновлення» починають вести переговори з єпископом Сергієм про його перехід до лона обновленської церкви. Відомий кримський дослідник Ю. Катунін висловлює думку, що амністія стосовно єпископа Сергія (Зверєва) була застосована за змовою між органами влади і прихильниками «оновлення», які розраховували, що перехід на їхній бік найближчого сподвижника архієпископа Никодима, яким був Сергій, остаточно зміцнить їхні позиції в Криму. Однак Сергій усіляко зволікає з переговорним процесом, а потім, написавши до ВЦУ листа, у якому він відмовився визнати цей орган як керівний у церкві, таємно залишає Крим.

У лютому-березні 1923 р. єпископ Сергій з'являється на Мелітопольщині і спочатку обирає вичікувальну позицію, та навіть заграє

з оновленнями. Але 27 червня 1923 р. на оновленському з'їзді Мелітопольського вікаріату прихильники Сергія зривають прийняття прооновленських рішень і стають на позиції підтримки патріарха Тихона, що, на наш погляд, було пов'язано зі звільненням патріарха й розгортанням широкого тихонівського руху по всій території РСФРР та УСРР. Після цього він починає активну антионовленську роботу, вказуючи на еретичність оновленців. «Таким чином, – вказує Катеринославське ДПУ, – Сергія необхідно було ізолювати від можливості впливати на церковні справи» [112, арк.102]. У таємному донесенні Катеринославському губернському відділу ДПУ є такі рядки: «...Єп. Сергій є найшкідливішим і активним ворогом оновленського руху... За його дорученням архієпископ Димитрій (Абашидзе) висвятив декількох осіб у священники, які мають завдання повести енергійну боротьбу з більшовицькою церквою. Єп. Мелітопольський у своїх розмовах з віруючими обвинувачує радянську владу у втручанні у внутрішні справи церкви...» [524, с.17-18]. У вересні 1923 р. Мелітопольський окружний відділ ДПУ констатував: «Єпископ Сергій, що повернувся, веде пропаганду за тихонівську церкву. Пропаганда має успіх. Живоцерковці частково послабшали. **Необхідно єпископа прибрати...**[виділення наше. – *О.Т.*]» [110, арк.195]. І вже невдовзі, 8 жовтня 1923 р. єпископ Сергій був заарештований органами ДПУ і направлений до Катеринославського губуправління ДПУ [110, арк.224зв.; 151, арк.26]. Єпископа було вислано адміністративним шляхом за межі Катеринославської губернії (Мелітопольська округа була частиною Таврійської єпархії, але за територіально-адміністративним поділом входила до Катеринославської губернії) під нагляд Харківського республіканського ДПУ.

Димитрій (Абашидзе) 11 квітня 1923 р. був арештований у Топловському монастирі й відвезений до Феодосії в арештний будинок, звідки 17 квітня його етапували до Сімферополя у Кримське політичне

управління. Через три дні старий архієпископ потрапив до тюремної лікарні. У своєму листі голові РНК Криму С.Г. Саїд-Галієву Дмитрій вказував, що «ні під час арешту, ні після нього не було мені оголошено, за що я арештований і в чому обвинувачуюся». Через місяць архієпископ був підданий адміністративній висилці з меж Криму [449, Т.1, с.184-189]. Місцем свого проживання владика обрав Києво-Печерську Лавру, де прожив до моменту її закриття в 1930-х роках. З виїздом Дмитрія (Абашидзе) у Таврійській єпархії не залишилося жодного єпископа, що представляв тихонівський напрям. У такий спосіб опозицію обновленців в особі кримських ієрархів було розгромлено.

Катеринославська єпархія. Майже повністю було зруйновано ієрархію Катеринославської єпархії, що територіально була найбільшою в Україні і включала в середині 1922 р. три губернії: Катеринославську, Запорізьку та Донецьку. Цю територію окормляли чотири архієреї: тимчасово керуючий архієпископ Катеринославський Агапіт (Вишневський), вікарні єпископи: Маріупольський Андрій (Одинцов), Бахмутський і Слов'яносербський Іоанікій (Соколовський) і Павлоградський і Олександрійський Серафім (Силічев).

Збір компрометуючих матеріалів проти єпископів розпочався відразу з початком розколу в РПЦ. Після організації в червні-липні 1922 р. в Катеринославі тимчасового церковного управління на чолі зі священником Письменним і мирянином Бреславським, останні звернулися до трьох єпископів, що мешкали в Катеринославі, Агапіта, Іоанікія і Серафіма з проханням взяти участь у роботі тимчасового комітету, але увесь єпископат відмовився [112, арк.99]. У результаті, як відзначало Катеринославське ДПУ, для того, «щоб дати можливість розвиватися групі «ЖЦ» за рахунок реакційного духовенства, а також для припинення контрреволюційної діяльності єпископ Агапіт був заарештований... Незабаром після арешту Агапіта були арештовані й Іоанікій та Серафім, за якими також тяглася низка контрреволюційних діянь, у тому числі й у

приховуванні церковних цінностей» [112, арк.99-100]. Отже, справжні причини, які призвели до арешту єпископів, абсолютно зрозумілі: протидія поширенню груп «Живої церкви» на Катеринославщині.

Першим потрапив під «каральний меч революції» Павлоградський єпископ Серафім (Силічев). З цього приводу Павлоградське Управління ДПУ відзначало, «що робота з розвалу церкви розпочата Окружним ДПУ ще в кінці [явна помилка: *в середині*. – *О.Т.*] 1922 року і її результатом стала справа єпископа Серафіма, що поклала фундамент до утворення ініціативної групи «Живої церкви»...» [118, арк.7].

Насправді ж єпископа було заарештовано в середині липня 1922 р. і звинувачено в контрреволюції, що виявилася в агітації і налаштуванні парафіян проти радянської влади. Слухання справи декілька разів відкладалося. Спочатку його було призначено на 30 липня, але, ймовірно, не вистачало доказів і справу було перенесено на 20 серпня. Протягом трьох днів, 20-22 серпня, відбувалося засідання Губернського революційного трибуналу. Головним пунктом обвинувачення була контрреволюційна агітація шляхом проповіді. Річ у тому, що 21 травня 1922 р. у с. Вербки Павлоградського повіту під час богослужіння у проповіді єпископ зазначив, що «в даний момент із усіх боків ідуть пекельні течії проти церкви; зруйновано багато церков, а в нас із церков забрано все золото, срібло і навіть мідь. Коли запитали нашого пастиря Тихона про вилучення з храму цінностей, то він їм дозволив взяти зайві речі, але вони (комуністи^{*}) забрали з церков усе, навіть мідь. Що ж нам скажуть наші діти? Де ж церкви? Досить мовчати, як зараз, боріться за церкву» [328, №28]. Саме цей фрагмент проповіді й став основним моментом звинувачення.

Але обговоривши півтора дня проповідь Серафіма, трибунал звертається до питання взаємовідносин єпископа та обновленського руху. Свою відмову співпрацювати з «Живою церквою» Серафім пояснив

* Вставка автора газетної статті.

«незнайомством з програмою ЖЦ». Після цього Голова губревтрибу вказав, що основним питанням програми є поворот убік радвлadı, на що отримав відповідь про прийнятність для підсудного даного моменту, але разом з тим, для нього, як єпископа, мають значення і питання неканонічного характеру, які й послужили приводом до утримання від вступу до нової церкви [328, №30].

Незважаючи на досить аргументовану промову захисників, які вимагали якщо не виправдати підсудного, то хоча б засудити його терміном на 6 місяців (обвинувачення вимагало вищої міри покарання), вирок був таким:

«...Вважаючи висунуте обвинувачення Силічеву цілком доведеним і беручи до уваги, що подібного роду проповіді вимовлялися у травні м-ці поточного року, тобто в період вилучення церковних цінностей, найбільшої напруги голоду, процесів про приховування церковних цінностей, і в місцевості, яка знаходилася на воєнному стані, а тому, керуючись пролетарською самосвідомістю і соціалістичною совістю і як матеріалом частиною другою ст.69 Кримінального кодексу РСФРР, Катеринославський губревтрибунал присудив обвинувачуваного Силічева Леоніда Кузьмича (єпископа Серафіма) до вищої міри покарання – розстрілу.

Беручи ж до уваги, що в даний момент відбувся розкол у церкві, і що князі церкви, подібні Серафіму, втративши будь-який авторитет серед дрібного духовенства і серед віруючих робітників і селян, не можуть бути особливо небезпечними й активними, тому що втратили ґрунт під ногами, трибунал визнав за можливе вищу міру покарання – розстріл, – замінити п'ятирічним позбавленням волі із примусовими роботами із суворою ізоляцією» [328, №30]. Незважаючи на те, що, перебуваючи під арештом, Серафім опублікував відозву про приєднання до групи «ЖЦ», все ж таки його було вислано за межі Катеринославської губернії [112, арк.120].

За стандартним обвинуваченням було заарештовано Маріупольського

єпископа Андрія (Одинцова): «За протидію вилученню церковних цінностей і приховування таких притягнутий до суду Ревтрибуналу... причт Маріупольського Собору з єпископом Андрієм на чолі» [134, арк.461зв.]. Під час слідства єпископа було завербовано органами ДПУ, завдяки чому після засудження його звільняють за амністією, і він стає одним із обновленських єпископів. У своєму меморандумі на членів Українського Синоду за жовтень 1923 р. уповноважений V групи таємного відділу ДПУ З. Луньов так охарактеризував єпископа Андрія: «Посвячений у єпископи до обновленського руху, був притягнутий до відповідальності з приводу вилучення церковних цінностей і в цей час завербований ДПУ. Уже кілька місяців очолює Донецьку єпархію як обновленець, підтримуючи зв'язок із ДПУ» [40, арк.121]. Отже, тут ми спостерігаємо явний успіх у роботі Секретно-оперативного відділу ДПУ з розколу церкви та вербування авторитетного духовенства.

На довгий час затяглося слідство архієпископів Агапіта та Іоанікія, яке тривало більше року. Особливо великі надії покладало ДПУ на архієпископа Агапіта (Вишневецького), прагнучи улаштувати величезний відкритий політичний процес. Підстав для цього у чекістів було вдосталь, про що свідчить його характеристика в одному із оглядів: «...єпископ Агапіт, видний чорносотенець, один із визначних керівників колишнього «Союзу руського народу», що втік із Катеринослава з білими і повернувся у 1921 році» [112, арк.98]. Мотивом до активного збору компрометуючого матеріалу послужила позиція Агапіта стосовно до обновленського руху: «Обновленський рух почав ...поширюватися, але тут серйозним гальмом виявився єпископ Агапіт, що почав енергійно вести роботу проти прогресивної частини духовенства, яка організувалася у групу «Жива церква» [112, арк.99], до того ж «Агапіт погрожує священикам, що увійшли до Комітету [групи «Жива церква». – *О.Т.*] – позбавленням сану», – повідомляла у серпні 1922 р. радянська преса [365].

Та вже через деякий час позиція впертого архієпископа різко

змінюється. Поштовхом для цього, на наш погляд, послужив процес єпископа Серафіма. Розуміючи істинні причини його засудження та побоюючись подібної перспективи для себе й прагнучи зберегти місце Катеринославського архієрея, оскільки його було звільнено від управління єпархією Московським ВЦУ, Агапіт на початку вересня 1922 р. звертається до Катеринославського єпархіального комітету групи «Жива церква» з листом, у якому він визнав усі положення групи та просив Комітет прийняти його в її члени [366]. З цього приводу українська центральна газета «Комуніст» із сарказмом писала: «Колишній Катеринославський архієпископ Агапіт, який нещодавно вів боротьбу проти оновлення церкви, подав заяву про свою повну згоду з програмою «Живої церкви» і про визнання ним справедливості російської соціальної революції. Агапіт просить зарахувати його до членів «Живої церкви» [376]. Для церковної влади цього кроку виявилось цілком достатньо, і 4 вересня виходить розпорядження ВЦУ про призначення архієпископа Агапіта тимчасово керуючим Катеринославською єпархією [369]. Пізніше, у свідченні на суді, архієпископ Іоанікій (Соколовський) передасть слова Агапіта після вступу до групи «ЖЦ»: «Душа моя в старій церкві, а тіло в «Живій» [380].

Ситуацію, що склалася, розуміли й фахівці з ДПУ і тому продовжували готувати матеріали до справи. Їхні старання увінчалися успіхом, коли на початку листопада 1922 р. до ДПУ явився один із ченців (ймовірно, єпископ Іоанікій (Соколовський)*, що служив в Архієрейському будинку і розповів про те, що напередодні вилучення церковних цінностей архієпископ Агапіт дав розпорядження ченцям закопати цінні речі в саду [32, арк.42, 57; 105, арк.31; 106, арк.69; 107, арк.176-177].

Отримавши цінну інформацію, агенти ДПУ в ніч з 12 на 13 листопада провели обшук в архієрейському саду. Після того, як було перекопано

* За деякими матеріалами [112, арк.132] та згідно газетній статті [358] цим ченцем був архієпископ Іоанікій (Соколовський), що доніс органам ДПУ про приховування цінностей архієпископом Агапітом.

практично увесь сад, у трьох місцях було знайдено дерев'яний ящик вагою в 30 фунтів, дерев'яну діжку, наповнену різним срібним начинням та залізний ящик зі срібними церковними речами. Після розкриття ящиків було знайдено хрести та панагії, усипані діамантами, різне дорогоцінне каміння тощо (близько 500 каратів), золото та близько 9 пудів срібла. Загальна вартість речей на той час вимірювалася у декілька трильйонів рублів [32, арк.42, 57; 105, арк.31; 106, арк.69; 107, арк.176-177; 359]. Відразу після обшуку архієпископа було заарештовано й відправлено до в'язниці Губвідділу ДПУ, з приводу чого Начальник Катеринославського ДПУ у своєму звіті відзначав: «На сьогодні архієпископ Агапіт арештований, справа його буде передана до Губревтрибуналу для публічного слухання як таке, що становить величезний політичний і громадський інтерес» [107, арк.177]. Разом з Агапітом було заарештовано й архієпископа Іоанікія.

На превеликий жаль працівників ДПУ, архієпископ не витримав ув'язнення і через півтора місяця, у перших числах січня 1923 р., помер у в'язниці від висипного тифу (інша назва – тюремний тиф. – *О.Т.*) [380]. Незважаючи на це, розробка даної справи продовжувалася, але як головний обвинувачений виступив архієпископ Іоанікій.

Вперше на архієпископа Іоанікія (Соколовського) органи ДПУ звернули увагу в серпні 1922 р. На відкритті Бахмутського з'їзду духовенства та мирян 23-24 серпня 1922 р. єпископ виголосив антиобновленську промову, в якій «запрошував духовенство згуртуватися навколо нього на користь Вселенської православної церкви. Ним було зазначено, що церква апостольська зганьблена й опоганена, що її хочуть роз'єднати й у Москві відбувся заколот і що всьому цьому необхідно протиставити твердий догмат колишньої православної церкви». Більшість присутніх на з'їзді підтримала заклик Іоанікія [133, арк.304зв.-305].

На підставі цього Катеринославське ДПУ направляє відношення Донецькому Губвідділу ДПУ про арешт єпископа Іоанікія. Після арешту в

останнього було знайдено значний матеріал проти ВЦУ та «Живої церкви». Працівники ДПУ, отримавши після попереднього слідства підписку та обіцянку про проведення реформ у церкві в дусі «Живої церкви», відпустили єпископа на волю [121, арк.382].

Наступного разу єпископа заарештовують у середині листопада разом із архієпископом Агапітом, про що вже говорилося вище, за обвинуваченням у приховуванні церковних цінностей. Провівши за ґратами сім з половиною місяців, Іоанікій звернувся до прокурора із заявою, у якій «відмежувався», а також засудив усі спроби внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, спрямовані до підриву радянської влади, і запевнив погоджувати свою майбутню церковну діяльність із законоположеннями радянської влади. Заява Іоанікія закінчувалася словами: «Я буду найрішучішим способом боротися із контрреволюційними діями серед духовенства, тому що глибоко переконаний, що будь-яке контрреволюційне діяння, зроблене у виправданні церкви, кладе пляму на всю церкву. Я приношу щире каяття у своїй попередній роботі» [372; 377]. У результаті Іоанікія, що знаходився під вартою, було звільнено.

Після свого звільнення Іоанікій налагодив зв'язок із патріархом Тихоном, створив у Катеринославі тихонівське церковне управління і повів енергійну кампанію проти обновленців. Вести роботу проти обновленців Іоанікію було порівняно легко, тому що ґрунт для цього був підготовлений переходом обновленського єпископа Інокентія (Летяєва) до патріаршої церкви, звільненням п. Тихона з-під арешту, поганим матеріальним становищем обновленців, а головним чином тим, що навколо Іоанікія створився ореол мученика за правду, що старанно підтримувалося прихильниками патріарха Тихона.

У результаті його діяльності низка священиків Катеринославської округи незабаром змушена була принести публічне покаяння і перейти до Тихона. Одночасно, користуючись тим, що в обновленців не було

єпископа, Іоанікій в усіх храмах міста улаштував урочисті архієрейські служіння з гарним хором, прекрасно обставлені. Служіння ці затягувалися іноді до 12 години ночі і перетворювалися в певні демонстрації проти обновленства й антирелігійної пропаганди. Готуючись до суду й можливої висилки, Іоанікій залишає по собі заступника в особі єпископа Онуфрія (Гагалюка), що проживав у Кривому Розі й користувався на Катеринославщині колосальним впливом (хоча Криворізька округа належала до Херсонсько-Одеської єпархії. – *О.Т.*) [112, арк.104-105].

Така досить активна діяльність архієпископа практично звела нанівець усі старання радянських органів із зміцнення обновленців та груп «Жива церква». У результаті Іоанікія знову заарештовують і в середині листопада 1923 р. розпочинається судове слухання. На засіданні було використано протоколи свідчень архієпископа Агапіта, в яких він викриває діяльність Іоанікія. У свою чергу, останній не залишається у боргу й обливає Агапіта багнюкою. Катеринославський губернський революційний трибунал засудив архієпископа Іоанікія (Соколовського) та чотирьох ченців до одного року суворої ізоляції та подальшому висланню за межі України [332; 358].

Не упокорившись вирок, засуджені подають касаційну скаргу до Верховного суду, де 18 грудня 1923 р. відбулося слухання справи засуджених. Переглянувши справу про приховування цінностей та знову вислухавши свідчення Іоанікія, який в усьому звинувачував архієпископа Агапіта, суд постановив: стосовно ченців – застосувати амністію та звільнити, а щодо Іоанікія, то його також було звільнено, але позбавлено на 3 роки права перебувати у низці губерній України: Харківській, Донецькій, Катеринославській, Київській та Подільській [358]. Пізніше, у першій половині 1925 р., під час чергового арешту та розслідування справи архієпископа Іоанікія (Соколовського) було завербовано органами ОДПУ та притягнуто до процесу створення нового розколу в українському православ'ї – Соборно-єпископської церкви [44, арк.56зв.].

Таким чином, станом на кінець 1923 р. у Катеринославській єпархії не залишилося жодного чинного єпископа тихонівського напрямку. У своєму звіті з цього приводу секретар Катеринославського губкому В. Іванов із задоволенням відзначав: «З висилкою видних діячів тихонівського руху обновленство почало дуже повільно посилюватися...» [105, арк.183зв.]. Дніпропетровський дослідник О. Бойко влучно відзначає, що позбавлене своїх ієрархів та церковної влади катеринославське духовенство опинилося в невизначеній ситуації, яка вимагала формування нової влади. Визнане радянською владою єпархіальне управління «ЖЦ», як вже сформований церковний орган і стало тим «притулком» для більшості православних священників. Саме притулком, бо як свідчать документи органів влади, абсолютна більшість священників залишалася у вичікувальній позиції, тобто були ні «за», ні «проти» «Живої церкви» [419, с.45-46]. Таким чином, офіційно в кінці 1922 р. – на початку 1923 р. практично все духовенство Катеринославської єпархії опинилося у лавах «ЖЦ».

Херсонсько-Одеська єпархія. В Херсонсько-Одеській єпархії ліквідація непокірного єпископату відбувалася за схожим сценарієм. В середині 1922 р. єпархією управляли єпископи: тимчасово керуючий Одеською єпархією Феодосій (Феодосієв), вікарії: Тираспольський – Алексій (Баженов), Миколаївський та Херсонський – Прокопій (Титов), Ананьївський – Парфеній (Брянських) та Єлисаветградський – Павло (Колосов), які, хоча і не виступали відкрито проти «живоцерковців», все ж зайняли вичікувальну позицію і не підтримали ідей оновлення церкви. У зв'язку з цим органами Одеського та Миколаївського Губвідділів ДПУ усім п'ятьом було інкриміновано карні справи.

Протягом вересня-жовтня 1922 р. Одеська комісія при Губкомі КП(б)У, що працювала над розколом РПЦ, переймалася справами захоплення церковної влади обновленством, поширенням їх ідеологічної платформи, контролем над єпископатом. Для реалізації останнього були залучені усі сили ДПУ.

Найбільшого розголосу набула справа єпископа Тираспольського Алексія (Баженова). Для того, щоб змусити його співпрацювати з органами ДПУ, щодо нього порушили кримінальну справу, яку після відповідної «розробки» передали до Одеського Губревтрибу. В результаті 11 вересня 1922 р. перед судом (воєнне відділення?!) постав увесь колишній склад духовної консисторії періоду 1919-1921 рр.: єпископ Алексій (Баженов) – голова єпархіальної ради та члени: протоієрей Белявський, священник В. Дубіневич і громадянин Д. Спаський.

Внаслідок того, що Алексій підтримав ЖЦ, вирок суду був досить м'яким. Белявського засуджено на 3 роки, Баженова на 2 роки і Дубіневича на півтора року громадських примусових робіт без суворої ізоляції. При цьому покарання стосовно Баженова, «з огляду на визнання ним своєї провини і **заявлену ним готовність спокутувати свої провини напрямом своєї діяльності** (виділення наше. Треба читати: згоду на підтримку «Живої церкви» – О.Т.) надалі до освіти народних мас і вигнанню неучтва, вважати умовним і належним до приведення у виконання на випадок здійснення ним тотожного або однорідного злочину протягом трьох років» [348; 594, с.441].

Після завершення судового процесу органи ДПУ вирішили або «висвятити через своїх колег у Москві» протоієрея Прозоровського (на думку автора – це майбутній обновленський архієпископ Рафаїл (Прозоровський), який співпрацював з органами Одеського ДПУ, або ж підтримати кандидатуру Алексія, змусивши його підписати домовленість про співпрацю з органами політуправління. Оскільки висвятити Прозоровського не вдалося, ставка робиться на Алексія (Баженова) [179, арк.92; 594, с.438-439].

30 вересня 1922 р. на засіданні «Комісії по боротьбі з антирадянськими партіями» представник Одеського ДПУ повідомляв, що посаду єпископа має бажання зайняти Алексій, але він «запеклий противник «Живої церкви», оскільки «публічно заявив, що йти проти

канонічних прав не бажає», і тому можна згодитися на кандидатуру єпископа Алексія з тим, щоб «через тиждень його скинути». На цю пропозицію згодився і секретар Одеського губкомуні Одинцов, вказавши, що «кандидатура Алексія як кар'єриста допустима», з чим «Комісія» повністю погодилася [179, арк.72-73].

Таким чином, на чолі Одеської єпархії обновленського напрямку опинився єпископ Алексій (Баженов), незважаючи на те, що його, разом із єпископами Феодосієм та Прокопієм було звільнено на покій постановою ВЦУ від 16 вересня 1922 р. [391].

Що стосується Феодосія (Феодосієва), то, як вже зазначалося вище, проти нього було вирішено порушити кримінальну справу за звинуваченням у контрреволюції. Кримінальна справа була необхідна, на наш погляд, насамперед для того, щоб залякати єпископа і змусити його якщо не співпрацювати з ДПУ, то хоча б не виступати відкрито проти «ЖЦ».

На засіданні вищезгаданої «Комісії» від 23 вересня 1922 р. було прийнято рішення не допустити Феодосія до обрання його Одеським єпископом, але при цьому й «не вести проти Феодосія ніякої кампанії» [179, арк.56-57]. Розуміючи своє складне становище, Феодосій взагалі не з'явився на збори духовенства та мирян і заочно відмовився від заняття «революційної посади» єпископа, посилаючись на свою хворобу [179, арк.72].

6 грудня 1922 р. на розпорядчому засіданні Особливої сесії нарсуду справа архієпископа Феодосія (Феодосієва) за звинуваченням за ст.ст. 123 та 124-1 була закрита у зв'язку з амністією, присвяченою на честь п'ятої річниці Жовтневої революції [193, арк.485]. Відразу після цього архієпископ отримує довідку про свою амністію і на початку 1923 р. тікає до Польщі, де отримує посаду єпископа Віленського та Литовського [569, с.127].

Не оминув «каральний меч революції» й Одеських вікаріїв –

Єлисаветградського єпископа Павла (Колосова), Херсонського та Миколаївського Прокопія (Титова) й Ананьївського Парфенія (Брянських).

Першим серед них постраждав єпископ Павло. Уже навесні 1922 р. разом з іншими 32 громадянами він потрапив на лаву підсудних за обвинуваченням у приховуванні та недопущенню вилученню церковних цінностей, але був звільнений [368; 388]. Ймовірно, на наляканого єпископа розраховувало Єлисаветградське ДПУ, коли в середині серпня розпочалася активна робота з розколу духовенства. Для проведення лінії «Живої церкви» тут була організована група прогресивного духовенства, яка провела 22-23 серпня 1922 р. передвиборчий з'їзд духовенства та мирян вікаріату, але обновленські ідеї не знайшли на ньому підтримки. Єлисаветградський вікарій Херсонсько-Одеської єпархії Павло (Колосов) не підтримав «ЖЦ», внаслідок чого проти нього розпочалася шалена агітаційна кампанія у радянській пресі [368] (миколаївська дослідниця О. Балягузова помилково стверджує, що після з'їзду проти нього було порушено кримінальну справу у звинуваченні в приховуванні церковних цінностей та протидії виконанню Декрету про їх вилучення, що не відповідає дійсності, оскільки, про що вже говорилося вище, суд відбувся у травні 1922 р. Ймовірно, дослідниця не уважно прочитала газетну статтю і не володіла іншими джерелами. Див.: [663, арк.112]). Не забарилося й Московське ВЦУ, яке восени того ж року поспішило відправити єпископа Павла на покій.

29 листопада після закінчення з'їзду прогресистів, що відбувся у м. Єлисаветграді, президія комітету «ЖЦ» у складі 4-х священиків одержала від єпископа Павла письмове благословення на передачу усіх справ колишнім духовним правлінням комітету «ЖЦ», а правління наказано було ліквідувати. Його ліквідація, незважаючи на опір його членів протоієреїв Романовського, Купчевського та інших «реакційних попів», для обновленців пройшла вдало [181, арк.48]. Але вже в грудні 1922 – січні 1923 р., за наказом єпископа Павла (Колосова), який вирішив

твердо триматися лінії підтримки патріарха Тихона, було організоване нове Духовне правління. При цьому ДПУ повідомляло, що «ліквідувати і притягти до відповідальності осіб за незаконне відкриття не видавалося можливим, тому що група «ЖЦ» як незареєстрована у відділі управління вважається неофіційною і неоголошеною в пресі» [181, арк.49].

На початку лютого 1923 р. указом екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова) єпископа Павла (Колосова) було відправлено на покій, а на його місце 4 лютого у Києві висвячено молодого та енергійного настоятеля Криворізького Никольського храму архімандрита Онуфрія (Гагалюка) [444, Т.4, с.163].

6 лютого 1923 року єпископ Онуфрій прибув до Єлисаветграда, і вже через декілька днів до нього прийшов уповноважений обновленського ВЦУ Трофим Михайлов і запитав: якої він дотримується церковної орієнтації? Єпископ Онуфрій відповів: «Я не визнаю і ніколи не визнаю ВЦУ і його «архієреїв» та «ієреїв» і підкоряюся лише безпосереднім канонічним начальникам – митрополиту Михаїлу й єпископу Прокопію [Титову]» [Цит. за: 444, Т.4, с.163].

Наступного дня після візиту уповноваженого єпископ Онуфрій був заарештований і відправлений до в'язниці – спочатку Єлисаветграда, а потім Одеси. Його звинуватили в тому, що він, приїхавши, не зареєструвався в адмінвідділі НКВС, як того вимагали тогочасні порядки, очолив незареєстроване місцеве церковне управління та у шпигунстві, бо Онуфрій із зацікавленням розпитував співробітника ДПУ, який прийшов його брати під арешт, про організацію, в якій він служить (але головною причиною була відмова підтримки з його боку обновленського руху) [444, Т.4, с.163-164].

У той час, коли єпископ Онуфрій перебував у в'язниці, повноваження тимчасово керуючого Єлисаветградським вікаріатом узяв на себе єпископ Павло (Колосов). Він продовжив тактику попереднього керівництва і розгорнув боротьбу з обновленством, про що з обуренням писала

центральна газета «Коммунист»: «Жива церква» в Єлисаветграді подає слабкі ознаки життя. Зате купка запеклих чорносотенців на чолі з єпископом Колосовим виявляє активність, чинить завзятий опір обновленському рухові у церкві...» [360]. Але активна боротьба та перебування у в'язниці підірвали і так слабе здоров'я єпископа і в середині 1923 р. Павло (Колосов) у 70-річному віці йде з життя.

15 травня 1923 року єпископа Онуфрія було звільнено із Одеської в'язниці за умови, що він виїде за межі Одеської губернії. У доповіді патріарху Тихону єпископ писав про цей період свого церковного служіння: «Я обрав за місце проживання місто Кривий Ріг, де був настоятелем головної церкви – Миколаївської – у сані архимандрита до призначення мене єпископом Єлисаветградським. Становище міста Кривого Рогу особливе. Він у цивільному відношенні належить до Катеринославської губернії, але у церковному – до Херсоно-Одеської єпархії, а саме, Миколаївського вікаріату. У місті Кривому Розі я після одеського ув'язнення, деякий час відпочивав, але незабаром уже почав боротьбу з ВЦУ. На початку червня я направив відозву до православного духовництва і мирян своєї Єлисаветградської єпархії, якої я вважав себе по праву єпископом; у відозві я закликав їх ні в якому разі не визнавати так зване ВЦУ і його «архієреїв» і «ієреїв», тому що всі вони зі своїм ВЦУ пішли з церкви і є неправославним товариством. Убоге моє послання отримане було і поза мою єпископією і, за чутками, мало значення... У даний час, живучи у місті Кривому Розі, я труджуся над об'єднанням усієї Криворізької округи в один православний вікаріат...» [444, т.4, с.165-166].

Незабаром після приїзду до Кривого Рогу Онуфрій завоював там симпатію всього населення. За характером аскет, він поводився як справжній подвижник, усі пожертви і гроші роздавав, залишаючи собі найменшу частину для їжі, більшість свого часу він проводив серед бідних, у церквах під час проповідей вимовляв жагучі промови проти обновленців, які знущаються з православної церкви, при поїздках по селах Онуфрій

закликав мирян до покаяння і т.д. і т.п. Подібного роду діяльність створила Онуфрію в короткий час славу ледве чи не святого й тому його діяльність проти обновленців протікала особливо плідно. Через 2-3 місяці після приїзду до Кривого Рогу обновленство, неспроможне втримувати його натиск у Криворізькій й Олександрійській округах, починає остаточно розвалюватися [112, арк.107-108].

Органами радянської влади «вживалися заходи до припинення богослужіння ним у церквах, але на все він відреагував негативно, відповідаючи, що всі ваші дії є зазіхання на релігію і т.д. і рішучим способом відмовився від підписки всіх запропонованих умов. Перехоплено кілька каяттів живістів перед цим єпископом... Він користується великою популярністю як серед священного культу, так і віруючих мас. У вересні місяці скликається з'їзд живістами, і ми не гарантовані від того, що він не буде зірваний цим запеклим реакціонером. Зараз його відвідують священики (тихонівці) із усіх кінців України, про що сповіщений Губком...» [109, арк.74], – доповідав Криворізький окрпартком у серпні 1923 р.

У результаті такої незговірливості єпископа Онуфрія Криворізьке ДПУ вирішує його ізолювати. 16 жовтня 1923 року він був заарештований. Приводом для арешту послужило його послання до пастви, у якому владика застерігав віруючих від навернення до живоцерковників-обновленців. Це послання було розцінено як антирадянське, і єпископ був відправлений до катеринославської в'язниці, а відтіля – до Харкова. Після його арешту з Кривого Рогу та цілої низки сіл були направлені до Харкова кілька делегацій до ВУЦВК, Раднаркому, особисто Петровського із клопотанням про звільнення Онуфрія. Делегації ці мали прохання з десятками тисяч підписів, для їхніх поїздок були зібрані великі суми грошей, переважно, серед сільського населення, але коли із усього цього нічого не вийшло, то інтерес до нього почав потроху слабшати, оскільки, що з-під арешту Онуфрій був звільнений і залишився в Харкові,

пов'язаний підпискою про невіїзд [112, арк.108].

Особливі надії Миколаївським губернським ДПУ покладалися на Миколаївсько-Херсонського єпископа Прокопія (Титова). Останній зайняв вичікувальну позицію і не виступав відкрито проти «Живої церкви». Кореспондент газети «Красный Николаев» писав з цього приводу: «У всякому разі, можна сказати, що він [Прокопій] дотепер офіційно не висловився з питання про церковний рух. Якщо ж узяти до уваги, що ми маємо певні розпорядження Вищого Церковного Управління про негайну перебудову церкви на місцях, що не може бути невідомим єпископу Прокопію, то можна дійти висновку, що в його особі якщо ми і не будемо мати союзника, то у всякому разі він і не супротивник руху» [341]. Але кореспондент помилився. Прокопій побував на Київському Соборі єпископів України 2-5 вересня 1922 р., де було прийнято рішення не підтримувати групу «ЖЦ», й у разі неповернення патріарха Тихона підтримати групу «Союз церковного відродження» митрополита Антоніна (Грановського) [271, арк.64]. У Києві Прокопій, ймовірно, зустрівся з князем Львовим [341], який був активним провідником обновленського руху і, можливо, йому було запропоновано підтримати обновленський рух, але він відмовився співробітничати з обновленцями.

У результаті Миколаївський губком КП(б)У та губвідділ ДПУ вже 3 вересня 1922 р. дають розпорядження Херсонському ДПУ «будь-яким способом не допускати поширення ідей антонінівської платформи єпископом Прокопієм та запобігти впливові останнього на село; повести широку агітацію з викриттям антонінівської ідеї, як явно чорносотенної» [271, арк.64-64зв.].

Вже через два тижні у газетах з'явилися категоричні публікації: «єпископ Прокопій... є тим же чорносотенцем і вірним послідовником Тихона, що пішов «на покій»; ...оточений буржуазними дамами і поміщиками, в особі священика Скадовського, проводить одноособове диктаторство з переміщення рядових священиків і висуванню на сан

священства знайомих і родичів наближених дам. Ці дами на правах «мироносиць» пестять і балують Прокопія всіма принадностями життя. Чистота в покоях Прокопія бездоганна, тому що вона наводиться щодня наближеними дамами...» [368].

Його категоричну відмову від співробітництва підтверджує й указ ВЦУ у Москві від 16 вересня 1922 р. про звільнення єпископа Прокопія [391]. Але єпископ категорично заявив, що «тримає курс на автономію української церкви, стоїть за підпорядкування екзарху українському і за повну незалежність від ВЦУ й тому розпорядженню ВЦУ не підкоряється» [339].

Виходячи з політики єпископа Прокопія, органи ДПУ та НКВС усіма силами намагаючись закріпити позиції обновленства та ізолювати непокірного ієрарха, швидко порушують справу з обвинувачення єпископа у контрреволюційній діяльності, що «виявилася у наданні допомоги міжнародній буржуазії в її боротьбі з радянською владою, у використанні релігійних марновірств темних мас, з метою повалення робітничо-селянської влади» [387].

16 лютого 1923 року єпископ Прокопій був заарештований і ув'язнений у херсонську в'язницю. Оскільки єпископ користувався значною популярністю серед віруючих та духовенства Херсонщини, то останні неодноразово клопотали перед прокуратурою про взяття Прокопія на поруки, але отримували відмову [191, арк.79]. У липні 1923 р., боячись народних хвилювань та різного роду ексцесів, єпископа Прокопія таємно перевозять до одеської в'язниці [269, арк.54].

Перше слухання справи Прокопія відбулося 12 серпня 1923 р.* у карному відділі губсуду за обвинуваченням у релігійній пропаганді проти радянської влади. У зв'язку з тим, що з показань підсудного з'ясувалося,

* У всіх сучасних агіографічних творах про життя та діяльність Прокопія (Титова) період 1923 р. практично не висвітлений і про цей суд не згадується, оскільки автори помилково стверджують, що єпископа було перевезено з Херсона до Одеси 26 серпня 1923 р., а матеріалами про судові засідання вони взагалі не володіли. Для прикладу див.: [444, Т.5, с.341-364; 449, Т.1, с.253-284].

що в 1919 р. під час захоплення Херсона денікінцями, єпископ Прокопій служив молебні про дарування їм перемоги над Червоною армією і вимовляв промови із закликом до продовження боротьби проти радянської влади, прокурор порушив клопотання про відкладення справи і направлення її до досліджування за 61-ю статтею Кримінального кодексу УСРР. Суд після нетривалої наради ухвалив справу відкласти й направити на досліджування [395; 327; 333].

Згодом, викладаючи слідчому історію свого арешту в Херсоні, владика Прокопій казав: «У 1923 році у зв'язку з появою в церкві обновленства, до якого я через свої переконання не приєднався, я був притягнутий до суду за сприяння білим; мене обвинувачували у тому, що я для білих улаштовував молебни і збір пожертвувань. Останні влаштовували в церквах, але не за моїм наказом, а за розпорядженням керуючого єпархією єпископа-вікарія Алексія (Баженова), що зараз служить обновленським митрополитом у Казані. Він до відповідальності притягнутий не був, тому що був тоді вже обновленцем» [444, Т.5, с.346].

Суд над Прокопієм постійно відкладався. Спочатку планувалося провести його у кінці листопада 1923 р., про що гучно повідомляла радянська преса [387; 334], але остаточно його було проведено у квітні-травні 1924 р. Судове засідання досить ретельно готувалося і навіть стало предметом обговорення на першому засіданні новоутвореної Антирелігійної комісії при Одеському губкомі від 9 квітня 1924 р., де губпрокурор Чернявський інформував членів комісії про майбутній процес над єпископом Прокопієм і вказав, що «суд буде відбуватися не під час Великодня, в робітничому районі, склад суду і звинувачення будуть – не євреї, окрім захисту, серед яких, можливо, будуть останні» [186, арк.5]. Отже, як бачимо, радянська влада, враховуючи величезну популярність єпископа, остерігалася будь-яких ексцесів з боку віруючих.

6 липня 1924 р. у газеті «Херсонский коммунаръ» з'явилася стаття «Среди церковников», у якій повідомлялося про суд над єпископом: «Суд

виніс вирок, яким визнав, що контрреволюційна робота єпископа Прокопія, яка проводилася з надзвичайною хитрістю і непримиренністю, цілком встановлена, і засудив єпископа Прокопія (громадянина Титова) до розстрілу, але, увійшовши в обговорення цього питання про доцільність застосування цієї міри до засудженого, і з огляду на п'ятирічну давнину злочину, а також ту обставину, що при теперішньому, цілком міцному становищі радянської влади, Титов не є небезпечним для республіки, суд визнав можливим замінити розстріл довічним вигнанням за межі УРСР з конфіскацією майна» [384]. 12 січня 1925 року Прокопій (Титов) був звільнений і виїхав до Москви. Таким чином, надія Одеського ДПУ на Прокопія на виправдалася.

Справа Ананьївського єпископа Парфенія (Брянських) для Херсонсько-Одеської єпархії пройшла досить тихо. Балтське повітове управління ДПУ, готуючись до проведення волосних з'їздів духовенства й мирян для визнання платформи «ЖЦ» і знаючи про негативне ставлення єпископа до обновленського руху, в кінці 1922 р. заарештувало Парфенія й відправило до одеської в'язниці. Арешт останнього особливого хвилювання серед мирян не залишив: «багато віруючих хвилюються з приводу арешту єпископа Парфенія у зв'язку із чутками про те, що Парфеній утримується під вартою в жахливих умовах і захворів..., однак арешт його на селян не особливо й різко вплинув», – інформувало Балтське ДПУ в середині січня 1923 р. [178, арк.11; 191, арк.6]. Після перебування у в'язниці протягом кількох місяців Парфенія було вислано адміністративним порядком за межі Одеської губернії й він оселився у Києві, а згодом був відправлений до Москви без права виїзду [505].

Отже, й Одеська єпархія, станом на кінець 1923 р., була обезглавлена і керувалася висланими єпископами шляхом листування. І хоча в результаті виконаної роботи юридично на початку 1923 р. всі парафії РПЦ опинилися під управлінням Вищого Церковного Управління, але фактично «наскоком» обновленство та організацію груп «Живої церкви» прищепити

не вдалося.

Подільська єпархія. Географічно близькою до Херсонської була Подільська єпархія. На початку 1922 р. вона складалася з п'яти вікарних округів: Подільська єпархія на чолі з архієпископом Пименом (Пєговим) з центром у м. Кам'янець-Подільському, Вінницький вікаріат (м. Вінниця) очолював єпископ Амвросій (Полянський), Проскурівський (м. Проскурів) – Валеріан (Рудич), Балтський (м. Гайсин) – Герасим (Строганов), Могилів-Подільський (м. Ямполь) – Лоллій (Юр'євський) [66, арк.36; 414, с.106-107].

На відміну від більшості інших єпархій, на Поділлі чекістам вдалося підкорити більшість єпископату РПЦ. При цьому головного удару було завдано голові Подільської єпархії архієпископу Пимена, який органами ВУНК характеризувався як «видатний єпископ, людина залізної волі, страшний поборник православ'я і проти українізації стоїть грудьми, сидів у тюрмі [часів національних урядів. – *О.Т.*] за агітацію проти Кирило-Мефодіївського братства» [66, арк.36]. Яким чином Подільському губвідділу ДПУ вдалося завербувати архієпископа, достеменно невідомо, але з розрізнених джерел можна відтворити таку картину розвитку подій.

Проводячи в життя розпорядження Центру про створення на Поділлі обновленських груп «Жива церква», ДПУ активно насаджувало в середовищі духовенства своїх освідомлювачів та сексотів, щоб «постійно направляти роботу для розколу та ворожнечі єпископської церкви» [69, с.2зв.]. Лише після утворення у Києві ВУВЦУ і натиску з боку групи «ЖЦ» через уповноваженого, який був співробітником ДПУ, Пимен виїжджає в кінці лютого – на початку березня 1923 р. до Києва, де, ознайомившись із справами, приєднується до обновленського руху. Враховуючи той факт, що приблизно на початку 1923 р. архієпископ Пимен вже співпрацював з Подільським ДПУ (див. меморандум (характеристику) членів Українського Синоду від пом. уповноваженого V групи таємного відділу ДПУ З. Луньова від 14.11.1923 р. [40, арк.121])

то, на нашу думку, в Києві він зустрічався із співробітниками ДПУ, які й окреслили його подальшу роботу.

Після приїзду на Поділля архієпископ Пимен сповіщає усіх вікарних єпископів про своє рішення й перехід єпархії на обновленську платформу. Частина єпископату – помічник Пимена у Кам'янецькій окрузі єпископ Адріан (Анцино-Чекунський) та єпископ Могилів-Подільський Лоллій – підтримують свого авторитетного керівника (єпископ Балтський Герасим був завербований Балтським ДПУ ще восени 1922 р., і його вікаріат перейшов до Одеської єпархії, про що див. нижче. – *О.Т.*), а Вінницький – Амвросій та Проскурівський – Валеріан відмовилися. При цьому останній відкрито виступив проти Пимена та ВУВЦУ, заявляючи, що Пимена «підкупив Київський відділ ДПУ» [68, арк.18зв.]. Зважаючи на такі обставини, проти Амвросія та Валеріана було порушено кримінальні справи і приблизно у травні-червні 1923 р. їх було заарештовано [67, арк.30].

Проскурівського єпископа Валеріана (Рудича) було обвинувачено в контрреволюційній діяльності і відправлено у липні 1923 р. разом із справою до Харкова у ДПУ УСРР [71, арк.35]. Деталі арешту та обвинувачення нам невідомі.

Єпископа Вінницького Амвросія (Полянського) заарештували на початку червня 1923 р., і вже 27 червня було видано постанову у справі. Амвросія обвинувачували в антирадянській діяльності за кількома статтями: а) вираження симпатій до денікінщини; б) переховування низки осіб колишніх офіцерів старої і добровольчої армій; в) дискредитація радянської влади [98, арк.9].

Справа була невеликою за обсягом і базувалася винятково на свідченнях сексотів та свідків. Для нас є цікавим пункт 3 обвинувачення, яке формулювалося таким чином: «3) Звинувачений Полянський Олександр, будучи єпископом Вінницької округи, відкрито заявив, що обновленський рух духовенства підтримується цивільною владою і що усі

архієреї-обновленці є спільниками органів ДПУ – тим самим дискредитував радянську владу, користуючись своїм високопоставленим духовним становищем, такий злочин передбачений 73 статтею Кримінального кодексу». Так слідчий дійшов висновку, що «перебування обвинуваченого Полянського Олександра на Подолії внаслідок його великого впливу на маси віруючих – неприпустимо» [98, арк.9].

Отже, ми бачимо, що причиною справи архієпископа був, насамперед, виступ проти обновленців, яких він відмовився підтримати. Слідчі, не маючи достатніх доказів і матеріалів для публічної судової справи, вирішили вислати єпископа Амвросія до Харкова разом із справою на розгляд ДПУ УСРР [98, арк.9].

У Балті – місці перебування вікаріального єпископа Подільської єпархії Герасима (Строганова) – повітовий відділ ДПУ також активно готував процес для вербування духовенства, зокрема єпископа. Для початку в середині серпня 1922 р. у Балті було проведено показовий «процес 75-ти священників», яких звинувачували у контрреволюційній агітації, поширенні провокаційних чуток і приховуванні церковних цінностей. Звинувачених засудили до п'ятирічного ув'язнення без права амністії [396]. Цей процес був першим кроком у створення «радянського духовенства».

У вересні 1922 р. ДПУ розпочало активну роботу з насадження обновленських ідей серед священства. У своєму політичному звіті за жовтень-листопад 1922 р. голова Балтського паркому повідомляв: «Особливе місце в роботі повіткому посідає питання про розкол церкви. За звітний час нашою «трійкою» [спеціальна комісія з трьох осіб при партійному комітеті КП(б)У, що займалася справами розколу церкви та антирадянськими партіями. – *О.Т.**] була виконана велика підготовча робота з пошуку «відповідних» попів, підготовки до з'їзду «Живої церкви». З'їзд був призначений на 14 листопада; до цього часу ми

* Детальніше див. роботу автора: [594].

підігнали процес над єпископом Балтським Герасимом [Строгановим] і його братією за обвинуваченням у порушенні декретів радянської влади стосовно відокремлення церкви від держави (ведення справ із розірвання шлюбу за старим зразком і т.д.). Увесь з'їзд у повному складі був присутній на цьому процесі, що взагалі привернув увагу широких робітничих і селянських мас. Цей процес ми достатньою мірою використали з метою розкладання церкви й антирелігійної пропаганди. Ми змусили єпископа і його оточення відкрито перед усім народом покаятися в усіх гріхах проти радянської влади, проти робітників і селян. Єпископ і братія були засуджені, звичайно, але ґрунт [для поширення «Живої церкви»] був підготовлений.

З'їзд, що відбувся переважно з прихильників старої церкви, швидко «переорієнтувався» і більшістю прийняв статут «Живої церкви», було обрано бюро для управління церквою в Балтському повіті, куди ввійшли здебільшого «наші» попи, гарячі прихильники «Живої церкви». Так благополучно закінчилася наша кампанія із повалення старої церковної олігархії і заснування нової «Живої церкви» Тепер готується кандидатура в єпископи із членів «Живої церкви» [177, арк.11]. Шукати нову кандидатуру для Балтського обновленського вікаріату не довелося, оскільки єпископ Герасим згодився співпрацювати з обновленцями, внаслідок чого був виправданий та очолив обновленську Балтську єпархію, яка за рішенням з'їзду була приєднана як вікаріат до Одеської єпархії із центром у м. Балта [176, арк.96].

У результаті, як констатувало Подільське ДПУ, «в губернії після вислання єпископів Амвросія і Валеріана не стало керівників тихонівщини...» [70, арк.12]. Але насправді значною кількістю парафій, що не визнали позиції Пимена й не приєдналися до «Живої церкви», продовжували керувати вислані єпископи: «...за тихонівською течією верховна влада належить висланим єпископам Амвросію і Валеріану» [71, арк.13], які підтримували через «благочинних» зв'язок із духовенством

Подолії, направляли директиви, промови тощо (про це ДПУ отримувало інформацію від своїх сексотів та у результаті перлюстрації кореспонденції духовенства) [70, арк.12; 71, арк.30, 35; 37, арк.60].

Волинська єпархія. До 1921 р. Волинська єпархія була однією із найбільших в Україні. Після радянсько-польської війни, відповідно до Ризького договору (18 березня 1921 р.), більша частина Волинського краю відійшла до Польщі. У такий спосіб Волинська єпархія виявилася розділеною на дві частини: польську і радянську. В 1922 р. у Польщі утворилася Волинсько-Кременецька єпархія на чолі з колишнім вікарієм Кременецьким єпископом Діонісієм (Валединським). На чолі Волинської єпархії в Радянській Україні, яка залишилася лише з одним Острозьким вікаріатом, став колишній Володимир-Волинський вікарій єпископ Фаддей (Успенський) та вікарій Острозький архієпископ Аверкій (Кедров).

У листопаді 1921 року єпископ Фаддей був заарештований у Житомирі Волинською ГубНК за обвинуваченням в участі у повстанському русі на Волині. 30 грудня 1921 р. єпископа перевезли до Харкова із слідчою справою, де начальник секретного відділу Волинської НК Шаров подав свою особливу думку: «Єпископ Фаддей як вища духовна особа у Волині... що діяла, безумовно, на шкоду радянської влади, у жодному разі не може бути повернутий на Волинь. Зі свого боку, вважав би його політично неблагонадійним; як такого, що перебуває на Волині більше п'ятнадцяти років і користується значним авторитетом серед місцевого населення, вислати за межі України у розпорядження вищого духовенства РСФРР під негласне спостереження місцевих органів НК» [444, Т.3, с.536].

25 лютого 1922 р. після допиту ВУНК, розглянувши справу єпископа, ухвалила: «...вислати єпископа Фаддея у розпорядження патріарха Тихона з правом проживання тільки в одній із центральних північних губерній РСФРР і Західного Сибіру з узяттям підписки про реєстрацію в органах НК...». 9 березня 1922 року він був звільнений з харківської в'язниці і

наступного дня виїхав до Москви [444, Т.3, с.536].

З висилкою єпископа Фаддея єдиним архієреєм на Волині залишився Аверкій (Кедров). Улітку 1922 р., коли на Україну проникає обновленство, Аверкій, вихований у консервативному дусі, не прийняв ідей реформування православної церкви і, ймовірно, на пропозиції обновленців про співробітництво відповів категоричною відмовою.

Як наслідок, більшовицька влада, що активно підтримувала обновленський рух у РПЦ, вирішує вилучити Аверкія з духовного життя Житомирщини. 1 липня 1922 р. щодо єпископа Аверкія, священника Ю. Красицького та мирянки Н. Хом'якової розпочинається слідство з обвинувачення їх у «поширенні послання патріарха Тихона» за ст.72 КК УСРР, і 7 липня їх було заарештовано. Цікавим є той факт, що під час суду над протоієреєм м. Житомира А. Остальським, який відбувся 7-10 червня 1922 р., вищезазначених звинувачених вже хотіли притягти до суду, але «трибунал, заслухавши клопотання обвинувача, постановив: ...клопотання звинуваченого громадянина Кедрова відхилити за недостатністю доказів» [147, арк.2]. Через місяць до цієї справи повернулися знову і, на нашу думку, причиною цього є, насамперед, непідтримка Аверкієм обновленської церкви на Житомирщині у вигляді групи «Жива церква».

У результаті нового розслідування було з'ясовано, що 26 квітня 1922 р. Аверкій отримав послання патріарха Тихона від 15/23 лютого 1922 р. про передачу церковних цінностей на користь голодуючих, за винятком богослужбових церковних речей, що буде розцінюватися як святотатство. Будучи людиною обережною, особливо у питаннях взаємовідносин із радянською владою та коли вирішувалися складні церковні питання, єпископ відозву не оголосив і навіть не ознайомив з її змістом житомирське духовенство. Про що на допиті сказав і священник Ю. Красицький [147, арк.5, 12зв.]. За таку життєву позицію Аверкія пізніше почали називати «тростиною, що коливається вітром» [407, с.239].

Але про послання Тихона невідомим чином довідався протоієрей А. Остальський і взяв його у Аверкія для зняття копії. Судом цей крок єпископа був розцінений як зберігання і поширення контрреволюційної літератури і за це його засуджено 15 листопада 1922 р. на 2 роки без суворої ізоляції [147, арк.62-62зв.]. Не погодившись із зазначеним вироком, Аверкій, Ю. Красицький і Н. Хом'якова подали касаційну скаргу до Верховного трибуналу при ВУЦВК, але постанова від 19 грудня 1922 р. не скоротила терміну ув'язнення для єпископа, а лише змінила статтю звинувачення – № 119 КК УСРР та додала 5 років позбавлення виборчих прав [147, арк.72-72зв.].

Перебування у в'язниці значно підірвало здоров'я єпископа. У грудні 1922 р., перебуваючи у ДОПРі*, Аверкій захворів на висипний тиф і, як наслідок, гостре ниркове запалення із набряклістю ніг.

10 серпня 1923 р. Волинський губернський суд постановив архієпископа Аверкія звільнити у зв'язку з амністією і залишок терміну вважати умовним, при цьому «зобов'язати Кедрова протягом трьох діб надіслати своє розкаяння до преси» [147, арк.86-87]. Деталей умов звільнення справа не надає, але можна зробити припущення, що Аверкій дав підписку про те, що не буде виступати проти радянської влади та проти обновленців й оголосить про своє розкаяння привселюдно у пресі. Доказом такої думки може служити вищезазначена умова та скорочення терміну ув'язнення.

Після звільнення архієпископ повертається до управління єпархією Волинською і Житомирською. Віруючі та духовенство радо зустріли єпископа: «У зв'язку з достроковим звільненням єпископа Аверкія... помічається посилений підйом духу серед явно чорносотенного духовенства. Деякий інтерес виявляється до звільнення його і з боку віруючих, оскільки в усіх церквах, де він служив, повно віруючих», – писав у своєму звіті голова Волинського губвиконкому [143, арк.168]. Це

* ДОПР (рос. дом общественных принудительных работ) – будинок громадської примусової праці.

схвилювало Житомирське ДПУ, якому з великими труднощами вдалося утворити осередки обновленської церкви на Волині.

Для організації Волинської єпархії РПЦ-обновленців було вирішено скликати в кінці серпня 1923 р. з'їзд духовенства та мирян. Але представники РПЦ, що були вірні патріарху Тихону виявилися в більшості та зірвали проведення з'їзду. Такий поворот подій призвів до того, що більшість духовенства почала об'єднуватися навколо Аверкія.

Але за допомогою радянських репресивних органів – НКВС та ДПУ – «до кінця 1923 року вдалося домогтися того, що архієпископ Аверкій скликав з'їзд, на якому питання про обновленську церкву на Волині вирішилося у позитивному значенні» [140, арк.92]. До того ж «активну діяльність розгорнули й обновленці, які посилили свою агітацію із створення нової обновленської групи, залучаючи до своїх лав впливових екзархів (прихильників патріарха Тихона. – *О.Т.*), зокрема, єпископа Аверкія, зробивши деякі поступки у своїй програмі. Ця агітація мала певний успіх і екзархіальна частина духовенства, налякана репресіями влади..., не проти вже визнати деякі пункти обновленства» [141, арк.4].

Таким чином, можна констатувати факт переходу архієпископа Аверкія до обновленців протягом осені 1923 р., про що більшість біографів, якими є, переважно, представники Московської Патріархії, замовчують, стверджуючи, що він продовжував керувати винятково тихонівськими парафіями. Свою схильність до обновленства Аверкій власноруч підтверджує в анкеті, поданій до Адміністративного відділу НКВС восени 1923 р.: «Співчуваю оновленню церковного життя на непорушних основах православ'я, але ні до якого угруповання в РПЦ не примкнув» [145, арк.9зв.]. Що спонукало доволі консервативного Аверкія піти на співпрацю з обновленською РПЦ, залишається на сьогодні загадкою. Вірогідно, острах нових репресій, можливо співпраця з ДПУ (але це не підтверджується подальшими позасудовими справами 1926, 1930 та 1937 рр., бо здебільшого факт співпраці с органами ДПУ

фіксувався у кримінальних справах кінця 20-х – початку 30-х років), а може й певне погодження з їх ідеологічною платформою.

З початком роботи архієпископа Аверкія на чолі Волинського єпархіального управління справи обновленців пішли вгору: «представники єкзархіальної частини, відчуваючи посилення обновленства навколо такої сили, як єпископ Аверкій, навіть підлещуються до єпархіального управління, йдучи на домовленості» [7, арк.87].

Після арешту архієпископа на Волині не залишилося жодного архієрея і, за розпорядженням патріарха Тихона, тут утворюється новий вікаріат з центром у містечку Коростень. 3/16 вересня 1922 р. на посаду вікарія було посвячено молодого єпископа Леонтія (Матусевича), але на початку 1923 р. єпископ Леонтій переходить до обновленців і очолює Волинську і Житомирську єпархію [713, с.811].

Крок єпископа Леонтія змушує вище церковне керівництво висвятити нового єпископа. У 1923 році було утворено Полонський вікаріат і на місце архієрея посвячено колишнього інспектора Волинської духовної семінарії Максима (Руберовського), який став єдиним помічником архієпископа Аверкія.

Таким чином, завдяки гнучкості останнього, Волинська єпархія фактично єдина, що зберегла чинний тихонівський єпископат, але активної протидії він обновленському рухові не чинив, у результаті чого опозицію очолив протоієрей Аркадій Остальський, що мав безпосередній зв'язок із патріархом Тихоном.

Київська єпархія. Особливо важливе значення надавалося органами ДПУ Київській єпархії, яка була центральним осередком церковного життя всієї України. Вона була однією з найчисельніших у парафіяльному плані і, відповідно, найбільш розгалуженою. У середині 1922 р. у її складі було 8 вікаріатів: 1) Білоцерківський і Сквирський на чолі з єпископом Димитрієм (Вербицьким), 2) Уманський – Макарій (Кармазін), 3) Богуславський – Георгій (Делієв), 4) Звенигородський – Алексій

(Готовцев), 5) Липовецький і Бердичевський – Олександр (Чекановський), 6) Радомисльський і Чернобильський – Назарій (Блінов), 7) Канівський – Василій (Богдашевський), 8) Черкаський і Чигиринський – Ніколай (Браїловський). На чолі Київської єпархії стояв архієпископ Михаїл (Єрмаков), що носив титул митрополита Київського, Галицького і всієї України, патріаршого екзарха [405; 414, с.102-103; 415, с.96].

Першою жертвою антиєпископської кампанії у Київській єпархії став екзарх Михаїл (Єрмаков), незважаючи, як вказує В. Пащенко, на його досить лояльні позиції щодо радянської влади [541, с.101]. Інший дослідник С. Білокінь, характеризує екзарха Михаїла як глибоко віруючу людину, орієнтовану на молитву і споглядання, яка мала неширокий громадсько-політичний кругозір і зовсім не підходила на роль церковного лідера, де треба було виявляти політичну ініціативу, яка базувалася на чітких громадських позиціях [415, с.89].

Незважаючи на те, що «ЖЦ» було засуджено на Нараді єпископів України 2-5 вересня 1922 р. (детальніше дивіться вище. – *О.Т.*), київські прихильники обновленства не залишали надію на підтримку з боку єпископату. На початку з'їзду київської групи «ЖЦ» 11 грудня 1922 р. до ієрархів, що знаходилися у Києві, а саме: митрополита Михаїла, єпископів Димитрія, Василя та Алексія було відправлено депутації, або ж запрошення на з'їзд. Митрополит на пропозицію благословити з'їзд і очолити його, відповів, що він може з'явитися на з'їзд, якщо група змінить свою назву, тому що назва «Жива церква» є одіозною для населення міста Києва, особливо для робітників. Ставлення його до делегації було трохи м'якшим, ніж до попередньої, коли він вимагав каяття членів ЖЦ. Єпископ Димитрій відповів, що він не може відвідати з'їзд, тому що немає дозволу митрополита. Так само поставився й єпископ Василій. Позиція єпископа Алексія залишалася нез'ясованою, але 12 грудня за клопотанням з'їзду він був звільнений з-під домашнього арешту [337].

14 грудня з'їзд отримав офіційне послання митрополита Михаїла, де

останній «просить депутатів з'їзду... роз'їхатися по домівках і там спокійно чекати, коли влада дасть дозвіл на скликання єпархіального з'їзду та Всеукраїнського Собору для обговорення питання про оновлення церкви; даний з'їзд, за його словами, незаконний, тому що на скликання з'їзду не було благословення митрополита; з'їзд не може бути названий єпархіальним, тому що депутати нібито не обрані на місцях» [336].

Під час засідання з'їздом були отримані два листи митрополита Михайла до єпископів Алексія і Георгія, у яких він не ставив їм перешкод до відвідування з'їзду і з'ясування своєї позиції у ставленні до Живої церкви. З'їздом були відправлені депутації до зазначених єпископів, але останні відхилили пропозицію [336]. Таким чином, жоден із київських єпископів не підтримав оновленського руху.

12 січня 1923 р. до митрополита Михаїла прибув уповноважений від митрополита Антоніна (Грановського) з повторною пропозицією про підтримку оновленства. У відповідь екзарх заявив, що «згідно з постановою Собору єпископів України у серпні 1922 р., який оголосив автокефалію церкви в Україні, він, Михаїл, не визнає ВЦУ, а митрополита Антоніна вважає особою, що неправильно присвоїла собі цей сан» [340]. У результаті митрополита Михаїла, єпископів Назарія Радомисльського та Ніколая Черкаського заднім числом розпорядженням ВЦУ від 17 листопада 1922 р. було звільнено на покій, але сам Указ було отримано в Києві лише 27 січня 1923 р.* І вже 25 січня проти Михаїла (Єрмакова) було порушено кримінальну справу, а 5 лютого 1923 року його було заарештовано. С. Білокінь наводить цікаве пояснення причин цього арешту у листі уповноваженого представництва ДПУ НКВС УСРР на Правобережній Україні до начальника СВ ДПУ РСФРР Самсонова від 8 лютого: «Усунути його було необхідно будь-що, тому що він, користуючись своїм авторитетом і «канонічною» владою, зривав

* Про те, що митрополита звільнено заднім числом свідчить той факт, що на його місце було призначено Тихона (Василевського) Указом ВЦУ від 25.01.1923 р.

підготовчу роботу і сам з'їзд всеукраїнських обновленських груп у Києві 12/II [1923 р.], а також гальмував роботу ДПУ з розколу духовенства Київської губернії й Правобережжя» [415, с.96].

Офіційне звинувачення полягало у тому, що, «проживаючи на території УСРР, він не тільки не змирився із існуючою протягом п'яти років робітничо-селянською владою, але й систематично проводить роботу, спрямовану на її повалення» [541, с.102].

Якихось конкретних звинувачень слідчі Київського ДПУ митрополитові Михайлу не пред'явили. Та й саме слідство тривало кілька днів. Уже 5 лютого було сформульовано висновок обвинувачення, що «громадянин Єрмаков є переконаним і вірним прихильником патріарха Тихона, не визнає усунення останнього, відверто стоїть на його боці... Зайнявши з перших же кроків до обновленського церковного руху в Київській губернії та Правобережній Україні відверто непримиренну та ворожу позицію, завдяки своєму впливу та авторитету серед духовенства, сприяв організації міцного контрреволюційного тихонівського фронту, який у своїй боротьбі з обновленськими течіями використовував для контрреволюційної агітації поширення різних фальшивих чуток про обновленський рух («перевдягнуті жиди», «комуністи» тощо), дискредитуючи радянську владу» [Цит. за: 541, с.102]. З вищесказаного чітко випливають істинні причини арешту митрополита. В результаті Екзарха Михайла відправили до Москви та помістили у Бутирській в'язниці. 13 липня 1923 року комісія НКВС з адміністративних заслань прийняла ухвалу про відправлення Михайла до Туркестану терміном на 2 роки.

Уночі проти Великого четверга 4 квітня 1923 року V відділення СОЧ Київського губернського відділу ДПУ провело у Києві нову серію арештів. Київську єпархію було повністю обезглавлено. Протягом однієї ночі у Видубицькому монастирі заарештували його настоятеля єпископа Назарія (Блінова), у Микільському монастирі – його настоятеля єпископа

Білоцерківського Дмитрія (Вербицького), у Братському монастирі – єпископа Канівського, професора і ректора Київської православної богословської академії (так звалася тоді Київська духовна академія) Василя (Богдашевського) [415, с.90-91].

Ієрархів відправили до Москви та помістили у Бутирській в'язниці, де вже знаходився митрополит Михаїл. Після того, як 20 квітня 1923 року на судовому засіданні колегії ДПУ заслухали справу з обвинувачення Вербицького Максима Андрійовича, Богдашевського Дмитрія Івановича та інших в антирадянській діяльності, було ухвалено рішення: справу передати на розгляд комісії НКВС з адміністративної висилки. 16 травня відбулось засідання цієї комісії, де справу доповів Тучков (детальніше дивіться про його особистість підрозділ 5.2). Було ухвалено: «Словачевського, Вербицького, Богдашевського – вислати в Зирянський край терміном на 2 (два) роки. ...Блінова – звільнити» [415, с.93]. У червні 1923 р. Назарій (Блінов) повернувся до Києва, але вже через місяць під тиском Київського ДПУ він виїхав до Москви під нагляд Московського ДПУ [36, арк.70].

Щодо єпископа Звенигородського, вікарія Київської єпархії Алексія (Готовцева), то з квітня по листопад 1922 р. він перебував у київській в'язниці, у квітні 1923 р. був знову ув'язнений і висланий до Москви, де мешкав до серпня 1925 р. [415, с.91; 470, с.61]. Єпископ Бердичівський Олександр (Чекановський) на початку 1923 р. перейшов до обновленців і залишився на своїй кафедрі.

У зв'язку з арештами 4 квітня 1923 р. в управління єпархією вступив єпископ Макарій (Кармазін), який приїхав для цього з Умані. Реагуючи на арешти, новий єпархіальний архієрей провів восени в Києві низку таємних нарад місцевого духовенства, на яких були обговорені кандидатури осіб для таємних хіротоній. Потаємно від представників влади, разом з найближчим однодумцем єпископом Ананьївським Парфенієм (Брянських), єпископ Макарій здійснив хіротонії найбільш твердих і

вірних прихильників патріарха Тихона, здатних до активної і плідної церковної роботи. З ініціативи єпископа Макарія було створено не підконтрольне ДПУ єпархіальне управління, керівником якого він був до арешту в 1925 році.

Домовившись між собою, вони вдвох – єпископи Макарій і Парфеній – таємно висвятили двох єпископів для Київської єпархії – Сергія (Куминського) для Радомишля і Чорнобиля (1 вересня 1923 року) і Філарета (Лінчевського) для Черкас і Чигирини (2 грудня 1923 року). Самого владику Макарія протягом 1924 року кілька разів арештовували, але відпускали [415, с.97; 449, Т.1, с.328].

Таким чином, незважаючи на те, що більшість єпископату, яка залишилася вірною патріарху, було ліквідовано, Київській єпархії вдалося зберегти церковну структуру та налагодити управління тихонівськими парафіями.

Чернігівська єпархія. Не залишилася осторонь від бурхливих подій і Чернігівська єпархія, що була важливим церковним центром Північної України. В середині 1922 р. єпархія, яку очолював єпископ Пахомій (Кедров) з титулом Чернігівський та Ніжинський, мала досить розгалужену систему вікаріатів: Борзнянський і Сосницький – єп. Ніколай (Могілевський), Конотопський і Новгород-Сіверський – єп. Іоанн (Доброславін), Городнянський – єп. Нікіфор (Богословський) та Стародубський* – єп. Памфіл (Лясковський).

На відміну від інших українських єпархій, на Чернігівщині частина єпископату – єпископи Ніколай та Іоанн – відразу ж підтримала обновленські ідеї та створення групи «Жива церква», а єпископ Пахомій, який до цього стійко стояв проти обновленського руху [290, арк.21], «дипломатично зайняв вичікувальну позицію». Таке рішення було прийнято на єпархіальній нараді єпископів у кінці серпня 1922 р. і, як

* З 1920 р. територіально повіт увійшов до складу Російської Федерації, але залишався у складі Чернігівської єпархії.

результат, «чистка єпархії від чорносотенних елементів відкладена до отримання наказів із Москви», – писала відверто центральна українська преса [335; 374].

Для остаточного визначення своєї позиції єп. Пахомій вирушив до Києва на Всеукраїнську «Нараду правлячих єпископів України» 2-5 вересня 1922 р., де приймається, як вже зазначалося вище, рішення про невизнання групи «Жива церква» і поширення, на противагу їй, групи «Прогресивного духовенства та мирян» [31, арк.307; 290, арк.10], яка «являла собою групу реакційного духовенства, що ставила за мету не дати можливості організуватися групі «Жива церква». Звідси з'явилася необхідність прибрати єпископа Пахомія, щоб розвалити прогресивну групу. Губвідділ [ДПУ] доклав для цього всіх зусиль. У терміновому порядку були зібрані матеріали і заведено кримінальну справу, передану потім Губревтрибуналу» [291, арк.6зв.]. Цей звіт яскраво свідчить про істинні причини та «замовний» характер кримінальної справи єпископа Пахомія. Над фабрикуванням справи працювала безпосередньо «Група з політпартій та угруповань» СОЧ Чернігівського губвідділу ДПУ, яка і збрала весь обвинувачувальний матеріал [286, арк.54-54зв.].

20 жовтня 1922 року Чернігівське держполітуправління на підставі агентурних даних провело обшуки в єпархіальній канцелярії та в квартирах її співробітників. У результаті чекісти знайшли декілька екземплярів прокламацій антибільшовицької монархічної організації «Південно-Західний комітет порятунку Росії». Наступного дня 21 жовтня 1922 року Пахомія та декількох інших священників було заарештовано. Судовий процес тривав чотири дні – з 30 листопада по 3 грудня й активно висвітлювався у місцевій пресі [349]. Крім архієпископа Пахомія, у цій справі проходили: завідувач єпархіальної канцелярії М. І. Храмцов, майбутній єпископ Конотопський та Глухівський, настоятель Спасо-Преображенського собору О.О. Короткевич та його донька Євгенія, через те, що під час обшуку у неї знайшли офіційні бланки Губ'юсту з печатками

(Є. Короткевич працювала в цій установі).

Архієпископу Пахомію висунули декілька звинувачень, а саме: поширення контрреволюційних відозв братства Св. Михаїла про боротьбу з радянською владою, зберігання контрреволюційних листів, невідтримка вилучення мощів Св. Феодосія та пасивність (!?) під час вилучення церковних цінностей [349]. В цілому, йшлося про діяння, передбачені п'ятьма статтями (62, 67, 119, 149 та 72) КК УСРР 1922 року.

Архієпископ Пахомій (Кедров) був визнаний Чернігівським губернським ревтрибуналом винним у тому, що на Всеукраїнському Помісному Соборі 1918 р. підписав соборне звернення, яке закликала до об'єднання навколо гетьмана для боротьби з робітничо-селянською владою (ст. 61 КК); не виконав Декрету про відокремлення церкви від держави, не здавши своєї печатки і продовжуючи нею користуватися (ст. 123 КК). Пом'якшуючими обставинами стали допомога Пахомія сім'ям комуністів при гетьманській владі та захист селян при Денікіні. Незважаючи на це, ревтрибунал визнав Кедрова «соціально небезпечним» і засудив до вислання за межі Чернігівської губернії на три роки, М. Храмцова та О. Короткевича було виправдано, Є. Короткевич амністовано [294, арк.11-11зв.].

У листі від 6 грудня архієпископ просив губревтрибунал не висилати його в зимову пору невідомо куди, що рівноцінне смертній карі. 7 грудня Пахомій подав прохання про помилування у ВУЦВК, але воно було відхилене. Заступник завідувача губернського відділу управління Палій і завідувач відділу адміннагляду Лебедев 12 січня 1923 р. наказали начальнику губміліції вислати П.П. Кедрова в Донбас до одного з робітничих шахтних селищ [446, с.59].

Після остаточного затвердження вироку єпископ Пахомій поїхав до Києва, де знайшов притулок у Києво-Печерській лаврі, що також не влаштовувало Чернігівське ДПУ, яке вимагало «прибрати його й поза межі Київської губернії, оскільки, знаходячись у Києві чи іншій, суміжній з

Чернігівською, губернії, він все ж має можливість впливати на роботу єпархіального управління» [291, арк.32зв.]. Вимога ця була реалізована лише через рік (у 1924 р. вже архієпископ Пахомій переїхав до Москви, де мешкав у Данилівському монастирі), а до того часу владика перебував у Києві без права виїзду.

Незважаючи на досить вдале усунення головної «перешкоди» поширенню обновленства на Чернігівщині, процес над єпископом не дав очікуваного результату, вплинувши на церковне життя краю абсолютно протилежно. Чернігівське єпархіальне управління, тимчасовим керманічем якого став єпископ Ніколай (Могилевський), зайняло чітку антиобновленську позицію, не визнаючи «Живу церкву» та Вище Церковне Управління. У свою чергу, єпископ Пахомій отримав серед віруючої людності образ «мученика за віру» та «першим народним обранцем і достойним керівником церкви» [292, арк.3зв.], що підготувало негативне сприйняття віруючими нового єпископа Чернігівщини Олександра (Мігуліна), якого було призначено 15 лютого 1923 р. на місце Пахомія.

Прибувши до Чернігова, єпископ Олександр відразу вирішив розставити усі крапки над «і», з'явившись із представниками групи «ЖЦ» до єпископа Ніколая, з вимогою визначитися остаточно щодо своєї позиції до обновленства. У відповідь Ніколай негайно написав заяву з проханням про звільнення його на покій [292, арк.3зв.-4; 293, арк.238] та покинув Чернігівщину, виїхавши до монастиря «Божа справа» Нілової пустині (о. Селігер Тверської губернії). На місце Ніколая патріархом Тихоном, за поданням місцевого духовенства, у листопаді 1923 р. було посвячено у єпископи ніжинського священника Григорія Вербицького. Але через 5 днів після прибуття до Борзни він був убитий разом із двома іншими священниками за загадкових обставин (місцеве населення відразу поширило чутки про те, що це справа рук чекістів) [283, арк.5].

Дещо пізніше відійшов від обновленців і вікарій Городнянський

Никифор (Богословський). Протримавшись у лавах обновленців рівно рік (серпень 1922 – серпень 1923 рр.), він також потрапив під вплив тихонівців і став на чолі канцелярії Городнянської єпископії, що безпосередньо підпорядковувалася патріарху Тихону [292, арк.71зв.].

Єпископ Стародубський Памфіл (Лясковський) також, ймовірно, виступив на початку 1923 р. проти обновленської «Живої церкви» і був висланий до м. Яранська В'ятської губернії [505].

Доля Конотопського єпископа Іоанна (Доброславина) після його переходу до обновленців достеменно невідома, але про його неповернення до справ вікаріату свідчить той факт, що на цю посаду 15 лютого 1923 р. було висвячено Матвія (Храмцова), який у травні 1923 р. не витримав тиску влади і перейшов до обновленців, очоливши кафедру Глухівську і Новгород-Сіверську [292, арк.71зв.; 293, арк.389].

З переходом єпископа Матвія на Чернігівщині не залишилося фактично жодного єпископа, що опікувався би опозиційними до ВУВЦУ парафіями. З цієї причини починаються активні запрошення з боку тихонівського духовенства єпископату. Спочатку ніжинське духовенство запросило з Києва висланого з Одеської губернії єпископа Ананьївського Парфенія (Брянських). Прибувши до Ніжина, він одразу потрапив під нагляд Ніжинського ДПУ, яке «з метою паралізування будь-яких небажаних виступів тихонівців [і] єпископу Парфенію», користуючись його нещодавньою судимістю, йому було запропоновано негайно залишити межі округи, що й було зроблено [292, арк.66-66зв.].

Такої ж невдачі зазнала спроба Чернігівського, а згодом Глухівського та Новгород-Сіверського духовенства запросити єпископа Макарія (Опоцького), який сам відмовився, після відповідного попередження з боку Чернігівського єпархіального управління [292, арк.66, 71зв.] (можливо, не без відповідної роботи ДПУ).

Останньою невдалою спробою було висвячення 18 листопада 1923 р. патріархом Тихоном на Стародубську кафедру єпископа Дамаскіна

(Цедрика), з одночасною передачею в управління Глухівського та Новгород-Сіверського вікаріатів та Чернігівської єпархії. Прибувши до України у січні 1924 року, єпископ Дамаскін відразу став активно виступати проти обновленців, а 15 вересня того ж року був заарештований Ніжинським ДПУ і відправлений до чернігівської в'язниці за звинуваченням у створенні «нелегальної організації структур церковного управління, виступи проти обновленства, поминання при богослужіннях єпископів, що перебували у в'язниці». Без офіційного оголошення звинувачень його було вислано адміністративним порядком до Харкова без права виїзду під нагляд республіканського ДПУ [525, с.6-8; 712].

Отже, опозиційний до обновленського руху чернігівський єпископат фактично був майже розгромлений і будь-які спроби відновити його наштотувалися на активну протидію з боку спецслужб та органів НКВС. Натомість ліквідація керманців єпархії не зменшила негативного сприйняття поширення діяльності групи «Жива церква» і навіть, як показують подальші події, негативно вплинула (шляхом загострення міжконфесійної боротьби та створення негативного іміджу обновленства) на розвиток обновленського руху в регіоні.

Полтавська єпархія. Ситуація в Полтавській єпархії, що мала на початку 1922 р. у своєму підпорядкуванні лише два вікаріати – Лубенський, на чолі із єпископом Григорієм (Лісовським) та Прилуцький, на чолі з єпископом Феофілактом (Клементьєвим) була на середину 1922 року досить складною. Правлячий архієрей Полтавської єпархії Феофан (Бистров) разом із Лубенським єпископом Серафимом (Соболевим) втекли у 1919 р. до Константинополя. Архієпископ Парфеній (Левицький), що тимчасово керував єпархією у січні 1922 р. помер і весь тягар влади перейшов до єпископа Григорія. У той же час влітку 1922 р. Феофілакт (Клементьєв) без особливих вагань перейшов до обновленства і єпархія фактично мала лише одного керманіча.

Для відновлення ефективного управління єпархією на «Нараді

правлячих єпископів України» 2-5 вересня 1922 р. було прийнято рішення «у зв'язку із поширенням розколів «самосвятського» й обновленського необхідно для боротьби з ними збільшити кількість вікаріатів Полтавської єпархії» до чотирьох: Лубенський і Миргородський, Кобеляцький і Кременчуцький, Пирятинський і Прилуцький та Переяславський і Золотоніський, посвятивши на ці кафедри протягом кінця 1922 – початку 1923 рр. відповідно: Феофіла (Булдовського), Ніколая (Пирського), Феодосія (Сергєєва) та Петра (Кирєєва) [601, с.243-247].

У Полтаві губвідділ ДПУ зробив ставку на схилення єпископа Григорія до підтримки обновленського руху. Цим планам сприяв той факт, що архієрей підтримав створення групи прогресивного духовенства і мирян Полтавщини, яка утворилася 25 вересня 1922 р. і презентувала обновленські ідеї [204, арк.2, 4-7]. Відповідно, як повідомляло ДПУ, вся увага ініціативної групи протягом осені була звернена на «обробку думки правлячого єпископа Григорія (Лісовського), що висловлював співчуття обновленському руху, але ще хитався і боявся відірватися від Екзарха України Михаїла» і «вигідність залучення його на бік обновленського руху очевидна і корисна, оскільки [для роботи]... необхідний тільки авторитет єпископа єпархії» [196, арк.116].

Та всі намагання чекістів схилити до співпраці єпископа Григорія, який характеризувався, за їх же оцінкою, «наполегливим характером і непохитністю», виявилися невдалими [196, арк.124зв.]. Крім того, після відсторонення митрополита Михаїла (Єрмакова), у Полтаві 15 січня 1923 р. відбулися збори, в яких брали участь єпископи Полтавський – Григорій (Лісовський), Лубенський – Феофіл (Булдовський), Чигиринський і Черкаський – Ніколай (Браїловський), Кобеляцький – Ніколай (Пирський) і Переяславський – Петро (Кирєєв). Порушивши питання про ставлення до групи «Жива церква», вони одноголосно прийняли рішення про неприєднання до неї, оскільки вона «занадто революційна, неканонічна і несвоєчасна» [198, арк.10].

Як результат органи ДПУ ухвалюють таке рішення: «У зв'язку з тим, що нам довелося переконатися у негативному ставленні єпископа Григорія до обновленців і який заважає проводити лінію «ЖЦ», вважаємо, що його необхідно звільнити на покій – конкретного ж обвинувачувального матеріалу, який міг би реалізувати питання висилки Григорія, у нас немає» [198, арк.59]. Одразу ж після цього єпископ отримує від ВЦУ указ про його звільнення на покій, але повертає його поштою «без пояснень» [198, арк.80], тим самим виказуючи невизнання обновленських структур.

Така показова поведінка архієрея прискорила дії Полтавського губвідділу ДПУ, що «взяв ставку будь-що-будь «пришити» кримінальну справу єпископу Григорію» і вже невдовзі рапортував: «Наші зусилля «пришити» справу єп. Григорію, здається, уквітчаються успіхом – Губвідділом ДПУ було дане завдання Роменському окружному відділенню про проведення операції в якоїсь гр-ки Левицької, яка зберігала в себе церковне майно і яке єпископ Григорій радив (листом) продати, щоб не конфіскували. Слідство ведеться» [198, арк.95зв.]. У результаті єпископ потрапив під слідство за звинуваченням у приховуванні церковних цінностей і опинився під домашнім арештом, для позбавлення можливості проводити яку б то не було легальну роботу [198, арк.120].

Незважаючи на всі намагання, остаточно довести до фінального завершення справу єпископа Григорія так і не вдалося, до того ж, перебуваючи під домашнім арештом, він продовжував листування з духовенством та здійснював управління Полтавською єпархією [198, арк.142]. Збереглася, хоча й частково, єпископська мережа: Феофіл (Булдовський) зберіг вірність і залишався, незважаючи на заборону ВЦУ, на Лубенській кафедрі; Петро (Кирєєв) 12 лютого 1923 р. помер, і на його місце в кінці червня 1923 р. було посвячено Сергія (Лабунцева), але Феодосій (Сергєєв) і Ніколай (Пірський) влітку 1923 р. все ж не змогли встояти перед тиском і перейшли до обновленської церкви, визнавши

верховенство Вищого Церковного Управління. Першого було призначено на Полтавську кафедру, а другий залишився на своєму місці.

Таким чином, хоча обновленцям і вдалося перетягнути на свою сторону частину Полтавського єпископату, але повністю зруйнувати єпископську мережу управління єпархією тихонівського напрямку так і не вдалося.

Харківська єпархія. Харківська єпархія стала першою, де обновленський рух знайшов серед духовенства палких прихильників. Цьому сприяли дві обставини: по-перше, тут ще були живі обновленські ідеї часів російської революції 1905-1907 рр. (у Харкові діяв гурток на чолі з ученим-богословом приват-доцентом Харківського університету священиком Іоанном Філевським), провідники якого відразу включилися до нового церковного угруповання, а по-друге, Харків був столицею України і краще контрольованим органами ДПУ містом, де й вирішено було розпочати масштабний чекістський експеримент з розколу найміцнішої конфесії на теренах колишньої імперії – Російської православної церкви.

На середину 1922 р. Харківська єпархія мала трьох керманічів – архієпископа Харківського і Охтирського Нафанаїла (Троїцького), єпископа Сумського Корнілія (Попова) та єпископа Старобільського Павла (Кратірова).

Через місяць з початку московських подій у Харкові було розпочато створення групи, і 28 червня 1922 р. відбулися перші збори ініціативної групи церковно-обновленців, на якому оратори висловлювалися за необхідність скликання всеукраїнського і всеросійського церковних Соборів для проведення широких демократичних реформ церковного життя. Відразу зборами були прийняті резолюції про скликання загальних зборів парафіяльних рад міста Харкова для підготовки до єпархіального губернського з'їзду, про необхідність видання друкованого органу і про організацію богословських курсів [381].

Треба відзначити, що група прогресивних священнослужбовців, що оформилася у Харкові, з самого початку появи газетних повідомлень про створення «ЖЦ» зайняла вичікувальну позицію та відправила свого представника до Москви для з'ясування становища в церковному управлінні. Лише з поверненням делегата на початку липня 1922 р. члени харківської групи повірили повідомленням радянської преси про церковний розкол [397].

З 14 по 16 липня 1922 р. у клубі «Грядущее» пройшли перші збори харківської групи церковного оновлення. У ньому брало участь близько 100 осіб з різних кутків Харківської губернії [379]. Головою було обрано П. Захаржевського, який активно працював на ниві «оновлення» церкви. У результаті довгих дебатів було вирішено відлучити від єпархіального управління архієпископа Нафанаїла (Троїцького) як «негідного і нездатного до управління Харківською єпархією», передавши виконання своїх обов'язків єпископу Корнілію і відправити делегацію до Москви для інформування Вищого Церковного Управління про те, що відбувається у Харківській єпархії [30, арк.78; 378; 382].

Із трьох єпископів лише Сумський Корнілій визнав верховенство Вищого Церковного Управління і подав прохання про зняття з нього чернечих обітниць із залишенням у суцшому сані, але з переведенням до іншої єпархії. 7 вересня 1922 р. його прохання було задоволене [370], а вже 15 вересня ВЦУ переводить його на Вологодську кафедру [371].

Нафанаїл та Павло практично відразу зайняли антиобновленську позицію і тому, протягом другої половини серпня – першого – 24 серпня, другого – 19 серпня, указами ВЦУ їх було звільнено на pokій. Журнальне розпорядження ВЦУ від 16 серпня про звільнення на pokій їм було оголошено в Наркомюсті 22 серпня 1922 р. в присутності представника НКЮ І. Сухоплюєва та уповноважено ВЦУ на Харківщині П. Захаржевського. Тоді ж було опечатано приміщення єпархіальної ради. Того ж дня для керівництва єпархією з числа прихильників групи «ЖЦ»

було утворено Харківське єпархіальне управління [343; 390; 30, арк.78].

Архієпископ Нафанаїл та єпископ Павло, проігнорувавши розпорядження ВЦУ, продовжували залишатися в єпархії, перешкоджаючи тим самим насадженню тут живоцерковних парафій. Для отримання юридичного підґрунтя радянська влада вирішила інкримінувати Нафанаїлу справу за вже перевіреною схемою, звинувативши його у приховуванні та розкраданні церковних цінностей. Протягом 15-17 вересня відбувалося судове засідання Харківського губернського губревтрибуналу, який, розглянувши справу, виніс вирок: «за спротив (!) вилученню церковних цінностей і їх приховування, засудити на три роки тюремного ув'язнення, але у зв'язку з похилим віком замінити на висилку за межі України» [319; 361; 398].

Незважаючи на рішення трибуналу, архієпископ залишався у Харкові, згуртовуючи навколо себе опозиційні елементи. Незадоволене цим обновленське єпархіальне управління 10 жовтня 1922 р. надсилає до НКВС листа, де вказує, що «звільнений Вищим Церковним Управлінням, засуджений Ревтрибуналом на висилку з меж України колишній харківський архієпископ Нафанаїл (Троїцький) під приводом хвороби залишається в Харкові. Однак ця хвороба не заважає йому відвідувати різні частини міста й групувати навколо себе темні елементи. На виконання розпорядження Вищого Церковного Управління від 24-го серпня ц.р. за №786, про звільнення архієпископа Нафанаїла, що говорить: «у випадку протидії зазначеній постанові з метою проведення церковної смуги й розколу єпархіальному управлінню пропонується сповістити місцевий виконком про зняття із себе відповідальності за дії звільненого преосвященного», Харківське єпархіальне управління, заявляючи про вищевикладене, складає із себе будь-яку відповідальність за дії зазначеного архієпископа Нафанаїла... В. Шаповалов» [1, арк.88].

Результатом цієї заяви Харківське ДПУ 24 жовтня зобов'язало архієпископа дати підписку про неутручання у церковні справи: «офіційно

чи неофіційно, а також через посередництво кого-небудь не буду втручатися ні в які громадські та релігійні справи. Також не повинен мати зв'язки, як офіційно, так і неофіційно з віруючими і представниками духовенства» [519, с.55]. Але чекісти не обмежились взяттям підписки і приблизно за тиждень його було вислано до с. Великі Котли Московської губернії. Більше Нафанаїл на Харківщині не з'являвся.

У зв'язку з відстороненням від управління та перебуванням під слідством архієпископа Нафанаїла опозиційне духовенства і віруючі Харкова та повіту приймають рішення про передачу управління Харківською єпархією єпископу Старобільському Павлу (Кратірову) [519, с.55-56]. Таке рішення збурило обновленців, які на своєму єпархіальному з'їзді 5-7 лютого 1923 р. приймають рішення про клопотання перед владою про найскорішу висилку єп. Павла за межі Харківської єпархії, для чого було відправлено виписку із протоколу з'їзду до Харківського губвиконкому [258, арк.51, 67].

Реакція ДПУ не забарилася, і 17 березня 1923 р. єпископа Павла та 27 священників за боротьбу з обновленцями у м. Харкові було заарештовано. У ході розслідування було встановлено, що арештовані (всього 7 осіб) були «активними чорносотенцями-тихонівцями», за що розпорядженням особливої комісії НКВС від 15 травня 1923 року були вислані за межі України терміном на 3 роки. Тією ж постановою усі вони з-під варти були звільнені, і слідство припинене через недостатність матеріалів про антирадянську діяльність [563].

Внаслідок ліквідації так званої «церковної опозиції» майже в усіх повітах Харківської губернії, за винятком Лебединського, діяли групи «ЖЦ», які більш-менш виявляли активність [30, арк.78]. Даний сценарій було перенесено практично на всі губернії України.

Фактично, на волі та на чолі українських єпархій до початку 1923 р. не залишалося жодного єпископа, який би не підтримував групи «ЖЦ».

Але в той же час більшість єпископів не лише продовжували зберігати

свої титули та місця служби, а, перебуваючи у засланні чи ув'язненні, продовжували керувати своїми церковними областями та парафіями. Наприклад, після висилки залишався керманічем своїх парафій єпископ Мелітопольський Сергій (Зверєв). Керівництво відбувалося шляхом листування з провідними священиками єпархії через доньку єпископа [114, арк.20], Єлисаветградський єпископ Онуфрій (Гагалюк) також продовжував керувати своїм вікаріатом, а також частиною Херсонщини та Миколаївщини. Онуфрій розсилав відозви та розпорядження і направляв їх благочинним, або довіреним особам, які, у свою чергу, поширювали їх серед духовенства та мирян [156, арк.2-2зв.; 162, арк.278; 183, арк.159; 184, арк.97]. Подібним чином підтримували зв'язок зі своєю паствою Пахомій (Кедров), Валеріан (Рудич), Прокопій (Титов), Іоанікій (Соколовський) та низка інших.

Отже, авторитет єпископату був настільки високим, що звернення його на бік обновленства було одним із найважливіших завдань як з боку церковних структур, так і з боку органів ДПУ, тому що контроль над єпископатом давав можливість проводити церковну політику в необхідному руслі, а також мати увесь спектр інформації про внутрішньоцерковне життя.

Ліквідація церковної опозиції у вигляді як єпископату, так і рядового духовенства, здебільшого не призводила до реалізації тієї мети, що ставилася, – створення продержавної і підконтрольної РПЦ, а навпаки, піднімало авторитет духовенства в очах віруючих, для яких засуджені виступали в якості «духовних мучеників за віру».

Органам ДПУ-НКВС так і не вдалося в загальному плані розгромити адміністративну структуру РПЦ, очолювану патріархом Тихоном, оскільки на місце ув'язнених та висланих керманічів висвячувалися молоді та енергійні духовники, що приєднувалися до активної боротьби з розколом. З іншого боку, арешти дали змогу завербувати частину тихонівського єпископату й у подальшому використовувати його у своїх інтересах.

2.2. Міжконфесійна боротьба та ставлення віруючих до розколу

Одним із важливих є питання ставлення віруючих до складних процесів у середовищі православної церкви, зокрема розколу РПЦ, а особливо селянства, зміна ментальності українського селянина, звичаїв, уявлень, вірувань, які зазнали значних трансформацій протягом 20-30-х років ХХ ст. під впливом формування всеохоплюючої тоталітарної системи, що не сприймала ніяких ідей, крім ідеї побудови соціалізму. За переписом 1926 року чисельність сільського населення в Україні, що становили основну масу віруючих, сягала 23,6 млн. осіб. За віковим цензом сільське населення розподілялося на дітей до 13 років (8,6 млн. чол. – 36,4%), підлітків від 14 до 17 років (2,5 млн. чол. – 10,6%), працездатних 18-60 років (11,3 млн. чол. – 47,9%), серед яких переважали жінки – 53%, і селян віком понад 60 років (1,2 млн. чол. – 5,1%). Культурний рівень українського селянства був украй низьким: 1926 року неписьменною залишалася половина населення старшого від 7 років (33,2% чоловіків, 66,6% жінок) [490, с.242-243]. Саме ця частина селянства несла в собі основну масу віруючих, що відстоювала свої релігійні переконання.

Події літа 1922 року в середовищі РПЦ якої-небудь реакції з боку мирян не викликали. Як правило, вирішення даного питання продовжувало залишатися у компетенції духовенства. Перші серйозні міжконфесійні сутички серед віруючих РПЦ відбулися в кінці 1922 р. і відбувалися переважно на міському ґрунті, оскільки, перебуваючи на сільських парафіях навіть духовенства було малообізнаним у тих процесах, що відбувалися в столиці та губернських містах. Наприклад, у Миколаївській губернії восени 1922 року було проведено анкетування духовенства, де одним із питань було: «Ставлення до останніх подій в житті православної церкви і взагалі релігійних культів (тихонівство, обновленство, «Жива церква», «Вільна церква», автокефалія, українізація)». Досить яскравою і типовою для сільського духовенства була відповідь священника Свято-

Миколаївського храму с. Касперо-Миколаївки Антона Пігульського, який відповів, що «про існування рухів, поіменованих у цьому пункті, довідаюся лише із анкети (і це через півроку після подій у Москві та Харкові. – *О.Т.*). Життя в глухому селищі, відсутність газет, періодичної преси, відсутність зв'язку з культурними й освіченими пунктами позбавляють можливості знати чим живе Росія, які в ній течії й рухи, як у релігійному, так і в інших відношеннях. Ідуть чутки про новий рух під назвою «Жива церква», але в чому полягає він, точно мені невідомо, хоча уривчасті відомості кажуть на користь цього руху. Більш докладне знайомство з рухом «Жива церква» приєднає, ймовірно, і мене до цього угруповання, тим більше, що мені відомо про прихильне ставлення деяких авторитетних духовних осіб та ієрархів до цього руху» [170, арк.91-92].

Відповідно маса малограмотного селянства тим більше не могла знати про те, що відбувається у православній церкві. Так, у листопадовому звіті ДПУ Новомосковського повіту Катеринославської губернії повідомлялося, що «населення відноситься до церкви пасивно, головним чином тому, що не розуміє, що відбувається у церкві» [120, арк.35зв.]. Така ситуація у сільській місцевості, незважаючи на досить потужну агітаційну кампанію в радянській пресі протягом другої половини 1922 року, спостерігалася по всій території України та в Криму. Навіть на початку 1923 р. євпаторійський благочинний протоієрей Сербінов повідомляв місцевий адмінвідділ: «З програмами новоутворених обновленських груп в церкві ні наше духовенство, ні миряни повного знайомства не мають..., [але] завдяки неприродності поширення цих ідей, віруючі до обновленського руху ставляться негативно, і навіть злобно» [59, арк.48]. Це призвело до того, що протягом часу так званого «інформаційного вакууму» селяни автоматично разом із своїм духовенством увійшли до складу групи «ЖЦ». Про це із певним задоволенням повідомляла катеринославська губернська газета: «Майже в усіх селах селяни приєдналися до «Живої церкви» [342].

На відміну від селян, міщани були краще поінформовані у цих

питаннях, що у подальшому, на нашу думку, вплинуло на ставлення селянства до обновленства через мирян-депутатів. Головні вогнища антиобновленського руху виникають у губернських містах: Одеса, Харків, Київ, Сімферополь та ін. Так, 29 вересня 1922 р. на загальних зборах духовенства та представників парафіяльних громад Одеського повіту під час обговорення питання про ставлення до Вищого церковного управління (у Москві) та групи «Жива церква» віруючі-депутати рішуче повстали проти оновлення, «ЖЦ» та ВЦУ, докоряючи духовенство за малодушність, слабкість та розкол у його середовищі, наголошуючи: «ви, отці, боїтеся, так ми будемо захищати церкву». При цьому пригрозили: «якщо духовенство примкне до «ЖЦ», то вони (віруючі. – *О.Т.*) привезуть духовенство із Болгарії та Греції» [180, арк.302-303].

21 вересня 1922 р. відбулася сутичка у Харкові, де в Кафедральному соборі ініціативна група «ЖЦ» відкрила збори духовенства та мирян міста й околиць. Але, за описом центральної газети «Комуніст», «натовп віруючих з Благбаза, істеричні барині і крикливі старушонки, що наповнили собор, відразу надали зібранню таку пристрасний і безладний характер, що ініціатори змушені були закрити зібрання... При цьому на адресу «Живої церкви» роздавалася лайка, а на адресу прихильників її – погрози» [344]. Подібні сутички продовжували відбуватися на Харківщині і в подальшому. Так на початку грудня 1922 р. в Озерянській церкві м. Харкова членів «Живої церкви» було урочисто віддано анафемі, оголошено еретиками і закликано парафіян до активної боротьби з порушниками церковної святості [399].

Особлива боротьба розгорілася між прихильниками і противниками «Живої церкви» за Олександрівський Кафедральний собор у Сімферополі. Справа про його передачу розглядалася в церковному підвідділі НКВС майже чотири місяці. Незважаючи на те, що прихильники п. Тихона подали заяву про оренду собору ще 5 серпня 1922 р. і представили підписи від громади в кількості більш 20 тисяч осіб,

заступник НКВС Криму Ануфрієв рекомендував завідувачу церковним підвідділом «укласти договір із групою ЖЦ на передачу в користування згідно закону – Олександро-Невський Кафедральний собор, міські каплиці, Косьмо-Даміанівське подвір'я міста Сімферополя і свічкарню» [58, арк.141], хоча в групі, яку представляв активіст обновленського руху в Криму Олександр Ендека, не було навіть необхідної мінімальної кількості підписів (20 осіб) для одержання храму.

5 листопада почалося слухання за обвинуваченням архієпископа Никодима (про що вже говорилося вище. – *О.Т.*). Разом з архієреєм був засуджений і причт Олександро-Невського Кафедрального собору. В результаті НКВС 2 грудня повідомило: «Протоіерею Калиновському. Згідно В[ашого] прохання від 1/ХІІ-[19]22 р. за №59 Адміноргуправ НКВС повідомляє, що... Вам дозволяється [в] неділю з 3/ХІІ-[19]22 відправляти богослужіння у вищевказаному соборі» [60, арк.3].

Рішення НКВС викликало широке обурення серед противників обновленства. 3 грудня протоіерей Калиновський зробив спробу провести богослужіння, але зустрів активний опір парафіяльної громади собору.

Найбільше хвилювання в соборі відбулося 18 грудня 1922 р., коли Таврійське єпархіальне управління, виконуючи розпорядження НКВС, вирішило прийняти майно і ключі від собору. Події цього дня детально розкриті в доповідній записці єпископа Петра (Рождественського) до НКВС: «Незабаром після початку богослужіння в храм увірвалася юрба людей в 200-300, під керівництвом декількох чоловік, на чолі із гр. Моргуновим.

Юрба з лементом, свистом і неподобствами, у вигляді биття скла, перервала богослужіння, шість чоловіків увірвалися до вівтаря і накинулися на єпископа Петра, протоіерея Калиновського і прот. Дикарьова, погрожуючи побити і навіть вбити, якщо не будуть віддані ключі від собору...» [60, арк.5].

Ексцес навколо собору привів до того, що 19 грудня собор був

опечатаний «до особливого розпорядження», а справа передана Прокуророві Республіки [58, арк.136]. Це привело до того, що пізніше собор уже не був відкритий і його перетворили в склад церковних цінностей із закритих храмів Криму. В 1929 році були зняті дзвони, а 30 травня 1930 року КримЦВК прийняв рішення знести храм і передати земельну ділянку для спорудження музею-панорами «Взяття Перекопу». У ніч з 26 на 27 вересня 1930 року собор було висаджено у повітря.

Потрібно відзначити, що самому обновленському руху в Криму, на думку аналітиків ДПУ, «багато шкодила нетактовна поведінка його керівників, які у своїй лівизні часто доходили до антирелігійної пропаганди, чим, звичайно, підривали церковний авторитет реформаторів» [56, арк.211].

Сутички навколо соборних церков були поширеним явищем і в інших регіонах. Так, на початку січня 1923 р. віруючі-тихонівці зірвали урочистий молебень в соборі м. Бахмута й вигнали звідти обновленське духовенство [321]. Подібна сутичка відбулася і навколо Чернігівського собору, що призвело до опечатування будівлі з боку відділу управління губвиконкому [39, арк.6]. Не меншого масштабу відбувалися «бої» за Полтавський кафедральний собор, де 12 квітня 1923 р. юрба віруючих тихонівського спрямування влаштувала бійку в результаті якої було побито провідника «ЖЦ» архімандрита Сергія (Зверева), при чому «натовп гнався за ним по вулиці, пригощаючи кулаками і булижниками» [320].

Пасивність провінційного духовенства та мирян не могла продовжуватися тривалий час. Активна позиція вірян та окремих представників священства у містах призвела до появи опозиції церковним реформаторам, яка стала ширитися і в сільських громадах. Станом на кінець листопада 1922 р. працівники ДПУ на місцях у своїх звітах стали відмічати, що «загальна маса віруючих виявляє значний інтерес до обновленського руху і вимагає від духовенства роз'яснення програми «ЖЦ» і це «хвилює уми багатьох мирян» [107, арк.165; 196, арк.116зв.]. У

результаті інколи селяни відмовлялися сліпо йти за своїми пастирями, як це відбулося 27 листопада 1922 р. на Балтському окружному з'їзді духовенства та мирян у м. Красноябрську. Духовенство підписало Статут «ЖЦ», а селянство відмовилося, мотивуючи це тим, що йому не зовсім зрозуміло, що таке «Жива церква» і необхідне роз'яснення парафіянам. Лише за такої умови сільські депутати погоджувалися підписати Статут [176, арк.105].

Це зумовлювало духовенство бути обережними із пасомими. Як приклад, можна навести рішення з'їзду духовенства та мирян п'ятого округу Катеринославського повіту, що відбувався 1 грудня 1922 р. у м. Каменське, про те, щоб «широким верствам віруючих про розкол серед духовенства, про церковні рухи нічого не говорити, а на всі питання відповідати, що розколу як такого немає, а були незначні суперечки серед вищого духовенства через «теплі місця» і що вони вже викорінені» [107, арк.166]. Результатом такої політики з боку духовенства була майже повна дезорієнтація віруючого селянства про внутрішні розколи, що відбувалися в середовищі РПЦ; провідну роль у формуванні ставлення селянства до «ЖЦ» стали відігравати «окремі, більш активні миряни, головним чином, куркулі, що співчують тихонівцям, і стали провідниками тихонівської агітації на селі», – відмічало у своєму звіті Катеринославське ДПУ [112, арк.100].

На початку 1923 року ситуація щодо ставлення як міського населення, так і селян до розколу починає кардинально змінюватися. На селі з'являється опозиційно налаштоване духовенство, бродячі ченці та черниці, які активно закликали не схилитися до «Живої церкви», називаючи їх неканонічним угрупованням, що захопило владу в церкві. Це дало досить вагомий результат у ставленні селянства до розколу. Наприклад, у Новомиколаївському районі Запорізької округи весною 1922 р. священник «ЖЦ», пропагуючи ідеї нового руху, «зазнав невдачі, хоча й мав багато прихильників, ...бо за греко-російську церкву

тримається темне відстале населення – переважно жінки і старі, і при виникненні якого-небудь питання про «Живу церкву» ці фанатичні жінки, підбурювані попами, влаштовують ледве не бійку, усі прихильники «ЖЦ» в той час поводять себе спокійно, не бажаючи через жінок створювати скандалу» [5, арк.134зв.]. На Донеччині такі спроби дуже часто блокувалися віруючими за допомогою улаштування протестів-демонстрацій, які «доходили інколи до безчинств та погроз на адресу «ЖЦ», ДПУ тощо» [2, арк.4]. В Єлисаветградській окрузі селяни за уподобаннями розділилися за майновою ознакою: куркулі та духовенство виступали проти обновленців, що інколи доходило до бійок, а незаможники добре сприймали нові ідеї в середовищі РПЦ [184, арк.4].

Навесні 1923 р. церковна смута та настрої викликали все більшу заклопотаність, обурення вірян. Ці настрої яскраво проявилися в «наказах» делегатам майбутнього Собору, прийнятих на передвиборних парафіяльних зборах. Більшість із них містили вимоги віруючого селянства – не змінювати православне віровчення, не ламати догмати, всі церковні реформи проводити після рішень Собору, визнати рівнозначність чорного й білого духовенства, шлюбного й безшлюбного єпископату і т.д., свідчачи про небажання більшості мирян майже ніяких догматичних і канонічних реформ.

Собор відкрився в Москві 29 квітня 1923 р. Надії значної частини духовенства і віруючих на те, що він примирить, згладить протиріччя, укаже майбутній шлях, не здійснилися. 3 травня на ньому була прийнята постанова, з обуренням сприйнята більшістю мирян і в остаточному підсумку згубна для обновленства: позбавлення сану й чернецтва патріарха Тихона. Зважаючи на існуючі настрої у церковному суспільстві, Собор значно обмежив розміри реформаторства, залишивши непорушними і догмати, і таїнства, і богослужбовий чин; узаконив рівнозначність одруженого і безшлюбного єпископату, а після деяких хитань – і другошлюбність кліриків, ввів новий григоріанський календар. Зберігався

культ «мощів», ідея «особистого порятунку». Монастирі ж закривалися і перетворювалися в трудові комуни і церковні приходи [620, с.29-30].

Постанови, прийняті Собором, були гарним матеріалом для агітації проти «ЖЦ», причому, головним чином, з огляду на фанатизм більшої частини віруючого населення, тихонівці у своїй агітації особливо наголошували на постанові про введення нового стилю у церковному житті, на неканонічність осуду патріарха Тихона, а також на те, що Собор взагалі не має права судити Тихона за цивільні злочини. Наприклад, на Чернігівщині тихонівці протягом літа 1923 року активно використовували у своїй агітації постанови обновленського Собору: новий стиль, двоєженство, білий єпископат, перегляд обрядовості і т.д., що «зустрічало незаперечне співчуття серед широких релігійних мас, незадоволених нововведеннями обновленців» [285, арк.101].

Необразлива сутність зміни стилю була, однак, сприйнята на селі навіть і без агітації тихонівців, як зазіхання на одну з основ православної церкви, тим більше, що це мало характер підлаштування під бажання радянської влади. «У багатьох селах, – відзначало Катеринославське ДПУ, – де священники намагалися видозмінити час служби й переносили дні свят згідно з новим розпорядженням, отриманим з обновленського єпархіального управління, баби-крикливиці й «групи реакційних церковних воротил» силоміць змушували священників повертатися до старого стилю» [112, арк.101-102].

Неприйняття нового стилю спостерігалось серед віруючих *усіх губерній без винятку*, особливо на селі. В огляді про стан Одеської губернії за січень-вересень 1923 р. відзначалося: «Введення нового стилю майже всюди було зустрінуте недоброзичливо; на минулих церковних святах за новим стилем віруючі переважно були відсутні, й навпаки, у свята за старим стилем церкви були переповнені. **Особливо противилося введенню нового стилю селянство** (виділення наше. – О.Т.)» [191, арк.112]. Неоднозначно до проведення свят за новим стилем поставилися

віруючі й самої Одеси. Так, 5 серпня 1923 р., коли архієрей Дмитрій оголосив в Одеському соборі про святкування свята Преображення за новим стилем «мобілізовані віруючі запротестували і, не дивлячись на те, що соборна громада [обновленців] наполягала на святкуванні за новим стилем, під тиском скандалістів прийшлося... святкування відмінити» [364]. Коли ж єпископ з'явився служити всенощну, біля церкви його чекала розлючена юрба, яку він не зміг заспокоїти і заздалегідь зупинив службу [183, арк.159]. Причому проти обновленців, захищаючи тихонівське духовенство, активно почали виступати і робітники, які робили це «лише тому, що це «в пику комуністам», яким продалися священники «Живої церкви» [183, арк.144]. Окрім того, по місту ходили чутки, що з Москви прибула делегація робітників від патріарха Тихона, від імені якого наказувалося проводити свята лише за старим стилем [183, арк.143].

На Харківщині спостерігалася така ж ситуація: у Валківському районі Харківської округи траплялися випадки, коли священники відслужили свято за новим стилем, а з селян ніхто не з'явився, і тоді відбувалася служба повторно, але за старим стилем. У с. Водолага, коли в церкві почали служити священники «Живої церкви», селяни заявили, що «ми в цю церкву ходити не будемо, а якщо бажаєте, то беріть її під клуб...» [38, арк.105]. Подібну заяву зробили селяни с. Зелений Гай (передмістя Харкова) [38, арк.138].

На Сумщині це нововведення інколи призводило до сумних наслідків, коли в деяких селах, за проведення служб за новим стилем віруючі били своїх пастирів. Це було пов'язано, як відзначає Сумський окрком КП(б)У, з тим, що «селянство, яке значною мірою відносить початок і закінчення тих чи інших польових робіт до певного церковного свята, тримається консервативно і за звичкою розраховує за старим стилем» [255, арк.26]. Подібний випадок агресивного ставлення віруючих стався у с. Бобровиці Чернігівської губернії: коли священник вирішив відсвяткувати свято Петра

та Павла за новим стилем, «баби парафіянки, розлютившись, хотіли його побити, зірвати з нього рясу тощо» [291, арк.86], а в с. Проходи Липецького району Харківської округи після того, як священник почав проводити служби за новим стилем, віруючі закрили церкву й не пускали до неї свого пастиря [251, арк.26зв.].

У багатьох селах стали здійснювати службу на церковні свята по два рази. Павлоградське ДПУ у липні 1923 р. з цього приводу відзначало: «Виходить те, що перше свято [священник] служить за розпорядженням, а друге – за бажанням... Характерно відзначити, що чим більше виходить непорозумінь у середовищі духовенства, тим більше селянство зацікавлюється становищем і завжди доходить висновку, що церква утискується владою і це змушує його ревніше ставитися до церкви» [118, арк.5-6]. На Старобільщині (Донецька губернія) селяни за введення нового стилю почали називати обновленських священників «агентами комуністів» [35, арк.265], а «Живу церкву» – «радянською церквою», яка утримується на кошти радянської держави [38, арк.105]. Такої ж думки дотримувалися віруючі й на Полтавщині, стверджуючи, що «живі» діють на гроші комуністів», а їх керівники є провокаторами, таємними агентами радянської влади, ДПУ і т.д. [199, арк.115зв., 124].

Треба відзначити, що не можна говорити про повне неприйняття обновленських ідей селянською масою. Незважаючи на те, що переважна маса вірян виступила проти церковних реформ, особливо, як зазначалося вище, проти введення нового стилю, траплялися парафії, які або повністю переходили до нової церкви, або ж розколювалися на два ворогуючих табори. Останні або захоплювали храм, або ж розділяли його на дві частини й орендували потижнево: тиждень храмом користується група одного напрямку, тиждень – іншого. Про неоднозначність ставлення селянства до реформування церкви повідомляло ДПУ Одеської округи у своєму інформаційному звіті від 25 листопада 1923 року: «Ставлення селянства до всіх нових реформ, що проводяться у церковному житті, не

завжди однакове: одні – прибічники обновленської, інші – тихонівської течії... Переважна більшість останніх літні селяни, і переважно жінки, забиті з давніх-давен релігійним дурманом» [188, арк.46]. На Єлисаветградщині у травні 1923 р. багато сільських парафій виносили резолюції, в яких звинувачували політиканство в церкві, за злочинні діяння патріарха Тихона стосовно радянської влади [184, арк.23]. На Харківщині «селяни кількох волостей вказали, що якщо [патріарх] Тихон є ворогом радянської влади і захищав інтереси іноземного капіталу, то він повинен бути покараний за свій злочин» [38, арк.71]. Але такі факти можна назвати скоріше винятком, аніж правилом, хоча вони свідчать про неоднозначність ставлення пересічних віруючих до розколу РПЦ.

II Всеросійський Помісний Собор став кульмінаційним пунктом розвитку обновленства. Незабаром після завершення його роботи відбулися події, що докорінно потрясли обновленську церкву. Після місячного перебування у в'язниці ОДПУ 16 червня 1923 р. патріарх Тихон подав заяву до Верховного Суду РСФРР із каяттям про свою колишню «антирадянську діяльність» і з проханням звільнення його з-під варті. 27 червня він був звільнений.

Відразу ж після звільнення патріарха починається катастрофічний спад впливу обновленців і широкомасштабне повернення віруючих і духовенства під його окормлення. Улітку 1923 р. виник безпрецедентно потужний стихійний народно-релігійний рух, так звана «тихонівщина». Він прокотився всією країною.

Над обновленством нависла загроза краху. З метою його запобігання був узятий курс на згорання реформаторства. У першому ж зверненні Синоду до православного народу говорилося: «Ми свято, твердо і непохитно дотримуємося і будемо дотримуватися до кінця нашого життя чистоти вчення православної віри, її таїнств і догматів». Щоб позбутися репутації «руйнівників церковної старовини» обновленці стали зводити до мінімуму нововведення, що вже практикувалися. Різко скоротилося

зведення в архієрейський сан одружених священників, перестав формуватися перехід богослужіння на живу російську мову, поступово стали відмовлятися від нового стилю [620, с.32-34].

Незважаючи на згортання реформаторських тенденцій, створити позитивний імідж обновленству не вдалося. У другій половині 1923 – першій половині 1924 рр. в Україні розгорнулася агітація духовенства усіх гатунків на захист течії патріарха Тихона. Таємний відділ ДПУ у своїй доповіді «Про стан церкви на Україні» для ЦК КП(б)У відзначав: «Завдяки звільненню патріарха Тихона, елементи духовенства, що стоять на його платформі, підняли голову і почали проводити свою реакційну роботу. Щоб збудити в народних масах марновірство і фанатизм, тихонівці починають вести роботу з «оновлення» куполів, ікон, хрестів, проводять у церквах нічні моління, які набувають характеру епідемії серед наелектризованої маси, нерідко з'являються крикливиці й різні темні особи, що ведуть розмови про швидке рятування від антихристів, жидів і т.п.; по селах починається ходіння ченців й особливо черниць, що сіяли серед селян, які є найбільш віруючим елементом, контрреволюцію і замасковану словами про «істинно-православне» християнство» [40, арк.27]. Те ж спостерігаємо на Полтавщині: «у зв'язку зі звільненням патріарха Тихона констатуємо загальний підйом духу та нелегальну агітацію серед віруючих мас, особливо серед селянства, за тихонівське управління» [198, арк.120].

На Богодухівщині (Харківська губернія) «тихонівці ведуть жорстку кампанію проти «ЖЦ», називаючи останніх загарбниками, боговідступниками, еретиками», «христородавцями», «невірними», комуністами тощо, а їх послідовників – заблудлими [253, арк.65; 262, арк.32-33]. На Ізюмському окружному з'їзді духовенства та мирян 2 червня 1924 р. єпископ Йосиф (Кречетович) у своєму виступі наголошував, що «тихонівці доводять віруючим, що наші єпископи носять на грудях не восьмикінцеві, а п'ятикінцеві хрести, подібні до

комуністичної зірки; що на ризах замість хрестів нашиті серп та молот тощо» [261, арк.20]. Така агітація, незважаючи на її глибокий фанатизм та навіть безглуздість, мала досить значний результат, бо в більшості губерній перевага на селі й у більшості міст була саме на боці прихильників патріарха. Про значну популярність тихонівців серед вірян свідчить ситуація в Харкові, що склалася у травні 1923 р., коли з в'язниці було звільнено низку священників, яких прихильники вийшли зустрічати з квітами [38, арк.70].

На Чернігівщині поборники «ЖЦ» звинувачувалися у прагненні зруйнувати Церкву, а «патріарх Тихон змушений визнати свою провину перед «ЧЕКОЮ» (так в тексті. Маються на увазі органи ЧК-ГПУ. – *О.Т.*) тільки б врятувати віру Христову». Разом з цим уповноважений ВУВЦУ отримав листа з погрозами на його адресу [292, арк.66].

Але успіх у такій агітації не завжди був на стороні тихонівського духовенства. Так, в с. Мостки Старобільської округи Донецької губернії священник Марсов вступив у дискусію із обновленцями на тему «Тихонівщина та обновленці» при значному скупченні віруючих селян. Під час дискусії виступи попа Марсова заглушали вигуками: «Геть зрадників, кровопивць... Ми не забули того, що зробив Тихон для робітників та селян». У результаті Марсов зазнав поразки і змушений був залишити парафію [137, арк.90-91].

З 1924 р. активізується у міжконфесійній боротьбі бродячий чернецтвующий елемент, який представляв собою елемент впливу на віруючі маси. Переважно ченці поширювали різного роду провокаційні слухи (призначення на царський престол князя Кирила, або ж іншого спадкоємця), есхатологічні настрої (пророкуючи близький кінець світу, прихід антихриста (інколи ототожнюючи цю особу з Леніним) тощо), закликаючи віруючих стійко триматися старої віри, істинного православ'я і т.д. Окрім цього ченці проводили активну агітацію проти обновленського руху, що спостерігалось на Сумщині, Старобільщині, Чернігівщині,

Вінниччині та інших регіонах [96, арк.313; 99, арк.613; 136, арк.84; 140, арк.31; 235, арк.7зв.; 254, арк.10; 295, арк.328зв.].

Користуючись несприятливими кліматичними умовами 1924 року, відсутність дощу, духовенство вело чітку агітацію серед несвідомої частини селянства, одночасно згадуючи «гріховність» обновленців. Збуджувалися клопотання про дозвіл хресних ходів для освячення полів і молебнів про дарування дощу в Одеській, Подільській, Катеринославській губерніях. «Наскільки дикість збереглася ще на селі, – як відмічається в інформзвіті ДПУ, – свідчить наступний факт, що мав місце влітку 1924 р. в с. Болеславчик Боропольського району Одеської губернії: бажаючи викликати дощ, велика група жінок викопала з могили кістки мерця, облила його 7 відрами води й стала вичікувати, але так як цей захід не допоміг, небіжчик знову був заритий у землю. Подібних випадків на селі ще досить багато» [185, арк.67].

Іншим «бойовим загоном» антиобновленців, що з'явився в цей час, були т.зв. «гастролери» – священнослужителі тихонівського напрямку, які проводили служіння в церквах, що мали тихонівську громаду, але священників-обновленців [137, арк.87зв.]. Це часто призводило до сутичок і, як результат, численних скарг з боку духовенства до райвиконкомів, міліції і навіть ДПУ, про притягнення «гастролера» до відповідальності [123, арк.24]. Яскравим прикладом може служити Кохановська релігійна громада Троїцького району Одеської округи, де на початку 1925 р. до місцевого попа-обновленця з'явився о. Корольчук, який стверджував, що він направлений до села з Москви. В результаті його агітації громада розкололася на два табори – біднота підтримала обновленців, а заможні – тихонівців, що привело до закриття церкви на тривалий час та адміністративного арешту св. Корольчука [189, арк.22].

Загалом, системним є те, що прихильники різних течій РПЦ на селі порівняно чітко диференціювалися за соціальним складом або майновим станом. Для порівняння візьмемо дані Полтавської губернії станом на 1

січня 1925 року та Коростенської округи (колишня Волинська губернія) станом на 1 січня 1926 року.

Таблиця 2.2.1.

Майновий склад віруючого селянства в середині 20-х рр. ХХ ст. по течіям РПЦ.*

Майновий стан	Полтавська губернія		Коростенська округа	
	обновленці (%)	тихонівці (%)	обновленці (%)	тихонівці (%)
Заможні	6,8	15,5	0,5	2,5
Середняки	51,2	42,1	57,2	50,3
Бідняки	40,3	37,7	42,3	46,3
Батраки	1,7	4,7	-	-

Як бачимо, склад віруючого селянства різних конфесій РПЦ деякою мірою підтверджує дані інформативної частини ДПУ, яке постійно наголошувало на тому, що опорою тихонівщини є заможний, або куркульський елемент, який переважно й утримував матеріально духовенство.

Після смерті навесні 1925 р. патріарха Тихона починається останній етап гострого міжконфесійного протистояння між тихонівським та обновленським угрупованнями. Працівники інформстату ЦК КП(б)У у звіті за другу половину 1925 р. відзначали, що «між тихонівським і обновленським духовенством йде запекла боротьба за вплив на віруючих і захоплення церков (Житомирський, Конотопський, Ізюмський, Одеський, Куп'янський [округи] та ін.). Причому за останній час зі зменшенням натиску і деякої зміни загального курсу, успіх усе більше переходить на бік тихонівців і одна церква за іншою, що були дотепер обновленськими, почали «возз'єднуватися в православ'ї». Головну роль тут відіграють куркулі, що змушують духовенство відмовлятися від обновленства під погрозою вигнати їх із церкви. Активність тихонівського духовенства особливо спостерігається в Миколаївській, Первомайській, Старобільській та Мелітопольській округах» [235, арк.7зв.], де з новою силою

* Полтавська губернія: [44, арк.93зв.]; Коростенська округа: [471, с.385].

розгорнулася боротьба за культові приміщення.

Особливої гостроти набули протистояння навколо соборних церков та великих парафій, що спостерігалось майже в кожній окрузі України. Так в м. Бердянську тихонівці, передавши обновленцям собор на вимогу влади, вирішили вночі пограбувати церкву щоб святі речі не дісталися єретикам, але були схоплені. На Великдень 1925 р. бердянські опозиціонери вирішили зірвати службу обновленцям і викупили усі свічки на заводі, але останні закупили їх заздалегідь [115, арк.23].

Галасливо відбувся поділ Покровського храму в Олександрії, який за постановою ВУВЦК було передано у чергове користування обом групам. Правління тихонівської громади відмовилося виконати цю постанову і ліквідком вирішив відкрити церкву за допомогою слюсарів. Під час промови представника ОВК пролунав набатний дзвін, в результаті чого зібралася величезна юрба віруючих та повабних. Для розсіювання юрби викликали пожежну команду, а потім і 8 кінних міліціонерів. З юрби летіли камені, палки, багатьох представників влади били куркулі, але все-таки юрбу вдалося розсіяти і церква була відкрита. Протягом декількох днів навколо церкви збиралися юрби тихонівців, не даючи можливості служити обновленцям і згодом повісили власний замок на церкву, що практично привело до закриття церкви для обох громад [46, арк.62-63].

З новою силою розгорнулася боротьба навколо Касперівської церкви в Миколаєві, змагання за яку точилися ще з серпня 1924 р. У травні 1925 р. влада вирішила передати (в черговий раз) храм обновленцям на ґрунті того, що тихонівська громада не виконала умов договору. У результаті міжконфесійні сутички набували загрозливих форм, оскільки окремі члени тихонівської громади почали переслідувати нового священика, запускаючи в нього камінням, грязюкою тощо [326]. Боротьба за парафію точилася до початку осені, супроводжуючись нарядами міліції, щотижневими сутичками, бійками та ін., де використовувалися все, що було під руками – вода, каміння, грязюка, зола, палки тощо. Інколи навіть справа доходила

до укусів прихожан один одного [400]. При цьому подібні ексцеси спостерігалися не лише в Миколаєві, а серед громад округи: у Ново-Петровському та Ново-Одеському районах [325].

Особливо розголосу набули сутички 1926 р. навколо Сталінського собору. Під час передачі будівлі обновленцям 3 серпня 1926 р. біля церкви зібрався великий натовп людей і обновленців до церкви не допустили, крім того зникли ключі від церкви. Вигнавши обновленців з церкви натовп рушив до помешкання ДПУ з вимогами визволення ще раніш заарештованого попа-тихонівця протоієрея Полікарпова. Облога ДПУ продовжувалась до вечора. Справа кінчилась тим, що після того, як «баби» розбили камінням в помешканні ДПУ скло в декількох вікнах, при чому каміння кидалось і в співробітників ДПУ, в результаті чого останні змушені були стріляти в повітря, тільки тоді натовп розбігся. Не дивлячись на активний спротив, через декілька днів передача вищезазначеної церкви обновленцям все ж таки відбулася [142, арк.179].

Не завжди ініціаторами міжконфесійних конфліктів були прихильники тихонівщини. Наприклад, у с. Везники Павлоградської округи члени обновленської громади, прагнучи вижити тихонівського попа із села, вночі повибивала в його будинку шибки разом з рамами [115, арк.23].

Інколи спостерігалось й індіферентне ставлення до розколу. Показовим тут є випадок з віруючими Варваринської церкви м. Конотопа, які заявили: «чого там, він (священик. – *О.Т.*) же у нас давно, а так чи він тихонівець, чи «живець», не все [нам] хіба рівне, нам аби правив» [236, арк.81]. Даний випадок свідчить, що вже у 1925 р. в окремих парафіях на перший план висувається не питання належності до тієї чи іншої конфесії, й отже ідеологічна різниця, а можливість вільно відправляти релігійні треби, що з 1929 р. стане пріоритетним.

З другої половини 1926 р. гострота протистояння зменшилася і перейшла більше до дискусій між духовенством, ніж між парафіянами.

Цьому сприяли й внутрішні негаразди в тихонівській церкві, де почався шалений розбрат на єпископській верхівці й боротьба за владу.

Ми погоджуємося з відомим українським дослідником О. Ігнатушею, який стверджує, що йдучи за духовними провідниками, а досить часто, ведучи за собою духовенство, українське село до середини 20-х рр. в основному зробило свій конфесійний вибір. Він зводився до підтримки такої церкви, яка була б традиційною і водночас якнайближчою до народного життя. Але розуміння цих понять у віруючому середовищі виявилось різним. Вибір орієнтації залежав від рівня релігійної та національної свідомості населення, етнонаціональної структури регіону, змісту ідеології конкретних конфесій, сили місцевих побутових традицій, авторитету провідників церкви і, не в останню чергу, від загального спрямування церковної та національної політики влади [471, с.406-407].

Але своєї основної мети радянська влада все-таки досягла: падіння авторитету духовенства. Катеринославське ДПУ у 1925 році відзначало результат розколу РПЦ на селі: «авторитет духовенства на селі усе ще досить великий, але разом з тим необхідно виокремити один надзвичайно важливий момент. Це те, що авторитет священика, як керівника мирян, як особи, до якої звертаються за вирішенням питань у важку хвилину життя, остаточно підірваний. Серед сільського населення мають авторитет окремі церковники, що так чи інакше імпонують їм, але на духовенство в цілому дивляться, як на звичайних професіоналів, що працюють з чисто матеріальних міркувань, але аж ніяк не як на справжніх духовних керівників. Це добре підкреслюється хоча б тим фактом, що вигнання найганебнішим чином священика із церкви зробилося доволі звичайним явищем, що в цей час образити й навіть побити священика, незважаючи на те, що він може бути у своєму богослужбовому одязі й при виконанні служби, вважається справою досить припустимою. Значно вплинув на втрату духовенством свого авторитету той факт, що багато церковників кілька разів переходили від обновленців до тихонівців, супроводжуючи це

принизливою церемонією каяття, де найчастіше сивоволосий старець-священик стає перед народом, що наповнив церкву, на коліна й просить простити йому його оману в ересі, скоєну через молодість років, а такі випадки зафіксовані» [112, арк.130].

Отже, миряни намагалися зберегти свої вірування, що були прищеплені їхніми батьками. Незважаючи на їх консервативність, значний вплив на світогляд віруючих та сприйняття ними розкольницьких ідей мали агітаційні матеріали різних угруповань, схвальність цих ідей радянською владою (особливо фактор неутручання радянської влади у справи церкви), збереження віри їх батьків тощо.

Підсумовуючи причини неприйняття обновленських ідей у загальній народній масі можна констатувати, що широкі верстви віруючих більше цікавила не політична складова обновленського руху (підтримка радянської влади та здобутків революції), а збереження традиційності в Церкві. Наприклад, введення нового стилю викликало більше незадоволення серед вірян, ніж вилучення церковних цінностей 1922 р. Це пояснюється тим, що парафіяни зберігали консервативність, насамперед в обрядовій складовій: піп зобов'язаний не голити бороду та не ходити у цивільному, свята потрібно проводити за старим звичаєм та стилем тощо, а питання світосприйняття священика чи його богословські пошуки їх турбували в останню чергу. Саме цим пояснюється значний успіх тихонівської агітації, яка носила не теологічний характер, а виступала у вигляді наклепницької, інколи безглуздої, пропаганди.

У той же час розкол РПЦ підштовхнув антиклерикальні настрої українських віруючих, що дало змогу радянським органам влади без масового спротиву провести кампанію знищення церков 1929-1930 років, закрити 99,9% церков протягом 1930-х років і в подальшому здійснити **офіційну** атеїзацію населення, коли значна частина віруючого населення ставилася до церкви ззовні досить байдуже.

2.3. Всеукраїнський Помісний Собор 1925 року. Проголошення Української православної автокефальної синодальної церкви.

Розвиток УПАСЦ у 1925-1927 рр.

Нагальні питання розвитку обновленського крила РПЦ в Україні потребували скликання Всеукраїнського Православного Собору, який би юридично (у церковному плані) закріпив основні положення Синодальної церкви. Підготовка до його скликання розпочалася ще у 1923 році, коли на Всеукраїнському церковному обновленському з'їзді духовенства й мирян 13-16 лютого, у прийнятому «Положенні про Вище Церковне Управління (ВЦУ)» був пункт про організацію Передсоборної комісії для розв'язання питань, що стосувалися підготовки й організації Помісного Собору [3, арк.224зв.].

На кінець 1923 р. підготовчий етап було завершено, заплановано його проведення на кінець квітня 1924 р. і розроблено «Закон для виборів депутатів на Всеукраїнський Православний Помісний Собор», проект якого було розіслано 16 січня 1924 р. по всіх єпархіях для обговорення [88, арк.18]. На обговорення Собору виносилися такі питання: а) про історичну і канонічну основу й обсяг автокефалії православної української церкви і проект її регламенту; б) про історичні, канонічні основи і рамки Православного Всеукраїнського Св. Синоду й проект його регламенту; в) про Всеросійський Собор 1923 р. і про ставлення до його постанов з погляду місцевих автокефальних умов; г) про виникнення в Україні й характер «самосвятства-липківщини» і про способи примирення й об'єднання з ними; д) про «тихонівщину» в Україні, про характер цього руху й способи ліквідації його; е) про новий стиль (з довідками про спроби введення його в Україні); ж) про українізацію церковного богослужіння в українських приходах, якщо вони того побажають; з) про церковну дисципліну і про заходи її відновлення; і) про управління єпархіальне, вікарне і благочинницьке; к) про парафіяльний статут; л) про церковне господарство й про внески на загальноцерковні потреби; м) про звітність,

яку повинні вести єпархіальні, вікарні і благочинницькі управління; н) про бідних духовного звання; о) про можливість участі православного духовенства в культурній роботі на селі й у місті (читання лекцій загальнолітературного і філософського характеру, участь у товариствах, артілях і союзах бджолярів, садівників, лісників, городників, участь у реалізації санітарних і господарських заходів уряду); п) про стан духовної освіти в Україні і про пастирські школи; р) про чернецтво і монастирі в Україні в сучасних державно-соціальних умовах; с) про православно-релігійне виховання дітей [88, арк.18].

Згідно із зазначеним «Законом» вибори відбувалися за трирівневою системою: парафія – благочиння – окружний з'їзд відкритим голосуванням. На останньому рівні обиралися 4 делегати: 2 – від духовенства, 2 – від мирян. На всіх рівнях виборці мали право давати делегатам накази, які надходили до особливої комісії при Соборі й розглядалися зборами [88, арк.18зв.-20].

Протягом січня – травня 1924 р. в Україні пройшли з'їзди духовенства та мирян, де відбулися вибори делегатів на Всеукраїнський Помісний Собор, обговорювався «Закон про вибори», давалися накази делегатам тощо [137, арк.78; 152, арк.47, 87-88; 206, арк.20-22; 260, арк.40 81-81зв.].

Проект викликав на місцях різноманітні відгуки: на Собор покладалася безліч різноманітних побажань, гострі питання про програму, склад і порядок виборів тощо, які надійшли з багатьох регіонів країни. Основною вимогою, яка звучала в багатьох відгуках, була автокефалія УПЦ, що пов'язувалося з піднесенням церковно-національної самосвідомості [324, с.4]. Крім того, на Собор покладалася надія про об'єднання православних, припинення міжконфесійної ворожнечі тощо. Так, запорізький з'їзд 15 квітня 1924 р. наказував делегатам «наполягати на тому, щоб православна церква наша, що розділилася, прийшла до єднання, миру і повної згоди» [152, арк.87]. Такі ж вимоги виказував і кременчуцький з'їзд, на якому делегати хоча й не належали до

обновленської церкви, не визнавали Харківський Синод і обновленських Соборів, але вирішили направити делегатів з надією на припинення боротьби в церкві [206, арк.22]. Але загальна ситуація в православ'ї та плани більшовицької влади загальмували процес скликання Собору, натомість було дозволено скликати Передсоборну нараду, яка призначалася на 11-15 листопада 1924 р.

З перегляду матеріалів обновленських з'їздів за 1924 р. різних регіонів України (усього переглянуто матеріали близько 30 з'їздів) лише окремі з них приділили увагу Передсоборній нараді. Це свідчить про те, що в організаційному плані нарада готувалася на дуже низькому рівні. Саме цим пояснюється відсутність представництва від мирян багатьох регіонів і мала кількість учасників (на Наряду прибуло 78 осіб*: 26 архієреїв** (один з них представник Всеросійського Синоду), 36 священнослужителів і 16 мирян) [75, арк.118; 324, с.5; 459, с.196-197]. За нашими підрахунками, враховуючи, що було запрошено представників від Всеросійського Св. Синоду, весь єпископат та по два представники (по одному від духовенства та мирян) від кожного єпархіально-вікарного управління (загалом планувалося 110 осіб [324, с.5]), а на початку 1925 р. існувало 33 управління (2 не мали єпископів) [383], то на Наряду від українських обновленських єпархій мало з'явитися близько 100 осіб (з урахуванням заміщення 2 єпископів головами управлінь), а саме: 32 архієреї (з урахуванням помічника Пимена, єпископа Петра), 35 священників і 33 мирянина. Отже, не з'явилося 7 єпископів і близько 17 мирян, що може

* З незрозумілих причин С. Жилук у своїй роботі помилково вказує загальну кількість – 67 осіб, що є явною математичною помилкою, з урахуванням того, що по окремих групах наведені ним цифри є правильними. Свою помилку він переніс і в дисертаційне дослідження (Див.: [677, арк.202]). Помилкову кількість мирян (78 осіб) наводить у своїй роботі й Ганна Білан, ймовірно, сплутавши загальну кількість делегатів із мирянами [667, арк.155].

** На Передсоборну нараду прибули: митрополити: Слобідсько-Український – Пимен і Київський – Інокентій; архієпископи: Чернігівський – Андрій, Одеський – Ювеналій, Могилівський – Лоллій, Катеринославський – Ніколай, Полтавський – Йосиф (Кречетович), Павлоградський – Олександр; єпископи: Запорізький – Сергій, Бердянський – Михаїл, Чугуївський – Гавриїл, Охтирський – Філарет, Первомайський – Йосиф (Михальчук), Черкаський – Йосиф (Яцковський), Куп'янський – Володимир, Сумський – Йоасаф, Старобільський – Мелетій, Кам'янецький – Адріан, Зінов'євський – Афанасій, Олександрійський – Іоанн, Миколаївський – Костянтин, Валківський – Іов, Зміївський – Серафим, Конотопський – Адріан та єпископ Петро (помічник Пимена) [324, с.9].

бути пояснено відсутністю коштів на відрядження делегатів і зривом в організації їх обрання. Крім того, відсутність обговорення питань Народи на загальноєпархіальних з'їздах, а також виборів на них делегатів, свідчить про порушення соборноправності при їх обранні, бо, на нашу думку, делегатами виступали переважно члени єпархіальних управлінь.

На порядок денний Передсоборної наради висувалися вже зазначені вище питання, за винятком пунктів: «л», «м», «н», «о» та «с», які, ймовірно, були вилучені на вимогу радянської влади, бо суперечили загальнодержавній церковній політиці. Натомість до розгляду були додані питання: ставлення до постанов 1923 р. та одруженого єпископату, про ставлення до майбутнього Вселенського Собору та про склад Всеукраїнського православного Священного Синоду [459, с.196], що диктувалися тогочасною ситуацією як у вселенському православ'ї, так і в українському.

Нарада відкрилася 11 листопада 1924 р. у Харківському Кафедральному соборі. Після вітальних слів архієпископа Йосифа (Кречетовича) і митрополита Пимена (Пєгова) зібрання було оголошено відкритим, після чого направлені телеграми радянському уряду та Всеросійському Св. Синоду й обрано президію на чолі з митр. Пименом [324, с.5-6]. Головним завданням, яке ставила перед собою Передсоборна нарада, було «вирішення кардинального питання про автокефалію Української церкви й українізацію богослужіння, ...[що] буде сприяти внутрішньому укріпленню Української церкви і послужить усуненню небезпеки міжусобиць» [324, с.6].

Першою заслухали доповідь митрополита Київського Інокентія (Пустинського) «Про чернецтво в сучасних умовах церковного життя», учасники наради високо оцінили історичні заслуги православного чернецтва, але засудили дезорганізаційні явища в житті сучасних ченців, зазначивши, що вони повсюдно вийшли з-під влади єпархіальних єпископів, самочинно вештаються по містах і селах та поширюють різні

провокаційні плітки, шкідливі для мирного будівництва церковного життя. З метою упорядкувати чернече життя нарада прийняла таку резолюцію: «1) підпорядкувати Всеукраїнському Синоду головну святиню України – Києво-Печерську лавру з відновленням її гуртожитного статуту; виділити по одному чоловічому і жіночому монастирю в кожній єпархії у відлюднених місцях з обов'язковим додержанням чернечого посту, молитви, праці і послуху; 2) інших ченців приписати до кафедральних соборів, міських і сільських церков, посилати для догляду за хворими і немічними священнослужителями; 3) звернутись від імені Всеукраїнської Передсоборної наради до чернецтва з вимогою припинити агітаційну діяльність проти православної церкви і приєднатись до Синоду; 4) запропонувати єпархіальним управлінням негайно встановити кількість ченців в єпархії й округах; 5) застерегти тих ченців, які відмовляються підпорядкуватись Синоду, згідно з відповідними правилами Вселенських Соборів, що вони можуть бути позбавлені чернецтва» [459, с.197]. Отже, ставлення українського обновленства до монастирів та ченців було не таким вкрай негативним, як у Росії, що зумовлювалося обранням серединного шляху реформування православ'я, відмовою від революційних змін у внутрішньому укладі церкви.

12 листопада учасники наради заслухали доповідь архієпископа Йосифа (Кречетовича) «Про автокефалію Української церкви». Доповідач засудив політику царського самодержавства, внаслідок якої в Україні було знищено давні традиції соборноправності, і церква втратила свою канонічність та стала прислужницею царської влади, а московська державність перетворила українських єпископів на царських чиновників. Архієпископ Йосиф показав устрій окремих автокефальних церков та їх історико-канонічний шлях, згадав про факти визнання автокефалії Української церкви патріархом Тихоном у серпні 1922 р., а головне, висловив думку, що Передсоборна нарада має подати на розгляд Всеукраїнського Собору проект повної автокефалії Української церкви без

права Всеросійського Синоду бути вищою апеляційною і касаційною інстанцією для неї. Але цю пропозицію архієпископа Йосифа було відхилено. Нарада обмежилась лише таким визначенням: «До скликання Другого Всеукраїнського Помісного Собору і формального проголошення на ньому повної автокефалії Української православної церкви дотримуватися того тимчасового положення, яке вироблене за узгодженням із Всеросійським церковним центром». Для уточнення повноти автокефалії та прав обновленської УПЦ на місця було вирішено розіслати проект «Статуту Української автокефальної церкви» для обговорення [324, с.7; 459, с.197-198].

Розгляд питання щодо автокефалії тривав увесь день і завершився доповіддю відомого каноніста з Одеси, доктора богослов'я, професора О. Покровського «Про соборність, митрополичий лад та патріаршество». Після слухання було прийнято таку резолюцію: «Всеукраїнська передсоборна нарада... заявляє, що в основу будівництва церковного керівництва і життя має бути покладене як непорушний догматико-канонічний фундамент соборне начало, яке, будучи побудованим за принципом активної участі усіх трьох елементів церкви (єпископату, кліру та мирян), повинно послідовно і струнко проростати в усі церковно-правлячі органи, починаючи з «малої церкви» в межах повітового вікаріату, і закінчуючи Помісним Собором цілої руської церкви» [324, с.7-8]. Крім того, було засуджено інститут патріаршества, як «принесений наріст на тілі церкви», що «не дав нічого позитивного Руській церкві, був джерелом величезних церковних нещасть, руїни..., тому інститут патріаршества має бути остаточно викорінений у нас і безповоротно та назавжди похований у могилі історичного небуття» [324, с.8]. Наступного дня О. Покровський зробив додаткову інформаційну доповідь на тему «Про питому вагу колишніх Всеросійських Помісних Соборів 1917-18 років і 1923 р.».

У другій половині дня 13 листопада із доповіддю «Про тихонівщину»

виступив, за влучним висловом дослідниці Г. Білан, «провідний трибун українського обновленства» [667, арк.155] архієпископ Полтавський Йосиф (Кречетович). Доповідач зупинився на спростуванні нападок тихонівців на обновленців як на начебто безбожників, єретиків, які порвали канонічне спадкоємство влади, роблять усе без благословення патріарха тощо, довівши і спадкоємність, і неправоту цієї агітації [324, с.8]. Учасники наради засудили тихонівщину як явище політичне, оскільки її коріння приховане у старому самодержавно-бюрократичному устрої, та викрили дворушництво тихонівців, які своїх противників називали безблагодатними, єретиками, не визнавали їхніх хіротоній, але це не заважало їм приймати в суцільному сані тих обновленських єпископів, що переходили до їхнього табору. В антитихонівській резолюції засуджувалася також діяльність патріарха Тихона, якого звинуватили в розколі церкви і порушенні канонічного права, коли він самочинно поновив своє патріарше звання, а також у тому, що через його антирадянську політику церква зазнала репресій з боку влади. Разом з тим Передсоборна нарада звернулася до тихонівських єпископів України із закликом стати на шлях взаємного примирення: «Ми сподіваємось, – говорилося в зверненні, – що всі наші непорозуміння й чвари будуть розв’язані майбутнім Українським Собором, на який ми по-братньому вас кличемо. Зустрінемо вас із відкритим серцем, не згадуючи взаємних прикростей» [459, с.197].

Протягом другої половини 13-го та першої половини 14 листопада обговорювалося питання взаємин із УАПЦ. Першим 13 листопада виступив із доповіддю «Про липківщину та українізацію богослужіння» архп. Йосиф (Кречетович), а наступного дня – архп. Лоллій (Юр’євський) з доповіддю «Про неспроможність липківщини з догматичної і канонічної точок зору». Після обговорення обох доповідей було винесено дві резолюції: ставлення до УАПЦ та шляхи примирення з «липківщиною» та «тихонівцями». Як влучно зазначає С. Жилюк, резолюція щодо УАПЦ

мала категоричний характер: «Визнати, що липківщина є групою політиканів, часто байдужих до віри осіб, які в ім'я створення в Україні певного політичного устрою скористалися національними та церковно-обновленськими прагненнями українців... Під впливом своїх вождів вони в центрі своєї діяльності поставили власне вузькі національні завдання і в ім'я служіння їм перейшли всілякі межі у визначенні участі народу у справах віри, поставивши народ джерелом благодаті, внаслідок чого виник догматично і канонічно незаконний акт 10 жовтня 1921 р., який започаткував глибоке розділення в Українській православній церкві». Далі в резолюції зазначалося, що Українська обновленська церква стала на шлях необхідних реформ, визнає повну автокефалію Української церкви й українізацію її життя, тому братам українцям, прозваним у народі «липківцями», треба це взяти до уваги і повернутися на шлях єднання з усією церквою [324, с.9; 677, арк.204-205].

Незважаючи на категоричність заяв, обновленці, однак, визнавали потужність і масовий характер автокефального і тихонівського рухів, тому в питанні «про примирення з тихонівцями і липківцями» Всеукраїнський Священний Синод отримав передсоборне завдання здійснити низку заходів щодо поживлення міжцерковного діалогу в пошуках шляхів церковного примирення. Резолюція мала 9 пунктів: 1) звернутись через Всеросійський Синод і архімандрита Димопуло до Вселенського патріарха з проханням повідомити Українську православну церкву про своє ставлення до «самосвятської ієрархії», для чого пред'явити довідку про історичне походження і сутність самосвятства; 2) утворити при Синоді комісію для вироблення умов погодження з «липківцями», якій надати право відносин із Всеукраїнською радою та іншими представниками самосвятства; 3) повідомити православне населення України, що на Другий Всеукраїнський Помісний Собор запрошуються представники всіх церковних течій України; 4) закликати всі течії припинити свою ворожнечу і чекати рішень Собору; 5) через спеціальні звернення

закликати тихонівців і липківців (останніх – українською мовою) до єднання з усією Вселенською церквою; б) українізацію богослужіння і церковного життя визнати природною, закономірною і своєчасною, а запровадження українізації поставити в залежність від волевиявлення більшості парафіян із задоволенням інтересів меншості; 7) організувати при можливості частіші діалоги з тихонівцями і липківцями з усіх бажаних питань; 8) при єпархіальних і вікаріальних управліннях час від часу влаштовувати наради з питань об'єднання з тихонівцями, липківцями і сектантами; 9) до скликання Собору самосвятських єпископів, священників і дияконів, за їх бажанням повернутися до православ'я, приймати в чині мирян, а тих, які мають посвячення від канонічних єпископів, після каяття приймати в суцшому чині. Тихонівських кліриків старого посвячення після каяття приймати в суцшому чині, а тих, які мали друге рукопокладення, приймати в чині мирян [459, с.199-200].

Після з'ясування питань міжконфесійних відносин зібрання заслухало виступ Зміївського єпископа Серафіма (Ляде) «Про духовну школу», де вказувалося на причини невдач усіх спроб відродження духовної школи чи пастирських курсів в Україні та шляхи до подолання цього недоліку. У своїй резолюції нарада доручила Св. Синоду з'ясувати законність даного питання у вищого радянського керівництва та створити комісію для розробки положення про нижчу, середню та вищу духовні школи, програми викладання та пошук джерел фінансування на їх утримання.

З доповіддю про вибори на Всеукраїнський Помісний Собор і його програму виступив протоієрей П. Фомін, який представив проект «Положення про Собор». Його розгляд викликав шквал думок, що змусило перейти до постатейного обговорення і документ було прийнято у повному обсязі. Крім того, було прийнято «Закон про вибори депутатів на Всеукраїнський Православний Помісний Священний Собор», які підтверджували соборноправний принцип управління й мали проводитись за вищезазначеною трирівневою системою. Тобто особливих змін це

питання від першого проекту початку 1924 р. не зазнало [83, арк.172].

До того ж, до участі у Всеукраїнському Помісному Соборі запрошувалися представники східних патріархатів – Константинопольського і Антіохійського, з правом вирішального голосу – представники Всеросійського і Білоруського Синодів, усі правлячі єпископи, члени Синоду, видатні діячі обновленського руху і не більше 10 відомих і авторитетних каноністів. На Собор запрошувалися з дорадчим голосом представники тихонівської орієнтації – по одному єпископу й одному мирянину від кожної єпархії, 3 представники від ВПЦР та від єпархій УАПЦ по одному єпископу, одному клірику й одному мирянину [324, с.10-11; 459, с.201-202].

Таким чином, обновленська УПЦ провела підготовчу роботу щодо скликання Собору, визначила основні питання для вирішення, затвердила «Закон про вибори», які підтвердили соборноправний характер управління конфесією. У той же час повністю було проігноровано питання про новий стиль та одружений єпископат, а вирішення цих питань перенесено на Помісний Собор. На нашу думку, це було пов'язано із неприйняттям цих реформ з боку віруючого населення, а при нестійкому становищі обновленства в Україні в багатьох єпархіях, обновленці не хотіли порушувати непопулярних питань до Собору.

У питаннях міжконфесійного миру ми повністю погоджуємося із думкою С. Жилюка, що категоричні заяви на адресу УАПЦ і тихонівщини та демонстративно зверхня позиція обновленців до цих церков, що відображалось у прийнятті їх обновленською УПЦ, а не об'єднання і наданні їм лише права дорадчого голосу, не відкривало перспектив конструктивного діалогу у пошуках міжправославного миру в Україні [677, арк.208].

Після завершення Передсоборної наради обновленці почали активно готуватися до Собору, на який покладалися величезні надії, особливо в питанні міжконфесійного миру в православ'ї, оскільки значна частина

віруючих вважала, що «Собор примирить між собою усі угруповання православ'я і встановить єдину церковну владу» [6, арк.114]. Цьому сприяло підвищення авторитету Синоду, збільшення кількості обновленських парафій та покращення дисципліни духовенства Синодальної церкви. Так, в останньому кварталі 1924 р. обновленство кількісно значно укріпилося на Поділлі (42 громади на 1.09.1924 і 302 на 1.03.1925), Зінов'ївщині (з декількох до 45 відповідно), Волині, Полтавщині тощо [6, арк.87-88зв.; 202, арк.92] (всеукраїнський рівень див. таблицю 2.3.1). Окрім цього, значно вплинула на розстановку сил у РПЦ втрата верховного поводиря в особі патріарха Тихона, яка супроводжувалася оголошенням в офіційній пресі його передсмертного заповіту, де в черговий раз було визнано радянську владу та відбулося покаяння за контрреволюційні вчинки. Комплекс цих подій і привів до покращення позицій обновленства, яке на українських землях намагалося зберігати традиційне православ'я з мінімальним реформаторством.

Таблиця 2.3.1.
Динаміка громад обновленської церкви (1 вересня 1924 – 1 січня 1926 рр.)¹

<i>Конфесія</i>	<i>1.09.1924</i>	<i>1.01.1925</i>	<i>1.06.1925</i>	<i>1.01.1926</i>
Синодальна церква	1246 (17,3%)	1497 (16,6%)	1868 (20,4%)	2636 (29,2%)
Старослов'яни-тихонівці	5048 (70,2%)	6453 (71,8%)	6231 (68%)	3793 (42%)
Інші (УАПЦ, БОПУПАЦ-СЄЦ, ДХЦ)	895 (12,5%)	1038 (11,6%)	1066 (11,6%)	2611 (28,8%)
Усього	7189	8988	9165	9034

Перші єпархіальні з'їзди почали проводитись у січні 1925 р. Ключовими питаннями, що розглядалися, були результати роботи Всеукраїнської Передсоборної наради, становище православ'я в Україні та вибори на грядущий Помісний Собор. Про прагнення до миру віруючих

¹ Складено та вираховано відсотки автором за: **1.09.1924** – ДАЧО, ф.Р-17, оп.1, спр.112, арк.461; **1.01.1925** – ДАВО, ф.Р-197, оп.3, спр.3, арк.157; **1.06.1925** – ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2007, арк.63; **1.01.1926** – ЦДАВО України, ф.5, оп.3, спр.166, арк.110. Цифри є умовними і не відображають всіх громад, що пов'язано із недоліками статистики органів НКВС, але відсотки є більш достовірними, оскільки рахувалися відносною загальною зареєстрованою кількістю громад.

різних православних конфесій яскраво свідчать збори церковних рад м. Артемівська для з'ясування вищезазначених питань та обрання делегатів на Собор [138, арк.4]. Подібний примирливий характер мав і з'їзд Одеської єпархії 3-5 лютого 1925 р., на якому були присутні 110 делегатів, з яких – 3 єпископи, 24 протоіереї, 29 священників, 3 диякони і 51 мирянин [367].

Питання примирення було одним із головних, крім того, на ньому наполягали делегати-миряни, які не розуміли, у чому ж різниця між обновленцями та тихонівцями, якщо всі вони однаково моляться й вірять, і для чого це непотрібне та шкідливе розділення, яке необхідно знищити. Але перші ж виступи обновленських ораторів показали, що, незважаючи на зовнішнє бажання примирення, завданням їх було викликати у делегатів винятково негативне ставлення як до тихонівщини, так і до питання примирення, про що свідчить опис виступів: «Коли полилися гарячі промови принижених й ображених пастирів, у парафії яких нагло увірвалися тихонівські вовки і на їх очах губили їх духовних овець, коли почуті були блюзнірсько-цинічні відгуки тихонівців про дітей, хрещених православними обновленцями, що «це не хлоп'ята, а щенята»..., то почали прозрівати і більш темні та переконуватися, що в тихонівщині правди немає і що вся вона... тримається брехнею й оманною» [663, арк.156].

При цьому обновленські оратори підтвердили й небажання тихонівського духовенства до примирення, зачитавши в кінці виступу лист, у якому вони вказали, що сама думка про примирення з обновленцями робить на тихонівців «несприятливе враження». Після цього член Московського та Харківського Синодів, представник Одеської єпархії професор Покровський у своєму виступі вказав на догматичні та адміністративні розбіжності між двома течіями.

Але миряни й після таких викриттів вимагали привести на з'їзд представників тихонівського табору: 3 священників та 3 мирян. Але останні не згодилися на делегування мирян і вимагали, щоб їх інтереси

представляли 12 священників, на що з'їзд не згодився. А представник адмінвідділу НКВС, який був присутній на з'їзді, взагалі почав вимагати зняття цього питання з порядку денного, що й було зроблено [663, арк.156-157]. Таким чином, усі спроби примирення представників двох ворогуючих течій у південному регіоні виявилися невдалими й рішення цього питання фактично було перенесено на розсуд Всеукраїнського помісного Собору.

Протягом лютого-березня 1925 р. у більшості благочиній було проведено збори з вирішення нагальних потреб конфесії, обговорення результатів Передсоборної наради, обрання делегатів на єпархіальні з'їзди та накази делегатам. Пік обновленських з'їздів єпархіального та вікарного масштабу для розгляду питань, що виносилися на Помісний Собор, і вибору делегатів припав на квітень 1925 р. Особливо активно підійшло до цього подільське духовенство. Як районні, так і вікарні з'їзди Гайсинщини та Кам'янецьчини беззаперечно висловилися за автокефалію українського православ'я, що було єдиним питанням, яке не викликало заперечень, на відміну від інших принципових запитів, що збудили бурю протилежних думок. Так, у питанні про тихонівщину делегати Кам'янецьчини висловилися проти патріаршої форми правління і засуджували цю течію як політичне явище, але з винесенням остаточного вердикту з нього на Помісному Соборі [84, арк.12-13]. Натомість Гайсинський з'їзд взагалі відмовився обговорювати це питання як таке, що «вносить роз'єднання в церковне життя» [84, арк.24].

Фактично ніхто не підтримав шлюбний епископат, новий стиль і другошлюбність, але окремі райони Гайсинщини (Дашівський і Хащеватський) позитивно висловилися за останні два пункти, хоча на загальному з'їзді Гайсинського вікаріатства ці питання отримали негативну оцінку, а Кам'янецьчина порекомендувала обміркувати їх на Всеукраїнському Соборі, а остаточно вирішити лише на Вселенському Соборі. Щодо мови, то хоча окремі райони висловлювалися за

церковнослов'янську мову, а більшість підтримувала ідею здійснювати Службу Божу тією мовою, яку бажають парафіяни з обов'язковим задоволенням потреб меншості, на окружних з'їздах приймалися рішення за українізацію [84, арк. 12-13, 24-25, 28-40]. Подібні з'їзди пройшли в Шаргороді, Полтаві, Корсуні, Охтирці, Харкові та інших містах [83, арк.173-175; 203, арк.7; 256, арк.166; 278, арк.351-352].

У листі, адресованому Соборові, архімандрит з Первомайщини Кирило (Квашенко) сформулював волю багатьох православних пастирів і мирян України таким чином: «Усі, без винятку, хочуть, щоб віра наша свята православна була непохитною. Хочуть, щоб обряд наш церковний залишився незмінним. Хочуть, щоб усі підвалини церковні, освячені віками, не були знищені примхами або фантазією окремих осіб» [667, арк.158].

Як уже зазначалося, на Собор покладалися величезні надії на примирення українського православ'я. Тому напередодні Всеукраїнський Св. Синод розіслав звернення до Харківського єпископа Костянтина (Дякова), що виконував обов'язки екзарха України, єпископів усіх тихонівських єпархій та Київської центральної ради УАПЦ. У них підкреслювалося, що Всеукраїнський Помісний Собор ставив своєю головною метою «об'єднання й примирення Української церкви на ґрунті її непорушного православ'я, автокефальності і соборноправності» і запрошував усіх єпископів різних конфесій прибути на Собор для «широкої участі в його діяннях» [373].

На ці звернення, підкреслює дослідник С. Жилюк, відгукнувся тільки єпископ Костянтин, який вважав, що переговори можуть бути можливі за умови зведення їх до питання про Собор 1923 р. і законність засудження усім Собором колишнього патріарха Тихона. Для переговорів з єпископом Костянтином Синод відрядив делегацію у складі 5 осіб: митрополита Київського Інокентія, архієпископа Бердичівського Олександра, архієпископа Павлоградського Андрія, протоієрея М. Фетісова і мирянина

В. Скоркіна. Розмова відбулась на квартирі єпископа Костянтина, де протягом чотирьох годин сторони висловлювали свої позиції. Представники тихонівського духовенства, які брали участь у переговорах, звинувачували обновленців у порушенні канонів і догматів, але після роз'яснень членів синодальної делегації відмовились від цих звинувачень і погодились надалі не вдаватися до перерукопокладання, переосвячення храмів і закидів щодо безблагодатності обновленців. Проте сторони не змогли домовитись щодо головного для тихонівців питання – ставлення обновленців до Собору 1923 р. Вони підкреслили, що мають із патріархом канонічний зв'язок і запропонували вести переговори про об'єднання з його місцеблюстителем митрополитом Петром (Полянським), а також виправдати на Соборі тихонівське духовенство щодо його контрреволюційної діяльності і відносин з діячами Карловацького Синоду*. На ці пропозиції синодальні делегати зауважили, що справа церковного устрою має зводитись тепер не до старих образ, а виявлятися в організації істинно християнського життя в нових соціально-державних умовах. Хоча переговори не дали результатів, пленум Синоду протоколом від 16 травня все ж відзначив, що з боку тихонівців відбулись певні зрушення у ставленні їх до обновленців і є надія на поступове налагодження взаємних християнських відносин поміж ворогуючими сторонами [459, с.200-201].

Офіційне відкриття Другого Всеукраїнського Православного Собору (в даному випадку обновленська церква підкреслювала свою спадкоємність від РПЦ, яка у 1918 р. провела свій **Перший** Всеукраїнський Собор) відбулося 17 травня 1925 р. в Кафедральному соборі м. Харкова. За даними мандатної комісії на Собор прибуло спочатку 208 із 224 делегатів: єпископів – 34, кліриків – 88, мирян – 86. Всього в роботі соборних засідань брало участь 215 делегатів з вирішальним

* Карловацький Синод – Вище Церковне Управління Російської православної церкви закордоном, що складалося з архієреїв-емігрантів і перебувало протягом 1921-1944 рр. у м. Сремські Карловці (Сербія).

голосом та 100 запрошених вільних слухачів. Засідання розпочалися у Трьохсвятительській церкві 18 травня о 10 годині ранку [459, с.202].

18 травня газета «Вечернее радио» повідомила, що Собор утворюватиме 4 секції, секційні засідання проходять зранку і ввечері протягом чотирьох діб і що стороннім особам – не членам Собору – присутність на засіданнях (як секційних, так і загальних) буде заборонена. Кожен член Собору повинен був мати при собі громадське посвідчення і квиток на право участі в Соборі. Всім представникам духовного сану слід було одягти ряси, єпископи ж мали бути у клобуках [667, арк.158].

Першим вирішувалося питання автокефалії обновленської УПЦ. Слухання доповідей професора О. Покровського й архієпископа Ізюмського Йосифа (Кречетовича) та їх обговорення тривало до 20 травня. Під час обговорення доповідей лише один делегат, селянин із Волині Марк Сильчук, відкрито виступив проти автокефалії, зазначивши, що «при єдності віросповідання, богослужбового чину і церковних звичаїв» «для спасіння душі вона (автокефалія. – *О.Т.*) непотрібна..., вона гординя для духовенства» [55, арк.3; 329, №10, с.3]. Всупереч тому делегат Волинської єпархії свящ. Василій (Матвійчук) рішуче висловився за автокефалію. Свящ. Костянтин (Смирнов), у свою чергу, виступав за обмежену автокефалію і, вважаючи більш доречною автономію УПЦ в системі Всеросійської церкви, запропонував розглядати автокефалію як спосіб залагоджування церковних конфліктів: «Із Москви йдуть тихонівщина і церковний розлад, тому слід відокремитися від Москви». Проф. О. Покровський своєю доповіддю підвів підсумок диспуту. Провідний ідеолог українського обновленства щодо поєднання російських і українських елементів у практиці УПЦ висловився, що таке є явищем ненормальним, але воно поступово зникне, оскільки «є в Україні і свої люди, і власні сили і для управління, і для боротьби з ворогами церкви» [55, арк.5-7; 667, арк.160-161].

На голосування головуєчий Собору митрополит Пимен виніс лише

сам принцип автокефалії Української православної церкви, необхідність її внутрішньої самостійності, за що проголосувало 202 делегати, проти було 6 голосів і 7 утрималося [459, с.202]. Офіційне проголошення автокефалії здійснив архп. Йосиф на ранковому засіданні 21 травня.

Хоча в ухвалі Собору йшлося про повну автокефалію Української церкви, проте, як відзначає у своїй роботі С. Жилюк, зберігалось попереднє формулювання із зазначенням посередницької ролі Всеросійського Синоду, щоправда у невиразному вигляді. Пропозицію архієпископа Йосифа, висловлену на Передсоборній нараді, щоб не згадувати в тексті проголошення автокефалії Всеросійського Синоду, було відхилено. Таким чином, повноту автокефалії Української православної церкви такою редакцією було дещо знівельовано, а в тодішніх реаліях державно-церковних відносин така редакція давала підстави Російській церкві за необхідності втручатися в питання зовнішніх зносин Української церкви [459, с.203].

Автокефалію обновленської церкви затвердив Третій Всеросійський помісний Собор спеціальною грамотою від 6 жовтня 1925 р., де зазначалося: «III Всеросійський Помісний Священний Собор... з братською любов'ю приймає та благословляє цей акт своєї рідної сестри – Української православної церкви... [і] висловлює глибоку впевненість у тому, що пов'язані свободою, братською любов'ю в Союзі миру дві рідні сестри – Російська й Українська православні церкви – збережуть на вічні часи у своїх взаємовідносинах заповіді Христової любові, миру й правди» [510, с.525; 330, №10, с.126].

Значну роль у прийнятті даного рішення Собору, а також на підтвердження тієї тези, що ніяке важливе рішення обновленців не приймалося поза увагою радянських органів, відіграли ДПУ та ЦК КП(б)У. Напередодні Собору 1 березня 1925 року на засіданні антирелігійної комісії, заслухавши питання про стан обновленства, було прийнято рішення: «...щодо обновленства поставити перед ЦК КП(б)У та

ЦК РКП(б) питання про необхідність увести: а) повну автокефалію української церкви із затвердженням такої Всеросійським Синодом; б) українізацію богослужіння...» [537, с.55]. Отже, можна із високим ступенем ймовірності припускати, що без санкції Харківського, а особливо Московського більшовицького центру, автокефалію, у всякому разі з боку Всеросійського Собору, підтверджено не було б.

У другій половині 21 травня обговорювалися доповіді Йосифа (Кречетовича) та Лоллія (Юр'євського), що були виголошені на засіданні 20 травня. Зміст доповідей не мав принципових відмінностей від озвучених ними на Передсоборній нараді. Обговорення даного питання викликало неоднозначну реакцію з боку делегатів, але більшість виявляли щире бажання знайти шляхи порозуміння і об'єднання з УАПЦ. Багато дискусантів зійшлися на думці, що дієвим кроком у боротьбі із «липківщиною» стане справжня, а не декларативна, українізація. Для примирення лунали пропозиції створити спеціальну комісію, але проти конструктивного діалогу виступили митрополит Пимен (Пегов) та представник Всеросійського Синоду Павло Красотін.

Остаточна резолюція щодо УАПЦ була прийнята 23 травня 1925 р. у пунктах такого змісту: 1) осіб вищої «липківської» ієрархії приймати тільки з благословення Вселенського патріарха через перевисвячення згідно з практикою Російської православної церкви; 2) нижче духовенство колишнього висвячення приймати в суцшому чині; 3) доручити Св. Синоду звернутися від імені Собору до влади з клопотанням про недопущення спільного чи почергового служіння в православних храмах з «липківцями», оскільки це ображає наше релігійне почуття; 4) утворити спеціальну комісію при Синоді для роботи з возз'єднання «липківців» із православною церквою, для чого комісія зобов'язується: а) підготувати до видання чин літургії в перекладі професора І. Огієнка, також інші богослужбові книги в перекладі П. Куліша; б) видати і поширити серед православних віруючих праці архієпископа Йосифа, протоієрея

Григоровича та ін., де розкривається сутність «липківщини» з історичної, догматичної і канонічної сторін; в) визнати за необхідне вивчення української мови всім священнослужителям України; г) українізувати богослужіння; д) відкрити в Академії кафедру для вивчення «липківщини», а в синодальному журналі – окрему сторінку для висвітлення цього питання. До складу вищезгаданої комісії делегати Собору обрали 5 осіб: архієпископів Йосифа (Кречетовича), Лоллія (Юр'євського) та Олександра (Чекановського), професора О. Покровського і прот. В. Коваленка [459, с.204-207].

Щодо інших доповідей: «Про ставлення Другого Всеукраїнського Собору до постанов Другого Всеросійського Собору 1923 р.» (митр. Ювеналій (Мошковський), «Про тихонівщину» (архп. Йосиф (Кречетович), «Про покращення церковної дисципліни» (архп. Олександр (Чекановський), «Організація духовної освіти і релігійного виховання» (єп. Серафим (Ляде), «Українізація богослужіння і церковного життя» (єп. Іоаким (Пухальський) та інших, то вони за своєю сутністю та висновками не відрізнялися від виступів і рішень Передсоборної наради (детальніше див.: [459, с.207-213]).

Другий Всеукраїнський Помісний Собор завершив свою роботу 27 травня 1925 р. Він остаточно відмовився від канонічних реформ, які ратифікував Собор, позбавляючи обновленський рух ідейного підґрунтя. Намагаючись викликати прихильність віруючих, з огляду на їхні нарікання, обновленці відступилися від вимоги змінити застарілі церковні канони. Спостерігалось значне потепління політики відносно чернецтва, було знято з порядку денного питання шлюбного єпископату і повторного шлюбу духовенства. Враховуючи настрої парафіян, відкладалося введення нового календарного стилю до вирішення цього питання Вселенським Собором. За влучним виразом єп. Йосифа (Яцковського): «З моменту Всеукраїнського Собору 1925 р. революційний період в житті церкви закінчився» і «подальша церковна робота повинна вестися убік

встановлення тісних взаємовідносин між пастирями і пасомими на підставі морального удосконалення кліру шляхом дисциплінованості духа і визнання загальнообов'язкової дисципліни...» [281, арк.39]. З іншого боку, у найбільш принципових послідовників обновленської ідеології це викликало негативне ставлення, як докір пролунали слова: «У нашій Синодальній церкві в Україні не впроваджено жодних нововведень, у чому можна переконатися з синодальних постанов та відозв, а також зі спостережень над її церковною практикою. Уся ж ідеологія синодалів зводиться до підпорядкування Синоду й до визнання справедливості соціальної революції» [411, с.62].

Протягом 1925-1928 рр., тобто у міжсоборний період, головна увага керівництва обновленської церкви була приділена таким питанням: провадження у життя та зміцнення автокефалії; встановлення міцного зв'язку із Східними патріархами та іншими главами автокефальних церков; українізація богослужіння; реорганізація епархій у зв'язку з новим територіально-адміністративним поділом країни; підготовка до Вселенського Собору; пошук шляхів і способів до примирення з інакомислячими; духовна освіта [330, №10, с.126].

Автокефалія являла собою одне із найважливіших завдань УПЦ. Саме тому майже відразу після Собору 17 червня 1925 р. Всеукраїнський Св. Синод звернувся до Російського Св. Синоду із проханням про звільнення УПЦ від присяги 1686 р. і вже 19 червня створив комісію з питань автокефалії та українізації. Остання 26 жовтня, після підтвердження автокефального статусу УПАСЦ Всеросійським Собором, звернулася до Вселенського Патріархату та автокефальних церков з проханням благословити автокефалію УПЦ, але відповіді так і не було отримано. Не знаючи, в чому полягає затримка з визнанням української автокефалії з боку Вселенського патріарха, 1 вересня 1926 р. Св. Синод вирішує направити до нього делегацію у складі митрополитів Інокентія (Пустинського) та Ювеналія (Мошковського) із детальною доповідною

запискою щодо автокефалії, але реалізувати це рішення не вдалося. І хоча Українській церкві вдалося встановити відносини із Вселенським й Єрусалимським патріархатами, Синайським архієпископом, Грецькою (Елладською), Болгарською, Грузинською і Фінляндською церквами, але ***офіційного визнання своєї автокефалії від Вселенського патріарха вона так ніколи й не отримала*** (виділення наше. – О.Т.).

Окрім того, прагнення вищого українського духовенства до категоричної автокефалії значно загостило взаємовідносини українського та російського Св. Синодів, яке виражалося, за твердженням останнього, у відході від ідеалів обновленства та рішень Всеросійських Соборів 1923 і 1925 рр., неузгодженні з ним принципових рішень як кадрового, так і ідейного характеру, що викликало таку глибину розриву, яка призвела до зняття митр. Пименом (Пеговим) у різкій формі з себе звання члена пленуму Всерос. Синоду [281, арк.12-14]. Таким чином, автокефалія деякою мірою, мала деструктивний (sic!) характер у плані улагодження взаємовідносин помісних церков.

Незважаючи на всі намагання Св. Синоду УПАСЦ не було досягнуто істотних успіхів і в справі українізації, яка втілювалася в життя вищезгаданою комісією з автокефалії та українізації. Протягом трьох років голова комісії змінився тричі: Йосиф (Кречетович), Володимир (Дубчук), Іоаким (Пухальський), що не сприяло покращенню роботи. 25 грудня 1925 р. організовано комісію з перекладу богослужбової літератури, а 4 вересня 1926 р. схвалено видання нового журналу українською мовою «Рідна Церква», який видавався протягом 1927 р. і через брак коштів та передплатників (лише 220 чол.) припинив своє існування. 10 жовтня 1927 р. Св. Синод виніс постанову про видання української літератури, а 25 листопада відновлено різдвяний збір на українське видавництво, і 29 листопада по всіх єпархіях розіслано відповідний циркуляр [154, арк.183, 188; 330, №10, с.126; 459, с.223].

Про декларативність заяв про українізацію зауважив і делегат

Миколаївського єпархіального з'їзду 22-23 липня 1927 р. протоієрей О. Мшанецький, зазначивши, що «Миколаївське єпархіальне управління протягом двох років не організувало українського богослужіння в місті, чим сприяло появі самосвятства» [169, арк.269]. У результаті з'їзд прийняв резолюцію: «Визнати природним і корисним там, де є можливість, за бажанням віруючих здійснювати православні богослужіння рідною мовою за схваленими Св. Синодом перекладами» [169, арк.273зв.].

Ще далі у своїй резолюції пішло духовенство Старокостянтинівського району Шепетівської єпархії, що на зборах 15 березня 1927 р. у відповідь на рішення Синоду про українізацію вирішило, що «українізація повинна виражатися не тільки в одній тільки мові, а й у дотриманні і підтримці старовинних церковних звичаїв та обрядів (пісні, коляди, взагалі духовні жанри, молитви за трапезою, церковні братства і сестринства, так звані «відпусти»)» [277, арк.51зв.]. Але такі творчі підходи, згідно з протоколами єпархіальних з'їздів, трапляються досить рідко, а рядове духовенство цікавилось насамперед покращенням матеріального становища, а не ідеологічними сторонами діяльності церкви.

Ще гірше йшла справа з дисципліною духовенства, рівень якої був досить низьким. І це незважаючи на те, що більшість єпархіальних з'їздів прийняли постанову подібну до тієї, що була прийнята на зборах духовенства і мирян Жмеринського району Вінницької округи від 5 серпня 1925 р.: «Визнати безумовно обов'язковим для духовенства і членів релігійних православних громад району з мирян покласти в церковних справах і взаєминах кінець розбещеності, свавіллю, запереченню церковних авторитетів і влади, безгосподарності й іншим проявам церковної розрухи..., [а] постанову Собору взяти до відома й неухильного виконання» [84, арк.73].

Для підвищення дисципліни Св. Синод 15 червня 1925 р., тобто практично відразу після Собору, видав циркуляр із заборонаю духовенству стригти волосся та носити цивільний одяг, 8 лютого 1926 р. оголошено

відозву про збереження дисципліни серед кліриків та мирян тощо [330, №10, с.127]. Та незважаючи на усі заходи, Св. Синод повинен був регулярно на своїх засіданнях повертатися до проблеми дисципліни. Так, 3 вересня 1926 р. на пленумі обговорювалося питання підвищення дисципліни серед єпископату, що було пов'язано із «випадками, які неодноразово повторювалися в останній час: відлучення владик зі своїх єпархій і навіть за межі України не тільки без благословення Св. Синоду, але навіть і без його відома; невиконання владиками покладених на них Св. Синодом і навіть пленумом його доручень і несвоєчасного повідомлення про це Св. Синоду; самочинного нагородження пастирів відзнаками, нагородження якими підлягає веденню Св. Синоду; присвоєння собі неналежних титулів і нагород; невиконання під час термінових вимог Св. Синоду, незважаючи на нагадування про це з боку останнього; непідтримування зв'язку зі Св. Синодом; допущення грубих висловів в офіційних паперах на ім'я Синоду; звернення і зносини з Всеросійським Св. Синодом, повз свій Св. Синод та інших випадків порушення церковної дисципліни і підпорядкування». У результаті було прийнято рішення конфіденційно розіслати постанову всьому єпископату УПЦ «в ім'я висоти єпископського служіння..., щоб уникнути спокуси серед підлеглого духовенства й пастви, а також дорікань з боку інших орієнтацій і закликати преосвящених єпископів УПЦ до найсуворішого збереження ними дисципліни й дотримання підпорядкованості у своїх відносинах до Св. Синоду й виконанню архіпастирських своїх обов'язків» [280, арк.35].

Ймовірніше за все, подібні відозви та постанови не надто бентежили духовенство, оскільки лише за міжсоборний період було 46 випадків позбавлення сану, з яких 7 – за власним бажанням і 39 – за рішенням суду, двоє з яких були архієреями: архієпископ Прилуцький Феодосій та єпископ Георгій – за одруження та перехід до УАПЦ. Серед рядового духовенства: за прийняття другого посвячення – 6, за негідну поведінку –

б, за непослух церковній владі – 6, за другий шлюб – 3, за зречення віри шляхом публічної відмови – 13, за відмову від чернечої обітниці – 5 [330, №10, с.127]. Отже, Св. Синод намагався утримувати дисципліну на належному рівні, не відмовляючись навіть від каральних заходів.

Дослідниця Г. Білан влучно зазначає, що обновленський рух, очевидно, вже безповоротно модифікувався, а обновленці, насамперед, були стурбовані пошуком шляхів виживання в нових історичних умовах, а сенс діяльності лідерів руху остаточно звівся до боротьби за церковну владу – боротьби нелегкої, тому що кількість кліриків і мирян, на яких міг би спиратися Синод, неухильно зменшувалася. З метою хоча б часткового виправлення цього становища було запроваджено українізацію УПАСЦ: серед інших рішень Собор затвердив обов'язкове врахування українських національних факторів при побудові церковного життя. Щоб картина непричетності до недоліків загальноросійського руху була повною, діячі УПАСЦ намагалися називати себе не обновленцями, а синодалами, повністю відмежувавшись від генетичного зв'язку з колишньою групою «Жива церква». Спроби зобразити УПАСЦ з найвигіднішого боку шляхом українізації, прийняття автокефалії, відмежування від Московського Синоду, скасування реформ та перейменування увінчалися частковим успіхом.

Всеукраїнський Священний Синод більше не призначав одружених архієреїв на кафедри без згоди на це духовенства і мирян, не залишав удруге одружених кліриків там, де цьому опиралися парафіяни. Одружені єпископи вважали за краще замовчувати факт свого подружжя. Зокрема, у вересні 1925 р. пленум Синоду наполегливо порадив архп. Йосифу (Кречетовичу) «по можливості тримати свою родину в тіні і не маніфестувати свого сімейного стану, не допускати дітей своїх до участі в громадських і правлінських зборах». Відтоді новий єпископат поповнювався вже лише з ченців [667, арк.161-162]. Це призвело до того, що обидва одружених єпископи – Йосиф (Кречетович) та Володимир

(Дубчук) змушені були залишити свої кафедри і виїхати за межі УСРР, оскільки «не змогли витримати тієї атмосфери, якою вони були оточені» [281, арк.11зв.]. Але, загалом, зміна на Ізюмській кафедрі одруженого архп. Йосифа незначно вплинула на становище Синодальної церкви, хоча призначення єп. Августина (Разумовського), який був ченцем, здійснило позитивне враження на віруючих, піднявши авторитет вищого духовенства серед населення [267, арк.104зв.].

У той же час, незважаючи на безліч негативних моментів у житті обновленської УПЦ, все ж її становище після Собору 1925 р. дещо покращилося як в організаційному, так і в якісному та кількісному відношенні.

Отже, ми бачимо, що значна частина прогресивних заявок обновленців мала декларативний характер і не була реалізована повною мірою в міжсоборний період. Відсутність дисципліни як серед вищого, так і нижчого духовенства засвідчило невміння Синоду втримати керівництво і відсутність його авторитету. Але Українська синодальна церква зробила значний крок у бік очищення з себе негативних слідів, що залишилися від діяльності обновленців та групи «Жива церква» у 1922-1923 рр., показуючи прихильність до традицій і церковної практики на фоні урахування українських національних реалій.

2.4. Українська православна автокефальна синодальна церква у 1928-1939 рр.

2.4.1. Всеукраїнський Помісний Собор УПАСЦ 1928 року. Для вирішення принципових питань розвитку УПАСЦ та визначення подальшого курсу Св. Синодом на 11-16 травня 1927 р. було призначено проведення у Харкові Передсоборної наради. На нараду було запрошено по 2-4 представники від кожної єпархії, яких було делеговано шляхом обрання на єпархіальних з'їздах протягом квітня-травня 1927 р. (дивіться,

наприклад, вибори делегатів Кременчуцької єпархії від 9 травня 1927 р.) [211, арк.102-104зв.].

11 травня на Передсоборну нараду прибув 91 делегат: 29 архієреїв, 40 представників від духовенства і 22 – від мирян, хоча мало бути 114 делегатів. Основними питаннями, що розглядалися на нараді були такі: діяльність Синоду; церковне життя в Україні, Росії і за кордоном; церковний розбрат і засоби його подолання; церковна українізація; соборноправність; духовна освіта; сектантство; відносини з православним Сходом; творча пастирська діяльність; матеріальне забезпечення духовенства; церковна дисципліна; єднання єпископату з духовенством тощо [459, с.213-221].

Хоча Передсоборна нарада винесла на розгляд Помісного Собору низку наболілих питань, але, як вірно відзначає С. Жилюк, «ентузіазму у виробленні змістовних й обґрунтованих резолюцій не було» [459, с.221].

Рішення наради були доведені до духовенства та віруючих як шляхом публікації в провідному друкованому органі УПАСЦ «Український православний благовісник», так і обговоренням на єпархіальних з'їздах, які масштабно відбувалися влітку 1927 р. Зокрема, на зборах духовенства Роменської єпархії 24 червня 1927 р., заслухавши доповідь єпископа Антонія (Гончаревського) «Про Передсоборну нараду» ухвалили рішення: «визнати, що найбільш всебічна церковна активізація духовенства і найширше інформування віруючих становлять основні завдання сьогоденішнього моменту єпархіального життя» [246, арк.41-41зв.].

Натхненим було рішення з'їзду духовенства і мирян Миколаївської округи 22-23 липня 1927 р., де постановили: «Як запропоновані на нараді доповіді, так особливо, резолюції, прийняті за доповідями, є не тільки достатнім матеріалом для майбутнього III-го Всеукраїнського Собору, але, що особливо важливо, дають певні провідні вказівки для поточної роботи з усіх боків життя церковного» [169, арк.273-274зв.]. Отже, можна констатувати, що рішення прийняті на Передсоборній нараді були досить

схвально сприйняті духовенством та віруючими на місцях, які вітали ідею та завдання майбутнього Собору.

Навесні 1928 р. єпархії почали готуватися до скликання Собору, чому всіляко сприяли радянські органи влади. Так, 30 березня 1928 р. всім окружним адміністративним відділам було розіслано таємний циркуляр №1547/т, в якому адмінвідділ НКВС пропонував «не робити перешкод при виданні дозволів щодо скликання й проведення приходських благочинницьких та єпархіальних синодальних з'їздів та зібрань для обрання представників на майбутній III Всеукраїнський Синодальний Собор» [94, арк.40; 168, арк.7; 220, арк.10]. Внаслідок цього протягом квітня-травня у більшості єпархій пройшли зібрання духовенства УПАСЦ, де було обрано делегатів на Собор та надано для них «накази» [155, арк.12; 279, арк.21-25; 281, арк.24-25], які переважно зводилися до формулювання: «...твердо стояти на винятково православній основі, оберігати зв'язок із Вселенською церквою, домагатися відновлення церковної єдності в Україні, стояти за збереження чинності постанов попередніх помісних Соборів» [279, арк.24].

Загалом на з'їздах духовенства та мирян Синодальної церкви в Україні у 1927-1928 рр. лунали промови про зміцнення синодальної орієнтації та про її життєвість, хоч не обходилося і без критики. На зборах духовництва Синодальної церкви, єпархіальних з'їздах та пленумах вихвалялася видавнича, просвітницька, апологетична та адміністративно-організаційна діяльність Синоду. Єпископи підкреслювали необхідність згуртування навколо нього для захисту православ'я від атеїзму, сектантства і для збереження єдності святої церкви. Пропагували згладжування та поступове знищення всієї гостроти церковного розбрату та поділу, обґрунтування у парафіях серед віруючих необхідності та доцільності примирення шляхом полюбовного християнського братання однієї парафії з іншими. Зверталася увага на «ганебну антицерковну роботу «тихонівців» та «самосвятів». Вкотре робилися спроби згуртувати

обновленські групи. «В єднанні – сила, – звертався єпископ Павло, – наше єднання повинно бути з єпископом та його управлінням не на словах, а на ділі, підтримуючи їх матеріально, аби вони могли існувати» [673, арк.84-85]. Єпархіальним управлінням доручалось звернути особливу увагу на поширення широкої інформації про діяльність Синоду та завдання синодальної течії. Пропонувалось у ролі благовісників залучати до роботи місцеві провінційні сили, виявляючи їх серед духовництва і мирян. Дослідниця О. Галамай відзначає, що разом з тим з'їзди вказували на невтішний стан Синодальної церкви на Поділлі. Вінницька округа тривалий час не мала єпархіального управління та свого єпископа. На зборах упродовж 1927-1928 рр. переважно головував тимчасовий керуючий Вінницькою єпархією архієпископ Бердичівський Олександр (Чекановський), а 70 існуючих парафій округи жили окремим життям [673, арк.85].

Деякі збори ґрунтовно підійшли до справи підготовки наказів для делегатів на Собор. Так, у наказі від духовенства та мирян Медведівського району Черкаської округи було відзначено 14 пунктів, серед яких вимога зміни системи виборів делегатів на IV Собор з триступеневої на одноступеневу, закріплення соборноправності, прискорення українізації, щоб 50% членів Синоду володіли українською мовою тощо [281, арк.24-25]. Цей наказ президією III Собору буде віддано на відзив єпископу Херсонському Йосифу (Яцковському), але він так і залишився без уваги.

Собор тривав протягом 6-14 травня 1928 р. і проходив у Харківському Трисвятительському храмі. Першого дня із 180 делегатів на Собор прибуло 128. У роботі вечірнього засідання брали участь 120 делегатів (єпископів – 31, духовенства – 47, мирян – 42), які за національним складом поділялися так: українців – 87, росіян – 28, німців – 1, греків – 1, молдаван – 3. Головою Собору більшістю голосів було обрано митрополита Пимена (Пегова). Пропозицію О. Покровського обрати чинним головою архієпископа Олександра (Чекановського), а митрополита

Пимена лише почесним – учасники Собору не підтримали. Почесними гостями з вирішальним правом голосу були представники Вселенського патріарха в СРСР архімандрит Василій Димопуло, Всеросійського Синоду – митрополит Веніамін і протоієрей П. Красотін [459, с.222].

На Собор виносилися такі доповіді, резолюції по яких мали стати рішенням зібрання: 1) звіт про стан УПАСЦ за міжсоборний період, 2) перегляд статутів, як всеукраїнського, так і єпархіальних; 3) церковна активізація духовенства; 4) про об'єднання єпископату між собою та духовенством; 5) християнське виховання; 6) церковна дисципліна; 7) церковний розбрат і заходи з його викорінення; 8) про останні події у патріархів; 9) про липківщину; 10) про матеріальне забезпечення духовенства; 11) про духовну освіту і Вищу богословську школу; 12) про українізацію церкви і про становище православ'я серед українців поза СРСР; 13) про соборноправність; 14) про боротьбу з невір'ям; 15) про ідейний захист православ'я; 16) про сектантство; 17) про місії; 18) загальна картина церковного життя в Росії і за кордоном; 19) про зносини з православним Сходом; 20) напрацювання постанов для Вселенського Собору; 21) фінансовий звіт Св. Синоду; 22) обрання пленуму Св. Синоду [375].

Уже перші доповіді показали глибину розриву між декларативними заявами Собору 1925 р. і реальним становищем речей. Так, у своїй доповіді про діяльність Священного Синоду за міжсоборний період 1925-1928 рр. єпископ Серафим висвітлював питання зміцнення автокефалії, встановлення відносин із Вселенським патріархатом та іншими автокефальними церквами, українізації, реорганізації єпархій у зв'язку з новим адміністративним поділом України на округи, питання підготовки до Вселенського Собору, пошуку шляхів до примирення з інакомислячими тощо. Але під час обговорення доповіді єпископа виступили із зауваженнями протоієреї В. Коваленко (про тенденції зневажання автокефального статусу Української церкви з боку Російського Синоду) і

Рудський з Білоцерківської єпархії, який дорікав Синоду за відмову від обновленства, що він порушує постанови Собору 1925 р. про приєднання липківців. У результаті митрополит Пимен перервав промову делегата Рудського, заперечив його погляди і припинив обговорення доповіді єпископа Серафима. У постанові про роботу Священного Синоду за міжсоборний період зауваження протоієреїв В. Коваленка і Рудського не були враховані. Собор визнав роботу Синоду правильною згідно з постановами Другого Всеукраїнського Собору, спрямовану на благо церкви відповідно до вимог часу [459, с.223-224]. Отже, ми бачимо яскравий приклад авторитаризму з боку митрополита Пимена (Пегова), що вже свідчило про деяку декларативність ідейних принципів українського обновленства.

Проте критичні зауваження на адресу вищої церковної влади лунали і на засіданнях Собору в подальшому. Під час обговорення доповіді О. Покровського «Про соборноправність» делегати говорили про порушення принципу соборноправності, що єпископат не обирається, а призначається, вибори священників не врегульовані, соборноправність на місцях відсутня. Деякі доповідачі звинувачували Синод в узурпації влади. Мирянин В. Скоркін зауважив, що справа соборноправності розвалюється через відсутність коштів, що матеріальну базу треба формувати знизу. Виступаючих підтримав і сам доповідач, який закинув, що це питання потребує широкої дискусії, але єпископату не хочеться багато говорити з цього питання. Однак, незважаючи на дискусії, як вдало зазначає у своїй роботі С. Жилюк, проект «Про соборноправність» лише з незначними змінами був доопрацьований у відповідній комісії.

Гострої критики зазнав також запропонований митрополитом Ювеналієм новий парафіяльний статут, положення якого не розв'язували проблеми взаємовідносин священника з парафіяльними радами, його роль у громаді залишалася невиразною. Протоієрей М. Гловацький дорікнув митрополиту Пімену, що такий важливий документ не був попередньо

обговорений на місцях. Зрештою, проект парафіяльного статуту передали в комісію для доопрацювання [459, с.224-225].

У доповіді «Про українізацію» протопресвітер П. Фомін щиро зізнався, що це питання «зависло в повітрі і втратило своє реальне значення». Він назвав причини невдачі церковної українізації й підкреслив важливість цього питання в житті церкви: «Сьогочасне становище нашої церковної українізації – це наша теперішня церковна трагедія. Нам всім, що зібралися тут, членам Православної української церкви, треба пам'ятати, що українізація нашої церкви – це основа нашого церковного буття, основа нашої автокефалії (самостійності, самобутності), історичне і канонічне виправдання нашого автокефального церковного устрою» [459, с.227-228]. Невдоволення темпами українізації висловили й інші делегати Собору. Декларативними залишилися й подальші рішення Собору про примирення з тихонівцями та взаємовідносини із липківцями, подальшу українізацію тощо.

Аналізуючи перебіг Собору 1928 р., С. Жилюк відзначив, що, «незважаючи на те, що за міжсоборний період Синодальна церква досягла певних результатів в організаційному плані, ухвали Третього Помісного Собору засвідчили провал її діяльності в утвердженні ідейних засад, визначених Собором 1925 р., соборноправність порушувалася, автокефалія була невиразною, українізація не впроваджувалася, питання відносин з тихонівщиною й УАПЦ залишалися нерозв'язаними» [459, с.235].

Протягом другої половини 1928 р., починаючи з червня, в українських єпархіях відбулися з'їзди духовенства та мирян, на яких було розглянуто рішення III Всеукраїнського Собору. Уже 5 червня 1928 р. у м. Лохвиця пройшли збори духовенства Роменської округи, на якому із тригодинною доповіддю виступив протоієрей А. Войтенко. Найбільший інтерес у слухачів викликали питання примирення із тихонівцями, події, що відбувалися у патріаршій церкві у зв'язку з «Деклараціями» митрополитів Сергія (Страгородського) та Михаїла (Єрмакова), міжконфесійні

взаємини [322]. На своїх єпархіальних зборах 20-21 червня 1928 р. роменське духовенство повністю підтримало той курс, який проводив Св. Синод та УПАСЦ на чолі з м. Пименом [389]. Абсолютну підтримку синодального напрямку проголосив єпархіальний з'їзд Ізюмської округи 4-5 вересня того ж року [393].

Благочинний протоієрей третього округу церков Запорізької єпархії П. Раєвський 25 травня 1928 р. повідомляв єпархіальне управління про великий успіх доповідей, прочитаних делегатом Собору мирянином Ф. Желтуховим у різних селах (Кам'янка, Водяне, Дніпровка): «скрізь було народу багато», «народ слухав з великою увагою», «отримували задовільні відповіді й усі лишилися дуже вдоволені» [473, с.181-182].

З меншим ентузіазмом подібне зібрання відбулося 6 червня 1928 р. в Запоріжжі, де з детальною доповіддю виступив запорізький архієпископ Сергій (Іванцов). Але у священства промова владики не викликала значного розголосу, яке зацікавилася лише питаннями матеріального становища духовенства [154, арк.272-272зв.].

Подібну байдужість до рішень Собору та активізації церковного життя виявили віруючі на з'їзді духовенства та мирян Могилів-Подільського району 16 жовтня 1928 р. Представник адміністративного відділу Д. Черненко зазначив у своєму звіті, що «присутнє селянство протягом з'їзду не виступало зі своїми думками і взагалі до питань, які розбиралися на з'їзді, поставилося байдуже. При виборах селян в благочинницькі ради такі відмовлялися від призначень і особи, які були обрані в ради та на єпархіальний з'їзд, були призначенням незадоволені. Загальний настрій селян щодо цієї справи був байдужий. Настрій священнослужителів пригноблений і понад усе у своїх доповідях вони балакали про тяжке матеріальне становище» [94, арк.79].

Серед питань, які викликали зацікавлення духовенства на єпархіальних з'їздах, було завдання українізації. Так, на Бердичівському з'їзді 10-11 жовтня 1928 р., заслухавши постанови III Помісного Собору,

було вирішено запропонувати: 1) самим пастирям українізуватись, докладно вивчати граматику, правопис та користуватися українською мовою; 2) під час відправи Божих служб виголошувати промови, по можливості, українською мовою; 3) по можливості на всім терені Бердичівщини читати Євангеліє українською мовою; 4) роз'яснювати при кожному випадку своїм парафіянам про необхідність українізації богослужіння; 5) єпархіальному управлінню та благочинним в діловодстві використовувати українську мову; 6) там, де можливо, де ґрунт підготовлений, поступово, але непевне, переходити до відправи божих служб українською мовою; 7) виявити побажання Священному Синодові, аби в єпископів висвячували кандидатів, що володіють українською мовою [20, арк.32].

Про поступовість і помірність українізації зазначали і на Зінов'євському з'їзді духовенства та мирян 23 січня 1929 р.: «Українізація у нас проводиться, але поступово, без насильства. До того ж відсутність коштів не дозволяє друкувати священні книги українською мовою. Крім того, наш український народ зненавидів українську мову, тому ми не поспішаємо з українізацією... Ми зараз готуємо народ до української мови» [160, арк.4], – зазначав митрополит Олександр (Чекановський). Це ще раз підтверджує декларативність соборних ухвал.

Але загалом синодальне духовенство відзначало, що проведений Собор мав велике значення у церковному житті України, він «розбудив сонне церковне життя, але найголовніше – голосно засвідчив про дотримання Всеукраїнською синодальною церквою суворого православ'я, що виявилось у дотриманні усіх догматів та церковних канонів, що яскраво підтверджено Вселенською церквою та іншими східними патріархами, які з любов'ю підтримують канонічний зв'язок з синодальною Всеукраїнською православною церквою в особі її вищого органу – Священного Синоду» [673, арк.83-84].

Отож після Собору 1928 р., коли, здавалося, пік обновленства вже

пройшов, активність мирян утримувалася на досить високому рівні. Вона свідчила про бажаність, необхідність та проблемність реформ православної церкви, але готовність широкого загалу брати посильну участь у їх реалізації була досить сумнівною. У той же час перелом у церковно-державних відносинах звів нанівець усі досягнення соборноправного устрою Української синодальної церкви. Радянська влада перейшла у фазу войовничих відносин із усіма конфесіями країни. 22 лютого 1929 р. на засіданні ЦК КП(б)У було прийнято рішення про виселення Духовної академії з Києво-Печерської лаври, що фактично припинило її існування [28, арк.256]. У травні 1929 р. вийшов указ Св. Синоду №607 про ліквідацію журналу «Український Православний Благовісник» [154, арк.302]. На місцях стало обмежуватися проведення епархіальних з'їздів і з часом уся повнота влади зосередилася в руках Св. Синоду. Отже, втілити в життя постанови Всеукраїнських Соборів УПАСЦ так і не вдалося, а її життя перетворилося на боротьбу за самовиживання.

2.4.2. Обновленська церква у 1928-1939 рр. 1929 рік пов'язаний не лише з епохальними зрушеннями в соціально-економічному та політичному житті нашої країни, а й з кардинальними змінами в духовному житті і, насамперед, у православній церкві. Оскільки на порядку денному стояло питання не просто модернізації промисловості, а «великого перелому» як в економіці, так і в свідомості громадянина СРСР, то релігійні інститути опинилися поза межами даного плану й заважали радянському керівництву будівництво «нової людини».

Поштовхом до шаленої боротьби з культами став лист ЦК ВКП(б) від 24 січня 1929 року «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи», якого секретар ЦК Л.М. Каганович у лютому того ж року розіслав по країні як директивну вказівку. У листі «партійці, комсомольці, члени профспілок та інших радянських організацій» критикувалися за

недостатню діяльність у «процесі викорінення релігійності». Духовенство оголошувалося Л.М. Кагановичем політичним супротивником ВКП(б), що виконує завдання по мобілізації всіх «реакційних і малограмотних елементів» для «контрнаступу на заходи радянської влади і компартії». Вождь віддає чіткі накази установам, які покликані були просвіщати темні маси: Головліту надавати підтримку видавничій роботі ЦР СВБ і місцевих «Союзів безбожників» і рішуче боротися з тенденцією релігійних видавництв до масового поширення своєї літератури, НКВС й ОДПУ не допускати жодним чином порушення радянського законодавства релігійними об'єднаннями. Школи, суди, реєстрація цивільних актів повинні бути повністю вилучені з рук духовенства.

Доповненням до вищезазначеного листа стала постанова президії ВЦВК від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання», за якою релігійним громадам дозволялося лише «відправлення культів» у стінах «молитовень», просвітницька і добродійна діяльність категорично заборонялася. Духовенство усувалося від участі в господарських і фінансових справах парафіяльних п'ятидесятків [608, с.191-192].

У жорна великого наступу на релігію попали усі без винятку релігійні конфесії, як лояльні до влади так і опозиційні. Атеїстичний наступ пройшов низку послідовних кроків: зняття дзвонів та арешти невдоволеного активу та духовенства; перереєстрація та непомірне оподаткування громад; закриття церков за різними приводами.

Масова кампанія з вилучення дзвонів розпочалася восени 1929 р., коли ВУЦВК видав постанову: «Дзвін, що лунає на всю округу, різко суперечить принципу відокремлення церкви від держави тому, що порушує побутові умови і права широких безрелігійних мас, заважає праці і використанню трудящим населенням його відпочинку» [615, с.235]. Рішення мало не лише антирелігійне, а й суто економічне підґрунтя, оскільки в зв'язку з прийняттям плану індустріалізації країни, промисловість мала гостру потребу у великих обсягах міді і сплавів, а їх

видобуток в країні був незначним. Це підтверджується директивою Раднаркому СРСР від 23 жовтня 1930 року: «Вилучення зайвих дзвонів необхідно здійснити по можливості якнайшвидше, оскільки ми вирішили їх використати в першу чергу для карбування дрібної монети, яка до цього часу карбувалася з імпортової міді, не надаючи цьому політичного значення і зайвого розголосу» [562, с.118].

Тому Секретаріат ВУЦВК 11 грудня 1929 року прийняв постанову «Про вилучення дзвонів», у якому говорилося, що вилучати дзвони можна тільки за рішенням окрвиконкомів на підставі рішення загальних зборів жителів населеного пункту. Дзвони необхідно було здавати в Рудметаллторг, а отримані кошти вносити в бюджет сільської або міської ради і направляти їх тільки на культосвітню роботу [462]. Клич «Дзвони на індустріалізацію» одночасно охопив майже всі регіони України.

Після досить вдалої для держави кампанії, почався новий наступ на релігію, що пройшов протягом 1930-1931 рр. Його головною рисою було закриття церков та передача їх під культосвітні установи. Хоча досить часто вони перетворювалися просто у зерносховища. Ліквідація храмів проводилась двома шляхами. По-перше, з проведенням законних формальностей за постановою ВУЦВКу. По-друге, велика кількість молитовних будинків закривалась свавільно місцевою владою, яка не прислухалась до побажань населення. Під час закриття нищилися ікони, вилучені у населення, по-варварському руйнувалися церковні іконостаси, серед яких часто попадалися унікальні витвори мистецтва. Так, газета «Красный Николаев» 31 січня 1930 року повідомляла: «22 січня цього року в селі Піски Баштанського району закрили церкву і переобладнали її під школу. На майдані спалили 6 возів ікон. З 350 дворів тільки з 20 не віддали ікони». «Софіївка Новобузького району: 22 січня вивезли за село і спалили 260 ікон» [562, с.108]. У Слов'янську та Запоріжжі знищили відповідно 4 тис. та 2,1 тис. ікон та «багато книжок» [534, с.237].

Захоплення та закриття церков досить часто відбувалося

варварськими способами. Так голова Миколаївського єпархіального управління єпископ Рафаїл (Прозоровський) у своєму листі до Миколаївського окрвиконкому від 4 лютого 1930 р. писав: «23 листопада 1929 р. в селі Юр'євка Новобузького району місцева адміністрація безбожників, за сприяння голови сільради, насильно заволоділо церквою. Трактором купол церкви був стягнутий на землю, все вбрання всередині храму було розбито... 19 січня захопили церкву в селі Нова Петрівка Новобузького району. Розбито іконостас, престол, усі ікони, все це винесено до церковної огорожі, обрито керосином і спалено. Згодом було запрошено музику і в церкві відкрилося гуляння». Загалом в окрузі незаконно було захоплено 13 обновленських церков, а багатьох священників розкуркулено та заарештовано [167, арк.55-56]. Подібні кроки ми спостерігаємо на Лубенщині [224, арк.130, 132], Сумщині [241, арк.275-276], Прилуччині [229, арк.62-64; 230, арк.57] та багатьох інших регіонах.

У зв'язку з певною зміною тактики у вирішенні завдань соціалістичної перебудови села після листа Сталіна від 5 лютого 1930 року «Запаморочення від успіхів», треба було також чекати і певних коректив у ставленні держави до церкви. В одній з постанов 1930 року ЦК ВКП(б) навіть засуджувалося «викривлення партійної лінії у боротьбі з релігійними забобонами» [463, с.42-44]. Не забарилися й українські чиновники засудити «викривлення на місцях» і вже 14 березня 1930 р. під грифом «цілком таємно» до всіх округ та районів надсилається поштотелеграма голови НКВС В.А. Балицького, де зазначалося: «У зв'язку з викривленнями, допущеними у питаннях відокремлення церкви від держави, пропоную керуватися наступним: рішуче припинити практику закриття церков в адміністративному порядку, що фіктивно прикривається добровільним бажанням населення. Порушувати клопотання про закриття церков лише у випадку дійсного бажання переважної більшості селян і не інакше як із затвердження центру, попередивши низовий апарат, що за знущальні витівки відносно релігійних почуттів селян буду притягати

винних до найсуворішої відповідальності» [228, арк.12].

Знаючи справжнє ставлення верхівки партійно-державного керівництва країни до релігії і церкви, легко помітити демагогічний характер зазначених вище заяв. З'явившись під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин, вони певною мірою віддзеркалювали тенденцію до послаблення репресій проти церкви і духовенства. Це виявилось, зокрема, у згортанні кампанії по ліквідації молитовних будинків, яка набула широкого розмаху в 1929 – на початку 1930 року. Більше того, значна частина церков, відібраних у віруючих у цей період, була повернута їм для користування.

Але повернення церков відбулося лише формально. Юридично більшість з них була не зачиненою, але скориставшись відсутністю священників, значну частину яких протягом 1930-1931 рр. було заарештовано чи розкуркулено, голови сілрад перетворили будівлі церков на зерносховища, а інші ж стояли зачиненими за відсутністю священників. Так у Прилукській окрузі із 180 церков станом на березень 1930 р. було закрито 53, але діяло лише 3 (2 старослов'янських та 1 обновленська), оскільки при інших церквах громади-п'ятидесятки розпалися, або ж був відсутній служитель культу [224, арк.62-64]. На Сумщині не діяло понад 50 церков із 180, позаяк громади не мали коштів на їх утримання, податковий тиск, створення неможливих умов існування для духовенства тощо [241, арк.275].

З цього приводу яскравим є лист Зінов'євського єпископа Кирила (Квашні) від 17 травня 1930 р. до владних органів, де зазначалося, що зі священників вимагали непосильні податки, які інколи перевищували в декілька разів їх прибутки, заставляли здавати гроші на ліквідацію безграмотності, внески для різних громадських організацій тощо. Завершує листа єпископ словами: «Хіба може людина, що отримує 600 крб. на рік, сплачувати 972 крб. чи 997 крб.?» [161, арк.242-243].

Абсолютно занепала культурницька та соціальна діяльність

духовенства. Священики, що перебували при парафіях, займалися винятково відправленням духовних треб (хрещення, поховання тощо), справляли служби на великі свята та вихідні дні.

Усе це значною мірою відбилося на житті кожної із конфесій Російської православної церкви. Так, протягом 1929-1930 рр. обновленська церква в Україні втратила більшу частину свого потенціалу, оскільки «взявши назад колись обіцянку про внутрішні реформи в церкві, вона загубила свій авторитет серед ліберальних церковників» [74, арк.3], – зазначали спеціалісти Вінницького ДПУ в 1929 р. В результаті у 1932 р. в СРСР у підпорядкуванні обновленської церкви залишилося близько 14-15% православних парафій [616, с.354]. З цього приводу духовенство запитувало себе: «Що ж далі робити? Захищати віру і прагнути єднання, а іншого виходу немає. Тепер поставлене питання: чи повинна існувати взагалі релігія або ж її слід знищити? Треба бути бездушним, щоб поділом через дріб'язки, встановлені людьми, сприяти знищенню справи Божої на землі» [667, арк.196].

Кардинально змінилася у 1930-х роках сутність українського обновленства. Воно позбавилося богослужбових нововведень, білого єпископату, не допускало другого шлюбу для духовенства, єпископи, що вступили в шлюб, а також вдівці і розведені священики, що обзавелися новими дружинами, позбавлялися сану. Через ці обставини багато віруючих в Україні перестали розуміти причину поділів між обновленською та тихонівською церквами.

Подібні тенденції спостерігалися на цей час і в обновленстві на загальносоюзному рівні. Так у травні 1932 р. на пленумі загальносоюзного Синоду Олександр Введенський доводив необхідність «дотримувати традиції» православ'я, говорив про достоїнства церковнослов'янської мови і т.п. У результаті Пленум прийняв рішення ввести всюди одноманітність у богослужіння, припинити використання у ньому російської мови, обмежити будь-яку «творчість» у церковному житті, підкоривши у даному

відношенні священників повністю на розсуд архієрея [620, с.43].

Однак із середини 1933 р. під тиском державних органів обновленці починають посилювати боротьбу з «тихонівцями». 7 серпня Синод наказав єпархіальним управлінням встановити спостерігати за чернецтвующим духовенством, насамперед староцерковної орієнтації, що «проводили протицерковну діяльність», і здійснювати суворий облік займаних ними парафій. А 19 вересня керівний орган обновленської церкви, який після смерті в травні 1930 р. митр. Веніаміна очолював митр. Тульський Віталій (Введенський), ухвалив: «...староцерковництво визначити як єретичний розкол і явне противлення завітам Христа Спасителя... попередити всіх віруючих, щоб вони, в ім'я порятунку своєї душі, уникали приймати святі таїнства у староцерковників і щоб уникали відвідувати староцерковні храми, тому що через спілкування з тими, хто відділився від православної церкви вони самі поривають духовне єднання з нею...». Цим указом усі посвячення, зроблені прихильниками Патріарха Тихона, після 10 травня 1922 р. – його відсторонення від влади, оголошувалися недійсними. Клірики, що переходили в обновленство, повинні були ухвалюватися через покаяння, а храми – через переосвячення. Таким чином, зазначає російський історик М. Шкаровський, примирення двох основних течій у православної церкві ставало майже неможливим [620, с.43].

Яскравим прикладом продовження гостроти міжконфесійної боротьби у 1930-х роках є антиобновленська діяльність Сімферопольського єпископа Порфирія (Гулевича), який з моменту призначення його на Кримську кафедру в жовтні 1931 р., відразу завзято виступив проти обновленців. У своїх проповідях він закликав віруючих до «викорінення обновленства, яке начебто насаджене радянською владою» [63, арк.90]. Пізніше єп. Порфирій відкрито з церковного вівтаря заявив: «Обновленці користуються прихильністю органів влади. Церковників-тихонівців переслідують, ці приниження та утиски необхідно витерпіти, щоб до кінця врятуватися» за що у 1936 р. єпископа було заарештовано і засуджено до 5

років висилки до Казахстану [615, с.238-239]. Про гострі, навіть ворожі взаємовідносини конфесій РПЦ відзначається і в доповідній записці Бердянського райпаркому «Про стан антирелігійної роботи по Бердянському району» [119, арк.42].

Вбивство у грудні 1934 р. члена Політбюро ЦК ВКП(б) С.М. Кірова було використано для нагнітання широкомасштабної кампанії репресій і терору. Вона торкнулася всіх верств населення, але особливо постраждали духовенство й віруючі. Гоніння на релігійні організації в 1935-38 рр. йшли по наростаючій. Були необхідні все нові жертви для обґрунтування нелюдської й авантюристичної концепції Сталіна про загострення класової боротьби в суспільстві по мірі будівництва соціалізму. І церкві приділялося місце тільки в таборі противників цього будівництва. Наприкінці 30-х років суспільна думка вже обробляли таким чином, щоб створити уявлення про підготовку в країні широкої змови духовенства, керованого закордонними центрами й спрямованого на повалення радянської влади. Для цього органами НКВС вибудовувалася версія, що подібні шпигунсько-диверсійні організації діють у багатьох областях СРСР. Фактично постало питання про саме існування православної церкви, релігії в країні.

20 грудня 1934 р. рішенням Св. Синоду православних церков у СРСР автокефальний статус Української синодальної церкви було скасовано, згодом розпущено і Всеукраїнський Синод. Відповідно 16 лютого 1935 р. голова українських обновленців митрополит Пимен (Пегов) був звільнений з посади голови Українського Синоду [473, с.175; 608, с.272], проти нього було порушено кримінальну справу й адміністративно вислано у березні 1935 р. за межі Харкова. Він оселився у невеличкому містечку Куп'янськ, де служив звичайним священиком до свого арешту наприкінці липня 1937 р. [409, с.7].

Таким чином на українських територіях обновленський розкол був практично зжитий уже до середини тридцятих років. Окрім того навесні

владі змусили ліквідувати Священний Синод. 5 травня (за О. Шишкіним [616, с.351] – 29 квітня) він видав свій останній указ №1719 «Про скасування колегіальної системи управління», згідно з яким уся верховна влада в Обновленській церкві тепер передавалася одній особі – Першоієрарху з титулом «Ваше Першосвятительство», яким став митр. Віталій (Введенський). Були ліквідовані також митрополитанські й єпархіальні управління, благочинницькі ради. Влада в митрополіях і єпархіях повністю переходила до правлячих архієреїв [63, арк.219-219зв.]. Саме після вищезазначеного «реформування» Обновленської церкви, на українських теренах вона стала мало чим відрізнятися від інших православних громад.

Протягом 1931 – початку 1936 рр. в Україні щорічно офіційно закривали 985, а реально, як зазначає українська дослідниця Т. Бобко, – 1627 храмів. На 1 квітня 1936 р. залишилося діючими лише 9% від кількості церков, що існували до революції: 1116 із 12380. Фактично із закриттям церкви припиняла свою роботу релігійна громада. Однак влада не змогла викоринити вікову релігійну традицію. На питання перепису 1937 р. про ставлення до релігії 70% опитаних відповіли, що вірять у Бога. Для цієї частини віруючих, що не побоялися задекларувати свою релігійність, і служили в 1930-х рр. так звані «попи-пересувки» [669, арк.57], що було характерно й для Обновленської церкви.

«Блукаючі» священники у домівках віруючих виконували релігійні обряди. Зокрема в 1937 р. у селі Натягайлівка Вознесенського району на Одещині священник Суворов в хаті вчительки Циганали організував церковний хор. У селі Христинівка Київської області в квартирі пенсіонерки Могильченко жив священник, який правив молебні та хрестив дітей. Окрім цього священника в районі мешкали ще кілька «блукаючих» священників. 7 березня 1936 р. на Ніжинщині у будинку бригадира колгоспу Олексія Опанасенка у говінні брали участь 20 віруючих. Моління, влаштовані безпарафіяльним духовенством на Чернігівщині,

Житомирщині, набули масового характеру. Незареєстровані священнослужителі були виявлені на Донбасі, Луганщині, Поділлі. Багато священників зняли сан, але продовжували таємно виконувати духовні обов'язки. Таким був, зокрема, священник Лебідь з Вінницької області. Колишнього священника прийняли до колгоспу. Проте він у себе в будинку задовольняв духовні потреби віруючих. Дяк Андрій Лопато відмовився від своєї колишньої діяльності після закриття церкви в селі Бутовка Городнянського району на Чернігівщині. Однак продовжував виконувати обов'язки дяка в селі під час похорону, панахиди [669, арк.57].

У 1937-38 рр. розвернулися масові арешти єпископату, духовенства й активних мирян. Поштовхом до цього була постанова НКВС УРСР від 5 жовтня 1937 р. в якій ставилося завдання: «...у найкоротший строк провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів» [Цит. за: 583, с.377]. Керівництво антирелігійною кампанією очолював особисто нарком внутрішніх справ М.І. Єжов.

Щодо духовенства спецслужби сфабрикували чимало карних справ, які були типізовані за принципом відповідності до найбільш вагомих тогочасних конфесій: «Антирадянська фашистська організація церковників (тихонівців)», «Антирадянська українська націоналістична організація» й «Антирадянська фашистська організація церковників – обновленців». Отже на певному етапі, зазначає українська дослідниця Г. Білан, скориставшись потенціалом обновленського руху з метою реалізації програми по знищенню релігії і церкви в СРСР і не одержавши очікуваного результату, радянська влада почала розглядати обновленську конфесію як непотрібну, навіть шкідливу інституцію. Санкціонувавши допустимість репресивних заходів, уряд відчув себе спроможним домогтися перемоги атеїзму без допомоги церковних розкольницьких угруповань. До того ж було необхідно позбутися обновленців, як надмірно обізнаних, таких, що володіли секретною інформацією, свідків

співробітництва більшовиків з церковним угрупованням. Тому, звинувачені у контрреволюційних злочинах і у зраді Батьківщини, обновленці (звісно, як і представники інших конфесій) були репресовані досить «обґрунтовано»: слідчі документи демонструють безперечну причетність кліриків до фашистських організацій [667, арк.197]. Були арештовані (розстріляні чи засуджені) практично всі обновленські архієреї, що діяли в Україні та Криму (див. Додаток А).

Треба зазначити, що всі архієреї, доля яких залишається невідомою, часто фігурують у карних справах обновленського єпископату, як затяті контрреволюціонери. Це свідчить про накопичення щодо них звинувачувального матеріалу і дає майже стовідсоткову впевненість у тому, що й вони зазнали подальших репресій й отже, на кінець 1938 р. в українських обновленських єпархіях не було жодного єпископа, а Обновленська церква повністю була дезорганізована та ледь жевріла. Щодо рядового духовенства, то репресії загнали у підпілля колишніх служителів церкви, яким вдалося залишитися на волі.

Можна констатувати, що з початком масованого наступу сталінської системи на православну церкву, у її жорна попадали усі без винятку конфесії, як лояльні до влади, так і опозиційні. Розвиток РПЦ протягом 1930-х років засвідчив, що головним завданням церковних інституцій на той час, було збереження своєї ієрархії та віруючих, банальне виживання у важких умовах становлення та розбудови радянської тоталітарної держави.

* * *

Вивчення передумов виникнення одного із найбільших відколів РПЦ 1920-30-х років дає підстави стверджувати, що на початку ХХ ст. під впливом демократичного руху та необхідності внутрішньоцерковних реформ поширилися ідеї «оновлення» церкви, які були співзвучні обновленським програмам 1920-х років. Це підтверджує безпідставність категоричних тверджень про виняткову роль більшовицької влади та

спецслужб у виникненні «радянського обновленства». Отже, твердження низки зарубіжних та вітчизняних дослідників про цілковиту штучність обновленської церкви є необґрунтованим і не підтверджується наявністю об'єктивних передумов для її виникнення. Обновленство 20-х років ХХ ст. постало цілком закономірно, співзвучно розвитку соціально-політичної ситуації в країні та ситуації у самій церкві.

Основними причинами виникнення обновленської церкви стала внутрішня інституційна криза в дореволюційному православ'ї; революційний злам суспільно-економічного ладу в країні і, як наслідок, зміна державно-церковних відносин, коли держава де-юре відмежувавшись від церкви, розпочала як офіційну, так і латентну фазу боротьби за побудову атеїстичного суспільства. В Україні ці причини доповнюються глибинним національним конфліктом, прагненням значної частини духовенства та мирян до побудови національної церкви на автокефальних началах. Натомість важливу роль відіграли політика більшовиків на розкол ідеологічного противника та діяльність органів ВУНК-ДПУ.

Результатом виникнення та становлення Обновленської церкви в Україні відбулася ліквідація в українських єпархіях вищого керівництва шляхом відсторонення від влади, ув'язненням чи висланням, і фактично, на волі та на чолі українських єпархій до початку 1923 року не залишалося жодного єпископа, який би не підтримував груп «ЖЦ». Але одночасно з цим більшість єпископів не лише юридично (за церковним правом) продовжували зберігати свої титули та місця служби, а, перебуваючи у засланні чи ув'язненні, продовжували керувати своїми церковними областями та парафіями через поставлених осіб шляхом листування та направлення відозв до пастви.

Авторитет єпископату був настільки високим, що звернення його на бік обновленства було одним із найважливіших завдань як з боку церковних структур, так і з боку органів ДПУ, тому що контроль над

єпископатом давав можливість проводити церковну політику в необхідному руслі, а також мати увесь спектр інформації про внутрішньоцерковне життя.

Ліквідація церковної опозиції у вигляді як єпископату, так і рядового духовенства, здебільшого не призводила до реалізації тієї мети, що ставилася, – створення продержавної і підконтрольної РПЦ, а навпаки, піднімало авторитет духовенства в очах віруючих, для яких засуджені виступали в якості «духовних мучеників за віру».

Органам ДПУ-НКВС так і не вдалося в загальному плані розгромити адміністративну структуру РПЦ, очолювану патріархом Тихоном, оскільки на місце ув'язнених та висланих керманічів висвячувалися молоді та енергійні духовники, що приєднувалися до активної боротьби з розколом. З іншого боку, арешти дали змогу завербувати частину тихонівського єпископату й у подальшому використовувати його у своїх інтересах.

Важливе місце у міжконфесійній боротьбі грали маси віруючих, які, всупереч багатолітнім традиціям, не пішли за багатьма своїми пастирями, а виступили проти обновленства та реформаційних тенденцій. Більшість віруючих вимагала не змінювати православне віровчення, не ламати догмати, всі церковні реформи проводити лише після рішень Собору, що свідчило про небажання більшості мирян майже ніяких догматичних і канонічних змін. Ігнорування вищим духовенством Обновленської церкви вимог широких мас привело до виникнення масового стихійного антиобновленського руху, який отримав назву «тихоновщина».

Результатом міжконфесійного протистояння стало падіння авторитету духовенства: миряни перестали звертатися до священників як до керівників громад; на духовенство в цілому стали дивитися, як не на духовних лідерів, а на звичайних професіоналів, що виконують треби; нерідкими стали випадки побиття духівництва.

Підсумовуючи причини неприйняття обновленських ідей у загальній народній масі можна констатувати, що широкі верстви віруючих більше

цікавила не політична складова обновленського руху (підтримка радянської влади та здобутків революції), а збереження традиційності в Церкві. Наприклад, введення нового стилю викликало більше незадоволення серед вірян, ніж вилучення церковних цінностей 1922 р. Це пояснюється тим, що парафіяни зберігали консервативність, насамперед в обрядовій складовій: піп зобов'язаний не голити бороду та не ходити у цивільному, свята потрібно проводити за старим звичаєм та стилем тощо, а питання світосприйняття священика чи його богословські пошуки їх турбували в останню чергу. Саме цим пояснюється значний успіх тихонівської агітації, яка носила не теологічний характер, а виступала у вигляді наклепницької, інколи безглуздої, пропаганди.

Протягом 1922-1928 рр. Обновленська церква в Україні ставила за мету здійснити низку заявлених реформ, що були направлені на модернізацію православного вчення, його обрядову та організаційну сторони. Враховуючи проголошені цінності демократичного устрою Церкви реалізацію зазначених завдань передбачалося здійснювати шляхом Соборних рішень, підготовка до яких проводилася через Передсоборні наради. Аналіз протоколів єпархіальних з'їздів показав, що на Собор покладалася безліч різноманітних побажань, гострі питання про програму, склад і порядок виборів тощо, які надійшли з багатьох регіонів країни. Основною вимогою, яка звучала в багатьох відгуках, була автокефалія УПЦ, що пов'язувалося з піднесенням церковно-національної самосвідомості. Крім того, на Собор покладалася надія про об'єднання православних, припинення міжконфесійної ворожнечі тощо.

Другий Всеукраїнський Помісний Собор 1925 р. остаточно відмовився від реформ, у результаті були відкинуті революційні зміни російського обновленства: потепління відносно чернецтва, відмова від шлюбного єпископату і повторного шлюбу духовенства, від введення нового календарного стилю до вирішення цього питання Вселенським Собором тощо. Це позбавило обновленський рух ідейного підґрунтя,

ускладнило його взаємовідносини із Російською обновленською церквою.

Не вдалося УПАСЦ досягти значних успіхів після Собору 1925 р. і в реалізації популярних рішень: автокефалія, соборноправність, українізація тощо. Офіційного визнання своєї автокефалії від Вселенського патріарха вона так ніколи й не отримала. Окрім того, прагнення вищого українського духовенства до категоричної автокефалії значно загостило взаємовідносини українського та російського Св. Синодів, яке виражалося, за твердженням останнього, у відході від ідеалів обновленства та рішень Всеросійських Соборів 1923 і 1925 рр., неузгодженні з ним принципових рішень як кадрового, так і ідейного характеру, що викликало таку глибину розриву, яка призвела до зняття митр. Пименом (Пєговим) у різкій формі з себе звання члена пленуму Всерос. Синоду. Таким чином, автокефалія деякою мірою, мала деструктивний характер у плані улагодження взаємовідносин помісних церков.

Незважаючи на всі намагання Св. Синоду УПАСЦ не було досягнуто істотних успіхів і в справі українізації. Ще гірше йшла справа з дисципліною духовенства, рівень якої був досить низьким. У другій половині посилювався авторитаризм голови Всеукраїнського Св. Синоду митрополита Пимена, що свідчило про поступову відмову від соборноправності та повернення до дореволюційних способів керівництва церквою. Отже, ми бачимо, що значна частина прогресивних заявок обновленців мала декларативний характер і не була реалізована повною мірою. Відсутність дисципліни як серед вищого, так і нижчого духовенства засвідчило невміння Синоду втримати керівництво і відсутність його авторитету. Але Українська синодальна церква зробила значний крок у бік очищення з себе негативних слідів, що залишилися від діяльності обновленців та групи «Жива церква» у 1922-1923 рр., показуючи прихильність до традицій і церковної практики на фоні урахування українських національних реалій.

Після Собору 1928 р., коли, здавалося, пік обновленства вже пройшов,

активність мирян утримувалася на досить високому рівні. Вона свідчила про бажаність, необхідність та проблемність реформ православної церкви, але готовність широкого загалу брати посильну участь у їх реалізації була досить сумнівною. У той же час перелом у церковно-державних відносинах звів нанівець усі досягнення соборноправного устрою Української синодальної церкви. У 1929 р. радянська влада перейшла у фазу войовничих відносин із усіма конфесіями країни. Отже, втілити в життя постанови Всеукраїнських Соборів УПАСЦ так і не вдалося, а її життя перетворилося на боротьбу за самовиживання.

Протягом 1929-1930 рр. обновленська церква в Україні втратила більшу частину свого потенціалу, оскільки «взявши назад колись обіцянку про внутрішні реформи в церкві, вона загубила свій авторитет серед ліберальних церковників». В результаті у 1932 р. в СРСР у підпорядкуванні обновленської церкви залишилося близько 14-15% православних парафій.

Кардинально змінилася у 1930-х роках сутність українського обновленства. Воно позбавилося богослужбових нововведень, білого єпископату, не допускало другого шлюбу для духовенства, єпископи, що вступили в шлюб, а також вдівці і розведені священики, що обзавелися новими дружинами, позбавлялися сану. Через ці обставини багато віруючих в Україні перестали розуміти причину поділів між обновленською та тихонівською церквами.

У результаті деструктивної політики радянської влади, коли гоніння на релігійні організації в 1935-38 рр. йшли по наростаючій, УПАСЦ була позбавлена автокефалії, духовенства та парафій. Таким чином на українських територіях обновленський розкол був практично зжитий уже до середини тридцятих років. На кінець 1938 р. в українських обновленських єпархіях не було жодного єпископа, а Обновленська церква повністю була дезорганізована та ледь жевріла.

РОЗДІЛ 3
ДІЯЛЬНІСТЬ «БРАТСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ ПАРАФІЙ
УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ»
(1923-1925 рр.). ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРАКТИКА «СОБОРНО-
ЄПИСКОПСЬКОЇ ЦЕРКВИ» (1925-1939 рр.)

3.1. Поширення ідеї «канонічної» автокефалії в середовищі
духовенства РПЦ (1922-1924 рр.)

Остаточне встановлення радянської влади в Україні на перших порах сприяло розвитку церков, опозиційно налаштованих до РПЦ. Більше того, згідно з новими законами віруючі мали право створювати громади без санкції церковної ієрархії, лише зареєструвавши свій статут в органах місцевої влади. Це було дуже вигідно для прихильників української автокефалії, які своєї ієрархії не мали.

Відновлює свою роботу і ВПЦР, при сприянні влади, відкриваються нові парафії. У той же час ВПЦР шукала шляхи співпраці з єпископами РПЦ, проте не зустріла з їхнього боку порозуміння. Єдиним, хто відкрито згодився на співпрацю з поборниками УАПЦ став полтавський архієпископ Парфеній (Левицький), що взяв їх під свій догляд, і українські парафії почали поминати його ім'я під час богослужіння [519, с.77]. Але невдовзі, під загрозою відлучення від церкви, архп. Парфеній змушений був відмовитися від співпраці з ВПЦР.

Після невдалих спроб знайти єпископів, що б погодилися висвятити прихильників української автокефалії, або ж самі схилилися до останньої, 14 жовтня 1921 р. ВПЦР скликала Всеукраїнський Православний Церковний Собор. На ньому підтверджено постанову ВПЦР від 5 травня 1920 р. і, як виняток, обрано та висвячено пресвітерським чином (через

рукопокладення священників та мирян) на першоієрарха Української Автокефальної Православної церкви (УАПЦ) Василя Липківського та на архієпископа Київщини Нестора Шараївського. Нововисвячені на цьому Соборі (з 25 по 30 жовтня) уже традиційним шляхом висвятили ще чотирьох єпископів. Новоутворена православна конфесія **повністю відмежувалася від РПЦ**, оголосивши себе продовжувачами традицій Київської митрополії до її насильницького приєднання до Московської Патріархії у 1686 р.

У той же час не всі прихильники української автокефалії підтримали такий спосіб висвячення єпископату і залишили Собор ще до його завершення. Серед них був і активний поборник незалежності національної церкви священник Подільської єпархії Павло Ферапонтович Погорілко (1869 – після 1927). До автокефального руху він приєднався ще за часів національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Будучи священником у с. Жолоби на Вінниччині, П. Погорілко запровадив церковну службу «з фонетикою» (старослов'янською мовою з українською вимовою) і читанням Євангелія українською мовою. За це у листопаді 1919 р. був позбавлений відправляти службу божу подільським архієпископом Пименом (Пеговим). Після повідомлення, що єпископ Парфеній бере українські парафії під свою опіку, він почав здійснювати власні українські відправи, які приваблювали у с. Жолоби багато селян із навколишніх сіл [673, арк.128]. Сучасники його характеризували як священника із глибоким національним самоусвідомленням, людину «високоідейну» і «щирого українця», який залишив про себе гарні спомини [465, с.166-167].

Підтримуючи українізацію церкви, П. Погорілко дотримувався старих традиційних засад висвячення єпископів. Він голосував проти всесоборної висвяти єпископів на Соборі у жовтні 1921 р., назвавши цю подію «неканонічним актом самохіротонії» [472, с.261], оскільки «самосвятне начало не є начало православної церкви, а тому ті, що свідомо приймають

його, не можуть рахуватися православними в розумінні вселенської єдності» [89, арк.89], але бажання стати єпископом у нього не було втрачено і він йде на згоду із архієпископом Подільським Пименом (Пеговим), який рекомендує його митрополиту Михаїлу (Єрмакову) для висвячення на Соборі Єпископів України у вересні 1922 р. на єпископа Кам'янецького (на місце Адріана (Анцино-Чекунського), який по своїй старості досить довго просився на покій). Але хіротонія не була здійснена, бо, як стверджував пізніше патріарший місцеблюститель митрополит Крутицький Петро (Полянський), проти цього виступило духовенство та миряни Подільської єпархії [77, арк.5].

Цим наполегливим прагненням до єпископства вирішило скористатися Подільське ДПУ, яке шукало претендентів на єпископів обновленської церкви. За допомогою спецслужб П. Погорілко поїхав до Москви, де 28 січня 1923 р. прийняв хіротонію від митрополита Антоніна (Грановського), архієпископа Іоанна та єпископа Олександра. При своєму посвяченні в єпископи у Москві П. Погорілко виголосив традиційну декларативну промову українською мовою. Тією ж мовою відповідав йому голова ВЦУ митрополит Антонін. Хіротонія та літургія в Заїконоспаському монастирі теж була здійснена українською [673, арк.130; 85, арк.4зв.].

З поверненням до України, 10 лютого 1923 р. архієпископом Пименом (Пеговим) Павла Погорілка призначено на єпископа Кам'янецького, вікарія Подільської єпархії [85, арк.4зв.]. 13-16 лютого 1923 р. він бере активну участь у Першому Всеукраїнському Церковно-обновленському з'їзді, де фігурує як єпископ Ольгопольський, вікарій Подільської єпархії [3, арк.224зв.].

Позитивне ставлення до обновленського руху та групи «ЖЦ» все ж не втримало єп. Павла в її обіймах, бо, за його словами, «необережне захоплення революційними способами боротьби з єпископатом протилежної течії скомпрометувало її в очах віруючої людності. А крім

того під захисний колір «ЖЦ» увійшло багато з тих, що з початку провокували її. Щоб відвести підозріння в живізмі, вони потім урочисто, відмовилися від обновленських пактів, статуту і навіть від назви «Живої церкви», але це не реабілітує в очах народу ні їх течій, ні їх» [89, арк.86], і він, відколовшись від ВУВЦУ, у березні 1923 р. утворює на Поділлі групу «БОПУПАЦ» (Братське об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви) [718].

Свою групу єпископ Павло позиціонував як таку, що «веде ту середню лінію, яка від кожної течії відрізує те, що прийнятне з канонічного боку, і з боку культурних вимог історичного моменту відродження українського народу та нової соціальної будови його трудового життя. Братське об'єднання не складає нової релігійної групировки, ворожої другим, бо воно спирається на канонічним ґрунті постанов Собору [Єпископів Усієї України 2-4 вересня 19]22 року...

До своїх вольних чи невольних, свідомих та несвідомих противників воно ставиться по принципу ідейної боротьби власним прикладом, моральним впливом, словом і наукою во ім'я єдиної істини з пошаною і любов'ю одного до одного» [89, арк.88]. При цьому БОПУПАЦ «остаточно відмежовується: 1) від «тихонівщини» зо всією її ідеологією, від якої зрікся і сам Тихон – патріарх, 2) від самосвятного начала священства, як цілком протилежного православному началу преемства і відпусних йому наслідків від вузького націоналізму, від розриву вселенської єдності і від всяких аморальних засобів боротьби в церкві, 3) від порушення начала преемства церковної влади, що веде до церковної дезорганізації і падіння дисципліни. А виникше порушення повинно бути виправлено доброю волею порушивших, або канонічно зібраним Всеукраїнським Собором, який може бути скликаний тоді, коли фактично зорганізуються всі частини розбитої тепер української церкви, на якому вони повинні зійтись» [89, арк.89].

Отже, ідеологічно БОПУПАЦ відмежувалося від усіх існуючих

угруповань, але вело своє начало саме від постанов Собору єпископів Українського екзархату РПЦ, що відбувався у Києві 2-4 вересня 1922 р. й, отже, являє собою розкол не УАПЦ, а РПЦ, об'єднавши навколо себе тих священників та мирян, які бажали української автокефалії на канонічних началах та в межах компетенції вселенського православ'я. На думку дослідниці О. Галамай, «організація Об'єднання цілком вписувалась у взятий владою курс, спрямований на поглиблення розколу та одночасне послаблення на Поділлі як РПЦ, так і УАПЦ» [673, арк.131].

Радянські органи влади характеризували БОПУПАЦ, відзначаючи її вплив на Поділлі, як фракційну групу Живої церкви, що здійснює богослужіння українською мовою. Повага, якою користувався на Поділлі єпископ Павло (Погорілко), і можливість для священників виконувати службу українською мовою, бути автокефальними, не порушуючи канонів, привабила до БОПУПАЦ багато парафій. На початковому етапі свого існування в середині 1923 р. у Подільській губернії нараховувалось від 70 до 83 «погорілковських» парафій. Місцеві органи влади вказували, що об'єднання поширюється за рахунок парафій РПЦ та УАПЦ [67, арк.168; 76, арк.6-7; 95, арк.19; 146, арк.96-96зв.; 673, арк.131].

У жовтні 1923 р. в с. Косиківка Вінницької округи відбувся окружний з'їзд БОПУПАЦ, перед яким стояло завдання «створення міцної організації і вибори правління». У результаті на з'їзді, який «пройшов без шуму та крику», був прийнятий статут й обрано окружне та єпархіальне управління. Основними завданнями, що були поставлені перед угрупованням, як зазначали працівники ДПУ, були: 1) якомога більше насадити своїх прихильників у сільських парафіях і, діючи на селянську масу, виганяти прихильників старої церкви, і 2) створення міцного центру в м. Вінниці, для чого намічена парафія у м. Хутори біля окружного центру і, захопивши Вінницький Казанський собор, покласти початок організації в губернському масштабі [67, арк.167-168; 465, с.169].

Відомий дослідник подільської проблематики А. Зінченко вдало

зазначає, що похвалання чиновників ДПУ тим, що «успіх Погорілка є очевидним», були явно передчасними, хоча колоритна постать єпископа Павла могла викликати симпатії у селян; до нього могла прихилитися якась частина екзархів під гаслами міжцерковного «об'єднання» і тих автокефалістів, котрі, як і Павло (Погорілко), надавали особливого значення канонічній висвяті єпископату. Так, наприклад, після приїзду єпископа до Муровано-Куриловецького району, майже всі священники з 15 парафій приєдналися до БОПУПАЦ [465, с.169-170].

Однак перші успіхи БОПУПАЦ тривали недовго і в 1924 р. розподіл зареєстрованих громад у Подільській губернії виглядав наступним чином:

Таблиця 3.1.1.

Релігійні громади БОПУПАЦ на території Подільської губернії у 1924 р. (по округам) [11, арк.29-34; 83, арк.155, 157; 87, арк.1-2, 5, 98, 183, 269; 71, арк.59; 295, арк.461]

Назва Округи	січень	квітень	серпень	вересень	грудень
Вінницька	17	24	24	16	26
Кам'янець-Подільська	-	-	-	2	11
Проскурівська	3	3	3	-	7
Могилів-Подільська	-	-	-	2	-
Тульчинська (Брацлавська)	3	-	-	-	5
Гайсинська	-	2	-	4	-
Всього по губернії	23	29	27	24	49

Як ми бачимо, кількість парафій цього церковного угруповання не залишалася сталою. Це пояснюється декількома причинами: посиленням/послабленням позицій конфесії у регіоні; проведенням перереєстрації релігійних громад протягом 1924 р. й остаточне визначення їх орієнтації; удосконалення статистичного обліку адміністративних органів НКВС. Практично всі парафії знаходилися у сільській місцевості [86, арк.141], що свідчить про популярність ідей єп. Павла серед сільського духовенства та віруючого селянства.

Більшість українських дослідників (А. Зінченко, О. Галамай та низка

інших) твердять, що радянська влада цілеспрямована сприяла діяльності П. Погорілка, направляючи його енергію насамперед проти УАПЦ. Натомість, ми вважаємо, що у плані ставлення радвлади до цієї конфесії можна виділити два періоди: 1923 – червень 1924 р., червень 1924 – червень 1925 р. На першому етапі основним мотивом для підтримки БОПУПАЦ органами спецслужб була надія на повернення єп. Павла до обновленців, авторитет якого значно б посилив позиції останніх у регіоні. Підтвердженням цього є підготовка до проведення з'їзду «Братства» 1924 р., на якому планувалося змусити братчиків прийняти обновленську платформу. Так у звіті ДПУ за березень 1924 р. вказувалося: «Наш план по відношенню до автокефалії БОПУПАЦ продовжується. Єпископ Погорілко свою, хоча й пасивну, схильність до Синоду (обновленців. – *О.Т.*) підтримує. Губернський з'їзд БОПУПАЦ відбудеться на початку травня... Готуються кадри працівників для проведення на даному з'їзді принципів Синоду» [71, арк.15]. Для реалізації цих планів 26 березня усім окружним ліквідомам, відділам ДПУ та НКВС було розіслано обіжник в якому зазначалося, що «Губз'їзд БОПУПАЦ... мається на меті використати, як підготовку для планового Всеукраїнського Православного Собору, який скликається в Харкові Священним Синодом під проводом митрополита Пимена, а тому належить вжити заходів, щоби на місцях не було роблено ніяких зайвих перешкод у спокійному виборі делегатів... З огляду на велику вагу цієї організаційної роботи належить видати негайно відповідні вказівки – всім РВК стежити пильно за ходом виборів, причому по можливості вжити заходів, щоби обрані на губз'їзд «БОПУПАЦ» делегати, **були рішучими прихильниками синодальної лінії** (виділення наше. – *О.Т.*)» [89, арк.21].

Проте надії чекістів на єпископа Павла не справдилися, оскільки «фізіономія єпископа Погорілка щодо Синодальної церкви... яскраво виявлена і виражається в тому, що він далеко не згоден з принципами синодальної течії, про що поширює відозви..., натравлюючи духовенство

проти синодальної течії». Відповідно ними було зроблено висновок, що на даному з'їзді може відбутися новий розкол, оскільки єп. Павло залишиться на своїй ідеологічній платформі, але частина парафій від нього відійде до Синодальної церкви. При цьому становище БОПУПАЦ ними оцінювалося як «невизначене» і тому дати конкретні думки про подальший розвиток подій «не було можливості» [71, арк.51-52].

На з'їзд, що проходив 19-20 червня 1924 р. в с. Малі Хутори, під Вінницею, протягом його роботи прибуло 104 делегати, серед них: 1 єпископ, 52 священники, 2 диякони, 4 дяки, 45 мирян. Точну кількість парафій об'єднання та делегатів від районних і окружних об'єднань мандатна комісія не могла встановити. Однак, зверталася увага на те, що більшість складала представники тихонівців [4, арк.156; 87, арк.141].

Залучення до лав БОПУПАЦ, як відзначає О. Галамай у своєму дисертаційному дослідженні, відбувалося і за рахунок спекуляції у назві слова «об'єднання». З усіх промов було видно, що розлад в православній церкві для неї, а, головне, для священників дуже шкідливий. Протоієрей Гулевич зазначив, що звістка про об'єднання подібна до «пасхального дзвону на селі». Священик Беневський вказував, що церковна розруха лягла важкою думкою у голови віруючих. Священик Прокопович зауважив, що віруючі, відправляючи його на з'їзд, доручили пильно придивитись до БОПУПАЦ: «Коли це справді об'єднання, то вони будуть задоволені, коли угруповання, то це їм нецікаво». Духівництво РПЦ вороже ставилося до представників БОПУПАЦ, оскільки не погоджувалось з положеннями про одружений єпископат та право священників на другий шлюб [673, арк.133]. Тому дискусії, які велись на з'їзді, зводились майже виключно до того, чи «священники мають право женитись по кілька разів та чи єпископи мають бути монахи чи ні». Більшість делегатів висловлювалась за те, щоб все залишалось по-старому і православна церква в Україні не повинна поривати зв'язку з патріархом Тихоном [4, арк.156]. Крім того, єп. Павло постійно намагався довести про

свій повний відхід від «Живої церкви» і з'їзд зайшов у глухий кут. Це призвело до того, що частина організаторів звернулася до представника влади із заявою про незаконність з'їзду на ґрунті того, що більшість учасників не були членами об'єднання і з'їзд насправді представляв лише 40 парафій БОПУПАЦ. У результаті 20 червня 1924 р. представником влади з'їзд був закритий, так і не реалізувавши своєї мети [673, арк.133-134].

Незважаючи на провал «чекістського» розвитку подій на з'їзді, все ж радвілада вирішила продовжити підтримку БОПУПАЦ і таємною інструкцією від 23 червня 1924 р. зазначалося, що «Центр пропонує підтримувати БОПУПАЦ там, де вже поширилася УАПЦ, оскільки це два ворожі табори, які один одного завзято поборюють» [89, арк.83]. В даній інструкції необхідно відзначити той момент, що саме «Центр» вказав на подальшу підтримку подільського угруповання, ймовірно, маючи вже певні плани у розкольницькій політиці РПЦ і прагнучи використати в них харизматичну фігуру єпископа Павла (Погорілка).

Серед інших прихильників канонічної автокефалії української православної церкви був представник полтавського духовенства протоієрей Феофіл Іванович Булдовський (1865-1944). Він, як і Погорілка, ще з 1917 року активно виступав за українізацію церкви та переклад богослужіння українською мовою, проголосивши на Полтавському з'їзді духовенства та мирян 3-6 травня 1917 р. доповідь «Про українізацію церкви», що вийшла навіть окремою брошурою (Лубни, 1917). Будучи присутнім на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі 1921 р., засумнівався у канонічності рукопокладення у єпископа «першохристиянським способом», тому подальшої участі у діяльності УАПЦ не приймав і залишився у складі РПЦ. У той же час власних ідей Ф. Булдовський не залишив і з багатьма полтавськими пастирями продовжував захищати головні принципи автокефалії, українізації та соборноправності. Канадський вчений Б. Боцюрків вказав, що ці ідеї

знаходили відгук серед українського духовенства та мирян патріаршої церкви, що засвідчила київська нарада (Собор) єпископів 1922 року, на якій прийнято рішення підтримати вищезазначені головні принципи оновлення церковного життя, але відмежувавшись від групи «Жива церква» [708, р.385].

На нараді від Полтавської єпархії були присутніми священники Микола Лук'янов та Максимович, які після повернення, на Полтавській єпархіальній раді 24 вересня доповіли зміст реформ, проголошених Собором єпископів України 2-4 вересня 1922 р. [196, арк.40]. Наступного дня тимчасово керуючий Полтавською єпархією єпископ Григорій (Лісовський), Феofil Булдовський та близько 25 священників Полтавщини проголосили «Декларацію» про лояльність до радянської влади, прийняли статут групи «Прогресивного духовенства на Полтавщині» та ухвалили склад тимчасового комітету групи, ставши на шлях оновлення церковного життя. До складу комітету було обрано протоієреїв Феофила Булдовського та Леоніда Костецького, священника Миколу Лук'янова і мирянина Григорія Каменецького [204, арк.2, 4-7].

Окремо слід зупинитися на основній ідеологічній платформі групи, яка її відокремлює від оновленської всеросійської групи «Жива церква» та несе в собі основні пункти ідеологічної платформи Київського Собору єпископів: **соборноправність** – «участь у всіх органах церковно-розпорядчого управління разом з єпископами – кліру та мирян», **автокефалія** – «автокефалія помісної Української церкви... [яка] повинна бути авторизована помісним Всеукраїнським Собором»; **українізація** – «надання місцевому національному елементу в Українській автокефальній церкві належного йому становища, з повною повагою прав інших національностей». Окрім того нарівні із чернечим єпископатом вводився білий, але неодружений (!), зберігалися монастирі та чернецтво тощо [204, арк.5]. Отже, статут яскраво показує відмежування від революційних підходів загальноросійського оновлення в особі групи «Жива церква»,

але в той же час бажання оновлення церковного життя у руслі вимог тогочасних реалій.

Група відразу ж опинилася під увагою та контролем Полтавського губвідділу ДПУ, яке проводило свою роботу через завербованих агентів, серед яких провідну роль грали М. Лук'янов, священник с. Нижні Млини Полтавського повіту та Іван Морашко, священник с. Нижній Булатець Лубенської волості. Щодо Ф. Булдовського спецслужби вирішили грати на особистих якостях його характеру і, насамперед, честолюбстві, бо за характеристикою чекістів, це «енергійний, честолюбний, авторитетний серед духовенства та мирян, хороший оратор-лектор, ...фактичний керівник [епархіальної] наради» [196, арк.116], а за свідченням патріарха Тихона – «крайній «українофіл», а по натурі – «гайдамака», який, отримавши місце голови епархіального управління, не допускав на священицькі місця росіян, а лише призначав українців [601, с.251]. Отже, авторитет, харизма та ідейні переконання стали тим ґрунтом, на якому розпочалася розіграватися сепаратистська карта на Полтавщині.

14 січня 1923 р. у Полтавському кафедральному соборі відбулася хіротонія Феофіла Булдовського в єпископа Лубенського, Миргородського і Лохвицького, вікарія Полтавської єпархії. Відразу після посвячення 15 січня відбулися збори єпископів Полтавської та Київської єпархій, де були присутніми єпископи: Полтавський Григорій, Лубенський Феофіл, Чигиринський і Черкаський Ніколай (Браїловський), Переяславський і Пирятинський Петро (Кіреєв), Кобеляцький і Кременчуцький Ніколай (Пірський). Основним питанням, яке необхідно було вирішити, – лінія поведінки щодо групи «Жива церква», за умов відсутності Екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова). Єпископи одностайно вирішили не приєднуватися до «ЖЦ», бо вона «занадто революційна, неканонічна і несвоєчасна» [198, арк.9-10].

Подібне рішення підштовхнуло сили оновленців до рішучої боротьби, яку каталізувало ДПУ. У результаті єпископ Кобеляцький

Ніколай перейшов до обновленців, єпископ Григорій опинився під слідством, а Переяславська кафедра залишилися без керманіча у зв'язку із смертю єп. Петра. Внаслідок цього єпископ Григорій актом від 1 березня 1923 р. дав єпископу Феофілу право на керування єпархією у випадку свого звільнення і 13 травня 1923 року єпископ Феофіл став управляючим Полтавською єпархією [198, арк.24, 80; 588, с.61].

Складна ситуація, що склалася в Українському Екзархаті і, зокрема на Полтавщині в середині 1923 р., спонукала Феофіла і Григорія до збереження канонічного устрою РПЦ в Україні, шляхом створення церковного центру у Полтаві, або Лубнах. Для цього вони висвятили архімандрита Сергія (Лабунцева) на єпископа Золотоніського, з приводу чого ДПУ повідомляло: «проводирі духовенства намагаються створити власне ВУВЦУ на Полтавщині, для чого вони посвятили Сергія (Лабунцева), і коли вони зберуться у єпископа, то Григорія буде оголошено автокефальним митрополитом України» [198, арк.120зв.].

Восени 1923 р. єп. Григорій розпочав активну підготовку до єпархіального з'їзду, який повинен був стати початком скликання «канонічного Всеукраїнського Собору» [199, арк.123зв.-124]. Звільнення 27 червня 1923 р. з-під варті патріарха Тихона внесло корективи у реалізацію їх планів. З поверненням патріарха до влади, для утворення всеукраїнського центру РПЦ і проведення помісного Собору для втілення постанов необхідно було його благословення. Тому 11 листопада 1923 р. єп. Феофіл та члени його канцелярії направили патріарху листа, у якому висловили своє прохання благословити «на організацію [на Полтавщині] центру Української православної автокефальної церкви, що перебуває у тісному єднанні із усією Вселенською церквою, а особливо, з рідною нам церквою Російською» [472, с.34-35]. Головними аргументами цього були: перетворення в життя постанов Київського Собору єпископів 1922 р., які втілюються в гаслах: «православ'я», «автокефалія», «українізація» і «соборноправність»; необхідність об'єднання для боротьби із

«самосвятами» та «Живою церквою».

Ознайомившись із листом, патріарх Тихон направив його до єпископа Григорія (Лісовського) на відзив. Останній підтримав основну суть прохання єп. Феофіла й у своїй відповіді просив патріарха благословити організацію центру в Полтаві із назвою «Вища церковна рада єпископів Православної Автокефальної Української церкви на Полтавщині», яка б діяла на началах соборноправності [472, с.37-38].

Незважаючи на загальну підтримку з боку єп. Григорія, 1 лютого 1924 р. патріарх видав постанову, в якій різко засудив будь-які спроби оголосити автокефалію РПЦ в Україні та порадив звертатися з усіх питань внутріцерковного життя до архієпископа Катеринославського Іоанікія (Соколовського), який тимчасово керував Харківською єпархією. Крім того, п. Тихон застерігав, що «без благословення Святішого патріарха і Священного при ньому Синоду, навіть і з одних лише православних єпископів не може бути [Українського] Собору (законного і правомочного)» і «не благословляється... вводити у церковне життя України постанов і побажань Собору православних єпископів України, що відбувся у серпні 1922 р.» [472, с.39-40]. Таким чином, патріарх не тільки перекреслив усі сподівання національно орієнтованого духовенства, а й підтвердив курс на відновлення централізму та авторитарності в РПЦ. Фактично намагаючись утримати українські єпархії та віруючих у своїй компетенції, п. Тихон певним чином спровокував виникнення нового розламу в РПЦ, який ідейно продовжив би стояти на рішеннях Собору єпископів 1922 р.

Передбачаючи ймовірне загальне невдоволення своєю різкою відмовою і можливість нового розколу, патріарх пом'якшує ставлення до ключових питань української церкви. Про це свідчить грамота від 7 квітня (25 березня) 1924 р., надана ним архієпископу Іоанікію, де останньому доручалося «можливо ретельніше підтримувати інтереси українського віруючого населення, оберігаючи національні почуття його і не

розв'язуючи наперед, за обставинами часу, питання про внутрішнє управління Української церкви та її ставлення до церкви Великоруської, всемірно турбуючись з архіпастирями, пастирями і віруючою паствою України про найшвидше скликання Всеукраїнського Православного Собору як єдиного правомочного органу при вирішенні існуючих в житті церкви питань». Окрім того, патріарх Тихон благословляв створення Українського Собору православних єпископів для вирішення поточних питань [263, арк.29].

У вересні 1924 р. до патріарха Тихона, за наказом архієпископа Григорія (Лісовського), відправився єпископ Феофіл з делегацією у складі протоієреїв Тарасевича і Базилевича (Базилевського). Основним питанням, яке необхідно було вирішити у Москві, це ставлення Тихона до автокефалії Української церкви. У своїй відповіді патріарх висловився, що він принципово не має нічого проти автокефалії УПЦ, але винятково канонічним шляхом, тобто на Всеросійському Соборі [324, с.7; 601, с.314].

Результати відвідування яскраво подає, за спогадами сучасників та зі слів самого єп. Феофіла, митрополит Феодосій (Процюк): «коли він [Булдовський] особливо завзято доводив патріарху необхідність автокефалії... Тихон... взяв Феофіла за бороду і, потягнувши до себе, сказав: «Та ти – гайдамака!» і делегація повернулася до Полтави ні з чим [601, с.316].

Полтавський єпископ Григорій (Лісовський) беззаперечно підкорився рішенню патріарха, але його вікарії Феофіл (Булдовський) і Сергій (Лабунцев) не залишили своєї ідеї і почали її втілювати в життя, але з іншим режисером – Держполітуправлінням, яке не забарилось скористатися внутрішніми негараздами у «тихонівському таборі».

3.2. Виникнення та розвиток «Соборно-єпископської церкви» у 1925-1939 рр. та її взаємовідносини з іншими конфесіями РПЦ

Однією з найважливіших задач в антирелігійній роботі вище партійне керівництво ставило завдання подальшого підриву «тихонівської» течії РПЦ шляхом подрібнення та загострення міжконфесійної боротьби. Вперше ця ідея пролунала на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 23 листопада 1923 р., коли, заслухавши доповідь працівника ДПУ Логінова «Про церковну політику», було прийнято: «Провести роботу по відколу «лівих» елементів серед тихонівців» [26, арк.12].

Для реалізації даного рішення, після уважного вивчення внутрішньоцерковної ситуації, на засіданні Всеукраїнської антирелігійної комісії від 14 серпня 1924 р. ДПУ висунуло пропозицію: «1. З метою більш глибокого розкладу тихонівщини, [пропонуємо] створення у середовищі її угруповання, що орієнтується на Вселенського патріарха, який веде лінію до визнання Синоду; 2) Для більшої авторитетності згадуваного угруповання і з метою нанесення найбільшого удару тихонівщині, бажано використати призначеного патріархом Тихоном в Україну в якості заступника Екзарха архієпископа Іоанікія [(Соколовського)]», що було повністю підтримано [41, арк.23; 111, арк.57; 288, арк.17].

Бахмутський єпископ Іоанікій (Соколовський) був досить неординарною особою: з одного боку, він вирізнявся ораторським талантом та любов'ю до нього парафіян, отримав повагу серед тихонівців за боротьбу з обновленцями, а з іншого, був слабкою натурою, яка «прославилася непристойним способом життя... У повсякденному житті був далеко не суровий в етичному відношенні, маючи зв'язки з жінками, які не приховував, чи не вмів приховувати» [601, с.281]. Його слабкість проявилася ще у 1922 р., коли саме він доніс на архієпископа Агапіта (Вишневського), звинувачуючи його у приховуванні церковних цінностей. У результаті після смерті архп. Агапіта в ув'язненні (січень 1923), багато віруючих звинуватили в цьому Іоанікія [112, арк.132]. Тому не є дивним,

що саме цю фігуру органами ДПУ було обрано провідною в черговому розколі РПЦ.

У грудні 1924 р. усі губернські відділи ДПУ отримали циркуляр секретно-оперативної частини ДПУ УСРР де, зокрема, зазначалося, що необхідно «організувати із середовища тихонівців угруповання, яке буде домагатися від патріарха Тихона повної автокефалії Української православної церкви (тихонівської...)» [43, арк.24-24зв.].

Цьому було й об'єктивне підґрунтя, бо, як відзначало ДПУ, доповідаючи про релігійне становище в Україні середини 1924 року, «в деяких єпархіях України, наприклад у Полтаві, Києві, помічаються тенденції відколотися від патріарха Тихона й організувати свій самостійний церковний центр в Україні» [288, арк.20], а «тихонівські єпископи Полтавщини готують організацію Всеукраїнського Синоду, для скликання Собору й утвердження автокефалії» [42, арк.30зв.]. Подібні тенденції спостерігалися і серед тихонівців Чернігівщини [44, арк.170].

Практичне виконання цього плану рекомендувалося розпочати з вербовки серед тихонівців авторитетних священників, один з яких повинен був підняти дане питання серед іншого духовенства. Усі результати роботи необхідно було висвітлювати у місячних доповідях ДПУ під рубрикою «тихонівська автокефалія» [43, арк.24зв.-25].

Відразу після цього зазначеного вище архп. Іоанікія було заарештовано в Катеринославі і відбулася його обробка для подальшого вербування. В результаті він відмовився від зв'язку з патріархом і дав розпорядження, як керуючий єпархією, не згадувати його ім'я під час богослужінь [113, арк.40]. Хоча це і внесло конфлікт у взаємовідносини єпископату Катеринославської єпархії, але величезного авторитету Іоанікія не порушило. Так, під час служби архієпископа 6 лютого 1925 р. в м. Артемівськ Донецької губернії на ній «була присутня маса віруючих, серед котрих, у зв'язку з тісністю, справа доходила до давки. Під час проповіді Іоанікія, церква оглашалася плачем та риданнями, що доходили

до істерії, одночасно з цим збиралися підписи серед прихожан для колективного прохання про переведення Іоанікія на службу в місто Артемівськ» [124, арк.60], а в Луганську, де архієпископ був декілька днів березня, поява «колишнього страждальця за віру розбурхала віруючі маси» [124, арк.207].

Все це свідчило про неабиякий авторитет колишнього виконувача обов'язків Екзарха України. Саме це, на наш погляд і підштовхнуло АРК при ЦК КП(б)У на своєму засіданні 1 березня 1925 р. прийняти рішення про вербування Іоанікія для нового розколу, в обмін на повне помилування за його попередні контрреволюційні вчинки [44, арк.56зв.], що й було зроблено.

Паралельно до відмежування від патріарха почали підштовхувати єп. Феофіла (Булдовського) і 25 грудня 1924 р. він зробив рішучий крок, офіційно відмежувавшись від єпископа Григорія (Лісовського). Відразу після цього він налагоджує контакт з єп. Павлом (Погорілко) і, зустрівшись у Лубнах в січні 1925 р., вони розробили проект нового угруповання на ґрунті трьох основних принципів: «автокефалія», «українізація», «соборноправність», що були прийняті Собором єпископів 1922 р. [72, арк.52; 601, с.325]

З цим проектом єп. Феофіл поїхав до Харкова, де, ймовірно, намагався отримати підтримку серед єпископату, що знаходився у місті на правах висланих, але ніяких результатів не домогся [200, арк.69].

З іншого боку, підготовкою Собору єпископів, але винятково на канонічній основі, зайнявся єпископ Григорій. Після відколу від нього єп. Феофіла він, побоюючись нового розколу церкви, вирішує згуртувати тихонівський єпископат і розіслав усім єпископам запрошення на участь у Соборі. На початку квітня 1925 р. почали приходити відповіді, які «у більшості випадків говорили про те, що без згоди і благословення патріарха Тихона ніякого Собору бути не може» [201, арк.77]. Крім того, радянська влада, не маючи наміру дати можливість об'єднання та

легалізації тихонівської церкви, заборонила єп. Григорію скликання Собору єпископів, що внесло в духовенство «розгубленість, оскільки на цей Собор вони покладали великі надії, в сенсі організації свого легального церковного Управління» [202, арк.72]. Таким чином, спецслужби оберігали реалізацію проекту під назвою «тихонівська автокефалія».

Отже, в середині 1925 р., як повідомляло ДПУ, «з метою розкладу тихонівщини і липківщини... на початку цього [1925] року, була розпочата підготовча робота до створення нового церковного угруповання» [44, арк.21] і до червня було «опрацьовано 5 єпископів, 3 з яких, як ініціативна група і скликали Собор єпископів». На Собор у Лубни було запрошено також делегатів від духовенства та мирян та усіх єпископів України, але більшість – 21 єпископ, відмовилися від участі [27, арк.80]. Духovenство та миряни були запрошені особистими відозвами єпископа Феофіла, де він закликав до участі в Соборі усі парафії, які «стояли на платформі постанов Собору єпископів 1922 р.» [239, арк.86].

Собор єпископів України відбувся 4-5 червня 1925 р. у м. Лубни (звідки пішла інша, неофіційна, назва конфесії – «Лубенський розкол»). Ініціаторами скликання Собору стали 5 єпископів: архієпископ Іоанікій (Соколовський), колишній керуючий Харківською єпархією (тихонівського напрямку); єпископи: Вінницький – Павло (Погорілко), Лубенський – Феофіл (Булдовський), Золотоніський – Сергій (Лабунцев), Сновський, вікарій Чернігівської єпархії – Сергій (Іваницький), якого було висвячено на початку 1925 р. єпископами Феофілом і Сергієм Золотоніським. Загалом на Соборі були присутні 6 єпископів, делегати від Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, Донеччини та інші, але на початку роботи один із єпископів – Іоасаф*, під впливом тихонівської агітації, залишив зібрання [27, арк.80].

* Ймовірніше за все, Йоасаф (Попов), єпископ Бахмутський і Донецький, який перебував на спочинку з початку 1925 р. і проживав у м. Новомосковськ Павлоградської округи Катеринославської губернії.

Свою канонічність Собор обґрунтував наступним чином. Згідно постанові Всеросійського Помісного Собору 1918 року Українська церква дістала автономію і керівним церковним органом в Україні повинен бути «Священний Собор православних єпископів України». Екзархом України Київським митрополитом Михаїлом (Єрмаковим) був скликаний у 1922 році Собор єпископів України, на якому було вирішено вступити на шлях автокефалії. патріарх Тихон у своїй грамоті №145 від 24/III-24 р. говорить про українську церкву, як про таку, що стала на шлях автокефалії. Собор же 1922 року всіма православними течіями в Україні визнається цілком канонічним, але діяльність його не продовжена, тому що митрополит Михаїл перебуває у засланні, інші ж єпископи навіть не визнають автономії, а цілком підкоряються Москві, тому Лубенський Собор, маючи канонічну спадкоємність, є цілком законним і вважає зайвим входити в які-небудь переговори з митрополитом Петром Крутицьким про дозвіл на скликання його [44, арк.21-22].

Ставлення до інших церковних угруповань Собор визначив так: «Стоячи на ґрунті постанов Собору єпископів України 1922 р. за канонічну на Вкраїні течію неможливо визнати: 1) Київську ієрархію 1921 р., як таку, що порушила начало приємства священства і влади церковної; 2) обновленську течію, яка в 1923 р. знехтувала автокефальний стан Української церкви та ввела зовні вищий орган керування ВВЦУ, а потім «Синод», без історично-генетичного приємства канонічної влади церковної від Собору єпископів усієї України; 3) так звану тихонівську течію, яка не визнає постанов Собору єпископів 1922 р., стоїть на ґрунті автономії 1918 р., або навіть не визнає Собору цього року та, повертаючи назад, історичний поступ життя церкви в Україні, утворює в ній церковний розкол. Охороняючи канонічну течію, необхідно строго відмежувати себе від усяких неканонічних відступів, з братерським попередженням і закликом до себе, які так чи інакше виходять із цього канонічного ґрунту, щоб вони не сходили з нього» [472, с.247-248].

Крім того, Собор різко засудив діяльність єпископів, що емігрували за кордон і відмовився визнати їхні домагання на українські кафедри. Стаючи на шлях активної лояльності стосовно радянської влади Собор визнав неприпустимим ведення антирадянської, контрреволюційної або іншої політичної роботи керівниками церкви і духовенства. Було визнано необхідним проведення українізації богослужіння і якщо віруючі будуть наполягати про служіння слов'янською мовою, то дозволив таке допускати, не вважаючи це як виняток із загального правила.

Виконавчим органом Собору стала Президія у складі голови, його двох заступників і одного кооптованого секретаря. Голова мав мешкати у Харкові, хоча б він не був Харківським єпархіальним архієреєм і носив титул «Архієпископ Усія України». До складу Президії ввійшли: 1) Голова – єпископ Павло (Погорілко); 2) Перший заступник – архієпископ Іоанікій (Соколовський); 3) Другий заступник – Феофіл Булдовський [44, арк.21-22]. Офіційна назва, яку отримала течія: «Собор Єпископів України» [194, арк.91].

Досить часто у літературі ототожнюють «Собор Єпископів України», або «Соборно-єпископська церква» (СЄЦ) із БОПУПАЦ, що пов'язано із початковими планами НКВС зареєструвати угруповання саме під цією назвою, але цього так і не було зроблено, оскільки в офіційній документації НКВС з 1925 року є сталими назви: «Лубенський Собор єпископів», або ж «Соборно-єпископська» [172, арк.140; 267, арк.7-7зв.].

Український дослідник О. Ігнатуша відзначає, що статус церкви визначали харизматичні лідери, їх особиста позиція. Змагання особистостей впливає навіть із протоколу засідання Собору єпископів, коли архієпископ Іоанікій залишив Собор у розпалі його роботи, що свідчило про очевидний організаційний конфлікт. Проте на авторитетність особи ієрарха продовжували зважати. Навіть за відсутності архп. Іоанікія, нарівні з єп. Феофілом, його обрали заступником голови Президії Собору [473, с.197]. Все це підтверджує викладена вище нами

характеристика лідерів даного угруповання та використання особистісного фактора в його організації.

Для посилення єпископату відразу після Собору 8 червня єпископами Феофілом, Павлом, Сергієм Золотоніським та Сергієм Чернігівським у єпископа Вінницького і Могилівського було посвячено відомого українофіла священника Макарія Крамаренка з ім'ям Макарій [85, арк.63в.]. Пізніше, за поданням архп. Іоанікія було прийнято рішення про висвячення у єпископи його найближчого помічника – священника Олексія Вербицького, на Охтирську кафедру, з ім'ям Августин. Але з кінця 1925 р. до своєї смерті він був митрополитом Луганським [519, с.62]. Таким чином, в кінці 1925 р. у складі Соборно-єпископської церкви було вже 7 єпископів.

Одразу після організації, СЄЦ опиняється під протекторатом НКВС, який у своєму обіжникові №3422/203 від 27 липня 1925 р. зазначив: «НКВС удруге пропонує Вам не чинити перешкод до реєстрації громад течії, що утворилася в тихонівській церкві й організаційно поклала початок на Всеукраїнському Соборі Єпископів... Окрім того, пропонується реєструвати їх єпархіальні і благочинницькі управління, давати їм дозволи на штампи і печатки, а також дозволяти з'їзди...» [93, арк.8]. Це пояснювалося тим, що дана конфесія використовувалася для «розшарування старослов'янської тихонівської течії» [172, арк.146а-зв.], бо у справі боротьби з УАПЦ «даний захід... не дав позитивних результатів» [27, арк.80]. Отже ми на практиці бачимо, що дієвим даний розкол став у боротьбі із тихонівщиною, що підтверджує наші попередні висновки [588] щодо даної конфесії.

Підтримка держави та поміркований ідейний ґрунт конфесії з національним забарвленням, авторитетним духовенством, автокефалією і збереженням інституту чернецтва привабили до неї помірковане духовенство та мирян. Парафії СЄЦ почали оформлюватися на Поділлі, Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині, Донеччині, тобто насамперед

там, де правлячими архієреями були представники даної конфесії. Радянськими органами популярність даної конфесії пояснювалася легалізованістю, тобто офіційним існуванням та лояльним ставленням до радянської влади, впровадженням служб божих як українською, так і старослов'янською мовами, а також, у деякій мірі, автокефальністю [215, арк.20].

Особливо піднявся авторитет нової конфесії в низці районів, де особа єп. Павла не сприймалася взагалі. Так, у Кам'янець-Подільській окрузі до СЄЦ приєдналося 28 парафій: Солобковецький район – 17, Новоушицький – 4, Зиньковецький – 6, Дунаєвецький – 1 [273, арк.31]. Місіонером-проповідником тут виступав активний прихильник українізації Діамид Крижановський, який приваблював духовенство дійсною українізацією із дотриманням усіх канонів. Особа єпископа Павла популяризувалася як одна із законних в Україні, торкаючись програмної лінії, агітатори популяризували мету об'єднання духовенства в одну сильну групу, що приваблювало значну частину тихонівців, в деякій мірі – обновленців, натомість «автокефалісти вперто захищалися від погорілівської агітації» [273, арк.30-31]. Той факт, що до єп. Павла приєднувалося винятково тихонівське духовенство українського походження свідчить про недостатнє врахування національного моменту в житті РПЦ на Правобережжі, бо «українізація церкви є найбільш злободенним питанням». До того ж ставлення священства цього регіону до єп. Пимена (Пегова) було досить негативним, яке виражалося в тому, що «обновленці, тихонівці (українського походження) відкрито заявляють, що Всеукраїнський обновленський Собор не дасть необхідної українізації при наявності Пимена й інших – тому, на думку окремих представників духовенства, постанови [обновленського] Собору [1925 року] залишаться тільки на папері» [273, арк.156]. Усе це використовували благовісники СЄЦ, що й зумовило значне зростання популярності даної течії на Кам'яниччині. Завдяки активній роботі єп. Павла поліпшилось становище і

в Могилів-Подільській окрузі, де кількість парафій практично з нуля зросла до 32 [83, арк.155; 90, арк.28; 91, арк.23].

Стабільне становище спостерігалось і на Полтавщині, де діяли єпископи Феофіл і Сергій (Лабунцев). Наприклад, характеризуючи політичний стан Лубенської округи літа 1925 р., радянська влада відзначала, що «найсильніша в даний момент – автокефальна течія Булдовщина, яка користується 136 парафіями й успішно поширюється на Чернігівську губернію та колишній Хорольський повіт» [47, арк.82]. Подібну картину дає і звіт Прилуцького Окружного адміністративного відділу НКВС за 1925 р. [12, арк.125]. Те ж відзначали восени 1925 р. і на Роменщині: «Значну популярність набуває течія Лубенського Собору єпископів України, яка охоплює, за деякими винятками, усю територію колишнього Лохвицького повіту» [8, арк.138зв.], де від опіки Булдовського вирішило позбавитися міське духовенство м. Лохвиця, яке почало поширювати чутки, що він, «як особа ніким не визнається і не шанується ні в Полтаві, ні в Ромнах, ні в Лохвиці» [239, арк.120]. Натомість значного впливу їх позиція на той час не мала.

На відміну від Поділля та Полтавщини, приєднання архієпископа Іоанікія до «канонічної автокефалії» негативно вплинуло на його позиції на Катеринославщині. Відразу після Лубенського Собору тихонівське духовенство відмежувалося від нього й оголосило, що його рішенням вони «значення не надають, оскільки все рівно не будуть коритися, бо визнають митрополита Петра Крутицького» [46, арк.100]. На ґрунті цього на підпільних зборах тихонівського духовенства у Кривому Розі було прийнято рішення «Іоанікія не визнавати, бо він «zareєстрований» Радянською владою, [а] підпорядковуватися і визнавати своїм керівником і єпископом» архієпископа Володимира (Соколовського-Автономова) та єпископа Стефана (Адріашенка) [46, арк.100]. Падіння авторитету архієпископа підтвердив і єпархіальний з'їзд Катеринославської єпархії, що пройшов у кінці 1925 р., де половина делегатів виступила проти

нього [128, арк.116-117].

Більш сприятливим ставлення до архп. Іоанікія було в Артемівську. Там утворилася група, яка запросила владику до міста на постійне місцеперебування із створенням кафедри. Невдачі на Катеринославщині переконали його у необхідності залишити єпархіальний центр і переїхати до Артемівська, де було створено Окружне Єпархіальне Управління СЄЦ [126, арк.10, 21, 69; 10, арк.1-22].

Найбільшого поширення СЄЦ (загальну картину поширення конфесії див. Додаток Б) набула у тих округах, які контролювалися лідерами конфесії, тобто Поділля, Полтавщина та суміжні території Харківщини і Чернігівщини, Катеринославщини і Донбасу і набула популярності переважно у середовищі україномовного сільського населення.

У другій половині 1925 р. на цих територіях оформилася єпархіальна мережа. Існували Харківське (голова – архієпископ Іоанікій), Лубенське (єп. Феофіл), Роменське (прот. Дмитро Зімбалецький), Полтавське (прот. Микола Лук'янов), Прилуцьке (єп. Сергій Лабунцев), Сновське (єп. Сергій Іваницький), Катеринославське (Дмитро Шнурків), Сталінське (Серафим Кирилов), Могилівське (єп. Макарій Крамаренко) і Кам'янець-Подільське в с. Конищево (Стефан Зелінський) окружні єпархіальні управління [10, арк.1-22; 48, арк.2; 132, арк.330; 273, арк.31]. Відомо також про діяльність Охтирської єпархії на Сумщині, оскільки вже на Лубенському Соборі 1925 р. було підняте питання про хіротонію на єпископа Охтирського протоієрея м. Харкова Олексія Вербицького. З такою ініціативою виступив представник архієпископа Іоанікія (Соколовського), яка не зустріла принципових заперечень, але хіротонію не здійснили, бо «Охтирська округа не обирала його за єпископа Охтирського». Вирішено було передати справу виконавчому органу Собору, «який подбає зібрати матеріали й остаточно в'яснити справу та зробити належне розпорядження». На думку Олександра Ігнатуші «у цьому рішенні вбачаємо намагання дотримуватися декларованих

принципів соборноправності, демократичності управління, врахування думки мирян і духовенства в церковному управлінні» [475, с.133]. Треба відразу застерегти, що у подальшому мережа окружних єпархіальних управлінь постійно змінювалася разом із ротацією єпископату та у зв'язку із популярністю конфесії у тому, чи іншому регіоні.

Разом із розбудовою Соборно-єпископської церкви відбувалися і протилежні процеси. Представники українського екзархату РПЦ не могли змиритися із появою нової течії у церкві та відходом значної частини віруючих. Через місяць після Лубенського Собору, на початку липня 1925 р. у полтавського архієпископа Григорія (Лісовського) зібралася нарада, яка повинна була вирішити подальші дії щодо розкольників. Було прийнято рішення просити у митрополита Петра (Полянського), що на той час керував «тихонівською» РПЦ, надання автокефалії українським єпархіям канонічним шляхом, що, на їх погляд, було єдиними ліками проти «Лубенського розколу». Але відповідь митрополита Петра була категорично негативною [601, с.360-362].

Зважаючи на вищезазначене, опоненти СЄЦ вирішили діяти іншим шляхом – поширенням відозв про неканонічність і відступництво керівників конфесії. Скласти такий документ судилося відомому українофобу, єпископу Прилуцькому Василю (Зеленцову), який, будучи ще протоієреєм у Полтаві, писав у Москву скарги на всіх полтавських єпископів, якщо знаходив у них схильність до українізації, і за відзивами місцевого духовенства, буквально «з'їдав» їх. На основі існуючих канонічних правил єп. Василій склав великий обвинувальний акт, де засудив п'ятьох єпископів, що брали участь у Лубенському Соборі і визначив «піддати лубенських розколовождів епитимії позбавлення сану і відлучення від Православної церкви, надалі до розкаяння» [601, с.364, 367]. Документ, крім Василя (Зеленцова), підписали ще дванадцять єпископів: Екзарх всія України митрополит Михаїл (Єрмаков), архієпископ Полтавський Григорій (Лісовський), єпископи: Кобеляцький Ніколай

(Пірський), Одеський Онуфрій (Гагалюк), Харківський Костянтин (Дьяков), Катеринославський Стефан (Адріашенко), Маріупольський Антоній (Панкеев), Канівський Василій (Богдашевський), Черкаський Філарет (Лінчевський), Сквирський Афанасій (Молчановський), Радомишльський Сергій (Куминський), Київський Макарій (Кармазінов). Підписи єпископів на документі було зібрано заочно через спеціальних посланців і остаточно затверджено підписом Патріаршого Місцєблюстителя Сергія (Страгородського) 5 січня 1926 р. [217, арк.11].

Разом з тим і митрополитом Петром було складено і видано декілька відозв: 1) «Послання Петра Крутицького [проти розколів в Україні]» від 19 червня 1925 р. [54, Т.Х, арк.54-55], 2) «Роз'яснення Патріаршого Місцєблюстителя про Лубенський Собор» від 26 серпня 1925 р. і 3) «Роз'яснення Патріаршого Місцєблюстителя про особу Погорілка» та від 29 грудня 1925 р. [77, арк.5-8]. Перший документ торкався загальної ситуації у розколі православ'я в Україні і був направлений на розвінчування неканонічності Соборно-єпископської церкви, обновленства та автокефалії. Основний наголос у «Посланні» ставився на особі єп. Феофіла, якого резолюцією м. Петра від 17 червня 1925 р. було «заборонено у священнослужінні і віддано церковному суду» [54, Т.Х, арк.54зв.]. Оперативність, з якою було прийнято це рішення й оголошено послання, свідчить про прагнення московського центру бути в курсі усіх справ, що відбувалися в Україні та оперативно на них реагувати.

Наступна відозва від 26.08.1925 р. доводить неканонічність дій П. Погорілка, завершуючи її словами: «Оскільки і хіротонія П. Погорілка незаконна і недійсна, то і всі дії його незаконні і недійсні і, за виразом правил церковних, нікчемні, тому й спілкування з ним мати не повинні і священних дій приймати від нього не повинні» [77, арк.5-6]. Подібний характер має і «Роз'яснення» від 29.12.1925 р., яке доводить неканонічність і неправомірність скликання Лубенського Собору єпископів, котре здійснено «самочинно і самовільно, всупереч канонам, за

якими єпископи не можуть робити, що перевершує їх владу, без думки митрополита області... і в тому числі, скликати Собор» [77, арк.7-8]. Відозви написані досить витіювато і призначалися, насамперед, як керівництво для духовенства у міжконфесійній боротьбі.

Послання почали швидко розноситися по територіях поширення Соборно-єпископської церкви і призвели до відтоку віруючих із її парафій і перехід до екзархічної РПЦ. У звіті Лубенського окрадмінвідділу за 1926-27 рр. зазначалося, що «в останній час, у зв'язку з осудом керівників соборно-єпископців, єп. Феофіла Булдовського та інших – 13-ма старослов'янськими єпископами помічається, що деякі релігійні громади, під впливом своїх службовців культу, а також мандруючих по окрузі монахів, намагаються змінити соборно-єпископську орієнтацію на старослов'янську» [215, арк.20; 218, арк.11зв.]. Активна боротьба із новою течією велася і на Прилуччині, де окремі групи старослов'янського духовенства, вели агітаційну роботу, поширювали серед віруючих листівки та рішення 13-ти єпископів, компрометували єпископа Сергія (Лабунцева) [49, арк.56-57].

Дієвість подібних відозв підтверджується як органами НКВС, так і рішеннями парафіяльних і благочинницьких зібрань. Так, на засіданні 2-го благочиння Лохвицького повіту за 1927 р., після заслуховування інформації про Лубенський Собор та його провідних діячів, які «продовжують свою справу, чим ще більше поглиблюють розкол і тим гублять дороге нам православ'я» і діяння 13-ти єпископів від 5 січня 1926 р. (в документі помилково вказана дата 6 січня. – *О.Т.*) визнане зібранням «повністю законним й обґрунтованим» і засудило Собор, як черговий розкол [216, арк.11].

Однією із рушійних сил у протистоянні з тихонівцями було чернецтво Лубенського Спасо-Преображенського монастиря, яке після Лубенського Собору розкололося на два табори, один з яких – 28 осіб – склали опозицію, а 10 – підтримали єп. Феофіла. Опозиціонери, на чолі із

колишнім настоятелем Феоктістом, не допускали єпископа до служби в монастирському храмі, поширювали різні чутки, «обливали поміями єпископа Феофіла, закидали його і всіх тих, що з ним йшов, брудом, називаючи розкольниками, єретиками, агентами ДПУ, живистами і підбурювали народ» [213, арк.242зв.]. Апогеєм даної боротьби стало вбивство весною 1926 р. нового настоятеля монастиря архімандрита Смарагда Жадана.

Досить активно проти нової конфесії виступила й Синодальна церква. Так, одним із перших у своїх відозвах піддав критиці платформу Могилів-Подільський архієпископ Лоллій (Юр'євський), який, за словами тихонівців, «відгукнувся колючим памфлетом і таку шпильку всадив у нього (Павла Погорілка. – *О.Т.*), що в того, за чутками, ледве розлиття жовчі не відбулося. Чуйний архієпископ попросту обізвав Погорілка й усіх його послідовників ненормальними й навіть постукав себе пальцем по лобі, щоб наочніше показати читачам, який у Погорілка та у його прихильників резонанс у голові» [77, арк.39].

Продовженням цих відозв на Могилівщині стало спрямування діяльності місіонерського зібрання при єпархіальному управлінні на боротьбу із новою течією. Так, на зборах 30-31 березня 1926 року, що відбувалися в Могилеві, було заслухано дві доповіді проти СЄЦ: «Виникнення розколу БОПУПАЦ» священника Миколи Маньковського і «Діяльність єпископа Павла Погорілка за судом церковних канонів» священника Олександра Панова. Після їх виступів зібрання вирішило ці доповіді поширити, а виступ О. Панова опублікувати в «Українському Православному Благовіснику» [77, арк.2].

Загалом офіційний орган обновленців відразу після Лубенського Собору почав розміщувати замітки негативного змісту стосовно їх поводитирів. В одному з номерів автор відзначав, що «на жаль, мирне протікання церковного життя тут (у Павлограді. – *О.Т.*) глибоко збурюється виступом іоанікієвського єпископа Августина Вербицького...

У своїй нетерпимості й грубості він доходив до того, що із св. чашею в руках, стукаючи св. лжицею^{*}, оголошував благодатним причастя лише у нього з архп. Іоанікієм, по-блюзнірськи говорячи, що у синодалів у чаші «кров дракона». Це не заважає йому стягувати такі «благодатні» прогони, що йому стали навішувати самі неприявні епітети» [394]. У подальшому журнал розмістив розгромну статтю про лідерів Лубенського Собору, доводячи його неканонічність і безблагодатність його духовенства, а Собор «самозванним» [363], причому основне вістря полеміки було направлене проти єпископів Іоанікія (Соколовського) та Павла (Погорілка).

Найбільш гостре міжконфесійне протистояння відбувалося у Соборно-єпископській церкві з УАПЦ. При цьому дуже часто саме автокефалісти ставали ініціаторами і зверталися до хуліганських дій: побиття священників та мирян, кидання каміння під час служби і навіть вбивств. Так, 16 квітня 1926 р. найманим вбивцею було застрелено провідного діяча і найближчого соратника Булдовського Миколу Базилевського; 15 жовтня 1927 р. в с. Малі Сорочинці після служби було побито єпископа Феофіла; у 1928 р. відбувалися погроми, побиття духовенства, різного роду хуліганства при Троїцькій церкві с. Засулля Сенчанського району Лубенської округи, які завершилися вбивством прихильниками УАПЦ церковного сторожа та багато інших [219, арк.53-56; 221, арк.15-22; 601, с.384-385].

У зв'язку з такою ситуацією в кількох округах пройшли з'їзди, де вирішувалося серед інших і питання про підтримку соборно-єпископської течії. 26-27 січня 1927 р. відбувся з'їзд духовенства і мирян Полтавської, Лубенської округ та Пирятинського району Прилуцької округи, на якому було висловлено довіру до соборно-єпископських єпископів та до єп. Феофіла [214, арк.21]. 17 червня 1927 р. у с. Березівка пройшов з'їзд

* Лжица – невелика ложка із хрестом наприкінці рукояті, використовується для надання причастя з потира віруючим. Так само, як дискос, потир і звездица, лжица робиться із золота, срібла, олова або з металевих сплавів, що не дають окису.

парафій Березівського та Срібнянського районів Прилуцької округи [238, арк.83]; 30 червня – благочинницькі збори духовенства та мирян I-ої округи на Роменщині тощо, які винесли постанови «міцно стояти на шляху Собору єпископів» [247, арк.12]. Отже, прихильникам нової конфесії вдалося втриматися, але поширити свій вплив не пощастило і, насамперед, в результаті агітації з боку старослов'янського духовенства.

Серед актуальних проблем, які життя висувало перед СЄЦ, було її об'єднання з іншими православними конфесіями в Україні. Соборно-єпископці постійно декларували свою готовність до вирішення цього питання. Документи 1926-1927 років – часу, коли православні в Україні і Росії активізували пошук варіантів об'єднання, показують їхнє бачення перспективи. Але, на жаль, ці спроби були безрезультатними, бо як влучно зазначало Кам'янецьке ДПУ: «Кожне з угруповань кричить про об'єднання. Вже відбулося декілька суперечок... але вони нічого не дали» [274, арк.27].

З боку єпископа Феофіла робилися постійні спроби примирення з Полтавським архієпископом Григорієм. Першою спробою була делегація до архієпископа у жовтні 1926 р., але «архп. Григорій назустріч миру не пішов, а з мирянами м. Полтави навіть говорити про мир не захотів» [214, арк.12]. Невдалою була й друга спроба, яка відбулася під час з'їзду 26-27 січня 1927 р. у м. Полтаві. Учасники відправили делегатів до архієпископа із закликом об'єднання церков та проханням повернутися Григорію до автономного руху, в якому він перебував два з половиною роки з 1922 року, але останній на заклик делегатів відповів «що партійна, в смислі церковно-організаційна на Московщині, дисципліна примушує його стояти уперто на своєму» [214, арк.9]. Таким чином, усі спроби конфесійного примирення на рівні Полтавської єпархії так і залишилися нереалізованими планами.

Окрім того, місцеві збори духовенства та мирян піднімали численні гострі питання про відкриття підготовчих та повторних пастирських

курсів, надання виборчих прав духовенству та уповноваженим релігійних громад, зниження планки податків священнослужителям і т.ін. [475, с.134].

У 1926 р. відбулася зміна в керівництві Собору єпископів. Його головою стає єп. Лубенський і Миргородський Феофіл (Булдовський), який у посланні «Православним собратьям» від 17 листопада 1926 р. фігурує як «Голова Собору єпископів» [264, арк.30зв.]. Офіційно це відбулося у березні 1927 р. на першій сесії «Собору єпископів», коли єпископ Феофіл був поставлений головою конфесії і зведений у сан архієпископа, одержавши в управління, крім Полтавської єпархії, три великих церкви в Харкові [519, с.103], що пояснювалося переходом архп. Іоанікія до Симбірська (Ульяновська), про що буде сказано нижче, а 22 травня 1929 р. єп. Феофіла було зведено у сан митрополита.

Вищезазначений дослідник пояснює цю зміну ставленням радянської влади, яку не вдовольняла яскрава й непоступлива постать єп. Павла (Погорілка), бо він послідовно та активно спрямовував віруючих у русло канонічної української автокефалії. Вважаючи за недоцільне стимулювати другий розкол в УАПЦ поряд з існуючим (Діяльно-Христова церква), влада підтримала іншого лідера-поборника канонічної автокефалії – єп. Феофіла. Він був більше проросійським і своєю позицією створював розкол у стані більшої структури – РПЦ. Його промови і послання, на відміну від цитованої доповідної записки єп. Павла (Погорілка), написані російською мовою і підкреслювали канонічно-генетичний зв'язок з колишньою РПЦ в Україні [473, с.197-198].

Окремі обставини цих змін подає у своїй роботі митрополит Феодосій, ґрунтуючись на спогадах сучасників. Єпископ Павло (Погорілко), приєднавшись до Собору єпископів, почав часто служити разом з єп. Феофілом на Полтавщині, покинувши Поділля, але в 1927 р. він залишив духовну діяльність і почав займатися викладанням української мови в Харкові. У тридцяті роки він зник і подальша доля його невідома [601, с.353].

Зійшов з арени й інший ключовий персонаж цих подій – архієпископ Іоанікій (Соколовський). Через вісім місяців після кончини патріарха Тихона у Москві була здійснена спроба відновити «колегіальність» в управлінні церквою. Здійснити цей намір зважилися дев'ять архієреїв на чолі зі Свердловським архієпископом Григорієм (Яцковським). До цього вони були заздалегідь «підготовлені» керівництвом ОГПУ й заручилися його підтримкою. 22 грудня 1925 р. ці архієреї зібралися на нараду в московському Донському монастирі й вирішили утворити із присутніх Тимчасову вищу церковну раду (*рос.* Временный Высший Церковный Совет – ВВЦС). Це дозволило б, на їхню думку, відновити «соборність» (яка розумілася як «колегіальність») в управлінні церквою. Через рік, 22 жовтня 1926 р. ВВЦС надіслав до України постанову за №38, у якій визначалося: 1 – неканонічність антицерковної діяльності митрополита Нижегородського Сергія (Страгородського) і митрополита Михаїла (Єрмакова), 12 українських і 15 російських єпископів, що приєдналися до них; 2 – обрання архієпископа Іоанікія в члени ВВЦС від Української церкви [264, арк.27]. Таким чином, підкреслювався генетичний зв'язок СЄЦ з РПЦ і в подальшому архп. Феофіл постійно підтримував контакт з григор'євцями, що підтверджується обговоренням питання про участь у майбутньому з'їзді ВВЦС на черговій сесії Собору православних єпископів 12-14 травня 1930 р. [227, арк.7]. Доля Іоанікія (Соколовського) також склалася трагічно: перебуваючи митрополитом Ульяновським в кінці 1937 р. його було заарештовано і 15 січня 1938 р. страчено, разом із духовенством його парафії, де він служив на той момент [595, с.177].

Разом із відходом двох ключових фігур від Соборно-єпископської церкви, конфесія почала втрачати свої позиції на Харківщині, Поділлі, окремих районах Катеринославщини тощо, що зменшило офіційну кількість її парафій з близько 1500 у 1925 р. [48, арк.18] до 418 громад у 1928 р. [243, арк.26]. Помічався активний перехід громад на Поділлі, де «серед духовенства помічалось бажання переходу в більш сильні релігійні

групи», а матеріальний стан його все більше і більше погіршувався [78, арк.24]. Розгорнулася активна боротьба і на Полтавщині, що було зумовлено призначенням на єпархіальну кафедру діяльного єпископа Сергія (Гришина). Він відразу почав насаджувати в соборно-єпископських парафіях своїх священників, або ж навертав духовенство та мирян до Московського Патріархату, що значно послабило позиції СЄЦ в регіоні [212, арк.21].

У 1929 р. розпочався масований наступ на усі без винятку конфесії. Після досить вдалої для держави кампанії із зняттям дзвонів, почався новий наступ на релігію. Його головною рисою було закриття церков та передача їх під культосвітні установи. Хоча досить часто вони перетворювалися просто у зерносховища. Ліквідація храмів проводилась двома шляхами. По-перше, з проведенням законних формальностей за постановою ВУЦВКу. По-друге, велика кількість молитовних будинків закривалась свавільно місцевою владою, яка не прислухалась до побажань населення, або ж створювалися умови, які були неприйнятні ні для духовенства, ні для громади. Так, голова Лозоровської сільради Лубенської округи Зубчак разом із комсомольцями «під час служби в церкві зайшли в шапках, де почали на присутніх кричати, аби ті розходилися і т.п. Крім цього, робітник сільради Бесараб самочинно відбирає церкву у віруючих, вимагаючи ключей... загрожує віруючим за нездачу ключів Соловками, штрафом, позбавленням віруючих прав і т.п.» [226, арк.101], але це був лише початок. Протягом 1929 р., у результаті атеїстичного наступу держави перестало функціонувати від 30 до 50 відсотків громад СЄЦ. Для порівняння можна вказати, що з 1 січня по 1 жовтня 1929 р. у низці округ кількість громад даної конфесії зменшилася наступним чином: Лубенській – з 113 до 72, Могилів-Подільській – з 29 до 14 [223, арк.185зв.; 225, арк.3; 93, арк.135; 94, арк.183] тощо.

Справжній «войовничий» курс на закриття храмів розпочався у 1930-

1932 рр., коли було закрито значну кількість парафій СЄЦ. Втратила конфесія і помітну частину духовенства, що відбувалося наступними шляхами: відмови від сану священослужителів; перехід духовенства за штат у зв'язку з важким матеріальним становищем; залишення парафії у пошуках більш сприятливих умов; репресії «під час переведення масових політичних кампаній» [223, арк.64; 241, арк.275-276]. За «злісну несплату сільгосподатків» було засуджено чимало священослужителів на термін від шести місяців до трьох років, а решта була змушена зніматися з реєстрації. У деяких місцях священників виганяли без будь-яких причин. У результаті більшість храмів не діяло (наприклад у Прилуцькій окрузі в 1930 р. із 108 діяло лише три громади, Лубенській – із 235 – бл. 140, Сумській – із 180 – 50 [222, арк.9; 230, арк.57; 241, арк.275]) і парафіяни відмовлялися від їх утримування, що давало додаткові аргументи на користь закриття із формулюванням «за власним бажанням громади».

Пригнічене духовенство було у відчаї. Священик Євфим'єв у листі до Луганського архієпископа Августина (Вербицького) писав: «Після закриття храму наша духовна родина розпалася... Ми стали один одному зовсім чужими... Тим часом навколишні обставини говорять, що я повинен залишити духовне відомство для блага, принаймні, дітей. Упав я в розпач. Не міг розібрати, що мені робити, а тут ще на додаток женуть з хати. Довелося ходити з двору у двір, щоб підшукати хоча б кімнату, та ніде не міг знайти. Передали мені, між іншим, Вашу розмову з одним священиком, який спитав Вас, куди діватися духівництву після закриття храмів. Ви начебто відповіли: «Я зараз нічого не можу вдіяти. Один вихід – йти духовенству на радянську службу» [703, арк.159-160]. Але, щоб отримати на це дозвіл, згідно з рішенням Президії ВЦВК від 30 серпня 1930 року, слід було зняти з себе сан. Порядок зречення подавався у положенні НКВС УСРР «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад». Священики, які «вирішили відмовитися від релігійної діяльності», повинні були подати про це заяви до відповідного

районного або окружного адміністративного відділу й публічно про це повідомити в засобах масової інформації або в місці служіння. У 1930-1936 роках місцеві газети та справи відділів культів рясніли заявами загнаних у глухий кут священнослужителів про зречення сану і віри. Після цього вони обіймали посади бухгалтерів, касирів, агрономів, завгоспів, сторожів, чорноробів і навіть завідуючого більярдною. Навіть митрополит Феофіл (Булдовський) з 1939 р. і до війни переплітав книги для шкільної бібліотеки в Харкові [519, с.103].

До 1933 р. митрополит Феофіл жив у Лубнах, а згодом, коли у лютому 1933 року від управління Лугансько-Донецькою єпархією відійшов архієпископ Августин, якого розбив параліч, переїхав до Луганська. Тим часом, як влучно зазначає Олег Форостюк, антирелігійна кампанія набирала обертів. У булдовців залишалося все менше приходів, що відчутно відбилося на фінансовому становищі церкви. У 1935 році ситуація ще більше погіршилася – Луганське єпархіальне управління вже було не в змозі утримувати свого архієрея. У вересні митрополит звертається до церковної ради уцілілого Воскресенського храму в Луганську з проханням видати кошти або хоча б свічі, щоб розрахуватися за помешкання. Проте у жовтні й цю церкву закрили і митрополит знову повернувся до Харкова, де жив до 1937 р., поки не закрили останню Іоанно-Усікновенську церкву. Повернувшись до Луганська, був там правлячим архієреєм до середини 1939 р., де намагався врятувати становище СЄЦ. Утім дні його церкви також були полічені. Одним з останніх розпоряджень архієрея було прийняття у квітні 1937 року під свою духовну опіку віруючих закритої Кирило-Мефодіївської церкви на х. Сорокіному й призначення туди священника, якого, одразу заарештували і стратили. З цього часу діяльність СЄЦ припинилася, а митрополит повернувся до Харкова [703, арк.164-165].

Трагічна доля спіткала іншого засновника СЄЦ – Сергія (Лабунцева). У 1927 р. із Пирятина він переїжджає до Харкова, у зв'язку з призначенням

Секретарем Собору єпископів, а в 1930 р. – до м. Змієва. 19-21 жовтня 1932 р. його було обрано на посаду єпископа Сумського й Охтирського з приєднанням до Сумського району районів Охтирського, Великобурлуцького й Красноградського. Місцем перебування єпископа призначено м. Суми, але Сергій проживає у невеличкій селі Куриківка, де виконував обов'язки священника місцевої церкви до її закриття в 1933 р. З 1933 р., ніде не працюючи, виконував на дому релігійні треби: хрещення, помазання, поховання тощо. 2 грудня 1937 р. єпископа було заарештовано і засуджено за контрреволюційну діяльність до вищої міри покарання. Вирок було виконано 23 грудня 1937 р. [595, с.177].

Доля Сергія (Іваницького) та Павла (Погорілка) остаточно не з'ясована, але більшість дослідників вважає, що їх було в 1930-х роках заарештовано органами НКВС, у жорнах якого вони і згинули. Щодо особи митрополита Феофіла (Булдовського), за ім'ям якого в народі цю течію було названо «булдовщина», то з початком окупації він знову став на чолі автокефального руху. На відміну від інших архієреїв УАПЦ, які відступили разом з німцями, залишився у Харкові й 13 листопада 1943 р. він був заарештований за співпрацю з фашистами. 23 січня 1944 року під час слідства митрополит Феофіл помер.

Історія Соборно-єпископської церкви яскраво свідчить, що втручання влади у внутрішньоцерковні справи, дискримінаційні обмеження духовних свобод, внесення розколу у найбільш прогресивні сили українського духовенства перекреслили усі кращі сподівання та ілюзії 20-х років (автокефалія, українізація, прогресивне реформаторство), знищило здобутки тривалої і копіткої праці на ниві піднесення суспільства до висот християнських ідеалів.

* * *

Коротка історія Братського об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви, а згодом – Соборно-єпископської

церкви, свідчить про їх абсолютно природний характер виникнення, що базувався на устремліннях частини духовенства до здобуття автокефального статусу українського православ'я, які проявилися серед майбутніх лідерів СЄЦ ще в 1917 р. Обов'язковою умовою отримання даного статусу був його канонічний характер.

Враховуючи, що ідеологічна платформа угруповання ґрунтувалася на рішеннях вересневого Київського Собору єпископів 1922 р. Українського екзархату РПЦ, то можна стверджувати, що новоутворене церковне громадське об'єднання являє собою розкол не УАПЦ, а РПЦ, об'єднавши навколо себе тих священників та мирян, які бажали української автокефалії на канонічних началах та в межах компетенції вселенського православ'я, хоча органи ДПУ і вважали БОПУПАЦ відгалуженням обновленської групи «Жива Церква».

У розрізі державно-церковних відносин у ставлення радянської влади до БОПУПАЦ можна виділити два періоди: 1923 – червень 1924 р., червень 1924 – червень 1925 р. На першому етапі основним мотивом для підтримки БОПУПАЦ органами спецслужб була надія на повернення єп. Павла до обновленців, авторитет якого значно б посилив позиції останніх у регіоні; на другому – використання групи проти УАПЦ та подальше залучення її лідера до створення Соборно-єпископської церкви.

Про ідейне підґрунтя виникнення Соборно-єпископської церкви свідчить і діяльність полтавського протоієрея Феофіла Булдовського. Про це свідчить проініційована ним «Декларація» про лояльність до радянської влади та статут групи «Прогресивного духовенства на Полтавщині», які базувалися на ідеологічній платформі Київського Собору єпископів: соборноправність, автокефалія й українізація. Даний статут яскраво показав відмежування від революційних підходів загальноросійського обновленства, але в той же час бажання оновлення церковного життя у руслі вимог тогочасних реалій.

Хотілося б зазначити, що одним із факторів, що призвів до нового

розколу РПЦ, стала неконструктивна позиція патріарха Тихона, що відступив від ідеї надання Українському екзархатові автокефального статусу, що дало б можливість провести низку національно-зорієнтованих реформ в межах суспільно-політичних змін в УСРР 1920-х років. Отже останній не тільки перекреслив усі сподівання українського духовенства, а й підтвердив курс на відновлення централізму та авторитарності в РПЦ, що не могло не викликати незадоволення серед провідників національного руху в православ'ї.

Отже для створення СЄЦ, як і в випадку з обновленством, були як об'єктивні (у багатьох містах країни помічалися тенденції до відколу від патріарха Тихона й організації самостійного церковного центру в Україні) і суб'єктивні (прагнення радянської влади до подальшого подрібнення православного інституту), що свідчило про значну обізнаність спецслужб про внутрішнє життя православної церкви.

Не дивлячись на певну підтримку держави та поміркований ідейний ґрунт з національним забарвленням, СЄЦ так і не змогла залучити до своїх лав значного числа прихильників. Здебільшого її популярність трималася на авторитеті лідерів, духовна активність і позиція яких визначала рівень популярності конфесії у тому чи іншому регіоні. Саме персоналізація пояснює регіональну поширеність угруповання: Полтавщина – Феофіл Булдовський, Поділля – Павло Погорілко, Прилуччина – Сергій Лабунцев, Катеринославщина – Іоанікій Соколовський.

На незначній популярності СЄЦ відобразилася і вузька соціальна база (середнє селянство), і гостра міжконфесійна боротьба, в жорна якої Церква попала відразу після свого виникнення. Представники РПЦ активно поширювали відозви про неканонічність і відступництво керівників конфесії, обновленці публікували розвінчувальні статті на сторінках «Українського православного благовісника». Найбільш гостре міжконфесійне протистояння відбувалося з УАПЦ, представники якої ставали ініціаторами і зверталися до хуліганських дій: побиття

священників та мирян, кидання каміння під час служби і навіть вбивств.

Доля соборно-єпископських парафій була такою ж, як й інших релігійних конфесій, які до середини 1930-х років були закриті і течія де-факто перестала існувати. Історія Соборно-єпископської церкви яскраво свідчить, що втручання влади у внутрішньоцерковні справи, дискримінаційні обмеження духовних свобод, внесення розколу у найбільш прогресивні сили українського духовенства перекреслили усі кращі сподівання та ілюзії 20-х років ХХ ст. серед патріотичного духовенства (автокефалія, українізація, прогресивне реформаторство), знищило здобутки тривалої і копіткої праці на ниві піднесення суспільства до висот християнських і національних ідеалів.

РОЗДІЛ 4
ІСТИННО-ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ
(1927-1939 рр.)

4.1. «Декларація» митрополита Сергія 1927 р. та легалізація РПЦ.

Виникнення антисергіївської опозиції

7 квітня 1925 р. відбулася епохальна подія для усієї історії РПЦ, що визначила її долю на майбутнє, – смерть патріарха Тихона (Белавіна). Проститися з патріархом до Москви прибуло 60 архієреїв, які зібралися 12 квітня після поховання для оприлюднення останньої волі померлого. Вона була оголошена митрополитом Петром, і на підставі заповіту була прийнята постанова про передачу влади «у зв'язку з відсутністю митрополита Кирила і митрополита Агафангела, обов'язки патріаршого місцеблюстителя покладаються на митрополита Петра» [308, с.385]. Таким чином до митрополита Крутицького Петра (Полянського) переходила вся повнота прав патріарха, хоча він був третім у заповіті патріарха після митрополита Кирила (Смирнова) і митрополита Агафангела (Преображенського), які знаходилися у засланні, перший – у Зирянському краї, другий – Наримському.

Уже через місяць після смерті патріарха Тихона ДПУ почало створювати новий розкол у церкві. Представник ДПУ Полянський зустрівся з Московським вікарним єпископом Борисом (Рукіним) і запропонував йому створити ініціативну групу «Захист православ'я» і подати від її імені відповідне клопотання до ВЦВК. Представник ДПУ запевняв, що православна церква після цього буде негайно легалізована, причому церква рішуче відмежується від усіх нововведень, включаючи обновленство. Єпископ Борис погодився, але заявив, що один він нічого

зробити не може, і відправив представника ДПУ до місцеблюстителя, рекомендуючи тому прийняти пропозицію ДПУ. Місцеблюститель рішуче відкинув цю пропозицію. По Москві пішли чутки, що єпископ Борис став червоним більшовицьким архієреєм і задумує новий розкол. Відносини між єпископом Борисом і місцеблюстителем остаточно зіпсувалися. Єпископ Борис, однак, не залишив своїх спроб змінити порядок церковного управління і знову почав переговори із представником ДПУ. Домовившись про умови легалізації, він зажадав від місцеблюстителя скликання архієрейського Собору, припускаючи змістити на ньому митрополита Петра з поста. Будучи супротивником патріаршого управління, єпископ Борис домагався скасування патріаршества й повернення Російської православної церкви до синодальної форми правління – колегією єпископів. Місцеблюститель рішуче відкинув усі його пропозиції як провокаційні [444, Т.2, с.345].

Умови легалізації, запропоновані місцеблюстителю представниками ДПУ, були такими: 1) видання декларації, що закликає віруючих до лояльності щодо радянської влади; 2) усунення небажаних владі архієреїв; 3) осуд закордонних єпископів; 4) контакт у діяльності з урядом в особі представника ДПУ Є. Тучкова [308, с.389].

Наприкінці листопада 1925 року були арештовані майже усі скільки-небудь видатні архієреї, що жили на той час у Москві. Передбачаючи близький арешт, митрополит Петро 6 грудня 1925 року уклав на майбутнє таке розпорядження: «У випадку неможливості, зважаючи на які-небудь обставини, відправляти мені обов'язки патріаршого місцеблюстителя тимчасово доручаю виконання таких обов'язків високопреосвященнішому Сергію [Страгородському], митрополитові Нижегородському. Якщо ж цей митрополит не матиме можливості здійснювати це, то в тимчасове виконання обов'язків патріаршого місцеблюстителя вступить високопреосвященніший Михайло [Єрмаков], екзарх України, або високопреосвященніший Йосиф [Петрових], архієпископ Ростовський,

якщо митрополит Михайло буде не мати змоги виконати моє розпорядження» [444, Т.2, с.346-347].

9 грудня 1925 року відбулося засідання комісії із проведення декрету про відокремлення церкви від держави при ЦК ВКП(б). Заслухавши інформацію ОДПУ про внутрішньоцерковні групи: як розколоти церкву, кому допомагати, кого знищувати, представники ОДПУ повідомили, що митрополит Петро, ймовірно, відмовиться від співробітництва з ОДПУ, спрямованого в остаточному підсумку на руйнування церкви. А тому ухвалили: «Через проведену ним (місцєблюстителем) явно ворожої радвладі церковної політики й наявних про нього конкретних обвинувальних матеріалів, визнати намічену ОДПУ лінію з питання про внутрішньоцерковні угруповання правильною» [444, Т.2, с.348]. У той же день місцєблюститель був арештований і після тривалого слідства відправлений у заслання.

Негайно приступити до виконання своїх нових обов'язків митрополит Сергій не зміг. Спочатку із претензіями на владу в церкві виступила група ієрархів на чолі з архієпископом Єкатеринбурзьким Григорієм (Яцковським), а потім – митрополит Ярославський Агафангел (Преображенський). До того ж сам Сергій протягом першого півріччя 1926 р. двічі потрапляв у в'язницю. Лише після звільнення в червні 1926 р. за підтримки єпископату і митрополита Крутицького Петра Сергій зміг приступити до виконання обов'язків заступника місцєблюстителя. Як першочерговий крок він негайно ж намітив скликання Священного Синоду – центрального органу церковного управління. Але для того, щоб цей орган розпочав легальну діяльність, була потрібна реєстрація, із проханням про яку Сергій і звернувся до НКВС.

Починаючи з літа 1926 р., митрополит Сергій вів переговори з ОДПУ і НКВС. Особливо важким було питання про владу в церкві. Сергій наполягав на проведенні Помісного Собору для обрання патріарха і з дозволом влади на скликання Собору погоджував інше: заява від імені

церкви про лояльність, про нормалізацію відносин з державою. Але така постановка питання зустрічала відверте неприйняття з боку радянської влади. Сергію було заявлено, що скликання Собору й обрання патріарха можливі не до, а після прийняття церквою пропонованих їй умов легалізації [445, с.124].

Переговори тривали до осені 1926 р., але результату не принесли: влада бажала зробити вище церковне управління знаряддям боротьби зі своїми політичними супротивниками, а митрополит Сергій стояв на тій же позиції, що і його попередники. Таке небажання «відкритися» владі робило практично неминучим швидке відсторонення митрополита Сергія від керівництва церквою. У листопаді після провалу спроби таємно обрати патріарха шляхом збору підписів за виставлену кандидатуру (ініціаторами виборів був близький до м. Сергія єпископат, а головним кандидатом був митрополит Казанський Кирило (Смирнов), який нічого про вибори не знав), влада дістала прекрасний привід розправитися із заступником місцеблюстителя і тими, хто його підтримував. Митрополита Сергія заарештували у Нижньому Новгороді і потім, у середині грудня 1926 р., доправили до Москви у внутрішню в'язницю ОДПУ на Луб'янці [516, с.115].

У його відсутність обов'язки заступника місцеблюстителя тимчасово взяв на себе митрополит Йосиф (Петрових), який, побоюючись арешту, також призначив собі трьох заступників. Таким чином, до початку 1927 р. ситуація у вищому церковному управлінні виявилася заплутаною і складновирішуваною. Відомі були імена 13 ієрархів, що претендували на «верховенство». Значна ж частина єпископату перебувала у в'язниці. Сама ж церква роздиралася внутрішніми протиріччями й розколами, з яких кожен хотів називатися «істинною» церквою [445, с.124].

У в'язниці митрополит провів три з половиною місяці, піддаючись постійному тиску з боку НКВС й ОДПУ. Усі ці місяці з ним особисто «працював» Є. Тучков. Для влади митрополит Сергій був єдиною фігурою,

що могла зібрати патріаршу церкву воєдино під контролем ДПУ. Владика стояв перед вибором: урятувати церкву від розколу і повного роз'єднання, чого можна було досягти лише при врегулюванні відносин з державою, яка жорстко диктувала свої умови. Сергій же міг лише сподіватися на виконання наданих йому обіцянок, найголовнішою з яких було якнайшвидше скликання Помісного Собору. У травні 1927 р. митрополит Сергій звернувся до НКВС із проханням про проведення наради єпископів й утворення Синоду. Тоді ж, у травні, на місцях створюються де-факто єпархіальні управління.

Несподіване звільнення митрополита Сергія багатьох церковників збентежило, яке посилювалося, тому що інші арештовані з ним єпископи, одержавши строки, відправлялися у заслання і табори. Так, єпископ Афанасій (Сахаров) за «належність до групи архієреїв, очолюваної митрополитом Сергієм», одержав 3 роки соловецьких таборів. Сам же глава «групи архієреїв» не тільки вийшов на волю, але й дістав право проживання в Москві, якого не мав до свого арешту. Звичайно, виникала підозра, що все це неспроста і що між митрополитом Сергієм і ОДПУ укладена якась таємна угода.

Персональний склад нового Синоду при заступникові викликав великі дорікання в церковних колах. «Коли стали відомі імена єпископів, закликаних ним до Синоду, про капітуляцію м. Сергія перед радянською владою не могло бути більше сумнівів. До Синоду увійшли: архп. Сильвестр, колишній обновленець, архп. Алексій Хутинський, колишній обновленець, призначений на Петроградську кафедру від Живої церкви після страти митр. Веніаміна, архп. Філіпп, колишній біглопоповець, тобто той, що переходив із православної церкви до секти «біглопоповців», митр. Серафим Тверський, людина, про зв'язки якого із ДПУ знала вся Росія, якому ніхто не вірив» [Цит. за: 516, с.118-119]. 20 травня 1927 р. митрополит Сергій одержав довідку про тимчасову реєстрацію Синоду. При цьому митрополит Арсеній (Стадницький) –

ієрарх, який міг би додати Синоду авторитету в очах віруючих, – увійшов до його складу тільки на папері. Довірою влади він не користувався й у Москву допущений не був, залишаючись у засланні в Середній Азії.

Тільки 17 листопада 1927 р. НКВС дав «вичерпні вказівки» місцевим адміністративним відділам, розіславши їм наступний циркуляр: «Внаслідок надходження з місць запитів про реєстрацію т.зв. єпархіальних управлінь тихонівської орієнтації у зв'язку з оформленням т.зв. Сергіївського Синоду НКВС РСФРР, за узгодженням питання з ОДПУ, вважає за необхідне повідомити, що в теперішніх умовах слід утриматися від видачі яких-небудь довідок про реєстрацію т.зв. єпархіальних управлінь або про прийняття до відома списків членів цих організацій. Однак у тих умовах, коли, зважаючи на обставини часу й місця, подекуди можуть виникнути єпархіальні управління, адміністративні відділи, не реєструючи таких, разом з тим не повинні й перешкоджати їхньому функціонуванню» [61, арк.96].

Видно, що в плани ОДПУ зовсім не входило реєструвати єпархіальні управління патріаршої церкви у тому складі, які пропонувалися «тихонівськими» ієрархами. Завданням було нав'язати управління, бажане самим органам держбезпеки. Внаслідок цього легалізація на місцях пройшла досить вибірково, а почата кампанія з легалізації органів управління Російської православної церкви фактично вилася в секретну роботу ОДПУ з добирання й фільтрації складу цих церковних органів.

29 липня 1927 року в «Известиях» була опублікована «Декларація», підписана митрополитом Сергієм і вісьмома членами патріаршого Синоду. У вигляді листівок вона поширилася і в єпархіях. Принципові положення проекту від 10 червня 1926 року в ній були збережені при одночасному внесенні коректив, які робив особисто Тучков (розгорнуте положення про законослухняність віруючих, різка оцінка діяльності Карловацького Синоду, затушовані світоглядні протиріччя між православними й комуністами [310, с.200-201].

Отже, заступник місцеблюстителя патріаршого престолу, погодився на «легалізацію по-чекістськи» і тим самим відкрив шлях до канонічно правильного устрою церковного життя в центрі і на місцях, забезпечив функціонування на законних підставах адміністративного кістяка ортодоксальної церкви, виключивши, тим самим, імовірність встановлення монополії в церковному житті розкольничих центрів, що діяли легально. Правда, досягнення обмеженої легалізації патріаршої церкви й тимчасового (як виявиться згодом) ослаблення державного тиску на неї було здійснено ціною істотних поступок «зовнішнім» – за допомогою відмови від волі внутрішнього самовизначення РПЦ і допущення «чужих» до контролю над прийняттям адміністративно-кадрових рішень.

Підписана в 1927 р. митр. Сергієм «Декларація» знаменувала остаточний перехід ортодоксальної церкви з позицій аполітичності й духовного розмежування з більшовицьким режимом на позицію повної законослухняності, беззастережного визнання легітимності радянської влади, крім того, фактичного співробітництва з держструктурами за умови відмови останніх від підтримки легально діючих розкольничих центрів. Однак, встановлення якихось союзницько-підлеглих взаємин з богоборчою державою, прояв неприродної духовної солідарності з атеїстичною владою призвели до виникнення нових внутрішньоцерковних розколів, не позбавивши, при цьому Московську Патріархію від наступних репресій [691, с.36].

У свою чергу й Екзарх України митрополит Михаїл (Єрмаков) також підготував «Декларацію» до українських віруючих, яку виголосив 17 листопада 1927 р. (текст Декларації див. [682, арк.508-509]). Основні ідеї м. Сергія були втілені і в «українській» Декларації, хоча і в більш м'якій та алегоричній формі.

Проголошення Екзархом України м. Михаїлом власної «Декларації» відкрило йому шлях до організаційного оформлення в Україні патріаршої церкви. Вже у грудні 1927 р. митрополит отримує реєстрацію, як Екзарх

України, дозвіл від НКВС на улаштування власної канцелярії, друк бланків, штамп і печатку [19, арк.7]. Крім цього йому було дозволено провести нараду єпископів України, що було здійснено 25 січня 1928 р. [19, арк.10-12]. Це яскраво свідчить, що патріарша церква митрополита Сергія (Страгородського) відразу ж опинилася під контролем та протекторатом спецслужб як у Росії, так і в Україні.

Серед єпископату, кліру і віруючих Декларація викликала різноманітні відгуки. Єпископат, як вказує відомий російський історик М.І. Одінцов, розділився поступово на три групи. Одна різко засудила Сергія і тому пішла з ним на розрив. Інша, хоча привселюдно і не протестувала, але ухилялася від співробітництва з митрополитом, відмовляючись від нових призначень і просячись «на спочинок» й у відпустки під пристойними приводами. Третя група, що поєднувала майже половину єпископату, підтримала Декларацію [445, с.125].

Але вищезазначена класифікація вельми умовна і базується на даних російської (РСФРР) частини Радянського Союзу, де опозиція до м. Сергія була набагато активнішою і розгалуженішою, налічуючи декілька (близько 5) угруповань. Опозиціонерами до Сергія виступили Агафангел (Преображенський), Кирило (Смирнов), Йосиф (Петрових), Димитрій (Любимов), Алексій (Буй) та більше двадцяти представників російського єпископату. В центрі опозиції опинилося Ленінградське духовенство на чолі з митрополитом Йосифом (Петрових) та Димитрієм (Любимовим), які і стали в центрі майбутньої «Істино-православної церкви».

Український же єпископат, на відміну від російського, майже одноголосно підтримав «Декларацію». Про це неодноразово вказували опозиціонери у своїх свідченнях. Наприклад, священник Григорій Селецький стверджував, що «в Україні не було жодного єпископа, що не прийняв декларації» [54, Т.V, арк.37зв.]. Дане твердження підтверджується й єпископом Павлом (Кратіровим): «...усі єпископи, що проживали тут [у Харкові. – *О.Т.*], визнали законним керівником м. Сергія, а я відстоював

права на управління церквою м. Агафангела. ...українські єпископи допомогли м. Сергію усіма правдами і неправдами відтерти від управління церквою м. Агафангела і закріпити на посту заступника патріаршого місцеблюстителя м. Сергія...» [54, Т.ІІІ, арк.106зв.].

Крім того, із закликом про підтримку «Декларації» виступило українське духовенство. У багатьох українських єпархіях серед рядового, нижчого духовенства протягом ще 1926 р., за словами спецслужб, почалося незадоволення «впертою поведінкою єпископату та тяга до легалізації» [243, арк.23]. Протягом другої половини 1927 р. духовенство Харківської, Полтавської, Кременчуцької, Глухівської, Херсонської, Тульчинської, Кам'янець-Подільської, Проскурівської, Могилівської, Конотопської, Полтавської, Одеської, Миколаївської та інших округ подали до органів НКВС та митрополита Михаїла низку декларацій, в яких визнавали «політичні помилки», висловлювали лояльність до Радянської влади, закликали м. Михаїла підтримати «Декларацію» м. Сергія [243, арк.23; 207, арк.207-213; 169, арк.321-323]. Наприклад, 15 листопада 1927 р. духовенство м. Миколаєва направило Екзарху України м. Михаїлу «Прохання» в якому повністю продублювало листа від одеського духовенства, де зазначало: «Уся Україна з нетерпінням чекає легалізації православної церкви і на своїй території. І всі погляди і надії спрямовані тепер, Владико, на Вас. Ми впевнені, що Ви, Владико, цілком поділяєте точку зору митрополита Сергія, – виправдовуєте його декларацію і самі незабаром наслідуйте його прикладові. Ми, православні священники м. Одеси, не просимо, а благаємо Вас, Владико, беручи до уваги розруху церковного життя не тільки в селах, але й у містах завдяки відсутності, головним чином, належної організації і дисципліни, якомога скоріше увійдіть з відповідною [Декларацією] до влади і легалізуйте православні церкви України. Це вимагає час. Це вимагає життя. Нарешті, за це говорить сама церква» [169, арк.321-321зв.].

Основними тезами, що були відзначені у листі, були: 1) визнання

радянської влади; 2) категорична відмова від політиканства; 3) засудження зв'язків із буржуазією та закордонним єпископатом РПЦ, що втік у 1919-1920 рр.; 4) прохання організувати Український Синод на автономних правах, не пориваючи зв'язків із Москвою. Завершувалося «Прохання» словами від імені миколаївського духовенства: «Цілком розділяючи все викладене у наведеному проханні Одеського духовенства, ми, що нижче підписалися, цим клопочемо перед Вами, Владико, про якнайшвидшу легалізацію православних церков в Україні» [169, арк.321зв.-323]. Подібний лист було надіслано і від кременчуцького духовенства [207, арк.207-213].

Картиною того, як проходили зібрання на підтримку Сергіївської декларації, можуть слугувати збори членів церковної ради Свято-Троїцької релігійної громади с. Гуляйполе Запорізької округи 2 жовтня 1927 р. у присутності 35 чоловік, які, заслухавши доповідь про декларацію митрополита Сергія, вітали її, звернувши увагу на те, що митрополит Сергій «діє у повній згоді з першосвятителем патріаршим місцеблюстителем митрополитом Петром і митрополитом Михаїлом, Екзархом всія України». Доповідь була аргументована низкою документів: текстом відповіді митрополита Сергія луганському духовенству, телеграмами, котрими обмінялись митрополит Сергій і керуючий західноєвропейськими парафіями РПЦ митрополит Євлогій, листом екзарха України митрополита Михаїла (в яких підтримувалися дії заступника патріаршого місцеблюстителя). Прийнята парафіяльною радою постанова наголошувала, що «Декларація» послужить основою для встановлення нормальних відносин між церквою та державою [471, с.345-346]. Треба відзначити що така одностайність у резолюціях і вільне волевиявлення ставлення до Декларації в Україні не могли пройти поза санкціями адмінвідділу культів НКВС та спецслужб, що підтверджує про підтримку Сергіївської РПЦ з боку органів радянської влади.

Винятком серед цієї одностайності виступила частина українського

єпископату: Старобільський (на покої) Павло (Кратіров), Новомосковський (на покої) Йоасаф (Попов), Прилуцький Василій (Зеленцов), Лубенський Аркадій (Остальський), Стародубський та Глухівський Дамаскін (Цедрик), Чернігівський Пахомій (Кедров), Волинський Аверкій (Кедров) [54; 525; 624]. При цьому половина з них на момент виходу Декларації були вже в ув'язненні. На ім'я митрополита Сергія стали приходити листи з демонстрацією протесту проти нової лінії Патріархії і закликами відмовитися від неї. У країні стали поширюватися викривальні послання, звернення, відозви із критикою «Декларації», з осудом церковної політики заступника місцеблюстителя.

Одним із перших проти «Декларації» виступив засланий на Соловки єпископ Прилуцький Василій (Зеленцов). На початку 1928 р. в українських єпархіях почала поширюватися стаття єпископа Василя під назвою «Заповіт», де висловлювалася різка критика як «Декларації» м. Сергія, так і «Заповіту» патріарха Тихона від 7 квітня 1925 р., який мав прорадянський характер [54, Т.ХV, арк.161-174]. У серпні 1929 р. єп. Василій написав послання митр. Сергію з вимогою відмовитися від Декларації і погрозою, в разі відмови, проклясти його. Результатом такої непримиренної позиції єпископа став його арешт у грудні 1929 р. і засудження 3 лютого 1930 р. за «контрреволюційну діяльність» до вищої міри покарання (розстріляний 7 лютого 1930 р. в Бутирці) [532, с.262].

Безкомпромісним опозиціонером був також єпископ Стародубський та Глухівський Дамаскін (Цедрик). Після виходу Декларації він не виступив, на відміну від єп. Василя відразу проти неї, а зайняв вичікувальну позицію. Звільнившись у 1928 р. з Соловків, єп. Дамаскін приїжджає до Москви, де зустрічається з кількома іменитими священнослужителями та 11 грудня проводить бесіду із м. Сергієм. Пізніше, згадуючи цю зустріч, єпископ скаже: «Якщо здалеку я ще припускав можливість даних, якими б виправдовувалася поведінка його, то тепер і ці припущення ламалися» [553, Т.1, с.160].

27 листопада 1929 р. владику Дамаскіна знову заарештовують. На цей раз обвинувачувачем його в контрреволюції був ставленик м. Сергія – стародубський благочинний, ревностний прихильник Декларації. За постановою ОДПУ від 28 травня 1930 р. Дамаскіна засуджують до 10-ти років таборів і знову відправляють на Соловки [525, с.16]. Звідти він продовжує надсилати до багаточисленної пастви свої антисергіївські послання. Із заслання писав він митрополиту Сергію: «Надто ми довіряли Вашій мудрості, надто глибоко були пройняті колишньою повагою до Вас і, неначе змовившись, продовжували здалеку стримувати найбільш нетерплячих із пастви нашої, щоб попередити очевидьки назріваючий розкол. Страшно було думати про можливість розколу, і нині ця думка страшить нас.

...Спонукуваний щирою любов'ю як до Церкви Христової, так і до Вашого високопреосвященства, осмілююсь сердечно благодати Вас, прислухайтеся, Владико, до журби та стогону віруючих, які звідусіль несуться до Вас, котрі навіть за полярним колом не давали нам спокою, прислухайтеся до спільного голосу віруючого народу, який, безумовно, є і «голосом Божим», тверезо оцініть негативні результати Вашого курсу, погляньте у безодню неминучого розколу, що відкривається перед Вами; жахніться відповідальності Вашої перед історією та про відповідь на страшному судові Божому – *і відмовтесь від Вашого курсу, від Ваших компромісів, анулюйте Вашу декларацію як акт Вашої особистої помилки, котрий виходить за рамки Ваших повноважень...* (курсив наш. – О.Т.)» [534, с.208-211]. Таким чином, репресії не змінили думки єпископа Дамаскіна, а, навпаки, посилили його ідеологічну боротьбу із сергіївським новообновленством.

Іншою формою опозиції був єпископат та духовенство, які офіційно не порвали із місцеблюстителем, але, як правило, не згадували його ім'я під час богослужінь. Яскравими представниками цього опозиційного напрямку були брати Кедрови. Ще восени 1926 р. архієпископ Волинський

Аверкій (Кедров), пропагуючи винятково патріаршу форму правління, пише послання під назвою «Лист до віруючих», де закликає їх стояти за патріаршу форму правління, що оберігала б церкву від давлячого і настирливого втручання у церковні справи з боку радянської влади [148, арк.9]. Результатом цього кроку був арешт 19 жовтня 1926 року і відправка до таємного відділу ОДПУ у Москві. 7 січня 1927 р. Особливою нарадою при ОДПУ СРСР Аверкія (Кедрова) було засуджено за ст.58-13 КК РСФРР «за поширення серед віруючих м. Житомира провокаційних чуток з контрреволюційною метою» до 3 років висилки до Казахстану [148, арк.10-11].

«Лист до віруючих» був лише першим кроком проти загальної продержавної політики церковного Центру у Москві. Пізніше єпископ підтвердить свою позицію у «Посланні», яке він написав разом із братом – єпископом Пахомієм у грудні 1927 р. як відповідь на «Декларацію» м. Сергія. У «Посланні» зокрема зазначалося: «Митр. Сергій є повним рабом, слухняним знаряддям у руках відомих нам... радянських установ і втратив цілком свій морально-церковний авторитет... Словом, такого приниження й опльовування Свята Церква ще не переживала.

Легалізація, яку намагаються проводити м. Сергій і його Синод, є зовсім неприйнятною і неможливою, тому що вона... противна природі Церкви, противна розуму, тому що прагне з'єднати несумісне... У церковному відношенні вона злочинна, тому що продає волю внутрішнього життя Церкви і блюзнірно принижує її святість і гідність...

Нова церковна політика м. Сергія викликає велику зніяковілість і спокусу в церковному народі і взагалі у більшості віруючих, від ієрархів до мирян.

Якщо ж тимчасовий заступник патріаршого місцеблюстителя буде упорствувати у своїй витівці і не звільнить свого поста, то ми підемо від нього усією Церквою. Якщо ж митр. Сергій, почувши голос Церкви, буде упорствувати у своїй політиці і претендувати на владу першоїєрарха, тоді

він, звичайно, виявиться церковним безчинником і відщепенцем...» [457, с.12-25]. Це підтверджує, що архієпископи Аверкій та Пахомій відійшли від юрисдикції митрополита Сергія і перейшли до так званих «істинно-православних», або «антисергіївської опозиції».

17 лютого 1928 р. Особлива нарада при Колегії ОДПУ, переглянувши справу Аверкія (Кедрова), вирішила достроково його звільнити, дозволивши проживання по всій території СРСР [148, арк.15], але 15 лютого 1930 р. його було знову заарештовано і відправлено до Москви, де й проходило слідство. Результатом було засудження Особливою нарадою при ОДПУ СРСР за ст.58-5 КК РСФРР на 3 роки заслання до Архангельська [590, с.243].

Подібна доля спіткала й єпископа Пахомія. 15 жовтня 1930 р. він був заарештований і звинувачений у «заклику попів до організації спільними силами протистояння радянській владі» і постановою судової трійки від 4 листопада 1930 р. відправлений до концтабору на 5 років [624, с.20].

Подібну до Кедрових позицію займали і київські єпископи. Незважаючи, що останні не підтримали офіційно опозиційного антисергіївського руху, всі п'ять єпископів осудливо поставилися до Декларації й увійшли до української групи непоминаючих, яка не порвала формально з митр. Сергієм. Вони виступали за легалізацію церкви в радянській державі, але з мінімальними поступками владі. Коли митрополит Київський і Галицький Михайло (Єрмаков) підтримав дії м. Сергія і випустив свою Декларацію, київський єпископат вжив заходів, щоб вона не дійшла повністю до мирян. За свідченням проф. В. Воловика «...з цією метою в багатьох громадах декларація не оголошувалася навіть членам п'ятидесяток і взагалі віруючим, а якщо й оголошувалася, місця, у яких ішла мова про контакт із Радянською владою, свідомо пропускалися. Тому ні єп. Георгій (Делієв), ніхто інший з київського єпископату не дали твердої директиви зачитувати цю декларацію» [619, с.90].

Найбільш послідовними опозиціонерами, що не тільки виступили

проти декларації, а й очолили антисергіївські групи стали єп. Павло (Кратіров), що проживав у Харкові з 1925 р. за підпискою про невіїзд, та єп. Йоасаф (Попов), що мешкав у Новомосковську.

Єпископ Павло не визнавав митр. Сергія ще до опублікування Декларації, вважаючи його загарбником вищої церковної влади, яка з 1926 р. повинна належати митр. Ярославському Агафангелу (Преображенському), і за це був заборонений у священнослужінні Екзархом України Михаїлом. Різко негативно єп. Павло зустрів і Декларацію м. Сергія. Він відправив наприкінці 1927 р. лист до митр. Агафангела і залишився цілком задоволений відповіддю, тому що ярославський митрополит назвав Сергія «узурпатором церковної влади». Побачивши підтримку своїм діям, єп. Павло у квітні 1928 р. відіслав заступникові патріаршого місцеблудителю офіційну заяву про відділення від нього. У тому ж місяці він був заборонений у священнослужінні ухвалою Синоду [54, Т.ІІІ, арк.106-106-зв; 619, с.97].

Павло (Кратіров) виступив насамперед як сильний ідейний опонент митр. Сергія. Він став автором трьох творів, що широко розійшлися по країні. Перший з них був написаний у лютому 1928 р. і називався «Наші критичні зауваження з приводу другого послання митрополита Сергія». Вл. Павло вказував, що нижегородський митрополит відкрито боровся за владу в церкві, діставши ж її, самовільно визначив новий курс і, закликаючи всіх до миру, почав накладати на незгодних з ним церковні прещення. «Якби митрополит Сергій дійсно бажав до Собору зберегти «єдність Духа в союзі миру», «щоб не розривати хітона Христового», як він висловлюється, то, опинившись усякими неправдами й правдами на чолі церковного управління, він не лякав би даремно церковними канонами тих, хто не визнає його, як це робить він увесь час із великою ретельністю; не накладав би одноосібно заборон на десятки незгодних з ним єпископів, а з належною смиренністю, поставивши власну канонічність під знаком питання «у єдності Духа й у союзі миру», очікував би майбутнього

Собору, який розібрався б у тому, хто правий і хто винуватий у церковних смутах, і кожному віддасть у справах його». Єп. Павло закликав митр. Сергія покаятися: «Ми ж гаряче переконуємо його самого принести, в ім'я блага церкви, у жертву своє самолюбство й властолюбство, якими він дотепер керувався більше, чим боголюбв'ю, і знову щиросеречно покаятися у всіх своїх церковних гріхах, а управління церквою віддати тому, у кого воно було ним відняте» [Цит. за: 619, с.97-98].

У травні 1928 р. єп. Старобільський написав відкритий лист «Про модернізовану церкву, або про Сергіївське православ'я» у якому доводив, що Декларація торкається самої суті православно-церковного віровчення: «Адже митр. Сергій вводить у церковне богослужіння нечувану в історії церкви єресь модернізованого боговідступництва, природнім наслідком якої стала церковна смута й розкол... Митр. Сергій своєю суемудреною і злочестивою декларацією й наступною антицерковною роботою створив новий обновленський розкол або сергіївське оновлення...» [Цит. за: 619, с.98]. Усього єп. Павло написав, за його словами, чотири послання-«міркування» на тему, хто повинен керувати Російською церквою, два звернення до радянської влади і лист старобільським благочинним у відповідь на їх колективне звернення з докором про невизнання митр. Сергія. З усіма своїми творами Владика знайомив священників і мирян. Саме навколо нього зосередилася більшість українських опозиціонерів.

Таким чином, на тлі вищезазначених подій утворилася українська антисергіївська опозиція, що заважала не лише митрополиту Сергію розбудовувати на нових основах Російську Православну церкву у симфонії з державою, а й перешкоджала більшовицькій владі створювати свою підконтрольну РПЦ.

Тим часом компетентні органи продовжували повідомляти по інстанціях про факти протидії православного духовенства і мирян богоборчій політиці радянської влади, що поступово трансформувалися в широкий позацерковний, антисергіївський і антирадянськи налаштований

рух. Під прапором церковного активізму «об'єдналися» досить численні нонконформістські елементи: від напівлегально існуючої опозиції у вигляді «істинно-православних» та «ультра-православних» до «підпільників» із числа «істинно-православних християн», що навіть не намагалися вписатися в радянське законодавство про культури. Для знищення цих опозиціонерів у надрах ОДПУ почалася грандіозна і наймасштабніша загальносоюзна операція із створення міфічної контрреволюційної церковної організації під назвою «Істинно-православна церква».

4.2. Організація в Україні руху «істинно-православних».

Справа «Істинно-православної церкви» (1931 р.)

Російська православна церква на чолі з патріархом Тихоном, а після його смерті в 1925 р. із заступником місцеблюстителя патріаршого престолу митрополитом Сергієм довго і спочатку абсолютно безуспішно намагалася відстояти своє законне місце в новій державі. До певної міри вона була змушена йти на компроміси, найбільш безневинним з яких було поминання на службах богоборчої влади. Не всі клірики і парафіяни погоджувалися на це – частина церкви пішла у підпілля і тому одержала назву катакомбної. Інша її назва (у всякому разі, значної її частини) «істинно-православна церква» підкреслювала її відмінність від офіційної церкви, що пішла, на думку радикалів, на змову із сатанинською владою, і тому не була воістину православною.

Є всі підстави вважати, що ІПЦ, як єдиної організації, на той момент не існувало, і під терміном «істинно-православна церква» слід розуміти сукупність православних груп, які склалися із кліриків і мирян, що відмовилися визнавати богоборчу владу і релігійне життя яких протікало поза офіційно зареєстрованими храмами. Причому групи ці перебували в різних відносинах з Московською Патріархією – деякі підтримували з нею

зв'язки, інші їх повністю поривали.

Якщо влада ще терпіла РПЦ, що діяла відкрито і йшла на компроміси, то катакомбної зовсім непідконтрольної церкви вона попросту боялася і робила все можливе для її знищення. Органи ОДПУ були зобов'язані знайти і знищити всі вогнища опору, навіть якщо мова йшла про опір ідеологічний, духовний. Не вміючи знайти дійсних катакомбників, що було непросто, ОДПУ діяло випробуваним способом – його співробітники самі прямо на Луб'янці «створили» її «адміністративний і політичний центри». У них були включені клірики і миряни або тільки запідозрені в приналежності до катакомбників, або просто відомі своєю релігійною активністю і, як правило, не приховували своєї релігійності. Структура організації, як вона вимальовується з матеріалів ОДПУ, представляється плутаною й аморфною.

Її загальнополітичне керівництво здійснювалося з Москви церковно-політичним центром, що виробляв платформу й практичні заходи організації. У нього входили знаменитий богослов і видатний релігійний діяч М. Новосьолов, відомий філософ, професор Державного інституту музичної науки О. Лосєв і його дружина – науковий співробітник Астрофізичного інституту В. Лосєва-Соколова, професор Д. Єгоров, професор Московського університету механік М. Бухгольц, професор психології М. Петровський, викладач робітфаку ім. Артема В. Баскар'єв, член Науково-технічного комітету Реввійськрада СРСР М. Цвіркунов, викладач робітфаку Московського інституту інженерів транспорту геолог О. Сузін, науковий співробітник Військової академії ім. Фрунзе С. Соловйов. Таким чином, політичне керівництво організацією, за схемою ОДПУ, здійснювалося групою професорів, викладачів і науковців [447, с.142].

Адміністративне керівництво організацією покладалося на «Всесоюзний церковно-адміністративний центр», що розташовувався досить далеко – у Ленінграді. На чолі цього центру стояли митрополит

Йосиф (Петрових) й, у ранзі його заступника, архієпископ Гдовський Дмитрій (Любимов). Зв'язки між обома центрами (важлива роль у їхньому здійсненні приділялася М. Новосьолову) виглядають надзвичайно заплутаними. Під їхнім керівництвом, за яким неможливо розглянути яку-небудь систему (одні філії підлегли Москві, інші Ленінграду), у країні, згідно з обвинувальним висновком, діяла розгалужена мережа філій організації*. В Україні діяло три філії, які об'єднували 19 груп і діяли практично на всій території республіки [535, с.154].

В основу української організації ІПЦ було покладено різні групи антисергіївської опозиції, деякі, при уважному розгляді 20-томної слідчої справи, навіть не були пов'язані одна з одною. Так, майже відокремлено діяла Херсонська група на чолі із свящ. І. Скадовським, який підтримував зв'язки лише з духовенством Миколаєва та Херсонським єпископом Прокопієм (Титовим) [54, Т.XVI]. Кадіївська група взагалі ніяких контактів не мала й організувалася винятково на основі неприйняття Декларації митрополита Сергія [54, Т.XVII]. Сумнівним видається також приєднання до ІПЦ справи харківських та дебальцевських стефанівців-підгорновців, які ніякого відношення до інших груп не мали, оскільки представляли собою істинно-православних християн, але окормлялися в опозиційного єпископату, підтримуючи зв'язок із Варлаамом (Лазаренком), Алексієм (Буєм) і Павлом (Кратіровим) [54, Т.XIV, арк.29].

Певна частина опозиціонерів взагалі не проходила у карних справах як прихильники ІПЦ, а була виділена в окремі справи: С. Кузьменко (Сумщина), Ф. Подолянський, О. Лотоцький (Вінничина) [102; 249]. Навіть пізніше, на допитах 1937-1938 рр., активні опозиціонери вказували, що ніякої організації під назвою «Істинно-православна церква» не існувало, або ж взагалі про існування такої не говориться [103; 248; 163-166]. Отже, термін «Істинно-православна церква» є досить умовним, що об'єднує усі групи, які виступили проти Декларації митрополита Сергія

* Детальніше про «Всесоюзний центр ІПЦ» див.: [532; 619].

(Страгородського). На наш погляд, більш коректним було б вживання терміну «антисергіївська опозиція», але оскільки у другій половині ХХ ст. значна частина опозиціонерів організувала конфесійне об'єднання, прийнявши назву «Істинно-православна церква», даний термін, хоча і створений у кабінетах Луб'янки, має право на життя.

У той же час ми категорично відкидаємо термінологію відомого російського дослідника М. Шкаровського про відношення української «ІПЦ», до т.зв. «йосифлянського руху», що очолювався ленінградським митрополитом Йосифом (Петрових), оскільки безпосереднього зв'язку із митрополитом українські групи не мали, підтримуючи зв'язок, переважно, із Дмитрієм (Любимовим) та Павлом (Кратіровим).

Організаційно антисергіївська опозиція в Україні почала оформлятися восени 1927 р. Одними з перших на неї відреагувало київське духовенство. Парафіяни київського протоієрея Анатолія Жураковського згадували, що «митрополит Сергій... спокушений помилковою ідеєю «врятувати» церкву, взяв на себе ні з чим не порівнянний гріх від імені церкви заявити неправду, що нібито йде в порятунок. Але церква не стоїть неправдою, в ім'я чого б вона не вимовлялася. Великі чвари стрясли тіло церкви... і нова скорбота наповнила душу батюшки сумом» [311, с.109]. Тоді ж у вересні 1927 р. в одній із своїх проповідей о. Анатолій розкрив своє ставлення до Декларації, хоча й в алегоричній формі: «Представники церкви і християнства прагнуть створити церкву без страждань тут на землі, заради свого спокою. Заради свого спокою вони змінюють основи віри, віддають її боягузливо, легкодушно, виправдовуючись і белькочучи щось незрозуміле у своє виправдання» [311, с.110]. Ми бачимо, що тут яскраво простежується докір на адресу митрополита Сергія, який порушив церковні канони на угоду радянській владі.

Початком офіційного відходу від офіційної РПЦ стало оголошення у листопаді 1927 р. відозви «До чад Російської церкви», що в літературі отримала стійку назву «Київська відозва». Її автором емігрантська та

церковна література вважає єпископа Дамаскіна (Цедрика), але ми більш схильні до думки сучасних російських істориків М.В. Шкаровського та І.І. Осіпової, що покладають авторство на Анатолія Жураковського і схіархієпископа Антонія (Абашидзе) [532, с.13]. У ній відзначалося, що в результаті зрадницької політики митр. Сергія «правда світу похитнулася, неправда стала законом і основою людського життя. Слово людське втратило всякий зв'язок з Істиною, із Праведним Словом, втратило всяке право на довіру і повагу. Люди втратили віру один в одного і потонули в океані неправди й лицемірства, нещирості і фальші». Далі у відозві стверджувалося, що «єдиною надією для віруючих серед цієї стихії загального розтління, обгороджена скалою мучеництва й сповідництва непохитно стояла церква, як стовп і твердження Істини».

Завершувалася ця яскрава й емоційна відозва, що мала широке ходіння в єпархіях і виражала саму суть розбіжностей у поглядах між опозиційним духівництвом і митр. Сергієм, словами: «І здається нам, що не ми, а митр. Сергій і іже з ним полонені страшною мрією, що можна будувати церкву на людиноугодництві і неправді. Ми ж стверджуємо, що неправда народжує тільки неправду, і не може вона бути фундаментом церкви» [532, с.13-14]. Так розпочалося організаційне оформлення антисергіївської опозиції на Київщині.

До опозиції увійшла група священників: А. Жураковський, Л. Рохліц, А. Бойчук, архім. Спиридон (Кисляков), В. Давидович, Б. Квасницький та інші. Вони виступили з колективним письмовим зверненням до митрополита Михаїла із протестом проти Декларації і вираженням своєї точки зору неприйнятності її для себе, заявивши, що вони поривають із ним будь-які зносини [54, Т.ХІІІ, арк.115].

Велике значення київський осередок приділяв ідеологічній боротьбі. Ірпінський священник Дмитро Іванов, на допиті* 16 квітня 1931 р. вказував,

* Справа київської опозиції у багатотомній «Справі ІІЦ» складає два томи під назвою «Розробка «БЛАГОДЕТЕЛИ». Перший том, окрім постанов на арешти, ордерів протоколів обшуку тощо, складається із протоколів допитів Д.І. Іванова, що проводилися протягом 12-19 квітня. 16 квітня 1931 р.

що одним із завдань було складання і поширення листівок, які писалися в різноманітних містах: Ленінград, В'ятка, Воронеж, Київ й ін. Основними характеристиками цих листівок були наступні риси:

- листівки були, як правило, змішаного характеру: маючи церковно-релігійне забарвлення, торкалися питання і про стосунки з радянською владою;

- уся ця література за своїм викладом була розрахована винятково на освічені кола, тобто насамперед для духовенства;

- написані листівки були в різній літературній формі: епістолярній, тобто у вигляді окремих листів окремих авторів (листи єп. Віктора, єп. Дамаскіна й ін.), у формі офіційних звернень («звернення ленінградської групи», «звернення київських священників»); у вигляді архієрейських послань («Циркулярне послання архієпископа Серафима Углицького», «Послання Закордонного Синоду»); у формі літературних ескізів («Церква в пустелі»); на зразок довідкових збірників («Відповіді востязуючим») і наукових статей, що відповідають на те чи інше питання;

- більшість листівок були анонімними, приписувалися різним авторам..., викликаючи досить слушне здивування і припущення про підробки;

- за чисто технічними причинами і відсутністю необхідних на їхнє поширення засобів, вони не мали масового обігу;

- в Україні, на селі, вони були неприйнятні, бо написані російською, більш ніж книжковою мовою, а перекладу їх українською мовою не було. Нам невідома жодна листівка українською мовою;

- спеціальних листівок, що стосувалися організації ІПЦ, не існувало [54, Т.ХІІІ, арк.126-128].

Поступово в Києві і передмістях склалися чотири великі опозиційні

було складено протокол на 46 сторінках, який ліг в основу обвинувального висновку по справі. Крім цікавих моментів церковного життя, тут спостерігаються й речі, які священнослужитель «при розумі» й придумати не зміг би: підготовка державного перевороту (арк.110), підготовка бойових кадрів (арк.112) і т.д. Це дає підстави досить обережно відноситися до свідчень Іванова, що стосуються організаційного оформлення опозиційної групи та її зв'язків (Див.: [54, Т.ХІІІ, арк.106-152].

громади навколо храмів: Ірпінської Троїцької церкви, Преображенської на Павловській вулиці, де служили архім. Спиридон, священники А. Жураковський, Є. Лук'янов і А. Бойчук, Покровської на Подолі й Ільїнської. Особливою активністю відрізнялася громада Покровської церкви, настоятелем якої був о. Леонід Рохліц. У храмі також служили священники Анатолій Бобров і Борис Квасницький, 20 вересня 1928 р. вигнаний із церкви Введенського жіночого монастиря за різко негативне ставлення до декларацій митрополитів Сергія і Михаїла. У Покровський храм перейшла й частина ченців Києво-Печерської Лаври [619, с.93].

Досить сильна громада оформилася в м. Ірпінь, де служив свящ. Дмитро Іванов. Він ще з дореволюційних часів мав дружні відносини із Софією Євгеніївною Гриньовою, що у 1920-х роках вже була відома як ігуменя Софія. Остання, після закриття Київського Покровського монастиря, переїхала до м. Ірпінь, де проживала на дачі з декількома сестрами та сім'єю Д. Іванова. Всі черниці колишнього Покровського монастиря на чолі із іг. Софією пішли проти «Декларації» м. Сергія [577, с.333-334].

Невдовзі було налагоджено зв'язки із архієп. Димитрієм (Любимовим), а після його арешту у листопаді 1929 р. – з єп. Павлом (Кратіровим).

Тісні зв'язки із Києвом мали антисергіївські громади Чернігова. Духовними вождями «істинно-православних» на Чернігівщині стали ченці Лаврентій (Проскура) і Аліпій (Яковенко). Навколо них згуртувалася братія Свято-Троїцького монастиря і вірні миряни, що не побажали йти шляхом компромісу із радянською владою. У 1928 р., після закриття Свято-Троїцького монастиря братія перейшла у Свято-Іллінську церкву, настоятелем якої був сподвижник о. Лаврентія ігумен Єфрем (Кислий). До антисергіївського духовенства в Чернігові, крім Лаврентія, Аліпія і Єфрема належали: архімандрит Георгій (Смільницький), ігумен Палладій (Міщенко), ігумен Смарагд (Чернецький), ігумени Антоній і Микола (?),

ієромонахи Михайло (Корма), Інокентій (Козько) і Малахія (Тишкевич), ієрей Гаврило Павленко, ієродиякон Місаїл (Стишковський), ієрей Іоанн Смолічев та інші [624, с.15].

Серед мирян, що були близькими до о. Лаврентія і не прийняли сергіївської Декларації, був відомий церковний письменник Сергій Олександрович Нілус. Із квітня 1926 р. він проживав у Чернігові, засланий сюди радянською владою. С. Нілус був одним з найактивніших церковних діячів у Чернігові на той період. У своїй квартирі Нілус організував регулярні духовні бесіди парафіян з духовенством, читання духовної літератури. Через С.О. Нілуса і його дружину Олену Олександрівну чернігівське духівництво підтримувало зв'язки з однодумним київським духовенством: прот. Дмитром Івановим, ігуменею Свято-Покровського монастиря Софією (Гриньовою) й іншими. У серпні 1927 р. він був арештований і висланий у Володимирську губернію, де й помер у 1929 р. [624, с.16].

Великий вплив на чернігівське священство мала позиція керуючого Чернігівською єпархією Дамаскіна (Цедрика). Протягом 1929 р. він активно включається в релігійне життя єпархій північної України, підтримуючи зв'язок з духовенством Києва і Чернігова, веде активне листування з Димитрієм (Любимовим). Він хоча і не приєднався відкрито до київської опозиції, але знаходився із київськими опозиціонерами на одній ідеологічній платформі [54, Т.ХІІІ, арк.120]. Дана активність викликала занепокоєння державних каральних органів і вже 27 листопада 1929 р. його знову заарештовують і осуджують до 10-ти років заслання на Соловки [525, с.15-16].

У цей же час на волю вийшов чернігівський єпископ Пахомій (Кедров). Повернувшись на чернігівську кафедру, Вл. Пахомій зустрів сильну духовну опозицію з боку священства і пастви. Ще в дорозі до нього прибула Олена Озерова-Нілус (дружина С.О. Нілуса), делегована до нього «опозиційною групою з метою попередити його, що якщо він визнав

легалізоване Патріарше управління, щоб він у Чернігів не приїжджав» (цит. зі слідчої справи). У самому ж Чернігові деякі священники, серед них ієромонах Михайло (Корма), категорично відмовилися служити Владиці. Інші ж, на чолі з Лаврентієм (Проскурою) й ігуменом Смарагдом зберегли з ним спілкування, наполегливо намагаючись довести згубність для церкви сергіївського шляху. Незабаром єп. Пахомій припиняє згадування імені Сергія за богослужінням і переходить до так званих «непоминаючих» [624, с.18-20]. Так до 1930 р. у Чернігові оформилася група антисергіївської опозиції.

Іншим важливим центром антисергіївського руху в Україні став Харків. Наприкінці 1920-х рр. у цьому місті проживало багато засланих священнослужителів. Саме з їхнього середовища вийшли керівники місцевої опозиції. У центрі харківських «істинно-православних» стали колишній Старобільський єпископ Павло (Кратіров), що проживав на правах висланця, свящ. Григорій Селецький і ігумен Варсонофій (Юрченко), який був висланий з Первомайщини у 1926 р.

Єп. Павло довідався про єп. Дмитрія (Любимова) від відомого харківського протоієрея Миколи Загоровського, що проживав у той період у Ленінграді, і в червні 1928 р. відправив йому лист із проханням прийняти його в молитовне спілкування. Єп. Дмитрій запросив відповідні документи і пояснення і після їх одержання надіслав доброзичливу відповідь із пропозицією Павлу окормляти найближчі істинно-православні громади. І з цього часу між архієреями встановилося листування. З Ленінграда до єп. Павла приїжджали з посланнями ігумен Клавдій (Савинський), черниця Раздобарівського монастиря Антонія і син настоятеля собору Воскресіння Христового (Спаса-на-Крові) інженер Ілля Верюжський, що в 1929-1930 рр. працював у Харкові. Єп. Старобільський звертався до єп. Дмитрія за Святим Миром, антимінсами, посилав до нього кілька раз представників своєї пастви для здійснення хіротоній [619, с.99].

Протягом 1928-1931 р. під безпосереднє управління єпископа Павла перейшло 17 парафій: в Харківській єпархії – Дергачі, Лядне, Гаврилівка, Балаклея, Присяне, Станичне, Красний Лиман, Сінне, Хухра, Бокірівка, Гнилівка (Добренське), Паніванівка, Нова Рябина; в Дніпропетровській єпархії – Григорівка 2, Ясинувата, Єлизаветівка, Мелекіно [54, Т.III, арк.117зв.]. Крім того, у 1930 р. до нього перейшли опозиційні парафії Києва, колишні сергіївські громади Ананьєва Одеської єпархії, Глухова й Ніжина Чернігівської єпархії, Курська, сл. Засосної та с. Нескучного (Російська Федерація) й ін. Крім цього, до єп. Павла приєдналися харківські групи колишніх ченців Києво-Печерської Лаври Климента (Жеретієнка), Макарія (Величка) і Євстратія (Грумкова) [619, с.101-102].

Відособлено від єпископа Павла діяли протоієрей Григорій Селецький та ігумен Варсонофій (Юрченко). Це відособлення досить чітко пояснив Г. Селецький: «єп. Павло умовою прийняття у своє підпорядкування членів зинов'євського духовенства ставив припинення спілкування з єп. Димитрієм. Внаслідок цього непорозуміння зинов'євці віддали перевагу залишитися в зносинах з єп. Димитрієм» [54, Т.V, арк.44зв.]. Обидва духовника вирішили залишитися із своєю паствою і підтримали їх рішення.

Протоієрей Григорій Селецький в 1926 р. був висланий Зинов'євським ДПУ до Харкова і в листопаді 1927 р. виступив проти декларації Сергія. В Харкові Г. Селецький не знайшов підтримки, оскільки всі особи, що оточували його, – і єпископи, і священники – нічого поганого і неприйняттого в Декларації м. Сергія не бачили і вважали її цілком прийнятною. Це було для Г. Селецького загадкою, яка ще більш ускладнювалася поведінкою єп. Онуфрія, який спочатку виступив з критикою політики вищого керівництва РПЦ, а в серпні 1927 року цілком і без застережень прийняв Декларацію м. Сергія. Після короткотривалого листування будь-яке спілкування о. Григорій з єп. Онуфрієм припинив [54, Т.V, арк.41-41зв.].

Не виявивши однодумців у Харкові, він в кінці 1927 – на початку 1928 рр. відвідав Київ, де зустрівся з А. Жураковським та його духовним сином лікарем Григорієм Косткевичем. Тоді ж він відвідав Москву, де, в свою чергу, зустрівся з митр. Сергієм (Страгородським) та М. Новосьоловим. Спроба вплинути на митр. Сергія при особистій зустрічі виявилася безуспішною. Велике значення мала бесіда з М. Новосьоловим, який різко відзивався про заступника місцеблюстителя і говорив про необхідність відходу. У результаті він остаточно вирішив відокремитися від митр. Сергія й улітку 1928 р. разом із зинов'євським прот. Миколою Виноградовим відвіз письмове клопотання духовенства Зинов'євської округи єп. Димитрію (Любимову) про прийняття їх під окормлення, на що дістали позитивну відповідь [619, с.102].

У Г. Селецького склалися гарні взаємини з єп. Дамаскіном (Цедриком). Улітку 1929 р. він відвідав останнього в Стародубі і з'ясував, що в них існує лише незначна різниця в поглядах. З'ясувалося, що розбіжності єп. Дамаскіна з опозиціонерами базуються, за словами Селецького, «головним чином на непорозумінні», тому що Владика гадав, що Димитрій (Любимов) вважає всіх не приналежних до істинно-православних, у тому числі й не згодних з митр. Сергієм, безблагодатними [619, с.102-103].

Організатором опозиційної групи в Харкові став, за свідченням І.К. Чубцова, Варсонофій Юрченко. Група виникла в кінці 1927 р. й ідеологічно оформилася на початку 1928 р. [54, Т.V, арк.74]. Довкола нього зложилася велика таємна громада з жителів Харкова і віруючих Донбасу, Кубані, Білорусії, Полтавського, Херсонського, Одеського округів. Піклувався Варсонофій і про своїх колишніх парафіян у Первомайську й Олександрії. Відвідували ігумена, що став центром певного церковного кола, і насельники розігнаних українських монастирів, послушниць він стриг у черниці (відомий лише один постриг послушниці Хорошевського монастиря), служби проводилися на його квартирі

таємно [553, Т.2, с.157; 619, с.103].

На жаль, саме В.Г. Юрченко і його «духовний син» І.К. Чубцов у подальшому зламалися під тиском чекістів і підписали протоколи допитів, що засвідчували контрреволюційний характер їх діяльності. Наприклад, І. Чубцов на допиті від 5 лютого 1930 р. вказав, що «Варсонофій був украйх антирадянських поглядів, що вважає радянську владу богоборчою владою... Група ця не церковна, а насамперед політична», яка виражала незадоволення колективізацією та індустріалізацією. Подібні свідчення, у руслі приналежності до контрреволюційної організації підписав і Варсонофій Юрченко [54, Т.V, арк.74, 76, 96-99].

До харківських антисергіїв близько примикала й група істино-православних християн – «подгорнівців» (інші назви – «суздальці», «стефанівці»). Виникла ця група ще на початку ХХ ст. на основі шанування ченця Стефана Подгорного. Прихильники групи особливо нічим не відрізнялися від православних, за винятком шанування старця та виконання його заповітів. Своєю метою віруючі ставили реалізацію в житті чистих вчень православ'я на непохитних основах Євангелія, апостольських послань і догматичних і канонічних постанов семи Вселенських Соборів, без усяких домішок політичного самодержавного режиму, оскільки такий був привнесений у православну кафолічну церкву, що як не відповідає духу християнства. Відповідно громади переслідували своїм завданням відновлення життя в традиціях перших віків християнства, «прагненнях мати живу віру, тверду надію й любов не тільки в теорії, але й у самому житті членів громади». Для реалізації цього в обов'язки членів покладалося: «1) не вживати спиртних й інших, що дурманять розум напоїв; 2) не курити і не нюхати тютюну; 3) не лихословити і 4) взагалі виявляти приклад доброго християнського життя, благочестя й чистоти» [259, арк.172]. Віровчення поширилося на території Харківської та Курської єпархій.

У 1922 р. громади «подгорнівців» вирішили легалізуватися і подали

до НКВС свій статут, де окрім основ віровчення й організації, містилася аполітична позиція «подгорнівців» та підтримка радянської влади. Незважаючи на це, МЕКОСО на своєму засіданні від 23-24 жовтня 1922 р. відмовила в реєстрації, порадивши для організації общини в кожному окремому випадку звертатися до місцевих органів НКВС [259, арк.172, 182].

Ця відмова була не випадковою, оскільки вже в кінці 1922 – на початку 1923 рр. «подгорнівці» потрапили під пильне око ДПУ, як контрреволюційні організації. З початку 1923 р. їхні церкви по можливості закриваються, а священники переслідуються. Це змушує громади переходити у підпілля і переносити місце служіння у приватні будинки [252, арк.3, 6, 23]. Однією із причин переслідування «подгорнівців» був їхній перехід в опозицію до обновленської РПЦ, що проявилось, насамперед, в агітації проти «Живої церкви», прихильників якої вони називали «комуністами другого ступеню», «загарбниками», «єретиками» тощо [252, арк.6; 253, арк.77].

У 1924 р. в русі «подгорнівців» відбулися значні організаційні зміни. З ініціативи колишнього ієромонаха Суздальського монастиря Ісайї (Кушнерьова) у грудні 1924 р. в с. Дронівка Курської губернії відбулися збори послідовників старця Стефана. Питання про єпископа не було вирішено, але благочинним усіх «подгорнівців», що мешкали на території Сумщини, Харківщини, Білгородщини та Артемівщини, обрали священника села Угроїди Сумської округи Василя Пилиповича Подгорного, онука шанованого старця, а уповноваженим – Ісайю Кушнерьова [54, Т.IV, арк.218-219; Т.XIV, арк.301].

У 1926 р. «суздальці», що проживали тоді в сс. Угроїди, Краснопілля, Славгород, Порозок, Ясне, Покровка і Вільне Харківської єпархії, почали розчаровуватися у православному духовенстві*, а також у єпископі

* За твердженням російського дослідника М.Шкаровського причиною цього було оголошення митрополитом Назарієм усіх «суздальців-подгорнівців» сектантами (Див.: [619, с.104].

Харківської єпархії Костянтині (Дьякові) і, бажаючи від нього відректися, попросили Василя Подгорного, знайти їм єпископа, який співчував би їх вірі й окормляв їх. Таким єпископом виявився Харківський вікарій, єпископ Лебединський Варлаам (Лазаренко), який дав згоду взяти під своє духовне керівництво всіх «суздальців», після чого останні порвали всякий зв'язок з єп. Костянтином і перейшли в безпосереднє підпорядкування до єп. Варлаама [54, Т.ХІV, арк.28-29].

Після опублікування «Декларації» митр. Сергія Василь Подгорний відразу ж поїхав до єп. Варлаама (Лазаренка), що жив у горах під Майкопом. Владика також негативно поставився до «Декларації», вирішив не підпорядковуватися митр. Сергію і відправитися на прохання подгорнівців до України, щоб висвятити для них трохи священиків. Наприкінці серпня єп. Варлаам поселився в с. Угроїди Сумського округу, а потім переїхав у с. Руська Березівка Білгородської округи. У лютому – на початку березня 1928 р. єп. Варлаам зустрівся в Ленінграді із Димитрієм (Любимовим) й одержав, за свідченням Василя Подгорного, вказівку передати подгорнівські громади єп. Алексію (Бую). 18 березня така передача відбулася, а єп. Варлаам виїхав у Майкоп, але відносини з «подгорнівцями» продовжував підтримувати аж до свого арешту у вересні 1929 р. Після арешту Алексія (Буя) у квітні 1929 р. громади перейшли під окормлення до єпископа Павла (Кратірова) [619, с.105].

У 1929 р. подгорнівський рух охопив Сумську, Охтирську, Куп'янську, Богодухівську та Артемівську округи. Лише на Сумщині їх громади існували в сс. Угроїди (37 осіб), Покровське (49), Самотоївка (7), Краснопілля (11), Велика Пожня (10), у Тростянецькому районі – 9 груп з кількістю членів 303 особи [240, арк.1, 81]. При цьому офіційно в Україні на 1928 р. було зареєстровано лише 10 громад, що мають молитовні з кількістю членів 537 осіб, а на 1 січня 1929 р. – 12 громад [22, арк.22зв.; 208, арк.77; 209, арк.44]. Тут ми бачимо, що офіційна статистика охоплювала лише зареєстровані громади, що мали молитовні, а ті общини,

що вели катакомбний спосіб існування не враховувалися відділом культур НКВС (така статистика, ймовірно, може бути знайдена у документах органів ДПУ, що зберігаються в Архіві СБУ).

Доволі значними були громади подгорнівців Донбасу, якими керував голова Дебальцівської общини Артемівської округи Федір Павлов. Він служив настоятелем Хрестовоздвиженської молитовні в Дебальцевому і, крім того, окормляв громади в Макіївці, Сталіно, Слов'янську, Верхнянську, Артемівську, Ровеньках, селах Фащівка, Чернухіно, Костянтинівка, Нікітівка. Верхнянська група нараховувала 200 осіб, дебальцівська – 80, інші були меншими [619, с.105]. Федір Павлов листувався з Василем Подгорним та єп. Варлаамом Лазаренком, що й було єдиним зв'язком дебальцівської групи подгорян із «антисергіївською опозицією» [54, Т.ХІІ, арк.106-107].

Досить тісні зв'язки з Харковом підтримувала полтавська група «ультра-православних». Вона утворилася навколо прихильників ув'язненого прилуцького єпископа Василя (Зеленцова), що у свій час служив у полтавській Троїцькій церкві, які на початку 1928 р., після оголошення в церквах декларацій митрополитів Сергія та Михаїла, утворили опозиційну групу із мирян Троїцької церкви [54, Т.ХV, арк.178]. В одному із листів її прихожанка О. Лекторська так описувала цю групу у своєму листі до єпископа Василя: «До прибуття о. Н. (Піскановського), вони хоч абияк ходили в церкву (ультра-православні), а після назвали нас живистами і перестали ходити. Збираються вони у Юлії (Проценко) ночами, начебто перші християни, і співають псалми, але погано те, що настрої у них не перших християн. Майже всі вони вже бачать видіння (звичайно від Бога) і пророчествують, а Юлія вважається зовсім святою... Василіса Яківна (Волох) зовсім божеволіє... Я дуже хотіла б, щоб Ви самі побачили, що діється в цій нещасній «опозиційній» купі, так якщо писати, то не повірите» [54, Т.ХV, арк.179].

До групи входило близько 15 осіб, серед яких провідну роль

відігравали Ольга Іванівна Лекторська та Іван Федорович Авілов, який визнавав себе ідейним натхненником і керівником угруповання [54, Т.XV, арк.178]. Роль О. Лекторської полягала у підтримці зв'язку з опозиціонерами в інших регіонах й, особливо, єпископом Василієм, з яким вона вела не лише кипуче листування, а й відправляла посилки, гроші, поширювала його рукописи, відвідувала у засланні та зустрічалася в тюрмах. Крім того, відвідувала Харків (Варсонофія Юрченка та Григорія Селецького), їздила до Москви, Ленінграда, Углича, Воронежа, Києва та інших міст, що дало підстави органам ДПУ у подальшому надати їй роль «зв'язківки» організації «ІПЦ» [54, Т.XV, арк.106, 181]. Треба відзначити, що вона ні з ким із духовенства не зустрічалася, за винятком митрополита Сергія (Страгородського) й, окрім того, О. Лекторська не відносила себе до опозиціонерів, які не визнають сергіївської декларації і була пов'язана з групою винятково через дружні відносини із єпископом Василієм [54, Т.XV, арк.50зв.-51].

Відомий російський знавець йосифлянського руху М. Шкаровський відзначав, що протягом 1927-1930 рр. погляди єпископа Василя (Зеленцова) зазнавали значних еволюційних змін [619, с.114]. Так, у січні-лютому 1928 р. О. Лекторська отримала від єп. Василя із Соловецького табору посилку з рукописом «Мій заповіт», у якій містилися наставляння його прилуцькій пастві відносно діяльності митр. Сергія і радянської влади. Владика засуджував як Декларацію, так і «Заповіт» Патр. Тихона 1925 р., указував, що церква не повинна визнавати існуючу безбожну владу, писав і про «сатанинське походження» Леніна. В іншому його листі (циркуляр №1/8), розісланому раніше духовенству говорилося: «У кожному місці всі тверді у відданості Христу нехай організуються в місцеві товариства «друзів господніх»... Метою організації повинно бути тісне єднання, зібрання воєдино усіх надійних працівників Христових і організація для різнобічної, одухотвореної любові до Христа, роботи з укріплення, поширення православ'я в СРСР...» [54, Т.XV, арк.177]. Однак

у листопаді 1928 р. під час побачення з О. Лекторською в лєнінградській пересильній в'язниці (по дорозі із Соловків у сибірське заслання) Владика висловив іншу точку зору. Він засудив єп. Димитрія (Любимова), назвавши його розкольником, і передав своїй духовній доньці лист, у якому говорилося, що митр. Сергія не можна засуджувати за його Декларацію й опозиція повинна примиритися з ним, а не влаштовувати розбратів у важкий для церкви час. Очевидно, тут позначилися переконання групи лояльних до заступника місцеблюстителя соловецьких архієреїв. Однак через кілька місяців у сибірському засланні Владика знову переглянув свою позицію. У липні 1929 р. він послав О.І. Лекторській лист, у якому повідомляв, що незабаром збирається відправити митр. Сергію «умовляння», щоб той до 25 грудня відмовився від Декларації. Якщо ж заступник місцеблюстителя не відмовиться і не покається, то його слід лічити розкольником і він, єп. Василій, прокляне митр. Сергія [619, с.114].

У серпні О. Лекторська дійсно одержала поштою рукопис обсягом у 100 сторінок, яку Владика просив переслати заступникові місцеблюстителя. У цьому творі, крім іншого, говорилося про необхідність боротьби з радянською владою всіма можливими способами аж до терору і збройних повстань. О. Лекторська не зважилася відправити його до Москви і показала Григорію Селецькому. Останній схвалив ідейний зміст рукопису, але категорично не погодився із запропонованими методами боротьби, заявивши, що боротися потрібно винятково духовно, а не зброєю. Він скопіював твір і також порадив не відправляти його в столицю через надзвичайну різкість. Однак єп. Василій у ще одному листі пригрозив О. Лекторській, що відлучить її за невиконання свого прохання, і вона в жовтні 1929 р. переслала рукопис митр. Сергію [619, с.114-115].

Про активність листування О. Лекторської свідчить велика кількість паперів, що була знайдена під час обшуку в її погребі. Серед них були: рукопис єпископа Василя «Заповіт», його циркуляр №1/8 та копія листа

«Богословський розбір смуті», різні рукописи єпископа обсягом понад 300 сторінок; копії двох листів лубенського єпископа Аркадія, рукопис «Необхідні канонічні поправки до послання м. Сергія», різне листування О. Лекторської з єп. Василієм, Ю. Косткевичем, ленінградською черницею О. Черемісіною, черницею А. Богаєвською та багатьма іншими [54, Т.ХV, арк.94-94а]. Окрім того, полтавські «ультра-православні» отримували антисергіївські послання та відозви від протоієрея Ніколая Піскановського та священника с. Мозоліївка Кременчуцької округи Олександра Дубини [619, с.115].

Окрім полтавської, також діяли групи в Кременчуці і дві сільські парафії на чолі із священниками Володимиром Трипольським та Олександром Дубиною, які діяли практично ізольовано (у крайньому разі слідчим органам, справи яких є основним джерелом при вивченні антисергіївської опозиції, нічого не було відомо. – *О.Т.*). Ймовірно були подібні групи і в інших місцевостях Полтавщини. Так, на одному із своїх допитів лубенський єпископ Аркадій (Остальський) згадував, що один із священників Полтавської єпархії звернувся до єпископа з листом, в якому заявляв, що відмовляється від підкорення єпископу Аркадію і митрополиту Сергію, оскільки декларація та її застосування на практиці, на його думку, за змістом є зрада православ'ю [444, Т.3, с.450].

Таким чином, після Декларації митрополита Сергія в Полтавській єпархії утворилися невеликі групи духовенства та мирян, які не сприйняли зближення патріаршої церкви із радянською владою, але масового характеру вони не мали.

Також тісні зв'язки із харківським осередком через Варсонофія Юрченка та Григорія Селецького мали антисергіївські групи на Зінов'євщині. Тут протягом 1928-1930 рр. утворилися досить значні осередки в Зінов'євську, Олександрії та селах округи. Коли в Зінов'євську на початку 1928 р. стало відомо про «Декларацію» митрополита Михаїла настоятель Петропавлівської церкви Микола Виноградов оголосив усім,

що він перестає розуміти Екзарха. У результаті частина духовенства церкви – священики В. Соколов, С. Ковальов, М. Романовський, В. Поляков та псаломщик І. Запорожан, залишила парафію і через деякий час перейшла до Скорбященської церкви, прийнявши положення Декларації [54, Т.ІІ, арк.43, 63]. Таким чином навколо Петропавлівської церкви утворилася опозиційна громада до якої увійшли священики Микола Виноградов, Платон Купчевський, Павло Дашкеєв, Іоанн Любавський, Віктор Огнівцев, диякони – Михайло Донне, Азбукін, псаломщики Георгій Недельський і Федір Детковський [54, Т.І, арк.128; Т.ІІ, арк.40-41].

Улітку 1928 р. Микола Виноградов з Григорієм Селецьким їздили до архієпископа Дмитрія в Ленінград. Владика погодився прийняти парафії Зінов'євщини, видав про це документ і призначив Миколу своїм благочинним. Надалі архієпископ Дмитрій висвячував священиків (наприклад, диякона Сосновської церкви Гаврила Бандурка), освячував антимінси, накладав церковні покарання. Кандидати на священицькі посади перед поїздкою до Дмитрія (Любимова) завжди повинні були отримати від благочинного необхідну рекомендацію. Слід зазначити, що М. Виноградов був духовником Григорія Селецького і мав великий авторитет у сільських парафіях округи. Сільським парафіям М. Виноградов та Г. Селецький приділяли значну увагу, про що говорить той факт, що, перебуваючи у Харкові, вони обговорювали питання про залучення сільських приходів до своєї орієнтації шляхом збільшення благоліпності служб і проповідей у церквах [54, Т.І, арк.115].

Важливим аспектом було постачання антисергіївської літератури, яку забезпечували Г. Селецький та В. Юрченко. Саме через них зінов'євці отримували відомості про церковне життя у Москві, про засланих єпископів та одержували різного роду звернення та листівки. Усі вони були анонімними, але, як у подальшому свідчив П. Купчевський, за їх стилем та характером в них спостерігався один і той же автор. Всі листівки були віддруковані на цигарковому папері друкарською машинкою і

передавалися із Харкова через довірених осіб Миколі Виноградову. Усього протягом 1928-1930 рр. було отримано близько тридцяти різних документів подібного характеру [54, Т.І, арк.153].

За підрахунками М. Шкаровського, до благочиння Миколи Виноградова у 1928-1930 рр. входило 14 храмів: у Бобринці і селах Савичівка, Компаніївка, Лелеківка, Велика Виска, Осетняжка, Красновершка, Сасівка, Губівка, Северинівка, Гільнія, Федорівка, Орлово-Балка, Паліївка. Крім того, у січні 1929 р. до антисергіїв перейшли парафії в селах Тарасівка і Калинівка, причому в останній миряни вигнали сергіївського священика. Також в 1929 р. самостійно вирішила перейти до Димитрія (Любимова) група священиків Арбузинського (М. Шкаровський помилково називає Благодатнівський район, але с. Благодатне входило на той час до Арбузинського району. – *О.Т.*) району: Йосип Корольчук, Макарій Цикін і Валерій Найдовський, що служили в храмах сіл Благодатне, Семенівка, Воеводське й інших (сучасна Миколаївська область. – *О.Т.*). Владика, одержавши від них прохання, надіслав запит Миколі Виноградову і надалі доручив їх його віданню [54, Т.ІІ, арк.43, 246; 619, с.116].

У Зінов'євській окрузі існувало ще одне самостійне антисергіївське благочиння – Єлисаветградківське, яке очолював протоієрей Казанської церкви в с. Єлисаветградківка Микола Россинський. Самостійність проявлялася в тому, що група не підтримувала з українською опозицією практично ніяких зв'язків і приєднавшись до архієпископа Димитрія (Любимова) через священиків Леоніда Четиркіна і Миколу Виноградова, ніяких контактів ні з Г. Селецьким, ні з В. Юрченком не мала. У благочинні Миколи Россинського було кілька приходів: у селах Дмитрієвка (Дем'ян Стацура), Красносілля (Микола Харитонов), Казарні (Федір Хоменко), Долино-Кам'янка (Макар Церковний) Знам'янського району, Високі Байраки (Клим Лизко) Єлисаветградківського району й ін. [54, Т.ІІ, арк.4-5].

Також окремо від зінов'євського духовенства діяв з 1930 р. священник Скорбященської церкви м. Зінов'євська Василь Соколов, який відійшов від сергіївської течії після ознайомлення з інтерв'ю митрополита Сергія від 15 лютого 1930 р., де останній заперечував факти гонінь на церкву в СРСР. 22 травня 1930 р. він зустрівся в Харкові з єп. Павлом (Кратіровим) і виклав свої погляди на сергіївських ієрархів як таких, що підлягають церковному суду, але не позбавлених благодаті (як вважали зінов'євські антисергіїви). Владика підтримав В. Соколова і прийняв його під свій омофор. Василь Соколов пішов зі Скорбященської церкви, але до причту Петропавлівської його не прийняли, вимагаючи всенародного покаяння та єдиної думки в оцінці сергіївської ієрархії, що для нього було неприйнятним. Не погодившись із цими умовами, він до свого арешту здійснював служби на квартирах. Із В. Соколовим залишилася невелика група його прихильників, з якими він влаштовував служби у себе вдома, але у зв'язку із тісністю приміщення більше п'яти осіб ніколи не запрошував, які, як правило, виконували роль хору [54, Т.І, арк.240, 242; 619, с.117].

Досить тісні зв'язки із Зінов'євськом мала олександрійська група антисергіїв, яка у розробці секретно-оперативної частини ДПУ отримала назву «Олександрійська опозиція». Як і зінов'євська, олександрійська група оформилася на початку 1928 р. з відходом від митрополита Михаїла (Єрмакова) місцевого благочинного Антона Котовича. Останнього за відхід було звільнено як з посади благочинного, так і позбавлено можливості служити в міському Покровському храмі. Це привело священника до необхідності служити по хатах та проводити літургію у себе на квартирі, обслуговуючи вірних йому парафіян. Переходу на антисергіївські позиції значно посприяло найближче оточення А. Котовича – священник Микола Піскановський та його дружина Клавдія Піскановська, колишній благочиний Варсонофій Юрченко [54, Т.ІХ, арк.323; 553, Т.2, с.176].

Протягом 1928 р. до «Олександрійської опозиції» приєдналися духовенство і миряни міста та найближчих сіл: Іларіон Генкін, Григорій Бублик, Микита Ольшанський, Іван Жушман, Іван Швачко, Діонісій Оратовський, Федір Белінський, Григорій Тимченко, Ніна Котович, Сергій Шелест, Станіслав Церпиш, Афанасій Рева, Григорій Климченко, Володимир Тараненко, Аверкій Гончаренко, Степан Турбаєвський, Аврам Безуглий, Петро Чорнобиль, Семен Баранников та Яків Кудрявцев [54, Т.IX, арк.1, 322]. В основному це були парафії міста Олександрії, сіл Пустельниково, Головкивка, Звенигородка, Марто-Іванівка, Іванівка, Березівка, Нова Прага, Недогарок, Красна Кам'янка, Войнівка, Щасливе, Куколівка і Новостародуб [619, с.118].

Опозиціонери мали досить широкі зв'язки з єпископатом та духовенством Росії та України. У березні 1928 р. за допомогою дружини А. Котовича, Ніни, було налагоджено зв'язок з воронезьким єпископом Алексієм (Буєм), який серед антисергіїв носив титул Екзарха України, а після арешту останнього, група встановила зв'язок із Димитрієм (Любимовим). Крім того, олександрійці підтримували зв'язок із Харковом (В. Юрченко та Г. Селецький), Зінов'євськом, Кривим Рогом, Кременчуком та іншими містами, про що свідчить велика кількість відозв та листування, що були вилучені при обшуках [54, Т.IX, арк.324-336]. Характер цих паперів дає нам одне із послань ігумена Варсонофія, яке було вилучене у Петра Чорнобиля, в якому, зокрема, вказувалося: «Важко бачити, що деякі з віруючих дотепер не розпізнали грізного ворога церкви, дотепер ще обманюють себе надією, що шляхом ганебних компромісів з ворогами церкви їм вдасться домогтися мирного церковного існування. Вони як би осліпли і не бачать того, що деякі суттєві функції церковного буття, завдяки утискам Радянської влади вже стали неможливі у відкритій формі...» [54, Т.IX, арк.324-325]. Як ми бачимо природа документу носить яскраво антисергіївське забарвлення, що загалом характеризує папери, які ходили в колах опозиціонерів.

Після арешту єп. Алексія (Буя) незабаром був арештований і Антоній Котович. Приводом для арешту була вилучена при обшуку в глиньського благочинного Сімеона Рябова антисергіївська література, прислана йому Антонієм. Після тюремного ув'язнення останній був висланий у Єнісейськ і в другій половині 1930-х рр. розстріляний. На посаді благочинного його змінив настоятель церкви с. Красна Кам'янка Іларіон Генкін, а помічником став священник храму с. Войновка Микита Ольшанський [619, с.118-119].

У першій половині 1929 р. олександрійці зблизилися із криворізькими «істинно-православними», які в цей час лише почали оформлюватися. Тут утворилося два благочиння – Інгулецьке та Братолюбівське. Перше з них – Інгулецьке – очолював священник Микола Фоменко, який через посередництво олександрійського благочинного А. Котовича, 13 січня 1929 р. увійшов у контакт із єпископом Алексієм (Буєм), приєднався до нього й одержав благословення на проведення служб в приватному будинку, тому що його храм у с. Іскрівка був закритий. Незабаром М. Фоменко перейшов служити у Покровську церкву с. Гурівка Долинського району. У його благочинні було 18 парафій Долинського, Криворізького, Петрівського та П'ятихатського районів [54, Т.Х, арк.118зв.-120зв., 126].

Після арешту єпископа Алексія кілька місяців інгулецьке благочиння залишалось без окормлення. Тому у червні 1929 р. М. Фоменко із псаломщиком Гаврилом Вдовиченком та керівником олександрійських «істинно-православних» І. Генкіним їздили до Ленінграда і були прийняті архієпископом Димитрієм у його ведення. У листопаді 1929 р., після арешту єп. Димитрія, інгулецьке благочиння перейшло на самостійне управління, хоча підтримувало відносини з іншими українськими опозиціонерами. У 1930 р. Микола Фоменко два рази посилав до Києва членів парафіяльної ради с. Гурівка, щоб вони привезли свічі й запросили істинно-православних священників до пустуючих храмів благочиння.

Другим було братолюбівське благочиння, яке очолював настоятель

церкви с. Варварівка Долинського району Максим Журавльов. У січні 1929 р. він разом зі своїм благочинням, що складалося із шести парафій, приєднався до єп. Алексія (Буя). Після арешту єпископа Алексія М. Журавльов налагодив стосунки з єп. Серпуховським Максимом (Жижиленком), а потім з архієп. Дмитрієм. Владик Алексія (Буя) і Дмитрія (Любимова) олександрійські та криворізькі «істинно-православні» поминали аж до 1931 р. [619, с.112-113].

Важливий осередок «істинно-православних» знаходився на Донбасі та сусідній Дніпропетровщині. Велика група істинно-православних громад існувала в Сталінській окрузі на чолі зі священниками Серафімом Кириловим і Миколою Толмачовим. До неї входили парафії Єлизаветівки, Григор'ївки-1, Григор'ївки-2, Ясинуватої, Старобешева, Рутченкового, Андріївки, Ольговського й ін. Громади підтримували відносини з єп. Павлом з кінця 1927 р., хоча офіційно приєдналися до нього тільки в 1930 р.. За свідченням Миколи Толмачова у 1927 р. він отримав від єп. Павла Кратірова в Харкові на його квартирі пропозицію організувати підпільні «хаткові» групи, яким приділялася виняткова увага і на які покладали великі надії [619, с.107-108].

Формування структур ІПЦ на Донеччині відбувалося стрімкими темпами. Під духовну опіку опозиційних архієреїв переходили цілі парафії, що у травні 1928 р. за розпорядженням єпископа Алексія (Буя) були об'єднані у благочиння з центром у Кремінній, куди входили приходи Дружківського, Ізюмського, Рубежанського, Сватівського, Краснолиманського районів. Його благочинним воронізький архієрей призначив священника Григорія Попова. Парафії, клірики яких визнавали канонічність ІПЦ, перетворювалися на місця паломництва. церква в с. Білявці Рубежанського району, де служив колишній насельник Святогірської пустині ієромонах Кирило (Черненко), притягувала значну кількість йосифлян, зокрема черниць Раздобарівського монастиря. Надзвичайну популярність мав ревний парох із Часового Яру протоієрей

Павло Лінницький. Катакомбники, мандруючи селами, закликали православних відвідувати тільки ті парафії, що не були заражені ніякою ерессю, тобто істинно-православні [703, арк.148].

На початку 1928 р. оформилася кадіївська група істино-православних, що отримала свій початок від розколу миколаївської громади с. Соколівка Луганської округи. З цього приводу настоятель соколовської парафії Сергій Петров писав полтавському архієпископу Даміану (Воскресенському): «В парафії є група віруючих, що дуже боїться духовно загинути. Вони прийшли до висновку, що митрополит Сергій своєю «людиноугодницькою» Декларацією согрішив і впав в обновленство... Учора головний член цієї групи Д. Цокота... заявив мені, що вони переривають молитовне спілкування з митрополитом Сергієм і з усіма, хто знаходиться у спілкуванні з ним, починаючи з Екзарха м. Михаїла» [54, Т.XVII, арк.23зв.-24]. Загалом до «Кадіївської групи» входило три парафії: сіл Соколівка (Сергій Петров і Діонісій Цокота) й Анненка (Никифор Полоус та Василь Черновол) Кадіївського району та Троїцьке (Аркадій Соловійов) Попаснянського району [54, Т.XVII, арк.115].

Окрема група утворилася на Маріупольщині, де антисергіївські настрої в окрузі з'явилися після того, як висланий у Сибір єп. Маріупольський Антоній (Панкєєв) був зміщений у 1928 р. зі своєї кафедри заступником місцеблюстителя. Невдоволення виражали насамперед члени братств і сестринств, організованих єп. Антонієм. У самому Маріуполі антисергіївам якийсь час належав грецький соборний храм, але з 1929 р. миряни, що відокремилися від митр. Сергія, уже таємно збиралися в будинку М.Є. Кузнецова, де жив істинно-православний чернець Тихон (Даниленко). Крім того, в окрузі було декілька сільських несергіївських храмів: у с. Кирпичево (настоятель о.Іоанн), с. Петриківка (чернець Андрій), с. Мелекіно (Сімеон Романенко), на ст. Майорськ (ієроченець Ананій Березовський). Деякі з них в 1930 – січні 1931 р. перейшли під окормлення єп. Павла [619, с.108].

На Донбасі чи не найактивніше «ультра-православні» виступали проти заходів радянської влади, насамперед через велику кількість бродячих ченців та черниць, не погоджувалися ні на які компроміси з богоборцями і радянську владу сприймали як антихристову [703, арк.149]. Саме подібною активністю чернецтва на Донбасі пояснюється той факт, що з 20-титомної справи «Істинно-православна церква в Україні» (1931), 5 томів (т.т.VI, VII, XII, XVII, XVIII) стосуються території Донбасу й усі звинувачення торкаються не стільки організації «ІПЦ», скільки антирадянської роботи, що була направлена на повалення колгоспного руху, проти індустріалізації, на зрив хлібозаготівель тощо.

Великий осередок «істинно-православних» опікувався єпископом Бахмутським та Донецьким Йоасафом (Поповим). Під його началом діяли громади Донбасу, Дніпропетровщини та Поділля. З 1925 р., після відходу на спочинок, єп. Йоасаф жив у Новомосковську Дніпропетровської округи. У листопаді 1928 р. після поїздки в Ленінград і зустрічі з єп. Димитрієм він приєднався до опозиції й одержав 21 листопада від Димитрія посвідчення, у якому вказувалося, що «єпископ Йоасаф... залишився вірним православним традиціям» [54, Т.Х, арк.3]. Повернувшись в Україну єп. Йоасаф через кілька місяців перейшов до активної діяльності. Починаючи із серпня 1929 р. до владики перейшло близько 40-50 парафій, а саме: на Кавказі – 11-12, Подільська єпархія – 7, і в грудні (згідно з письмовим проханням Алексія (Буя) від 6 грудня 1929 р.) – Воронежська єпархія – 25-30 парафій [54, Т.Х, арк.4-4зв., 20-20зв.]. У 1930 р. їх число, за даними ДПУ, наближалось до 70, у тому числі 23 – в Україні. Здійснював він свою діяльність напівлегально, для чого у себе вдома в м. Новомосковськ виділив невелику ізольовану кімнату, де, облаштувавши її церковними знаряддями, проводилися посвяти осіб у священники [54, Т.Х, арк.2; 619, с.109].

У веденні єпископа Йоасафа перебувало кілька сільських храмів Артемівського округу: у селах Нижнє-Дуванка, Індутне, Ніколаївка і

молитовня на ст. Ханжонівка. У самому Новомосковську до владики відкрито приєднався тільки один священик – Іоанн Добринський, а архімандрити Петро (Полознюк) і Серафим (Кравцов), формально не відокремлюючись від митр. Сергія, негативно поставилися до Декларації і не служили в храмах. У Новомосковському районі в селах Карабинівка і Казначейка парафії протягом двох місяців 1930 р. окормлялися єп. Йоасафом, але потім знову стали сергіївськими. Таким чином, у Дніпропетровській єпархії у єпископа залишилася лише одна парафія – громада храму св. Олександра Невського в Синельникові, що приєдналася до нього в серпні 1930 р. (настоятель Петро Стрельников) [619, с.109-110].

На Поділлі, у Тульчинській окрузі, єп. Йоасаф (Попов), за твердженням російського історика М. Шкаровського, окормляв 15 парафій (згідно із свідченням єпископа в слідчій справі, він керував у Подільській єпархії 7 парафіями) [54, Т.Х, арк.20зв.; 619, с.110]. Активну роль у розвитку руху на Поділлі відіграли іоанніти (шанувальники Св. Іоанна Кронштадтського). Вони з'явилися на Поділлі ще на початку ХХ ст., визнавали патріарха Тихона, але після його смерті перестали відвідувати храми. Центром діяльності іоаннітів на Поділлі було прикордоння Гайсинської і Тульчинської округ, головним чином с. Паланка Ладизинського району, де ще до становлення радянської влади, оселився найближчий учень Іоанна Кронштадтського Георгій Нікітін. Найбільші громади утворилися в селах Паланка, Степашки, Харпачка, Лукашівка, Білоусівка і Ладизин Гайсинської округи, Клебані, Холодівка, Скрицьке, Мачуха, Михайлівка, Кінашев, Кірнасівка, Богданівка й Гути Тульчинської округи. Загальна кількість іоаннітів на території Поділля наприкінці 1920-х років була близько 150 осіб, що пішли «у глибоке підпілля і широко використовувалися реакційним духовенством у своїх заходах проти радянської влади» [65, арк.5; 73, арк.4-6]. Іоанніти були принциповими супротивниками радянської влади, у політичних відносинах вони дотримувалися монархічної ідеї і виступали проти всіляких нововведень –

обновленства, українзації богослужінь, автокефалії і т.д. [65, арк.4-5].

Тісний зв'язок іоанніти підтримували з тихонівським священством сіл Олександрівки, Кінашева, Крищенець й Стратьєвки Тульчинської округи, які не тільки були ідейними керівниками громад, але й надавали їм можливість здійснення молитви у своїх церквах. Особливо іоанніти зблизилися з настоятелем церкви слободи Ладижинської Гайсинської округи Ферапонтом Подолянським, якого ще в грудні 1924 р. на свої гроші відправляли до Москви для зустрічі з патріархом Тихоном [73, арк.4-5].

У 1928 р. у сл. Ладижинській під його впливом іоанніти знову стали відвідувати храм. На квартирі Ф. Подолянського регулярно в 1928-1929 рр. проходили таємні збори антисергіївського духівництва. Він посилав черницю Ганну (Шитько) до архієпископа Димитрія, отримував від нього послання, які поширювалися серед віруючих. У вересні 1929 р. Ф. Подолянський їздив у Новомосковськ до Григорія Нікітіна, що втік туди від переслідування органами ДПУ, і який тісно спілкувався з єпископом Йоасафом (Поповим) і був їм посвячений у священники. У жовтні того ж року Ферапонт Подолянський з Пелагією (Бойко) поїхали до Владики із проханням прийняти очолювану ним групу духовенства з п'ятьох священників під своє начало. Єпископ погодився і призначив Ф. Подолянського благочинним [102, арк.32; 619, с.111].

У березні 1930 р. під час нелегальних зборів церковного активу сл. Ладижинської, були арештовані, а потім заслані за межі прикордонної смуги священники Ферапонт Подолянський і Олександр Лотоцький [102, арк.1-40]. Єп. Йоасаф призначив новим благочинним Макарія Нечієвського, що приїжджав до нього у Новомосковськ разом з Ганною (Шитько). М. Нечієвський залучив до участі в русі надзвичайно діяльного настоятеля церкви с. Ладижино Макарія Лесика. Він також їздив у Новомосковськ і був у липні 1930 р. призначений благочинним замість М. Нечієвського.

У жовтні 1930 р. до Тульчинської округи приїжджав з

Новомосковська брат єп. Йоасафа Андрій Попов. Він служив кілька днів у храмах сіл Лукашівка і Кірсанівка, а потім виїхав на Кавказ. Владика неодноразово відправляв у Ладижинське благочиння свої послання, у тому числі у вересні 1930 р. відозву, у якій говорилося, «щоб віруючі стояли на захисті Православної церкви, щоб були вірні їй і коли настануть важкі дні, щоб віруючі й пастирі Православної церкви виступили на захист Православ'я» [619, с.111]. Таким чином, основним ядром антисергіївській опозиції в Подільській єпархії були прихильники святителя Іоанна Кронштадтського, а також чернечий елемент. Це дає підстави зробити висновок про те, що все-таки переважна більшість тихонівського духовенства пішла за митрополитами Сергієм (Страгородським) і Михаїлом (Єрмаковим).

На території Херсонсько-Одеської єпархії сильні групи утворили в Зінов'євську, Херсоні та Миколаєві. Поштовхом до організації в цих округах антисергіївських громад стало неканонічне усунення восени 1928 р. митрополитом Сергієм від управління єпархією архієпископа Прокопія (Титова), що перебував на Соловках. Крім нього, було звільнено ще шістнадцять українських архієреїв, що знаходилися під слідством чи в ув'язненні. Подібна акція викликала посилення антисергіївських настроїв в Україні. Не випадково багато парафій стали в опозицію саме восени 1928 р. Навіть екзарх України митр. Михаїл (Єрмаков) назвав цей указ «грубою помилкою» [54, Т.ХІ, арк.32-34; 619, с.120].

На чолі миколаївської групи став авторитетний священик Скорбященської (Новокупецької) церкви м. Миколаєва Григорій Синицький та псаломщик Іван Павловський. В 1928 р. вони відійшли від миколаївського духовенства, яке майже повністю підтримало Декларацію митрополита Сергія, і почали служити в будинках та квартирах парафіян за запрошенням. Служби, як правило, розпочиналися о 8 годині вечора і закінчувалися в годину-дві ночі. Усе церковне знаряддя приносив І. Павловський і відразу після служби забирав додому. Спочатку парафіян

в істинно-православних було небагато – до 15 осіб, але з часом громада розрослася і на службу почали приходити віруючі з навколишніх сіл – Варварівки, Парутиного, Балабановки, Богоявленська та інших. Найчастіше служби проходили на квартирах у найактивніших мирян – Івана Островського, Савви Воробйова, Георгія Босько [54, Т.ХІ, арк.32зв., 60, 124-126, 211-213]. Крім нічних служб, Г. Синицький та І. Павловський здійснювали треби – хрестили, соборували, ховали небіжчиків, служили панахиди тощо [54, Т.ХІ, арк.40].

Григорій Синицький мав досить широке коло спілкування. Ним підтримувалися зв'язки із висланим єпископатом та духовенством, з опозиційними громадами інших міст – Херсоном, Зінов'євськом, Харковом. Особливе значення для Г. Синицького мав зв'язок з єп. Дамаскіним (Цедриком), якого він знав з 1923 р. Про свою оцінку єп. Дамаскіна Синицький пізніше скаже: «Будучи людиною з широкою освітою, яка багато подорожувала, з особливою здатністю передавати бачене та пережите, єп. Дамаскін зробив на мене сильне враження». Оскільки єпископ мав неабиякий авторитет, бажаючи почути його особисту точку зору на події в церковному житті, Г. Синицький у 1929 р. відвідав його в м. Стародуб і, ймовірно, знайшов у ньому свого однодумця [54, Т.ХІ, арк.44]. Підтримувалися також зв'язки з єпископами Прокопієм (Титовим) та Димитрієм (Любимовим), священниками Іоанном Скадовським (Херсон), Григорієм Селецьким (Харків), Миколою Виноградовим (Зінов'євськ), Іллею Таковилюю (с. Пересадівка Миколаївської округи) та іншими [54, Т.ХІ, арк.211-212].

Близькою ідейно та географічно до Миколаєва була херсонська група «ультра-православних» на чолі з відомим благочинним Іоанном Скадовським. Коли архієп. Анатолій 26 жовтня 1927 р. уперше приїхав у Херсон, благочинний протоієрей Іоанн Скадовський, протодиякон Михайло Захаров, священник Дмитро Мірошкун та ієромонах Афанасій його не визнали. У бесіді із Владикою вони відкинули його право на

керування Херсонською єпархією як неканонічне. У результаті «бунтівники» були заборонені у священнослужінні в межах єпархії й були вигнані з кафедрального собору. Антисергіївські настрої дістали поширення в Херсонському, Голопристанському і Цюрупинському районах, серед більшості черниць Успенського в Олешках і Благовіщенського монастирів. До 1928 р. ці обителі були вже закриті, а їх насельниці проживали в різних селах округи, насамперед у сс. Арнаутка й Олешки [619, с.121]. Також опозиційні групи знаходилися в Гопрах (О. Іващенко, Д. Клименко, В. Чухрай та інші, близько 7 осіб), Володимирці (6-7 осіб), Малих Копанях (Д. Мірошкун, К. Куліда, А. Куліда, М. Кобилкіна) та інших селах [54, Т.XVI, арк.19зв., 176, 180].

Загалом громада Іоанна Скадовського і Михайла Захарова нараховувала від сорока до ста осіб. Служби проводилися у будинках віруючих у кількості до 20 осіб. Більшість служб відбулося в квартирах Маври Майсукової, Смирнової, Десятникової, Кашициної та інших вірних [54, Т.XVI, арк.19-19зв., 166].

Тісні зв'язки сформувалися у І. Скадовського з висланим єпископом Прокопієм, до якого він їздив на побачення в 1926 р. та 1928 р., а його дружина – в кінці 1928 р. і 1930 р. Наприкінці 1930 р. по дорозі назад біля Тобольська вона була арештована й у Херсон повернулася тільки в 1931 р. Михайло Захаров, у свою чергу, листувався із Прокопієм (Титовим), Варсонофієм (Юрченком) і єпископами Дамаскіним і Нектарієм [54, Т.XVI, арк.166; 272, арк.169; 619, с.122]. В період 1928-1930 рр. І. Скадовським було отримано безліч анонімних послань із різних джерел, які давалися для читання членам громади. З них робилися копії, архів яких зберігався у мирянки Тетяни Замустьянової [54, Т.XVI, арк.166].

Одним із документів, що привезла Катерина Скадовська в 1928 р., була «Заява» єп. Прокопія до митрополита Сергія. У цьому документі, що набув широкого поширення на початку 1930-х років у південному регіоні, вказувалося про різні форми втручання ДПУ в церковні справи, що багато

священиків відмовляються виконувати «укази» ДПУ і Сергія, і в результаті відправляються у заслання [272, арк.171-172]. Це ще раз підтверджує антисергіївську позицію єпископа Прокопія.

Більшість духовенства Одещини прийняла Декларацію м. Сергія, про що свідчить лист, направлений одеським священством м. Михайлу [169, арк.321зв.-323]. Але окремі факти свідчать про існування й у цьому південному регіоні опозиційних громад.

У самій Одесі до ІПЦ приєдналася «Ботанічна» церква, у якій служив протоієрей Олександр Введенський, а благочинним в Одесі був священик Орлов. В Ананьєві в окормленні архієпископа Димитрія перебував Венедикт Корольчук, який у 1929 р. зі своєю громадою перейшов до єп. Павла (Кратірова). У церкві с. Мутихі Шевченківського району служив ієромонах Фаддей (Тарасенко), громаду в с. Матяси очолювали ієромонахи Гудаїл і Досифей, останній влітку 1930 р. приїжджав у Херсон до місцевих антисергіївців [619, с.119].

У 1927-1931 рр. діяла таємна церква в с. Бельведери Новоархангельського району, яку організував Яків Коробка. Відмовившись вступати до колгоспу, він під власним сараєм викопав печеру глибиною в п'ять метрів й облаштував там церкву, де протягом трьох років регулярно проводив церковні служби до свого арешту в 1931 р. [553, Т.2, с.271-272].

Таким чином, протягом 1928-1930 рр. в Україні сформувалася досить розгалужена мережа опозиційних антисергіївських громад, які не визнали прорадянського курсу митрополитів Сергія (Страгородського) та Михайла (Єрмакова). Зрозуміло, що такий рух в середовищі духовенства та віруючих не міг пройти повз репресивні органи СРСР і органи ДПУ України почали готувати масові арешти.

У той же час перші арешти в Україні розпочалися у 1930 р. Одним з перших із українських опозиціонерів був заарештований Анатолій Жураковський, якого було схоплено 14 жовтня 1930 р. і 3 вересня 1931 р.

по справі «Всесоюзного центру Істинного православ'я» і як контрреволюціонера засуджено до ВМП із заміною 10 роками ВТТ. По одній справі з ним проходила і його дружина Ніна Жураковська, що була заарештована 19 лютого 1931 р. у Москві [532, с.307].

Але справа А. Жураковського для 1930-го року в Україні була швидше винятком, ніж правилом, оскільки основним звинуваченням тоді була «антирадянська агітація» і ні про яку організацію всесоюзного масштабу мова на той час не йшла. За подібним звинуваченням були засуджені Семен Кузьменко та ієромонах Антоній (Гірчев), подгорнівці із Сумщини [249, арк.1, 31; 573, с.17].

Потрапили в жорна репресій подільські священники Ферапонт Подолянський та Олександр Лотоцький, які називали радянську владу «Владою Антихриста» і молилися «про дарування війни, яка повинна їх врятувати від гніту Антихриста» і т.п. (О. Лотоцького звільнено, Ф. Подолянського вислано за межі прикордонного району) [102, арк.6-7, 9зв., 32, 35]; священники: с. Малі Копані на Херсонщині Дмитро Мірошкун, с. Єлисаветрадківки на Зінов'євщині Іоанн і Петро Матковські за антирадянську агітацію засуджені до ВМП та багато інших [619, с.117, 122].

Досить масштабною була операція по вилученню подгорнівців-стефанівців. Приводом до неї стала хвиля антиколгоспних виступів влітку 1930 р. Так, у матеріалах слідства наводиться факт повстання у серпні 1930 року у с. Вільне Великописарівського району Харківської округи, керівником якого був Фома Трохов. Іншим фактом була спроба, під приводом «хресного ходу», підняти влітку 1930 року повстання у с. Микитівка Тростянецького району священником-подгорновцем І. Кушнір'євим [540, с.117-118]. Після придушення селянських волинок 16-17 жовтня 1930 р. було проведено масові арешти подгорнівців Харківщини та Донбасу. 16 жовтня було заарештовано Василя Подгорного та 12 членів його громади, а наступного дня схоплено керівника

дебальцевської групи подгорнівців – Федора Павлова. Загалом по справі подгорнівських громад пройшло 24 особи, яких було заарештовано протягом 16 жовтня 1930 – 16 січня 1931 р. [54, Т.IV, арк.321; 54, Т.XII, арк.106; 619, с.107].

Але масова операція, під агентурною назвою «Чорні павуки», була проведена в січні 1931 р. на території усїєї України. 15 січня проведено масові арешти в Києві, Миколаєві, Херсоні та Зінов'євську, 16 січня – Харкові, Дебальцевому, Сталіно, Маріуполі, Новомосковську, Кривому Розі, Полтаві, Олександрії, протягом 18 січня – 17 лютого – на Вінничині. Загалом, за даними архіву СБ України, лише протягом 1931 р. у справі організації ІПЦ було репресовано 260 осіб [623, с.428], але притягнуто до суду 136 осіб, серед яких 2 єпископи, 52 священники, 19 ченців, 1 диякон, 6 псаломщиків та 56 мирян [54, Т.XX, арк.4] (різниця пояснюється тим, що справи на значну кількість заарештованих було виділено в окреме ведення).

Знайомлячись із обвинувальним висновком по справі, дивуєшся незграбності його виготовлення. Вже саме формулювання «контрреволюційна організація «Істинно-православна церква», що ставила своєю кінцевою метою повалення радянської влади шляхом збройного повстання в ув'язці з інтервенцією» [Цит. за: 532, с.85] виглядає повним безглуздом. Як і прив'язка співробітництва прихильників ІПЦ із воєнно-офіцерською організацією в Зінов'євську [54, Т.II, арк.237].

Грунтуючись на свідченнях арештованих, що співробітничали із слідством (по справі пройшло близько 10 секретних співробітників ДПУ), і на повідомленнях «добровільних помічників», слідство стверджувало, що до початку 1929 р. угруповання оформилося в підпільну контрреволюційну організацію повстанського характеру, в яку входили великі і дрібні контрреволюційні групи та осередки, організовані в низці міст і сіл України.

В організаційному плані українська «організація ІПЦ» складалася з

чотирьох основних центрів: Київ – Харків – Дніпропетровськ – Одеса. Київська група містила в собі чотири осередки, що охоплюють власне Київ і область із граничними районами. Центром філії був Київ, керівником по місту був названий Дмитро Іванов, по області – Борис Квасницький і Леонід Рохліц. Організаційно київська група входила до харківської філії на автономних правах (російська дослідниця І. Осипова виокремлює Київ в самостійну філію). У харківську філію входили Харківський, Бердянський, Кадіївський, Лебединський, Маріупольський, Попаснянський, Сталінський, Сумський і Слов'янський райони. Керівник філії – єпископ Павло (Кратіров), центром групи було с. Гаврилівка під Харковом, зв'язок з Києвом здійснювалася через ієромон. Агапія (Жиденка).

В Одеську філію входили Зинов'євський, Олександрійський, Миколаївський, Херсонський, Полтавський райони. Керівниками її були священник Григорій Селецький і архім. Варсонофій (Юрченко).

До Дніпропетровської філії входили Новомосковський, Криворізький і Ладиженський райони. Керівник групи – єп. Йоасаф (Попов), що підтримував постійний зв'язок як з єп. Павлом (Кратіровим), так і з архієп. Димитрієм (Любимовим) [532, с.89; 540, с.112-113].

Завдяки активній діяльності керівників груп, рух ІПЦ охопив, як стверджувало слідство, своїми осередками майже всю територію України й перебував в тісному організаційному зв'язку з такими ж контрреволюційними організаціями в низці міст і сіл Союзу, із Всесоюзною військово-офіцерською організацією, а також із закордонними монархічними об'єднаннями. Вони, у свою чергу, склалися із осередків: «кожна група й осередок мали своїх безпосередніх керівників з особливо довірених і надійних осіб, пов'язаних з керівниками філій... Завдяки постійним зв'язкам центрів з філіями, було забезпечено систематичне керівництво контрреволюційною діяльністю периферійних відгалужень контрреволюційної організації» [619, с.122-123].

Первинною структурною ланкою в ІПЦ були домашні «монастирки»,

якими керували ченці. Кожен такий «монастиршок» ставав центром ПЦ для певної місцевості. Тут віруючі збиралися невеликими групами – по 10-20 осіб. По закінченні молитов відбувались бесіди керівників з прихожанами. Тематика їх, в основному, була такою:

1) бойкот усіх без винятку заходів радянської влади і всіх без винятку форм участі у житті радянського суспільства;

2) бойкот патріаршої православної церкви [540, с.113].

Серед іншого організації ставилася в провину активна боротьба з колективізацією, робота зі зриву хлібозаготівель, підготовка повстанського руху з метою скинення радянської влади, встановлення зв'язків з білогвардійськими організаціями за кордоном. Необхідно зазначити, що практично всі ці обвинувачення, на нашу думку, є надуманими, оскільки розгляд усіх томів справи не підтверджує їх, а подібні свідчення простежуються лише в декількох моментах.

Отож, на підставі переважно свідчень обвинувачуваних, до того ж невідомо, як добутих, було порушено проти ПЦ кримінальну справу за статтями 54-10, 54-11 Карного кодексу УСРР. Прокурор вимагав досить суворого вироку: 5 чоловік розстріляти, 11 – ув'язнити у концтабір на 10 років, 1 – вислати до Казахстану теж на 10 років, 90 – ув'язнити у концтабір або вислати до Казахстану чи на Північ терміном на 5 років, а 7 – на 3 роки, 22 віруючих пропонувалось засудити на 3 роки умовно.

Особлива трійка при Колегії ДПУ УСРР дещо пом'якшила вирок. Постановою від 14 грудня 1931 р. 53 особи були засуджені до 3 років таборів, 58 – до висилки в Північний край на 3 роки, 5 – до позбавлення права проживання в 12 населених пунктах із прикріпленням до певного місця проживання на 3 роки. У діях окремих обвинувачуваних Особлива трійка не знайшла криміналу і вони були звільнені з-під варти із врахуванням як покарання строку попереднього ув'язнення.

Постановою колегії ОДПУ від 2 січня 1932 р. єп. Павло (Кратіров), Василь Подгорний і Григорій Селецький були засуджені до 10 років

таборів, а єп. Йоасаф (Попов), Варсонофій (Юрченко), Євстратій (Грумков), Макарій (Величко), О. Краснокутський, М. Толмачов, Ф. Павлов, Д. Іванов, Б. Квасницький, С. Лабинський і І. Скадовський – до 5 років таборів [540, с.118; 619, с.123].

Таким чином, ми бачимо, що протягом 1927-1931 рр. в Україні оформилася досить сильна антисергіївська опозиція, яка не визнала прорадянський курс Патріархії і в результаті потрапила в горнила репресивної машини СРСР. Але незважаючи на те, що основні осередки ІПЦ були розгромлені, в багатьох місцевостях вони збереглися. Це вимагає від майбутніх дослідників подальших наукових пошуків в архівах партійних і каральних органів, що дасть можливість створити певну картину виникнення та розвитку підпільного церковного опозиційного руху в Україні у міжвоєнний період.

4.3. «Істинно-православна церква» у 1932-1939 рр.

Масові репресії на початку 1930-х рр. не знищили антисергіївського руху в православному середовищі. Це пояснюється двома причинами: по-перше, на місцях залишилася значна кількість віруючих, які почали самостійно організовуватися у підпільні громади і, по-друге, багато представників духовенства, що поверталися із ув'язнення чи заслання, знову відновлювали богослужбову діяльність, яка набувала абсолютно нелегального характеру.

Основними центрами «істинно-православних» залишилися фактично ті ж регіони, де антисергіївський рух дістав свого розвитку в кінці 1920-х років: Київщина, Чернігівщина, Донбас, Зінов'євщина, Херсонщина та Миколаївщина.

Досить вагомі осередки збереглися на Київщині, де центр опозиціонерів перемістився до м. Ірпінь. Це було пов'язано з тим, що таємний Покровський жіночий монастир уникнув репресій і перетворився

на місце концентрації чернечого елементу з усієї України. Будинок, що належав Олені Бабенко, в минулому був власністю польського магната. Священик Адріан Римаренко залишив опис церкви, яка була влаштована в залі особняка: «Вночі о третій годині зала перевтілювалася і перетворювалася у церкву. Співав чудовий чернечий хор. Черниці жили у приватних будинках і збиралися вночі на богослужіння» [577, с.335]. Чернеча громада в Ірпіні припинила існування тільки після арештів у липні 1937 р. Один із семи обвинувачуваних у цій справі був розстріляний, а 4 вересня 1937 р. інші шість засуджені до 8-10 років таборів. Вони були відправлені під Магадан у табір Молга, про що О. Бабенко, яка вже на той час була черницею і пройшла у справі, повідомила телеграмою колишніх черниць підпільного монастиря [553, Т.2, с.169-170; 619, с.123].

У Києві до 1935 р. діяли громади на чолі із священиками Дмитром Шпаковським та Ігнатієм Шпаковим й ієромонахом Калеником (Хоменко). Кожний з них окормляв таємну громаду істинно-православних мирян. Ще в 1930 р. Дмитро Шпаковський перейшов у ведення єп. Павла (Кратірова), після його арешту намагався зв'язатися з архієпископом Димитрієм (Любимовим), що перебував в ув'язненні, а з 1934 р. налагодив зносини з єп. Дамаскіним (Цедриком), який призначив Д. Шпаковського київським благочинним, хоча фактично його повноваження були ширшими.

У вересні 1934 р. єп. Дамаскін був заарештований у Херсоні і засланий у Північний край. Звідти він відправив Д. Шпаковському послання від 23 червня 1935 р. про необхідність остаточного переходу священиків ІПЦ на нелегальне становище. Це послання було виявлено на одному з обшуків і залучене до справи. 13 липня 1935 р. усі вони були арештовані у Києві й 19 листопада були засуджені до 3 років заслання у Північний край [619, с.123-124].

6 липня 1933 був звільнений з Белбалттабу Євген Лук'янов, повернувся до Києва і влаштувався працювати пічником. Він чотири роки вів активну нелегальну церковну діяльність, окормляючи колишніх членів

громади Анатолія Жураковського, таємно служив на квартирах, на Солом'янському цвинтарі, щорічно робив панахиди по архім. Спиридону (Кислякову) тощо. Листувався він із висланими А. Жураковським і А. Бойчуком.

Як і раніше Є. Лук'янов різко негативно ставився до митр. Сергія, «тому що Сергій... у контакті з більшовиками прагне знищити православну віру». Колишнього священика було заарештовано 12 червня 1937 р. і постановою «трійки» Київського обласного управління НКВС УРСР від 9 жовтня 1937 р. він був засуджений до вищої міри покарання та 16 жовтня розстріляний. Уже після арешту на квартирі дружини Лук'янова – Софії Луківни продовжували відбуватися таємні збори і служби антисергіїв [619, с.124].

На початку червня 1939 р. повернувся до Києва із заслання Андрій Бойчук. У столиці України жити йому було заборонено і він з 15 червня до 9 грудня 1939 р. працював у Білій Церкві, спочатку сторожем лікарні, а потім вагарем птахокомбінату. У грудні 1939 р. А. Бойчук залишив роботу і переїхав до Дніпропетровська, де прожив нелегально півтора роки.

Повернувшись на початку 1941 р. до Києва, він продовжив підпільне служіння. Ночував на квартирах у черниць Наталії, Феодори й інших, відправляв треби на київських цвинтарях. Підтримувалися зв'язки священиком із схіщенцем Еразмом (Прокопенком) і колишнім псаломщиком Преображенської церкви, викладачем математики й фізики на медичних курсах Червоного Хреста Олексієм Глаголевим, який раніше був духовним сином А. Жураковського. А. Бойчук неодноразово здійснював таємні служби на квартирі Олексія Глаголева. Андрія Бойчука було арештовано незадовго до початку війни, 7 травня 1941 р. Звинувачувальний висновок було складено 25 червня, а 7 липня 1941 р. постановою НКВС і прокурора УРСР він був засуджений до вищої міри покарання і в той же день розстріляний [619, с.124-125].

Як і раніше, значна кількість віруючих перебували на території

Харківської єпархії. Їх осередки знаходилися на Харківщині та Сумщині. Вдалося уникнути ув'язнення активному антисергіївському діячеві кінця 1920-х рр. ігумену Антонію (Костянтину Матвійовичу Жеретієнку), оскільки під час арешту у нього горлом пішла кров з приводу давнього туберкульозу і чекісти вирішили його не чіпати. Це дало змогу о. Антонію зникнути з міста і перечекаати масових репресій. У 1932 р. він повернувся до Харкова і нелегально, постійно переховуючись, проводив служби до 1941 р. Про збереження своїх позицій щодо митрополита Сергія свідчить запис в його реєстраційній картці: «Настоятель Лаври, без місця, у підпорядкуванні митр. Петру» [604].

Протягом 1930-х років уникнув репресій і священник с. Старовірівка Нововодолазького району Харківської області Павло Володін. Він ще у 1927 р. разом із парафіяльною громадою свого села відійшов з-під ведення сергіївського єпископа Костянтина (Дьякова) і встановив зносини із Павлом (Кратіровим). Після закриття храмів у 1930-1931 рр. П. Володін почав здійснювати богослужіння в будинках, де збиралися віруючі з округи у десятки кілометрів. Ходив він і по навколишнім селам – Медведівці, Власівці, Станичному, Парасковії, служив на станціях Покотилівка, Южний, Комаровка, в Харкові. Незважаючи на такі масштаби діяльності, його так і не було засуджено, а діяльність священника продовжувалася до початку війни [603].

В середині 1930-х років почали повертатися із таборів та заслань численні діячі істинного православ'я. Так, після майже п'ятирічного перебування в ув'язненні, був звільнений ігум. Варсонофій (Юрченко), що на Півночі став інвалідом. Він повернувся до Харкова і знову почав здійснювати таємні служби на квартирах. Після 1935 р., через посилене переслідування духовенства, зняв із себе священницький одяг і набув вигляд старця у звичайній російській довгій сорочці, підперезаної поясом. Це дало йому змогу непомітно відвідувати своїх прихильників у різних містах України, Білорусії, на Кубані. Метою таких відвідувань були

виконання таїнства Божественної Літургії, сповідь і причастя духовних чад. Один із учнів Варсонофія (Юрченка) так описував одну з поїздок, що відбулася до Херсона: «Там, на окраїні міста, у будинку, що перебуває в глухому місці й обгородженому високим забором, панотець Варсонофій сповідував протягом двох днів і ночей людей, що приходили й які один одному передавали про його місцезнаходження. Не було в нього часу й поїсти» [553, Т.2, с.161]. Під час однієї з таких поїздок в 1936 р. в Одесі його було заарештовано і відправлено до концтабору на Колиму. Звільнили о. Варсонофія лише в 1941 р. [533].

У той же час повернувся із заслання на Соловки відомий харківський проповідник, що був заарештований у справі «Ленінградського центру ІПЦ» у 1930 р. Микола Загоровський. У Харківській області проживання йому було заборонено, тому він до 1941 р. мешкав у м. Обояні Курської області, що було недалеко від рідної Харківщини. Після взяття німцями Харкова М. Загоровський повернувся до міста, де влаштував у себе на дому молитовню [619, с.125].

У 1934 р. повернувся подгорнівець Філіп Назарук. Оселившись у м. Охтирка, пішов на роботу сторожем цукрового заводу. Одночасно здійснював нелегально релігійні обряди, не будучи офіційно зареєстрованим як служник культу і не був закріпленим священиком до жодної з церков району. В 1937 р. його було схоплено і рішенням Особливої Наради при НКВС СРСР від 10 грудня 1937 р. за контрреволюційну агітацію засуджено до 19 років ВТТ. Звинуваченням слугувало те, що «під прикриттям проведення молебнів, проводив контрреволюційну агітацію, розповідаючи, ...про швидку загибель радянської влади..., засуджуючи радвладу за відокремлення церкви від держави і за проведення широкої антирелігійної агітації» тощо [248, арк.18-21].

Загалом під час масових репресій 1936-1937 рр. у Харківській області, за звітом прокурора УРСР Г. Железногорського, «контрреволюційні групи

«ІПЦ» викриті у Балакліївському, Тростянецькому, Ольховатському, Шевченківському, Вовчанському, Харківському (приміська смуга), Ізюмському та інших районах». Усі вони були засуджені [52, арк.6]. Даний звіт свідчить про значне поширення антисергіївської опозиції на території Харківщини.

Тісні зв'язки із харківськими громадами мали опозиціонери Донбасу, основу яких, як і до операції «Чорні павуки» 1931 р., склали подгорнівці-стефанівці. Після арешту в 1930 році лідера донецьких стефанівців Євдокії (Подгорної) і священника Федора Павлова, а також закриття Хрестовоздвиженської молитовні на чолі громади став Яків Буряк – керівник краснолуцької групи. Відтепер цей район перетворився на центр подгорнівської течії на Донбасі. Органи НКВС повідомляли: «Агентурно-слідчі дані свідчать, що Краснолуцький район за насиченістю черничими, церковно-бродячими елементами (юродиві, прозорливі, святі, пророки) досяг широкого розмаху в 1929-1930 рр. і пізніше. Спочатку цей елемент свою контрреволюційну роботу проводив індивідуально, а під кінець 1932 – початок 1933 рр. зайнявся оформленням груп віруючих» [Цит. за: 703, арк.152].

Стефанівські проповідники, зокрема монахи, розгорнули діяльність щодо створення громад у Горлівському, Чистяківському районах, у Магдалинівці, Макіївці, Микитівці, Ровеньках, Щербинівці та інших населених пунктах. Подгорнівці з'явилися також у Сталіно, Слов'янську, Красному Лимані, Новоайдарі [703, арк.152].

Про поширення руху «істинно-православних» яскраво свідчить донесення секретного інформатора «Крестьянін» від 13 січня 1934 р., що діяв в районі м. Сталіно. Він повідомляв: у багатьох селах Донбасу та містах Сталіно, Артемівськ діють антисергіївські громади, «вражає те, що майже в кожному селі і навіть у місті є такого напрямку люди, які себе вважають «істинно-православними». Днями мені довелося зустрітися з однією жінкою з м. Артемівська... Вона повідомила мені, що в церкву не

ходить уже 4 роки, тому що тепер усі церкви радянські. Вона говорить, що в Артемівську таких, як вона, дуже багато і вони збираються на молитву в будинках і збори свої оточують великою таємничістю. До них примикають різні ченці й черниці, які намагаються підігрівати к.[онтр]-р.[еволюційний] настрій у своїх послідовників. В Сталіно секта «істинних християн» з кожним днем збільшується» [54, Т.ХХ, арк.89зв.]. Зміст донесення від «Крестьяніна» свідчить, що групи, як правило, діяли відокремлено й лише окремі з них підтримували зв'язки з подгорнівцями Харківщини, на чолі яких після арешту Василя Подгорного стали доньки ченця Стефана (Подгорного) [54, Т.ХХ, арк.89зв.].

Катакомбне чернецтво Донбасу постійно поповнювало свої лави. В Краснолуцькому районі постриг проводив лідер подгорнівців Яків Буряк, а жінок Сватівщини посвячувала у «воїнство Боже» монахиня Раздобарівського монастиря Надія (Бурякова) [703, арк.152].

У середині 30-х років властям удалося покінчити з легальною діяльністю «істинно-православних» у Донбасі. У 1935 році були ліквідовані останні парафії ІПЦ у краї, зокрема в Боровому, Карпівці, Миколаївці, Солоному. Органи НКВС до кінця 30-х років полювали на прочан ІПЦ-ІПХ, які ще мандрували селами й селищами Донбасу та «проводили релігійну пропаганду». У 1939 році репресували ченців Святогірської пустині: архімандрита Димитрія (Таніча), ігумена Амвросія (Горонченка), ієромонахів Мелітона (Нестеренка) та Стефана (Медведева), які взяли на себе подвиг юродства і проповідували не піддаватися спокусам богоборчої влади.

Зрештою істинно-православних християн, котрі залишилися на волі, загнали в глибоке підпілля. Катакомбники мусли вживати заходів конспірації. Відтепер доступ у громаду був різко обмежений – приймалися лише віруючі, за яких могли поручитися старі члени. Молитовні зібрання проходили вночі й щоразу в різних місцях. На станції Алмазній моління проводилися священником о. Василем у підвалах. Деякі вірні ІПХ взагалі

ховалися від сторонніх очей у землянках у малолюдних місцевостях. У випадку арешту катакомбники вдавали з себе глухих, німих, калік або божевільних, що на перших порах допомагало їм. Впливовий у краї священник Павло Лінницький, котрий утік від правоохоронних органів, до самої смерті переховувався на конспіративних квартирах.

У 1936-1938 роках власті значно обезкровили релігійне підпілля. Декого внаслідок репресій удалося зломити. Так, благочинний ІПЦ Григорій Попов, якого тричі заарештовували, не витримав знущань і на суді заявив про зречення від релігії. Але інші не відцуралися своєї віри. Ув'язнені протоієреї Ілля Пироженко і Петро Новосельцев писали своїм донецьким одновірцям: «Побачилися з митрополитом Кирилом [(Смирновим)]. Благословив нас іконами, дозволив служити літургію, якщо підшукається придатна кімната. Він поза молитовного спілкування з митрополитом Сергієм і схвалює й благословляє наших воронезьких, Вас і всіх віруючих». У своєму листі засуджена Алдакімова повідомляла друзям, що катакомбники відмовлялися працювати на антихристову владу навіть у таборах [703, арк.168-170].

Продовжували свою діяльність провідники істинного православ'я й у Чернігівській єпархії, які в середині 1930-х років почали повертатися із ув'язнень та заслань. На початку 1934 р. на волю виходить єпископ Чернігівський Дамаскін (Цедрик). Він таємно відвідує Київ, Чернігів, Ніжин, Прилуки, Херсон й інші міста, де є його однодумці, але вже 2 серпня 1934 р. його знову заарештовують у Херсоні (за іншими даними в Стародубі) і за постановою Особливої Наради при НКВС СРСР від 15 лютого 1935 р. засуджують до 3 років заслання у Північний край [712].

У другій половині 1930-х рр. розпочинається нова хвиля репресій проти ІПЦ, яка не оминула Чернігівську єпархію. У липні 1936 р. в Чернігові арештоване все істинно-православне духовенство і деякі миряни: ігумен Лаврентій (Проскура), ігумен Смарагд (Чернецький), ієромонах Михайло (Корма), ієромонах Малахія (Тишкевич), ієродиякон Місаїл

(Стишковський), Стефан Проценко, Зоя Кульжинська, Маргарита Міловидова й інші. Їх обвинуватили у формуванні контрреволюційного церковного угруповання, в «приналежності до ІПЦ» й спробі навіювання населенню антирадянських поглядів. Постановою судової трійки від 2 липня 1937 р. Місціл (Стишковський) був засуджений до розстрілу, інші до позбавлення волі строком на 5 років ВТТ. Лаврентія (Проскура) звільнили «у зв'язку з його старечим віком (68 років)» [624, с.24, 49-50].

У 1935 р. закінчився термін покарання Аліпія (Яковенка) і він інкогніто повернувся в с. Свинь (нині Ульянівка), де організовує таємний жіночий чернечий скит. У 1937 р. він переїжджає до Чернігова, де створює потайний домовий храм, який деякі віруючі між собою називали «Аліпієвим подвір'ям». Після закриття в 1938 р. Іллінської церкви було нишком викопано невеличку печеру-храм, де вночі нелегально відправлялися богослужіння. Вхід до цього катакомбного храму йшов через коридор приватного будинку до комори, а з комори, через погріб, – безпосередньо в храм. У цьому ж дворі жило кілька черниць, які слідкували за порядком у катакомбному храмі, а за відсутності духовенства самі вночі вчитували службу мирським чином. В умовах переховувань, конспірації й підпілля ігумени Аліпій (Яковенко) і Лаврентій (Проскура) священнодіяли аж до початку Другої світової війни [624, с.23-25; 625].

На Поділлі «істинно-православних» у 1930-х роках продовжували представляти групи іоаннітів. Незважаючи на репресії 1930-1931 рр., станом на 1933 р. у Вінницькій області нараховувалося 460 іоаннітів, громади яких були поширені переважно у 4 районах, особливо Тульчинському і Гайсинському [80, арк.16]. Окрім того, з ІПХ злилися так звані «червонодраконівці», що характеризувалися апокаліптичними й антидержавними поглядами. Вони ототожнювали радянську владу з Драконом «Одкровення» і закликали чинити спротив – активно чи пасивно – заходам влади. Їх прихильники були поширені у 6 районах Вінниччини,

особливо в Любарському та Солобковецькому, і складали 15 груп у кількості 331 особи [80, арк.16].

Факт злиття та стирання кордонів між ІПЦ й ІПХ з середини 1930-х років відзначав у своєму звіті від 5 травня 1937 р. прокурор УРСР Г. Железногорський: «Особливо звертає на себе увагу робота так званої «істинно-православної церкви» (ІПЦ), яка майже зімкнулася з так званими «краснодраконівцями». Як одні, так і другі, відмовляються одержувати паспорти («печать антихриста»), виконувати державні зобов'язання, «не визнають» радянську владу і т. ін.» [52, арк.6]. Яскравим прикладом цього є групи ІПХ в сс. Гойдашівка, Кідрасівка, Рогузка, Березки Ольгопольського району Вінницької області, які не брали паспортів, не виконували державних поставок, не брали зобов'язань сільради, не вступали до колгоспів, нікому не говорили своїх прізвищ та не розписувалися, не пускали дітей до школи тощо. При цьому репресії по відношенню до віруючих не давали значних результатів [100, арк.6-8].

Усі групи діяли самостійно і зв'язків між собою практично не підтримували. Провідники «істинно-православних християн» досить часто вели кочовий та конспіративний спосіб життя. Яскравим прикладом цього слугує доля активного учасника антисергіївської опозиції Паладія Гички, що був у 1931 р. засуджений на 3 роки, як член Ладиженської групи ІПЦ, і в кінці 1934 р. повернувся із заслання до свого рідного села Четвертинівки Гайсинського району. В різних селах району він почав пропагувати релігійні ідеї і виступати проти заходів радянської влади, за що зазнавав переслідування і протягом 1936-1937 рр. перебував на нелегальному становищі, переїжджаючи із села в село, проводив «нелегальні збори церковників по хатах, садках, лісам», де займався релігійною агітацією. У результаті в квітні 1937 р., коли П. Гичка відвідав рідне село, його було схоплено і трійкою Управління НКВС по Вінницькій області 15 серпня 1937 р. засуджено до ВМП [103, арк.6зв.-7зв., 24].

Отже, можна констатувати присутність опозиційних настроїв і груп на

Поділлі, але чіткої організації вони не мали й їх треба віднести не до ІПЦ, а до груп ІПХ.

З поверненням провідних діячів із заслань пов'язана й активізація «істинно-православних» на Кіровоградщині. Протягом 1934-1936 рр. повертаються по домівках засуджені у «справі ІПЦ» В. Огнівцев, А. Котович, М. Донне, М. Романовський, С. Ковальов, Л. Фіалковський, П. Дашкеєв, К. Ампілогов, І. Любавський та інші. Частина з них офіційно визнала Синод на чолі із митрополитом Сергієм (Страгородським) й отримали місця для служби в церквах. Так, Михайло Романовський, Михайло Іващенко та Микола Ненно служили при Скорбященській церкві м. Кірово і 1937 р. були заарештовані за звинуваченням у антирадянській пропаганді під час служб. Звинувачення підтверджувалося свідченнями очевидців, що дало підґрунтя для засудження їх до ВМП рішенням трійки при УНКВС по Миколаївській області від 8 грудня 1937 р. [166, арк.2-37].

7 вересня 1937 р. був заарештований Михайло Донне за звинуваченням у «проведенні контрреволюційної діяльності, направленої на виклик незадоволення серед робітників щодо радянської влади». Але справа не була доведена до кінця, оскільки М. Донне, ймовірно за все, не витримав фізичних знущань, які широко використовувалися у період «єжовщини», і вже 15 вересня помер, за офіційною версією, «від загострення хронічного запалення мозкових оболонок» [164, арк.1, 31, 92]. Із змісту справи незрозуміло, чи залишився священник у лавах «істинно-православних» чи ні.

Леоніда Фіалковського, який після повернення до міста у 1936 р., працював на заводі «Червона Зірка» і духовною службою не займався, а також Семена Ковальова, що також після повернення священницького місця не отримав і лише інколи керував церковним хором Скорбященської церкви, у 1938 р. було притягнуто за справою «військово-офіцерської організації» на основі матеріалів справи 1931 р. У результаті священників, разом із 13 «колишніми», що перебували в арміях Денікіна,

Скоропадського та інших, рішенням трійки УНКВС у Миколаївській області від 20 квітня 1938 р. було засуджено до ВМП [614].

Вірними ідеям ІПЦ залишилися Віктор Огнівцев та Антоній Котович. Одним із перших у 1934 р. повернувся Віктор Огнівцев. Не маючи можливості виконувати священицькі обов'язки, він йде на роботу до міського саду, але через три дні його звільнили «за непридатність». Втративши роботу, він повертається до нелегальної служби та відправи тріб усім бажаючим. Для цього він у себе на квартирі «організував нелегальну церкву, де проводив хрещення новонароджених дітей, святив паски, відправляв панахиди тощо». 23 червня 1941 р. його було арештовано і при обшуку у його доньки С. Огнівцевої й була знайдена нелегальна церква, вилучено велику кількість релігійної літератури, хрести, кадильниця, попівські пояси, покривала, миропомазанниця, риза тощо [163, арк.2, 11]. Під час слідства йому було поставлено запитання: «Чому Ви свої ідеї серед населення проводили нелегально?», на що було отримано відповідь: «Знаючи, що нас переслідують органи Радянської влади я намагався релігійні обряди... здійснювати вельми обережно, зустрічаючись поодиноким з особами, які мені співчували, на їх квартирах, щоб тим самим не спричинити неприємності собі й тим особам, до яких я заходив» [163, арк.13зв.]. Оскільки фронт наближався, справа не була доведена до кінця, В. Огнівцева було евакуйовано в тил. Після війни було встановлено, що восени 1941 р., на одному з етапів, священик помер у вагоні на станції Єлець Курської області [163, арк.36].

Залишився в опозиції і колишній олександрійський благочинний Антоній Котович, який після повернення з Півночі приблизно у 1934 р., знову організував в Олександрії групу прихильників істинного православ'я, але служби проводилися переважно по хатах. Осередок підтримував зв'язки із головою Первомайської групи священиком Петром Чернобилем [174, арк.58зв., 62-63, 69].

Проіснувала група недовго, оскільки вже на початку лютого 1938 р.

А. Котовича та активну учасницю «ІПЦ» Харитину Кулікову було заарештовано. Приводом стало «створення і підтримка осередку ІПЦ в м. Олександрія, зв'язки з Варсонофієм Юрченком та іншими». Оскільки попереднє звинувачення не підкріплювалося ні свідченнями членів осередку, ні засудженими, то в результаті обох було засуджено за антирадянську агітацію «пораженчеського характеру»: А.П. Котовича – до ВМП, Х.В. Кулікову – до 10 років ВТТ. Цікавим є те, що Х. Кулікова, після повернення у 1950 р. знову була заарештована і «як активна церковниця, разом з іншими учасниками антирадянської організації «ІПЦ» виселена на постійне місце проживання в Карагандинську область [165, арк.9, 22, 52-69].

Отже, того розмаху антисергіївської опозиції, що спостерігався на Кіровоградщині в перший період існування ІПЦ (1928-1931), вже не було. Лише окремі діячі продовжили попередню діяльність, а більша частина або ж відійшла, ставши на просергіївську позицію, або залишила церковну справу. У той же час групи «істинно-православних» збереглися і діяли до початку війни.

Досить сильні осередки сформувалися в Миколаєві та Херсоні. Херсонська група відновила свою діяльність відразу після арештів січня 1931 р. і вже в середині того ж року остаточно оформилася. Очолила опозиціонерів Херсонщини дружина провідника ІПЦ Іоанна Скадовського – Катерина Володимирівна Скадовська. Незважаючи на те, що вона також була арештована в 1931 р., її було звільнено у зв'язку із хворобою і відразу після звільнення вона відновлює діяльність групи, залучаючи до неї залишки організації разом із новими членами. До херсонського осередку увійшли групи Херсона, Цюрупинська, Маяків, Голої Пристані, Арнаутки, Олешок, Білозерки, Гречанівки та інших сіл Херсонщини й Миколаївщини [272, арк.32, 66-71, 169-170, 177-178]. Тісні зв'язки склалися з парафіями с. Кам'янка Нікопольського району на Дніпропетровщині, де служив священник Калиник, який самовільно

залишив місце заслання і повернувся до своєї парафії, с. Касперовка на чолі із священником Балудою. Робилися спроби налагодити контакти з Одесою, Києвом, Миколаєвом та іншими регіонами [272, арк.159-163, 171-173, 178-179].

Священницькі обов'язки виконували ієромонах Ієгудііл Сахнов, що був священником в с. Гречанівка Снігурівського району. Для відправлення служб він приїздив до Херсона, де «збирались тільки в нічний час на квартирі Скадовської та інших. На моліннях завжди було присутньо до 50 осіб». Роль псаломщиків часто виконували черниці Арсенія та Глафіра Дейнего [272, арк.177]. У серпні 1931 р. за відсутністю доказів звільнили члена миколаївської групи священника Іллю Токовилова (Токовили), який, боячись нового арешту, тікає з Миколаєва до рідного Берислава і невдовзі приєднується до херсонської групи ППЦ, де починає виконувати усі треби і служіння в місті і навколишніх селах. У Херсоні він перебував на нелегальному становищі, постійно переховуючись на ніч у різних членів організації. Ієгудііл Сахнов же переніс усю увагу на парафію с. Гречанівки, куди на службу з'їжджалися віруючі із навколишніх сіл [272, арк.30-31, 119-127].

Зберегла група зв'язки із засланим єпископатом в особі єпископа Прокопія (Титова), а з кінця 1931 р. також велось активне листування із священником Іоанном Скадовським. Одним із документів, що привезла Катерина Скадовська, була «Заява» єп. Прокопія до митрополита Сергія (Страгородського). У цьому документі вказувалося про різні форми втручання ДПУ в церковні справи, про те, що багато священників відмовляються виконувати «укази» ДПУ і Сергія, і в результаті відправляються у заслання. Цей документ К. Скадовською був розмножений за допомогою друкарської машинки і поширений серед духовенства та віруючих. Даний документ в 1931 р. був вручений у Москві Арсенією Дейнего митрополиту Сергію та черниці Євдокії Титовій, а також у Києві, на зворотному шляху, священнику Предтеченському та

черниці Щерединій. «Заява» єп. Прокопія дійшла і до одеського митрополита Анатолія (Грисяка), який отримав її від Тетяни Замустьянної, священники Одеси та Голої Пристані отримали її від І. Сахнова [272, арк.171-173].

Окрім того, значним було листування «істинно-православних», яке широко поширювалося серед активних членів, а також поміж міського та сільського віруючого населення. Листи читалися на квартирах, розносилися по Херсону, розвозилися членами організації до сільської місцевості тощо. Вони являли собою яскравий приклад епістолярної творчості, так звані листи-роздуми, що присвячувалися різним аспектам духовного життя, державно-церковним взаєминам, богословським питанням тощо. Так в одному із своїх листів єпископ Прокопій писав про симфонію РПЦ м. Сергія та держави: «Ми бачимо, що наближається богоборництво, злобне, гордовите, торжествуюче. І вимагає від усіх ясної відповіді, хто на якому боці. Причому нейтральності не допускається. Вимагається визначити себе точно і твердо, а не служити двом панам, між якими порозуміння бути не може...» [272, арк.173-176].

Треба відзначити, що ідеологія херсонських «ультра-православних» почала в цей період все більше наближатися до поглядів «Істинно-православних християн», про злиття з якими прихильників ІПЦ ми вже наголошували вище. Так, на одному з допитів Ілля Токовилів відзначив: «Для кожного, хто вступає до складу наших общин, було обов'язковим не перебувати в профспілці, не входити в колгоспи, не займати громадські посади... Скадовська Катерина, прирікаючи на бідність своїх дітей, категорично противилася відправленню їх на роботу до яких-небудь радянських установ... Тільки той вважався православним, хто не мав спілкування із радустановами, а всі інші вважалися еретиками...» [272, арк.32, 181]. Дане свідчення говорить про поступове зближення і злиття ІПЦ із сектантським характером ІПХ, а також дрібними сектами антирадянського характеру, що в радянській термінології отримали

загальну назву «червонодраконівці».

Херсонський осередок проіснував до кінця 1932 р., коли на основі агентурних матеріалів по розробці «Чорні павуки» Одеського обласного відділу ДПУ, протягом листопада усі активні члени «ультра-православних» у кількості 10 осіб були заарештовані. Рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УРСР від 15 лютого 1933 р. Катерина Скадовська, Ілля Токовилів, Арсенія Дейнего, Ганна Канцевич, Сафрон Чухрай, Секлетія Кобилкіна, Іпполіта Барковська та Глафіра Дейнего засуджені на 5 років, а Тетяна Замустьянова – на 3 роки ВТТ, Ієгудііл Сахнов – 5 років висилки у Північний край [272, арк.192-203].

Незважаючи на репресії «антисергіївська опозиція» на Херсонщині зберегла своїх прихильників. У 1933 р. до Херсона прибув ієромонах Афанасій Сторчеус, який до цього був членом Ставропольської групи ІПЦ. Він очолив ревнителів «ультра-православних» і став регулярно проводити служби на квартирах у колишніх черниць та віруючих. Ним підтримувалися тісні зв'язки з Миколаївською і Первомайською групами. 29 вересня 1934 р. А. Сторчеуса було заарештовано і засуджено до 5 років ВТТ [174, арк.60-60зв., 139; 717]. У подальшому опозиціонери проводили служби за допомогою мандруючих священиків та ченців, запрошували духовенство з Миколаївщини тощо, але діяльність «істинно-православних» на Херсонщині продовжувалася.

У 1933 р. до м. Берислава повертається із заслання І. Токовила, але вже через рік його знову було заарештовано органами НКВС і за старими звинуваченнями відправлено на 5 років заслання. Знову до Берислава він повернувся назад лише в 1938 р., коли вщухли хвилі масових репресій, що, ймовірно, і врятувало його від нового арешту. Не маючи змоги виконувати свій священицький обов'язок, влаштується на роботу до рибацької артілі, де працював до початку війни. Лише в 1941 р., коли церкви почали відкриватися внаслідок більш-менш лояльного ставлення до православ'я з боку окупаційних властей, Ілля Токовила стає священиком Успенської

церкви м. Берислав [175, арк.275-276]. Виходячи із матеріалів оперативної справи на І. Токовила, то у подальшому він все ж приєднався до Московської Патріархії і зрадив ідеям Істинно-православної церкви.

У 1935 р. було викрито осередок «істинно-православних» у м. Первомайськ. Його було створено в кінці 1933 р. після повернення із заслання провідника «ІПЦ» Петра Чернобиля. Останній користувався величезною повагою і з цього приводу інший член групи священник Григорій Бублик відзначав, що «Чернобиль є активним послідовником істинно-православної церкви з наявністю фанатизму. Його шанувальники поважають більше, ніж священника» [174, арк.65зв., 138]. До осередку входили віруючі Первомайська (П. Чернобиль), с. Семенівки (Г. Бублик), с. Благодатного (о. Валеріан) та с. Арбузинки Арбузинського району Одеської області. Крім Херсона та Олександрії, про які говорилося вище, віруючі підтримували зв'язки із Харковом (Варсонофій Юрченко), Москвою, Ленінградом та іншими містами. На допитах священники вказували, що митрополита Сергія та його єпископат вони не визнають, а своїм духовним главою вважають Димитрія Гдовського та Петра Крутицького [174, арк.73, 88зв.-89, 138-139, 141-142]. Пояснювалося це тим, що «в 1927 р. митрополитом Сергієм була видана Декларація, якою була проведена так звана легалізація церкви, з цим я був незгоден, був прихильником старих устоїв церкви; не був я згоден з такими виразами в Декларації як те, що ми повинні, як писав м. Сергій, радіти досягненням Радвлади; не згоден я був з тим, щоб церква допускала спілкування з Радвладою, тому що радянська влада переслідує і гонить церкву», вказував П. Чернобиль [174, 58зв.].

15 січня 1935 р. Петра Чернобиля із частиною групи: Григорієм Бубликом, Іриною Слівінською, Ганною Полюк, Ганною Козловською було заарештовано на квартирі Прокопія Діордіященка під час нічного моління. Пізніше були притягнуті до справи Федір Капацина, Дар'я Мазаєва та Февронія Даншина. Після проведення слідства Ф. Капацина,

Г. Полюк та Д. Мазаєва були звільнені, інші Особливою Народою при НКВС СРСР були засуджені: П. Чернобилъ – до 5 років ВТТ, Ф. Даншина, П. Діордіященко – до вислання на 5 років, Г. Козловська, Г. Бублик, І. Слівинська – до 3 років ВТТ [174, арк.58-58зв., 146, 175-180].

На хвилі масових репресій 1937 р. було викрито миколаївську групу Істинно-православної церкви на чолі зі священником Платоном Гімбіцьким. Осередок діяв протягом 1930-х років і вважав своїми духовними керівниками висланого миколаївського священника Григорія Синицького та єпископа Миколаївського і Херсонського Прокопія (Титова). Віруючі вели з ними активне листування, надсилали речі, продукти та гроші, підтримували живий зв'язок тощо. Для виконання духовних потреб регулярно проводилися нічні служби на квартирах активістів у Миколаївському, Варварівському, Цюрупинському, Володимирівському районах Одеської області. Так, у активістки Єфимії Басько кімната була оформлена як молитовний дім і до неї часто приходили молитися різні люди із сс. Варварівки, Водопоє, м. Миколаєва та інших. Пізніше, під час обшуку, у Є. Басько було вилучено величезну кількість церковної начиння та релігійної літератури [175, арк.52, 208-211, 214, 294].

Особливо активізувалася діяльність «ультра-православних» з приїздом влітку 1936 р. Григорія Синицького, який нелегально на короткий час відвідав Миколаїв, де зустрівся із своїми прихильниками і провів низку нічних служб на квартирах Миколи Мельника і Платона Гімбіцького.

Протягом травня-червня 1937 р. актив групи було заарештовано. До справи залучили 11 осіб, з яких двоє – адвокат Володимир Ключин та полтавський ігумен Василь Моргун, ні до Істинно-православної церкви, ні до її миколаївського осередку, ніякого відношення не мали. Перший, на прохання П. Гімбіцького, своєю друкарською машинкою зробив копію популярного серед «ультра-православних» твору «Чудесное видение Иоанна Кронштадтского» (твір мав антирадянський характер і був

складений на межі 1920-30-х років прихильниками ІПЦ), за що його було засуджено до ВМП. Другий, у засланні познайомився з єп. Прокопієм (Титовим), і на цьому ґрунті з ним почали листуватися активісти миколаївського осередку ІПЦ, зарахувавши до свого табору. Натомість В. Моргун стояв на позиціях Московської Патріархії і ніякого відношення до опозиції не мав, про що він зазначав на допитах: «знаходжусь у молитовному і канонічному зв'язку з екзархом України митрополитом Костянтином [Дьяковим], що підтверджується указом єпископа Полтавського і Кременчуцького Тихона [Русинова] про піднесення мене у сан ігумена в 1936 р.» [175, арк.80]. Його свідчення слідчі до уваги не прийняли і в своїй схемі визначили його ідейним керівником ІПЦ, засудивши до ВМП.

Дійсних членів церковної групи – священника Платона Гімбіцького та ченця Євгена Белова рішенням судової трійки при УНКВС по Одеській області було засуджено до ВМП, а Миколу Мельника, Любов Васильєву, Семена Чижикова, Єфимію Басько, Дар'ю Подмогильну, Марфу Сіотку та Анастасію Саглаєву – до 8 років ВТТ [175, арк.224-234]. М. Сіотка, Д. Подмогильна та Л. Васильєва повернулися після війни на Миколаївщину, але в 1949-1950 рр. знову були заарештовані МДБ та вислані, як «активні учасники ІПЦ», на постійне проживання у віддалені місця СРСР [175, арк.239-240, 251-260].

Існував осередок ІПЦ й в Одесі, про що свідчить так звана «Справа Салькова». 21 січня 1935 р. постановою «Про обрання запобіжних заходів» оперуповноваженим Одеського облуправління НКВС Поскрипкою було заарештовано ченця Л. Салькова, священників В. Іванова і Г. Балухатіна, мирян Ф. Поспелова та С. Коха. Їм інкримінувалися «злочинні дії, які проявлялися у створенні церковної контрреволюційної групи ІПЦ і проведенні антирадянської агітації».

«Організатором» контрреволюційного угруповання був Леонід Васильович Сальков, монах-пілігрим. За десять років свого мандрювання

світом Л. Сальков побував у десятках чернечих обителях, жив на Афонському подвір'ї в Константинополі. Усюди, де проповідував цей духівник, залишалися добрі спогади про нього та його погляди у багатьох послідовників. Своєю обізнаністю у церковно-релігійних питаннях (не маючи духовного сану), світоглядними принципами, інтелігентністю та шляхетними вчинками він здобув популярність серед різних категорій суспільства. Серед прихильників були вчені, культурні діячі, військові чини: професор Московської консерваторії за класом фортепіано В. Зирін, колишній генерал царської армії І. Остославський, професор-офтальмолог В. Філатов та ін.

Справу «групи Салькова» було направлено до Особливої наради при НКВС СРСР з клопотанням про ув'язнення у концентраційний табір терміном на 5 років. Постановою вище згаданої наради від 13 вересня 1935 р. Л. Салькова засудили до 5 років таборів і відправили до Карагандинського табору, В. Іванова та Г. Балахутіна до 3 років (з відбуванням терміну в Біломорському таборі), а С. Коха та Ф. Поспелова відправили до Казахстану на 3 роки заслання [522, с.79-81].

Отже ми бачимо, що другий масовий удар по громадам ІПЦ-ІПХ припав на 1935-1938 рр., коли виявлялися священнослужителі, що приховувалися у підпіллі і знищувалися керівники антисергіян, які відбули терміни ув'язнення чи заслання. Особливістю карних справ істинно-православних другої половини 1930-х років є те, що вони розроблялися самостійно і спроб з боку слідчих створити масштабну організацію всесоюзного характеру, як це було у 1931 р., фактично не було.

* * *

Події у відносинах держави і православ'я другої половини 1920-х років засвідчили, що одним із пріоритетів у церковній політиці більшовицького режиму залишається створення авторитетної продержавної Церкви, яка не лише змиралася б із змінами у суспільстві, а

й надала благословення «новій владі» в її починаннях побудови «світлого майбутнього». Цьому сприяв і той факт, що РПЦ роздиралася внутрішніми протиріччями й розколами, з яких кожен хотів називатися «істинною» церквою.

«Декларація» митр. Сергія 1927 р. ознаменувала остаточний перехід ортодоксальної церкви з позицій аполітичності й духовного розмежування з більшовицьким режимом на позицію повної законслухняності, беззастережного визнання легітимності радянської влади, крім того, фактичного співробітництва з держструктурами за умови відмови останніх від підтримки легально діючих розкольничих центрів. Отже можна впевнено стверджувати (а це підтверджують і свідчення членів ІПЦ), що основною причиною виникнення нового розколу є політичний характер заяв лідерів РПЦ в РСФРР та УСРР.

В окремих регіонах поштовхом до організації антисергіївських громад стало неканонічне усунення восени 1928 р. м. Сергієм від управління епархіями сімнадцять українських архієреїв, що знаходилися під слідством чи в ув'язненні. Подібна акція викликала посилення антисергіївських настроїв в Україні, що призвело до переходу багато парафій в опозицію.

Антисергіївська опозиція в Україні виявилася неоднорідною і склала три групи, які по різному підійшли до оцінки заяв митрополитів Сергія та Михаїла і, відповідно, неоднозначно на них відреагували. На відміну від російського духовенства, українське у своїй більшості позитивно сприйняло політичні кроки вищого керівництва, маючи надію на припинення репресій та улагодження державно-церковних відносин.

У лавах української опозиції «об'єдналися» досить численні нонконформістські елементи: від напівлегально існуючої опозиції у вигляді «істинно-православних» та «ультра-православних» до «підпільників» із числа «істинно-православних християн», що навіть не намагалися вписатися в радянське законодавство про культу. На нашу думку, є всі підстави стверджувати, що ІПЦ, як єдиної організації, на

кінець 1920-х років не існувало, і під терміном «істинно-православна церква» слід розуміти сукупність православних груп, які склалися із кліриків і мирян, що відмовилися визнавати богоборчу владу і релігійне життя яких протікало переважно поза офіційно зареєстрованими храмами. Причому групи ці перебували в різних відносинах з Московською Патріархією – деякі підтримували з нею зв'язки, інші їх повністю поривали. Отже термін «Істинно-православна церква» є досить умовним по відношенню до груп кінця 1920-х – початку 1930-х років, який об'єднує всі групи, які виступили проти Декларації митрополита Сергія (Страгородського).

Крім того, досить обережно необхідно використовувати термінологію відомого російського дослідника М. Шкаровського про відношення української «ІПЦ», до т.зв. «йосифлянського руху», оскільки безпосереднього зв'язку із митрополитом українські групи не мали, підтримуючи зв'язок, переважно, із Димитрієм (Любимовим) та Павлом (Кратіровим).

Аналіз кримінальних справ репресованого духовенства та віруючих з числа ІПЦ свідчить, що основою даної конфесії в Україні становили віруючі, які оформлювалися в групи, знаходили духовників, підтримували зв'язки з висланим єпископатом тощо. У соціальному плані більшість вірян були колишніми ченцями та чорницями, або фанатично налаштованим православним селянством.

Таким чином протягом 1927-1931 рр. в Україні оформилася досить сильна антисергіївська опозиція, яка не визнала прорадянський курс Патріархії і в результаті потрапила в горнила репресивної машини СРСР. Але незважаючи на те, що основні осередки ІПЦ були розгромлені в 1931 р., в багатьох місцевостях вони збереглися. Це пояснюється двома причинами: по-перше, на місцях залишилася значна кількість віруючих, які почали самостійно організовуватися у підпільні громади і, по-друге, багато представників духовенства, що поверталися із ув'язнення чи

заслання, знову відновлювали богослужбову діяльність, яка набувала абсолютно нелегального характеру.

Необхідно зазначити, що боротьба з ІПЦ в Україні міжвоєнного періоду пройшла три етапи: 1927-1931, 1932-1934, 1935-1938 рр. Найбільших переслідувань «істинно-православні» зазнали за першого та третього етапу. У результаті репресій Істинно-православна церква втратила більшу частину священнослужителів, що призвело до перетворення даної православної конфесії у підпільні громади віруючих сектантського характеру, що було характерно для ІПХ. Отже, репресії 1920-30-х років виступили каталізатором злиття ІПЦ з напівсектантськими громадами Істинно-православних християн.

Істинно-православна церква показала наявність у розколах політичної складової. Крім цього, серед духовенства та віруючих залишалася виразна частина нонконформістського елемента, який не бажав іти на співробітництво з радянським режимом, що і призвело до репресій по відношенню до них.

РОЗДІЛ 5

МІСЦЕ РАДЯНСЬКИХ ВЛАДНИХ СТРУКТУР У РОЗКОЛІ РПЦ

5.1. Антирелігійна комісія як засіб розколу РПЦ (1922-1929 рр.)

Унікальним, у своєму роді, неофіційним радянським органом церковної політики у вітчизняній історії була Антирелігійна комісія (АРК) при ЦК КП(б)У створена рішенням Політбюро ЦК КП(б)У у 1922 р. (подібна комісія діяла і при ЦК РКП(б)). Вона об'єднувала високопоставлених чиновників усіх вищих структур державної влади в країні і відіграла ключову роль при вирішенні абсолютної більшості питань у галузі державно-церковних відносин. Особливий статус комісії підкреслювався її безпосередньою підпорядкованістю неофіційному вищому органу державної влади в країні – Політбюро. Метою створення комісії була боротьба з релігією, релігійністю і релігійними організаціями взагалі, і з Російською православною церквою зокрема.

Для досягнення своїх цілей АРК використовувала різні методи: репресивні (через ОДПУ – санкціонування заслань і висилок, порушення і продовження справ), адміністративні (через органи НКВС – спостереження за діяльністю релігійних груп і громад, закриття молитовних будинків), законодавчі (підготовка нормативно-правових актів та інструкцій, що регламентують становище релігійних громад), пропагандистські й агітаційні (антирелігійний друк і створення масових безбожних організацій), внутріконфесійні (керівництво організацією і діяльністю обновленських структур РПЦ, утворення розколів, нагнітання внутріконфесійної напруги та міжконфесійних чвар) й ін.

Широкомасштабний наступ на РПЦ більшовицький уряд розпочав у 1922 р. При цьому керівну роль в організації антицерковної кампанії

зіграло Політбюро ЦК РКП(б), що зверталось до «церковних питань» у 1922 р. по кілька разів на тиждень. Ініціатором і фактичним керівником розкольницької кампанії був Лев Троцький, що майже регулярно направляв до Політбюро теоретичні розробки і практичні пропозиції, що стосувалися релігійної політики. Значна частина проектів Л. Троцького була прийнята як постанови Політбюро ЦК РКП(б) і лягла в основу курсу ставлення до церкви.

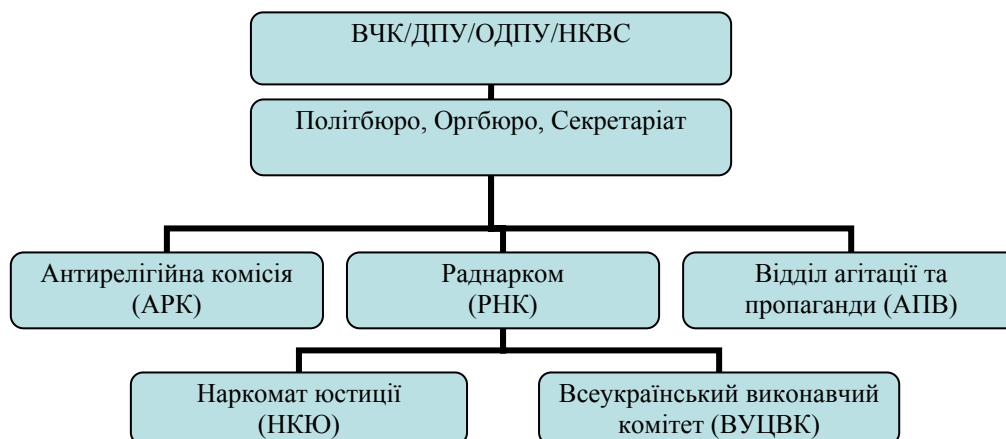
Керівництво з боку Політбюро антицерковною кампанією 1922 р. привело ЦК РКП(б) до думки про доцільність постійного і прямого партійного контролю релігійної політики в цілому. Цей висновок був зроблений восени 1922 р., коли наголос у проведенні кампанії усе більше переміщався з вилучення цінностей і репресій проти духовенства у бік поглиблення і керівництва складним процесом розколу усередині церкви, та знайшов своє втілення в рішенні створити при ЦК єдину комісію з церковних і антирелігійних справ, яка повинна була замінити або увібрати в себе кілька невеликих комісій, які створювалися раніше без єдиного плану при центральних партійних і радянських органах.

13 жовтня 1922 р. на засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) з доповіддю про заснування Антирелігійної комісії із цілковито новими завданнями й особливими повноваженнями виступив завідувач агітпропу ЦК А. Бубнов. Через кілька днів 17 жовтня 1922 р. відбувається організаційне засідання новоствореної комісії, що отримала назву «Комісія з проведення відокремлення церкви від держави (Антирелігійна комісія ЦК РКП(б) – АРК)» [301, с.324-325]. На засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 19 жовтня за участю В. Леніна рішення про створення АРК затверджується й обговорюється попередній склад цієї таємної структури [567, с.36].

Створена комісія проіснувала з 23 жовтня 1922 р. по 17 листопада 1929 р. Загалом було проведено 118 засідань. У 1922-24 роках, в часи найбільшого впливу РКП(б) на хід подій у православ'ї та інших конфесіях, АРК збиралася двічі на тиждень, а з 1925 року – щомісячно [567, с.38].

Загальне місце АРК у структурі радянських та партійних керівних органів нам показує схема 5.1.1.

Схема 5.1.1. Взаємозв'язок та місце АРК у структурі радянських та партійних органів, що займалися питаннями релігійних культів [645, р.33].

Подібна комісія була створена і в Україні. Про час створення АРК при ЦК КП(б)У достеменно невідомо. Українська дослідниця А. Киридон вказує на 4 липня 1922 р., коли на Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення про створення «Комісії з антирелігійної пропаганди» у складі Серафимова (голова), Рафаїла, Сухоплюєва, Балицького, Мініна та Скрипника [493, с.48]. Надалі автор стверджує, що це й було створення АРК в Україні. Інший відомий дослідник історії православ'я 1920-30-х рр. О. Ігнатуша наголошує на іншій даті – 27 березня 1923 р. (перший відомий протокол комісії, серед тих, що збереглися в ЦДАГО України) [682, арк.260].

Найменш вірогідною представляється думка О. Ігнатуши, оскільки протокол, на який спирається дослідник, не є організаційним і торкається безпосереднього вирішення поточних справ. Щодо позиції А. Киридон, то в ній є певний аргумент, але чи була це саме Антирелігійна комісія – невідомо, бо паралельно з АРК, яка мала конспіративний характер і офіційно ніде не фігурувала, була інша – офіційна – «Комісія з

антирелігійної пропаганди», що діяла при відділі агітації та пропаганди, про яку ймовірніше і йде мова у вищезазначеному протоколі від 4 липня 1922 р.

Наша точка зору зводиться до наступного. В Україні до справи розколу православної церкви ЦК КП(б)У безпосередньо звернувся у серпні місяці 1922 року, про що свідчить закритий лист секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда за вересень 1922 р. у якому, зокрема, вказувалося, що «у справі розколу церкви у половині серпня ЦК дав директиву про посилення роботи з розколу... Робота партійних і радянських організацій у напрямку розколу та дискредитації неухильно продовжується, для чого при ЦК працює спеціальна комісія» [30, арк.45-46]. Протягом вересня-листопада 1922 р. усі питання, що були пов'язані із розколом РПЦ, направлялися безпосередньо в комісію. Наприклад, протягом 10-19 жовтня 1922 р. було прийнято два рішення вищих партійних органів щодо розколу: 10 жовтня Оргбюро ЦК КП(б)У вирішує «розглянути роботу по розколу церкви», а 19 жовтня Секретаріат ЦК КП(б)У приймає резолюцію: «Посилити роботу по розколу церкви». Обидва ці рішення було направлено до церковної комісії [34, арк.200].

Можна зробити висновок, що не пізніше серпня-вересня 1922 р. для централізованого керівництва розколом при ЦК КП(б)У була створена спеціальна комісія «По церковним справам», що пізніше була реорганізована і взяла назву «Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У» (надалі також фігурують назви – «Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК)» і «Центральна антирелігійна комісія»), і яка корегувала роботу партійних і радянських організацій у напрямку розколу і дискредитації церкви. Як правило, вона переважно дублювала, або пристосовувала до українських реалій розпорядження та директиви Антирелігійної комісії Політбюро ЦК ВКП(б), що апробувала і широко втілювала таємну політику кремлівського керівництва щодо церкви.

Якщо розглянути процес формування російської АРК, де до жовтня

1922 р. діяло декілька комісій, які займалися різними галузями церковного життя і навести паралелі, то можна також зробити припущення, що і в Україні також діяло кілька комісій, які в кінці 1922 р. об'єдналися в єдину АРК.

Архівні документи свідчать про активну діяльність АРК-ВАК у розпал політики розколу українського православ'я – до 1925 р. включно (пізніші протоколи ВАК не знайдені, але її існування підтверджують протоколи АРК на місцях, що діяли до кінця листопада-грудня 1929 р. [117, арк.28; 316, с.56]). У роботі цієї комісії, так само, як і всеросійської, брали участь працівники вищого партійно-державного апарату: у 1923 р. – В. Балицький (голова ДПУ УСРР), М. Черлюнчакевич (заступник Наркома внутрішніх справ), С. Макар (Жвіф), Я. Райхштейн (заступник начальника відділу кадрів НКВС УСРР), І. Сухоплюєв (завідуючий підвідділом культур адміністративного відділу НКВС), А. Соколовський (завідувач п'ятим-шостим відділом ДПУ), С. Діманштейн (голова Головполітосвіти), В. Логінов (член ЦК КП(б)У, член ВУЦВК), О. Шумський (завідуючий відділом агітації і пропаганди); у 1924 р. – К. Карлсон (заступник голови ДПУ УСРР), В. Уласевич (агітпроп ЦК КП(б)У), С. Карін (Даниленко) (ДПУ УСРР) та інші. Всеукраїнська комісія так само, як і всеросійська, носила закритий характер. В час найбільш навального наступу на церкву в середині 20-х рр. правомочність комісії визнавалася навіть за умов участі в роботі всього чотирьох представників, якщо серед них був присутнім член ЦК або ЦКК. Характер антирелігійної роботи визначало обмежене число осіб і вона носила таємний, конспіративний характер [471, с.184; 474, с.93].

Персональний склад АРК часто змінювався, але посадовий склад залишався без змін. Так на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У 9 листопада 1922 р., заслухавши доповідь Д. Лебеда «Про роботу комісії з церковних справ», було прийнято рішення: «Констатувати, що комісія не працює належним чином... Тов. Серафимова негайно відкликати з Києва», а на

голову комісії запропоновано затвердити Манцева [493, с.48].

На засіданні Політбюро від 23 листопада 1923 р. приймається рішення «...доручити Секретаріату переглянути склад Центральної комісії, а також працівників, що безпосередньо виконують її завдання і представити на затвердження Оргбюро» [26, арк.12; 494, с.150-151]. Після цього 22 лютого 1924 р. АРК було затверджено Політбюро у складі: Шумський (голова), Логінов, Скрипник, Балицький, Затонський, Марченко (КСМ), Сухоплюєв, Черлюнчакевич (НКВС), Мусульбас (Укрбюро ВЦСПС). 15 жовтня 1924 р. Оргбюро ЦК КП(б)У пропонує затвердити головою АРК М. Попова, що очолював московську АРК протягом 1922-1924 рр. і мав великий досвід роботи у даному напрямку [493, с.49].

Ключовими питаннями, що розглядалися АРК з самого початку в центрі та на місцях, були питання розколу (організація осередків групи «Жива церква» в центрі та регіонах, організація Всеукраїнського обновленського з'їзду 14-16 лютого 1923 р., автокефалія обновленської церкви в Україні, виділення уповноважених від Вищого церковного управління обновленської церкви тощо) та його складова – суд над патріархом Тихоном, що був заарештований і знаходився під домашнім арештом з травня 1922 р. Головним завданням, яке ставила перед собою АРК – це провести суд над Тихоном до скликання Всеросійського церковного Собору та змусити його піти на співпрацю із радянською владою.

Щоб уникнути заворушень та протестів під час процесу, було прийнято рішення про проведення шаленої агітаційної кампанії із показовим засудженням патріарха. З цієї причини на засідання московської АРК 27 лютого 1923 р. вирішили «доручити т. Попову по лінії ЦК зробити відповідні вказівки місцям про прийняття належних заходів агітації у зв'язку з процесом «Тихона» [301, с.523]. Як результат, вже на засіданні української АРК від 27 березня 1923 р. слухали телеграму ЦК РКП(б) про підготовку суду над патріархом Тихоном. Після обговорення було

прийнято низку рішень: «1. По лінії ДПУ дати директиви на місця губвідділам ДПУ зв'язатися з губкомами для того, щоб на місцях широко проводити кампанії безпартійних віруючих з приводу суду над Тихоном, використовуючи «Ж[иву] Ц[еркву]»; 2. Дати розпорядження по лінії НКВС про відсутність перепон для улаштування зборів віруючих в церквах для роз'яснення суду над колишнім патріархом Тихоном; 3. Випускати передвиборчі листівки винятково у Харкові для усїєї України, передаючи їх попередньо для перегляду тов. Діманштейну» [40, арк.1].

Через два тижні у центральній та місцевій пресі з'являються агітаційні замітки з кричущими назвами: «Віруючі засуджують Тихона», «Трудящі про суд над Тихоном», «До суду «святішого» громилу», «Тихон – контрреволюціонер», «Патріарх Тихон перед революційним судом», «Духовенство засуджує Тихона» тощо [350-357]. Переважна більшість статей розміщена на передніх шпальтах газет, що яскраво свідчить про вагу, яка надавалася партійним керівництвом цьому питанню.

Іншим важливим питанням, що розглядалося регулярно Антирелігійною комісією була організація обновленської церкви в центрі та на місцях. Після створення у Києві у лютому 1923 р. обновленського Всеукраїнського вищого церковного управління (ВУВЦУ) стало питання його організації і поширення його впливу на місця. У своїй доповіді «Про стан церкви на Україні» ДПУ відзначало, що «Всеукраїнське вище церковне управління, не маючи коштів на оплату працівникам, на роз'їзди по єпархіям, для інструктування і для видання свого друкованого органу, перетворилося майже у мертву верхівку, позбавлену авторитету, що не має керівництва єпархіальними управліннями» [40, арк.28].

У зв'язку з цим та намагаючись безпосередньо і оперативно контролювати верхівку «обновленської» РПЦ, Антирелігійна комісія 29 квітня 1923 р. вирішила перевести ВУВЦУ до Харкова [40, арк.2]. З великими труднощами представником АРК Соколовським було знайдено приміщення, виявилось, що необхідно перевезти й меблі, оскільки купити

нові ВУВЦУ не мала можливості. Тому на засіданні АРК від 4 червня 1923 р. приймається рішення про надання дозволу перевезти меблі з київського Покровського монастиря до Харкова [40, арк.4]. Організацією цих рішень займалося безпосередньо ДПУ Республіки, а кошти виділяло ЦК КП(б)У. Лише за другий квартал 1923 р. на розкольницьку діяльність було витрачено 128 млн. рублів (відправка сексотів-обновленців на Всеросійський церковний Собор, друк листівок та «Церковної газети» – головного друкованого органу «обновленської» РПЦ тощо). У третьому кварталі планувалося витратити 383 млн. рублів, а саме: перевезення інвентарю ВУВЦУ з Києва до Харкова – 17 тисяч, організація ВУВЦУ (ремонт приміщення та оплата технічним працівникам) – 32 тисячі, субсидія для випуску «Церковної газети» – 25 тисяч, відправка п'яти інструкторів-обновленців для поширення ідей обновленства по Україні та організація ними осередків «Живої церкви» на місцях – 150 тисяч та інше [40, арк.63-64]. Отже, як ми бачимо, коштів для розкольницької діяльності у середовищі РПЦ більшовицька партія не шкодувала.

За другу половину 1923 р. не збереглося жодного протоколу АРК, але за іншими документами можна у загальних рисах визначити основні питання, яких торкався цей таємний орган партії.

Головним питанням, яке стояло на порядку денному у другій половині 1923 р., була підготовка Всеукраїнського обновленського Собору та низка організаційних питань щодо діяльності обновленської церкви. Згідно кошторису по роботі серед духовенства, представленому ДПУ для Політбюро, основними завданнями були: підготовка Всеукраїнського Собору (відправка людей для переговорів з єпископами – противниками обновленців до Києва, Полтави, Одеси та Катеринослава для ведення з ними переговорів і залучення до роботи Собору щоб «надати йому [Собору] більшого авторитету» [40, арк.62]); проведення Собору (проїзд та утримання 20 єпископів, друк матеріалів і протоколів Собору, друк послання єпископа Йосипа Кречетовича проти патріарха Тихона);

організаційні моменти (ремонт приміщення для Синоду, організація друкованого органу обновленської РПЦ і т.д.) [40, арк.62-63]. Усі ці питання вирішувалися на засіданнях АРК, а реалізовувалися через секретно-оперативну частину ДПУ Республіки.

Стратегічна лінія щодо подальшої роботи по розколу була окреслена на засіданні Політбюро від 23 листопада 1923 р. Заслухавши доповідь члена АРК В. Логінова «Про церковну політику», Політбюро приймає рішення: а) підтвердити подальший курс на всебічну підтримку «Живої церкви»; б) вжити заходів до недопущення посилення тихонівщини; в) провести роботу по відколу «лівих» елементів серед тихонівщини;... д) комісії (тобто АРК. – *О.Т.*) поставити завдання ліквідувати тертя між прогресивними духовними угрупованнями і створення з них блоку для боротьби з тихонівцями та автокефалістами; е) схвалити лінію комісії з пом'якшення різкості лінії живоцерковників; ж) схвалити перейменування Вищого церковного управління в Український Синод;... м) усіляко утриматися від зворотної передачі церков від «Живої церкви» тихонівцям. Передача повинна проводитися тільки за постановою Центральної церковної комісії [26, арк.12; 494, с.150-151]. Дана постанова яскраво свідчить про подальшу розкладницьку роль з боку центральних органів КП(б)У.

У подальшому протоколи 1924-1925 років підтверджують незмінність взятої АРК стратегічної лінії. Наприклад, у своєму циркулярі від 27 жовтня 1924 р. до губернських антирелігійних комісій АРК зазначала: «1. Вважати несвоєчасним легалізацію тихонівських адміністративно-церковних одиниць..., реєстрації не дозволяти, відтягуючи під різними приводами; 2. Перешкоджати усіма засобами організацію віруючих тихонівським духовенством для вимог легалізації громад; 3. Як і раніше вжити усіх заходів в інтересах посилення обновленства, проводячи роботу по розколу і розкладанню тихонівщини...» [288, арк.43-44].

1 березня 1925 р. на своєму засіданні АРК поглиблює тенденції

розколу, прийнявши рішення «щодо тихонівщини повести політику «законного» утиску, тобто всіляко через радянські адміністративні та інші органи позбавляти їх коштів, при спробі передачі у руки тихонівців парафій, по можливості акту не оформляти і не затверджувати; поширення літератури, збори, пропаганду поза церквою забороняти, гальмувати і, де можливо, не давати дозволу на церковні ходи та інше. Щодо обновленців... ввести всілякі полегшення обновленцям, зниження податків, допомогу у вишукуванні коштів, приміщень тощо» [44, арк.56-56зв.]. Отже, політика з поглиблення розколу і по відношенню до двох найбільших течій з боку АРК продовжувала залишатися незмінною.

Важливим питанням протягом 1922-1925 рр. було досягнення через АРК автокефалії обновленської РПЦ. Питання про автокефалію було піднято головним українським антирелігійником І. Сухоплюєвим у кінці 1922 р. У чорновій записці до Політбюро КП(б)У він зазначив, що «допускати злиття української автокефальної та екзархіальної обновленської церкви не можна. Роз'єднати їх можна автокефалією екзархіальної церкви» [33, арк.85]. Погодившись із даною пропозицією АРК при ЦК КП(б)У звертається до московської АРК із запитом про автокефалію, у відповідь на це 31 жовтня 1922 р. на засіданні АРК при ЦК РКП(б) було прийнято рішення «автокефалію національної церкви не підтримувати до Собору. Делегувати тов. Скворцова з ким-небудь від ВЦУ (Вище церковне управління обновленської РПЦ, що знаходилося у Москві. – *О.Т.*) та ДПУ на Україну для вивчення цього питання там і після цього, заслухавши їх інформацію, прийняти те чи інше рішення з питання автокефалії» [301, с.335]. Подальші події засвідчили, що питання у позитивному сенсі вирішено не було.

Після II Всеросійського помісного Собору обновленської РПЦ, що проходив у Москві 29 квітня – 8 травня 1923 р., до Москви від української АРК приїжджає С. Діманштейн для з'ясування питання про автокефалію, але на засіданні від 22 травня 1923 р. Центр знову відмовляє Україні у

самостійності церкви [301, с.525]. Отже і в духовній сфері, незважаючи на нагальну потребу в інтересах розколу, Москва не бажала давати українській РПЦ автокефалію, зберігаючи максимальну централізацію.

Розв'язати дане питання вдалося лише у 1925 році. 1 березня 1925 р. на своєму засіданні українська АРК прийняла чергове рішення «поставити перед ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) питання про необхідність ввести повну автокефалію української церкви із затвердженням такої Всеросійським Синодом» [44, арк.56]. Ймовірно, Київ отримав з Москви позитивну відповідь, бо на II Всеукраїнському Соборі, що проходив у травні 1925 р. у Харкові і був підготовлений не без допомоги ДПУ, було оголошено і підтверджено на жовтневому Всеросійському обновленському Соборі у Москві у повному і беззастережному значенні автокефалію обновленської церкви в Україні [507, с.484, 488].

Цікавим для нас є створення розколу на українському ґрунті. На засіданні ВАК від 14 серпня 1924 р., заслухавши доповідь представника ДПУ С. Каріна «Становище духовенства», було прийнято рішення: «Визнати за бажане використання Іоанікія [Соколовського] для розкладу тихонівщини шляхом створення угруповання серед тихонівщини, що орієнтується на Вселенську патріархію» [41, арк.23; 111, арк.57].

Ґрунтуючись на даному рішенні, ДПУ розсилає таємний циркуляр губвідділам ДПУ, де, розкривши ідею створення лояльного тихонівського угруповання шляхом надання тихонівцям автокефалії, дав чіткі вказівки щодо організації нового розколу: «Практичне здійснення необхідно почати з вербування із середовища авторитетних священнослужителів, один з яких повинен тактично підняти питання серед іншого духовенства про необхідність вимоги автокефалії від патріарха Тихона і про можливість легалізації» [43, арк.24-25].

З цією метою, починаючи з січня 1925 року, органами ДПУ посилено була почата обробка тихонівського єпископату, щоб схилити до скликання Собору Єпископів України. Від цього Собору була надія домогтися

постанов про осуд тихонівщини, відмежування від неї й організації нового угруповання. Воно повинно було, не приєднуючись до обновленства, повести боротьбу з тихонівщиною та УАПЦ [48, арк.2].

Для вербовки Іоанікія йому, ймовірно, інкримінували нові провини і його було заарештовано. Це пояснює той факт, що через рік, на засіданні ВАК від 1 березня 1925 р., заслухавши доповідь Логінова «Про Іоанікія», приймається рішення: «Іоанікія завербувати, після чого зв'язатися з ВУЦВКом про помилування» [44, арк.56зв.]. Таким же чином було, можливо, завербовано й іншого єпископа – Сергія (Лабунцева), якого у другій половині 1924 р. було заарештовано і через 4 місяці відпущено без покарання [250, арк.19-19зв.]. У результаті цієї роботи було організовано черговий розкол РПЦ та утворено нове угруповання «Соборно-єпископська церква», або «Українська православна автокефальна церква з канонічно наступною ієрархією».

Для реалізації своєї політики на місцях АРК мала розгалужену мережу різного роду комісій, що діяли при губкомах КП(б)У і переважно були створені протягом вересня 1922 р. Спочатку це були так звані «трійки» – спеціальні органи губернського та повітового масштабу для керівництва роботою у вищезгаданому напрямку. До їх складу входили представники від комітету КП(б)У, ДПУ та Виконкому чи НКВС. При цьому, як зазначається у документі, «трійки повинні складатися винятково із витриманих і політично грамотних партпрацівників» [179, арк.28].

На ці органи покладалися наступні завдання: 1) Зробити через представника ДПУ облік контрреволюційного духовенства для того, щоб надалі поступово через «Ініціативну групу» провести на всі ієрархічні командні пости прихильників т.зв. «Живої церкви»; 2) Надати представникам «Живої церкви» можливість повести друковану й усну пропаганду; 3) Всі контрреволюційні справи, після відповідної обробки в органах дізнання й слідства, у терміновому порядку, широко популяризуючи, передавати на слухання до сесій Револуційних

трибуналів; 4) Підсилити діяльність повітових ліквідкомів по відокремленню церкви від держави; 5) Поставлене завдання вважати ударним і провести його у найкоротший термін [179, арк.28].

Наприклад, Одеська губернська трійка була створена в кінці серпня – на початку вересня 1922 р. Головою її було призначено завідуючого відділом агітації та пропаганди при Одеському губкомі КП(б)У Г. Левіта. Вся робота велася під загальним керівництвом секретаря Одеського губкому Одінцева. Але 23 вересня 1922 року створена комісія при Одеському губкомі була розформована і всі справи про розкол церкви були передані «Комісії по антирадянським партіям», або «Комісії по боротьбі на антирадянському фронті». Її постійними членами були 4 особи: секретар губкому (Одінцов), голова губвиконкому (Аверін), завідуючий відділом агітації та пропаганди (Г. Левіт) і голова Одеського ДПУ (Альпов) [179, арк.58].

7 вересня 1922 року губернська «трійка» розіслала повітовим партійним комітетам таємний циркуляр № 405 про створення відповідних «трійок» на місцях, що й було зроблено протягом вересня (наприклад у Первомайську трійку було організовано 7 вересня, у Тирасполі – 23 вересня) [179, арк.55; 182, арк.100].

Протягом вересня-жовтня 1922 р. одеська комісія переймалася справою захоплення церковної влади обновленством, поширення їх ідеологічної платформи, контролю над єпископатом. Для реалізації останнього були залучені усі сили ДПУ та інших структур (НКВС, НКЮ, Прокуратура тощо).

У другій половині вересня 1922 р. була створена комісія при Київському губкомі КП(б)У, про що було прийнято рішення на засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У від 14 вересня 1922 р.: «Визнати необхідним посилення роботи з розколу церкви. Вказати на слабкість її в центрі церковників (м. Київ. – *О.Т.*), на що звернути увагу Київського губкому і запропонувати йому посилити роботу з розколу церкви. Створити у Києві

комісію під головуванням т. Михайлюк у складі тт. Євдокимова, Лівшица і Логінова» [34, арк.145]. Отже, можна констатувати, що восени 1922 р. в губерніях України було створено структурну мережу, що втілювала на місцях рішення як української, так і всеросійської АРК.

Судячи з усього, дані комісії при губкомах поступово втрачали свою дієвість, оскільки вже у кінці 1923 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь представника ДПУ Логінова «Про церковну політику», приймається рішення «відтворити губернські комісії з керівництва церковною роботою» [26, арк.12].

Реалізувати це вдалося лише через три місяці. 19 березня 1924 р. на основі рішення антирелігійної комісії ЦК КП(б)У надіслав до губкомів циркуляр № 1 в якому вимагав негайно створити при губкомах антирелігійні комісії у складі: голова комісії – зав. агітпропу губкому, члени – заступник голови губвиконкому, губпрокурор, начальник губвідділу ДПУ, або його заступник, секретар – представник ДПУ (як правило, начальник таємного відділу – СОЧ, що займався питаннями церковної політики). На засіданнях АРК повинні були обговорюватися усі принципи питання, а відповідні постанови були обов'язковими для усіх радянських органів, з якими тим чи іншим чином стикалися представники релігійних течій. З принципових питань АРК на місцях зв'язувалися через апарат ДПУ з центральною комісією, а з поточних питань отримували консультації в губвідділі ДПУ [287, арк.204-204зв.].

У більшості округів протягом літа 1924 р. також була створена мережа антирелігійних комісій при агітпропах окружних комітетів КП(б)У. Наприклад, 21 липня 1924 р. на засіданні широкої колегії агітпропу Роменської округи Полтавської губернії було прийнято рішення про створення антирелігійної комісії у складі 3-х осіб: представників від агітпропу, окрвиконкому та ДПУ [237, арк.35]. Подібну комісію у складі 5 осіб було створено 20 серпня 1924 р. і при агітпропі Тульчинської округи Подільської губернії [79, арк.8], у червні 1924 р. сформована Вінницька

ОкрАРК, т.зв. «антирелігійна трійка» [64, арк.66].

У той же час були й винятки, які, на нашу думку, виникали у тому разі, коли губкоми, або ж губвідділи ДПУ по-своєму трактували циркуляри Центру. Прикладом може слугувати Одеська губернія, де після організації губернської АРК було прийнято рішення про розпуск окружних комісій, про що свідчить телеграма Єлисаветградського окрвідділу ДПУ від 10 червня 1924 р. до секретаря місцевого партосередку Амосова, де зазначалося, «що антирелігійні комісії створюються лише при губкомах КП(б)У. Робота ж в округах узгоджується окрвідділами ДПУ з окрпарткомаами, не створюючи спеціальних комісій» і при цьому зазначалося: «...губвідділом ДПУ нам пропонується існуючі антирелігійні комісії негайно розпустити» [157, арк.39].

Отже в середині 1924 р. була створена більш-менш чітка структура антирелігійних комісій для керівництва церковним життям в Україні. Причиною такого рішення, ймовірно, є суворя централізація партійного й адміністративного апарату та приведення його до єдиної схеми. На користь цього твердження свідчить і зміст вищезгаданого циркуляру №1 від 19 березня 1924 р. де, зокрема, вказувалося, що в результаті створення губернських АРК «...в усіх губерніях і по всій відомчій лінії буде проводитися єдина і правильна лінія в антирелігійній роботі..., робота губкомісій централізована» [287, арк.204].

Вже наступний циркуляр, направлений секретарям губкомів та головам губернських АРК чітко визначив пріоритетні завдання останніх, які зводилися до наступного: «З метою зміцнення обновленської церкви і розкладання тихонівської, необхідно використати не тільки агентурно-оперативні методи роботи органів ДПУ, але й інші радянські органи, з якими релігійні громади входять у той чи інший контакт (губвиконкоми, губліквідкоми, фінвідділи, прокуратура та ін.). Губвідділи ДПУ, зірко стежачи за всіма потребами обновленських і тихонівських приходів, повинні у контакті зі згаданими радянськими органами, тобто через них

(ретельно приховуючи свою – ДПУ – участь у цьому) усіляко сприяти першим і протидіяти другим. Так, при встановленні податків на обновленців стягувати по можливості нижче, й у всякому разі не вище встановленого мінімуму, а з тихонівців – не нижче встановленого максимуму.

Відносно придбання приміщень, вишукування коштів поряд зі сприянням обновленцям, проявляти протидію тихонівцям.

Що стосується агітації, зборів поза церквою або в церкві, але не з поточних справ: поширення літератури, хресних ходів і т.д., то зазначені дії, якщо вони походять від тихонівців усіляко гальмувати, у відповідних випадках зовсім забороняти, за непокору і незаконні дії віддавати суду, у той час як обновленцям робити послаблення і сприяння.

Кожний окремий випадок протидії тихонівцям і сприяння обновленцям обставляти так, щоб він формально не суперечив закону і, по можливості, не давав би формальних приводів для оскарження дій місцевої влади у вищій інстанції.

При цьому необхідно проводити різницю між селом і містом: якщо в місті зазначене може проводитися рішучіше і жорсткіше, то в селі необхідно проявляти особливу обережність і розбірливість, відповідно до настроїв даної місцевості і передбачаючи можливі небажані наслідки (заворушення селян і т.п.)» [287, арк.203-203зв.]. Наступного дня – 20 березня 1924 р. – секретар АРК при ЦК КП(б)У Райський направляє начальника гувбвідділів ДПУ більш чітку інструкцію проведення економічного тиску на опозицію обновленській РПЦ [289, арк.6-7].

Як реалізовувалися ці рішення, показує нам АРК при Одеському губкомі КП(б)У, що була створена 9 квітня 1924 року (протягом квітня-травня 1924 р. АРК були створені практично в кожній губернії. – *О.Т.*) у такому складі: Петровський (секретар Одеського губкому), Чернявський (губпрокурор), Микалюк (ймовірно, завідувач відділом агітації та пропаганди губкому), Гарін (начальник губернського відділу ДПУ) та

Гладовський (губадмінвідділ). Основною метою створення комісії визначалося керівництво та вивчення релігійного життя в Одеській губернії [186, арк.3]. В день створення комісія провела два засідання: перше – організаційне, а на другому вже вирішувалися важливі стратегічні питання щодо підтримки обновленського руху та боротьби із «тихонівцями» [186, арк.4-5].

Зокрема, вислухавши інформацію помічника начгубвідділу ДПУ Гаріна про стан справ у середовищі конфесій РПЦ на Одещині і пропозицію ДПУ про економічний тиск на тихонівців, щоб утримати панівне становище обновленців, Одеська АРК приймає низку рішень:

1) Запропонувати зав. губ. і окрфінвідділу в контакті з губ. і окрвідділами ДПУ, зменшити до мінімуму, а у випадку гострої потреби, знімати зовсім, податки на обновленські приходи і церковнослужителів. Тим же органам вжити заходів до можливого підвищення у м. Одесі й окружних містах податків на тихонівців; у селах же податки на тихонівців повинні бути цілком нормальні і законні (у містах же під законним приводом усіяко підвищуватися).

2) З метою максимального приховування політики і переваг стосовно обновленців і можливого обмеження стосовно тихонівців, необхідно фінагентів у цю справу не посвячувати і вони повинні здійснювати зниження податків не зі своєї ініціативи і розсуду, а за розпорядженням свого центра і скарги платників (через зав. губ. і окрфінвідділи).

3) Доручити т. Гладовському (завідувач губернським адміністративним відділом НКВС. – *О.Т.*) через губадмінвідділ загальмувати розвиток тихонівського руху, віддавши відповідне розпорядження периферії. Для тієї ж мети губвідділу ДПУ дати директиву окрвідділам, а парторганам також звернути увагу на це явище [186, арк.4-4зв.]. Тоді ж було прийнято рішення про організацію показового суду над єпископом Миколаївським та Херсонським Прокопієм (Титовим) [186, арк.5].

На засіданні Одеської АРК від 21 квітня 1924 р. було прийнято рішення не лише зменшити податки, а й зменшити оплату за електроенергію в обновленських церквах і скасувати відсотки, які було нараховано соцстрахом на заборгованість Одеського єпархіального управління обновленської церкви [186, арк.8-8зв.]. Отже, вплив на радянські виконавчі та судові органи навіть у місцевих АРК був майже необмеженим.

У кінці 1924 р. було ліквідовано колишні окружні ліквідаційні комісії, які разом із органами ДПУ вирішували питання релігійної політики, а натомість тактична частина діяльності була перенесена у новостворені комісії при окрпарткомах [139, арк.5]. Нам відомо про діяльність лише однієї такої комісії при Конотопському окрпарткомі, яка мала назву «Комісія по відокремленню церкви від держави» [245, арк.2-3]. Ймовірно, створити систему таких комісій на території всієї України так і не вдалося, бо вже у лютому-березні 1925 р., отримавши таємного листа Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У №1536/с «про встановлення єдинообразних заходів по відокремленню церкви від держави», Полтавський губком визнав за необхідне «аби всі принципові питання у цій галузі роботи пророблялися... антирелігійними комісіями при агітпропах ОПК, які повинні складатися із наступних осіб: 1) представника агітпропу ОПК (голова комісії), 2) представника ДПУ, 3) зав. адм. відділом окр. ВК і 4) окр. прокурор, або його заступник» [238, арк.41]. Про подібні комісії при агітпропах ми вже згадували вище.

В середині 1925 р. у зв'язку з адміністративною реформою в країні відбулася і реорганізація АРК та подальша централізація органів антирелігійної роботи. 19 червня 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову, в якій зобов'язало окружні партійні комітети організувати місцеві антирелігійні комісії у складі: 1) секретар окружному, 2) завідувач агітаційно-пропагандистським відділом та 3) начальник окружного відділу ДПУ. До роботи новостворюваних антирелігійних комісій із правом

дорадчого голосу могли бути залучені начальники адміністративних відділів окружних виконкомів і по необхідності начальники відділень культів окрадмінвідділів – тобто особи, які представляли органи державної влади, що проводили гласний контроль за дотриманням радянського законодавства про церкву [125, арк.18; 159, арк.13; 235, арк.69]. Отож, як зазначає запорізький дослідник О. Ігнатуша, склад місцевих комісій підкреслює, наскільки вторинною керівництво партії вважало сферу гласної боротьби з релігією порівняно з роботою КП(б)У та ДПУ. Утаємниченість і методи ведення роботи цих органів вважалися головними порівняно із агітаційно-культурницькими принципами тривалої і відкритої ідейно-світоглядної боротьби проти церковних традицій та релігійної психології співгромадян декларованими програмою РКП(б) та державними декретами. Цей пріоритет підтверджує і таємний характер листування між ВАК та окружними партійними комітетами. Воно здійснювалося як безпосередньо через Політбюро та підвідділ антирелігійної пропаганди агітпропу ЦК КП(б)У (у час керівництва ним В. Уласевич, яка водночас, була секретарем ВАК), так і через губернські та окружні відділи ДПУ [471, с.186].

Протягом липня-листопада 1925 р. окружні АРК були організовані по всій Україні, створивши чітку централізовану вертикаль державних радянських органів по втіленню таємної урядової політики щодо релігійних інституцій. Наприклад, 29 липня 1925 р. були утворені Чернігівська та Запорізька АРК [149, арк.37; 296, арк.54], 19 серпня – Артемівська [127, арк.13], 4 вересня – Зінов'ївська [159, арк.4], 25 вересня – Таганрозька [122, арк.78], жовтень – Маріупольська [130, арк.1] і т.д. Склад цих комісій не завжди відповідав циркулярному: Запорізька АРК складалася лише з трьох постійних членів (ОПК, агітпроп, ДПУ), але протоколом №2 від 12 серпня 1925 р. було введено Начальника адмінвідділу НКВС з правом дорадчого голосу [149, арк.36-37], Чернігівська – 4 (ОПК, ДПУ, окрвиконком, адмінвідділ), Маріупольська,

Зінов'євська та Артемівська – 5, але в Маріуполі замість представника відділу культів було кооптовано окружного прокурора [122, арк.78; 130, арк.1; 159, арк.4; 296, арк.54]. Таким чином, для багатьох парткомів питання про склад було непринциповим і носило більш рекомендаційний характер, але у той же час можна констатувати про створення в Україні мережі регіональних АРК, що підпорядковувалися безпосередньо ВАК, оскільки згідно циркуляру усі протоколи окрАРК повинні були направлятися безпосереднього центральній комісії [159, арк.13].

Перед окружними АРК ставилися наступні завдання:

1. Координування діяльності організацій, що проводять церковну політику. Спостереження за правильним проведенням у життя політичної лінії щодо різних церковних угруповань;
2. Інформація про стан релігійного руху в окрузі. Вивчення і постановка обліку релігійного руху (облік громад, вплив на віруючих, методи роботи, політфізіономія громад);
3. Спостереження за проведенням у життя директив Всеукраїнської антирелігійної комісії [125, арк.18; 159, арк.13; 235, арк.69].

Створені на місцях окружні Антирелігійні комісії досить оперативно стали провідниками директив центральних антирелігійних органів комуністичної партії і посилили координацію діяльності місцевих органів, які вели боротьбу проти церкви. Серед перших завдань, виконаних ними, було продовження розкольницької політики у середовищі РПЦ. Так, Запорізька АРК, вислухавши доповідь начальника окрвідділу ДПУ т. Александровського про стан і розвиток церковних угруповань, констатувала, що в окрузі за сприяння ДПУ відбувається розклад серед тихонівців на два табори – іоанікіївців та стефанівців (за іменами єпископів Іоанікія (Соколовського) та Стефана (Адріашенка)). У результаті АРК приймає рішення: «Роботу та заходи ДПУ у боротьбі з релігійним рухом і розкладом реакційної частини духовенства схвалити» [149, арк.37]. На засіданні від 11 липня 1927 р. взята лінія продовжувалася: «Запропонувати ДПУ використовувати невизначене становище тихонівців

для розкладу їх рядів» [150, арк.27]. Роботу по розкладу тихонівщини приводили й інші окружні АРК: Чернігівська 27 березня 1926 р. приймає рішення: «Доручити ДПУ повести роботу щодо перетягнення авторитетних служителів тихонівських культів до Синодальної церкви» [282, арк.6]; Херсонська 12 квітня 1926 р. приймає подібну резолюцію: «У зв'язку із сприятливими обставинами по розкладу тихонівщини, запропонувати окрввідділу ДПУ посилити роботу у тому напрямку, щоб тихонівщина у недалекому майбутньому була розкладена» [50, арк.11].

Продовжувалася політична і фінансова підтримка обновленського руху в країні. Так, на засіданні чернігівської АРК від 18 серпня 1926 р., вислухавши прохання про звільнення попів синодальної течії від прибуткового податку, доручили з'ясувати справу з окрфінвідділом про можливість цього, але із свого боку не суперечити [282, арк.13]. Подібні питання обговорювала і дніпропетровська АРК на засіданні 25 листопада 1929 р., прийнявши рішення «доручити окрфінвідділу обговорити питання про можливе зниження з релігійної громади [Кафедрального] собору [синодальної течії] заборгованості і податку з будівель за 1928-1929 рр.» [117, арк.28]. Отже обрана КП(б)У-РКП(б) у першій половині 1920-х років розкольницька політика продовжувала втілюватися до кінця 20-х рр. через мережу Антирелігійних комісій, використовуючи органи ДПУ, адміністративний апарат НКВС, НКЮ та інші владні структури республіки.

Таким чином, для роботи з духовенством, й особливо у справі розколу РПЦ, було створено досить розгалужену систему як керівних, так і технічних органів влади. Архівні джерела підтверджують, що у період 1922-1929 років їх діяльність була зосереджена саме на розколі РПЦ, підтримці обновленського руху, поглиблені міжконфесійної ворожнечі у середовищі Російської Православної церкви тощо.

5.2. Роль ДПУ у розкладанні православної церкви (1922-1927 рр.)

Радянська церковна політика, а особливо її курс на розкол конфесій, також мала латентний бік, реалізацією якого займалися органи ВНК-ДПУ. Спостерігаючи тенденції, які проходили у православній церкві, більшовицька влада вирішує скористатися внутрішніми негараздами. Головний напрямок полягав у створенні так званої «боротьби зсередини», за принципом «*divide et impera*» (лат. – розділяй і володарюй), тобто розколу РПЦ. Цей метод був запропонований московськими більшовиками і привезений до України головою ВУНК Мартином Лацісом, який, прибувши у квітні 1919 р. з Москви, підписав наказ про застосування *особливих* методів боротьби з релігійною контрреволюцією, в якому новопризначений керівник спецслужб УСРР налаштовував своїх підлеглих на тривалу й обережну роботу, визнавши водночас, що релігію «мечем не скорити». І хоча цей наказ не уточнював, – як вказує одна із дослідників історії церкви Н. Рубльова, – у чому саме полягала «*особливість*» нових методів [565, с.229], але вже в грудні того ж року стає зрозумілим, про що йде мова.

2 грудня 1919 р. М. Лаціс виступив у газеті «Известия» «у дискусійному порядку» зі статтею «Держава і церква», в якій уперше намітилася чекістська ідея розколу церкви. Аналізуючи дворічний досвід державно-церковних відносин, М. Лаціс пропонував у релігійній політиці зробити особливий упор на підтримку «прогресивного духовенства», лояльного до радянської влади. «Цей недавній досвід учить нас, – вказував заступник Ф. Дзержинського, – бути попереджувальними і підтримувати в духовенстві ту течію, яка йде за духом часу і йде на підтримку радянської влади. Ця течія намітилася досить ясно, і було б непростачно не звернути уваги на нові віяння в православній церкві» [487, с.226]. Отже, дійсним автором концепції розколу РПЦ є не Лев Троцький, про що твердять як вітчизняні, так і зарубіжні сучасні дослідники історії державно-церковних відносин [489; 646], а прибалт Мартин Лаціс (справжнє ім'я – Ян

Фрідріхович Судрабс).

Протягом 1920 – першої половини 1921 р. у вищих ешелонах влади йшла суперечка про використання розколу як засобу боротьби з релігією. 30 листопада 1920 р. нарком освіти А. Луначарський надіслав листа В. Леніну про використання деяких ієрархів для створення «радянської» церкви, яка привела б до «визнання з боку церкви принципів: боговстановленості радянської влади; правильності принципу відокремлення церкви від держави; повної узгодженості комуністичного ідеалу з істинним християнством» [310, с.158]. Того ж дня лист опинився в руках голови ВНК Ф. Дзержинського, який направив його М. Лацісу із запискою: «Дорогий товариш Лаціс, при цьому лист Луначарського товаришу Леніну. Прошу терміново написати доповідь з цього питання для перепровадження тов. Леніну. Моя думка: церква розвалюється, тому нам треба допомогти, але жодним чином не відроджувати її в оновленій формі. Тому церковну політику розвалу повинна вести ВНК, а не хто-небудь інший. Офіційні або напівофіційні зносини з попами – неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не релігію. Лавірувати може тільки ВНК для єдиної мети – розкладання попів. Зв'язок який би то не був з попами інших органів – кине на партію тінь – це найнебезпечніша річ. Вистачить нам одних спеців... Лист до Леніна поверніть, просив би 3-го грудня прислати мені вашу доповідь» [301, с.9; 521, с.232].

Ймовірніше за все чекістам вдалося переконати партійну верхівку у своїй концепції розвалу, про що свідчить циркулярний лист Катеринославської НК до всіх повітових комітетів (подібні циркуляри спускалися зверху до всіх губернських комітетів НК) від 10 серпня 1921 р., в якому зазначається: «Наше завдання: устрашати чорносотенні елементи «священства», захищаючи священників, що визнають радянську владу, проводячи тенденцію (обережно) про виборність єпископів на патріархальних з'їздах, дозволяючи такі тільки при наявності співчуваючого нам елемента, і, найголовніше – посилена вербовка

інформаторів із духовенства, матеріально зацікавлюючи його, однак, твердо враховуючи, що *ніякого радянського духовенства ми не створюємо, а тільки використовуємо взаємні звади поміж різними частинами духовенства* (виділення наше. – *О.Т.*), для того, щоб вони самі себе знищували...» [104, арк.2].

У 1922 р. трапилася нагода реалізувати задуманий план і оргбюро ЦК РКП(б) рішенням від 30 травня усю роботу з розколу церкви доручає ДПУ [555, с.248]. На цю велику справу відразу ж був націлений увесь механізм органів держбезпеки. Головні чекісти не тільки керували неминучим широкомасштабним застосуванням насильства, перетворюючи в життя директиви центрального партійного штабу, але й впливали на вироблення лінії Політбюро.

Вся робота у даному напрямку зосередилася у VI відділенні секретного відділу у складі секретно-оперативного управління ДПУ. Незмінним начальником цього відділу протягом 1920-х років був Євген Тучков, на прізвище «Ігумен», який реалізовував усі напрями латентної церковної політики держави. З самого зародження Антирелігійної комісії Є. Тучков був незмінним її членом, виконував роботу секретаря, робив доповіді про стан роботи у церковній царині органів ДПУ, вносив пропозиції і часто персонально їх реалізовував: допитував патріарха Тихона, вів з ним переговори, вербував найвище духовенство, організував обновленські Собори тощо. У 1931 р. за «блискавичні успіхи» у справі «розколу православної церкви (на обновленців, тихонівців і низку інших течій)» його було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора [310, с.290-291].

До справи розколу РПЦ в Україні органи держбезпеки звернулися у травні 1922 р. Вся робота в даному напрямку покладалася на V відділення секретного відділу ДПУ УСРР. У губвідділах ДПУ справами розколу опікувався помічник уповноваженого по духовенству і сектам IV групи секретно-оперативної частини, але здебільшого принципові питання

вирішував голова місцевого ДПУ, який брав участь у засідання спеціальних комісій, трійок тощо (див. підрозділ 5.1). Активне залучення місцевих відділів до загальної церковної політики відбулося, ймовірно, на початку літа 1922 р., про що свідчить телеграма секретаря ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльського: «У губвідділі ДПУ повинна бути обов'язково спеціальна особа, що займається справами оновлення церкви, розколювання і екзархістів, і автокефалістів, що спостерігає за релігійними громадами...» [197, арк.100]. Серед завдань, які ставилися на той момент перед органами держбезпеки, були: обмеження діяльності тихонівців; підтримка зібрань та з'їздів обновленського духовенства; репресії щодо церковних опозиціонерів: «створити низку процесів проти прихильників Тихона... з винесенням смертних вироків»; формування нових церковних рад на засадах обновленства та винятково із їх прихильників тощо [197, арк.100]. У результаті «органи ДПУ тактично й обережно повели роботу з подальшого розкладення рядів духовенства, поглиблюючи і форсуючи розкол, направляючи рух у бажане русло й одночасно зберігаючи за собою загальне керівництво ним» [304, с.61], – відзначали чекісти у звіті за перше півріччя 1922 р.

У другій половині 1922 р. діяльність секретного відділу була направлена на збір інформації про внутрішні конфлікти та негаразди на місцях, з метою вербування «незадоволених» та висунення їх як активістів обновленства; організацію груп «Жива церква» на місцях; ліквідацію протиобновленської опозиції та усунення непримиренного єпископату; популяризацію ідей обновленського реформаторства.

Для прийняття стратегічних рішень органи держбезпеки повинні були володіти усією повнотою інформації, тому 17 березня 1921 року було видано таємний циркуляр ВЦВК і ЦК РКП(б) про створення всеосяжної системи державної інформації «з метою своєчасного і повного освідомлення і прийняття відповідних заходів». Для цього на місцях створювалися Державні інформаційні трійки із представників губкому,

губвиконкому та губчека [467, с.23-24]. Інформтрійка кожної губернії раз у три дні направляла до Харкова та Москви телеграфну інформацію. Одержувачі зведень попереджувалися, що ці матеріали носять цілком таємний характер і «знімати копії зі зведень, безумовно, забороняється».

Обов'язковою складовою інформаційних зведень ДПУ, які з 1923 року носили вже, як правило, щотижневий, або щомісячний характер, був розкол у православ'ї та загальна характеристика становища церкви і духовенства. Подавалися також дані про становище різних конфесій на терені округи і губернії, характеристика окремих діячів церкви, статистика релігійних громад і служителів культу, звіти про витрати на підкуп духовенства та єпископату, про способи проникнення агентів ДПУ в церковне середовище та наслідки їх руйнівної діяльності [589, с.33-34].

Отже, ми бачимо, що інформативний матеріал, яким володіли органи держбезпеки був всеохоплюючим і давав можливість добре орієнтуватися у процесах, що відбувалися в середовищі духовенства.

Іншим завданням, яке ставилося перед НК-ДПУ – «посилена вербовка інформаторів із духовенства». Уявлення про методи роботи, які використовувалися для цього, дає нам витяг із протоколу секретного відділу ВНК за 1921 р., у віданні якого знаходилися питання церковної політики:

«Питання інформаційної агентурної роботи з духовенства найболючіше у НК як за труднощами його виконання, так і за тим, що на нього дотепер НК мало звертала уваги. Для більш швидкого й вірного проведення в життя необхідно спочатку вжити наступних заходів:

1. Користуватися у своїх цілях самим духовенством, яке займає особливо важливе службове становище у церковному житті, як-от архієреями, митрополитами й т.п., змушуючи їх під страхом суворой відповідальності видавати по духовенству ті або інші розпорядження, що можуть бути нам корисними, наприклад, припинення забороненої агітації із приводу декретів про закриття монастирів і т.п.

2. З'ясувати характер окремих єпископів, вікаріїв, щоб на межі честолюбства грати різного роду варіанти, заохочуючи їх бажанням і задумам.

3. Вербувати інформаторів по духовенству пропонується після деякого знайомства з духовним світом і з'ясуванням всебічних рис характеру по кожному служителів культу окремо. Матеріали можуть бути добуті різними шляхами, головним чином через вилучення кореспонденції при обшуках і через особисте знайомство з духовним середовищем.

Матеріальне зацікавлення того або іншого інформатора серед духовенства необхідно, тому що на одному цьому ґрунті ще можна домовитися з попом, а сподіватися на його доброзичливе ставлення до радянської влади не можна. При цьому субсидії грошові й натурою, без сумніву, їх будуть зв'язувати з нами й в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічний раб НК, що боїться розконспірувати свою діяльність.

Повинно практикуватися вербування інформаторів і через залякування в'язницею і табором за незначними приводами – за спекуляцію, порушення розпоряджень влади і т.п.

Правда, цей спосіб може бути корисним тільки в тому випадку, коли об'єкт для вербування слабохарактерний і безвільний...» [309, Кн.1, с.215-216].

Саме на вербовці духовенства була зосереджена увага СОЧ як в центрі, так і на місцях протягом другої половини 1922 – першої половини 1923 рр. В середині 1923 р. в Україні діяло 30 сексотів на жалуванні, на яких виділялося по 2 тисячі карбованців на місяць (знаками 1922 р.), а в кінці 1923 р. вже 50 крб. золотом [40, арк.61, 64]. Особливо переймалися даним питанням на місцях: «звернута увага на вербування осведомів із духовенства в округах... В Лубнах вже завербовано 2 особи...», – відзначав Полтавський губвідділ ДПУ [198, арк.28].

Значною перешкодою до розширення агентурної мережі була постійна нестача коштів. А. Киридон, торкаючись питання матеріальної

винагороди агентів, зазначала, як у 1926 р., базуючись на практичному досвіді, представник ДПУ констатував: «Жодна область чекістської роботи не потребує так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання». При цьому зазначалося: «Попів різних мастей не важко вербувати, але досить важко використовувати, не купуючи їх грішми». Пояснюючи важливість саме матеріальної зацікавленості священнослужителів, автор документу зауважував: «У комуністичну ідеологію вони не вірять; у партію знають, що навіть за умови зречення сану, не приймуть, застосування у [19]26 р. репресій попи не допускають, у надання їм [державної] служби після зняття сану не вірять». Тож «єдиним солідним для них аргументом є гроші». Начальник секретного відділу ДПУ В. Горожанін у 1928 р. зазначав: «Вербування попів особливих складностей не становить, але використання їх можливе лише за умови виплати грошової компенсації» [495, с.80].

На нестачу коштів постійно скаржилися місцеві органи ДПУ. Так начальник Подільського губвідділу ДПУ Леплевський направив до губвиконкому листа в якому зазначав, що «в зв'язку з використанням усіх кредитів... прошу про асигнування... по 40000 крб. на місяць, які необхідні для секретної роботи з поглиблення розколу серед духовенства» [97, арк.97]. Грошові проблеми зазнавало і Полтавське ДПУ, відзначаючи: «Хворе питання як в ГВ [губвідділі], так і в округах, – це зовсім немає ніяких коштів по духовенству, незважаючи на те, що нами вказувалося у кожному політзведенні про критичний стан. Центром очевидно ніяких заходів не прийнято і не звернено уваги на ЦЕ ВАЖЛИВЕ ПИТАННЯ (так в оригіналі. – *О.Т.*)». У підсумку заступник уповноваженого IV групи відзначав, що «на крайній випадок доведеться відмовитися від відповідальності за успішне проведення в життя Ваших циркулярів, де у більшості випадків говориться: «необхідно зацікавити матеріально» [198, арк.94зв.]. Необхідно зазначити, що замість виділених Харковом 1000 крб. полтавським ДПУ було витрачено 5000 крб., тобто у 5

разів більше запланованого, бо, як відзначав у своєму звіті один з подільських чекістів, «утримання сексотів по Ж.[ивій] Ц.[еркві] й організація розколу обходиться [в] колосальні суми грошей, беручи до уваги просторість попівських карманів» [68, арк.19]. Отже, можна констатувати, що на поглиблення розколу і пов'язаною з ним вербовкою сексотів на місцях витрачалося набагато більше коштів, ніж планувалося в центральному управлінні ДПУ. Відповідно кількість їх також була набагато більшою, враховуючи, що не всі таємні співробітники отримували платню, а були завербовані за інших обставин (кримінальна справа, співчуття радянській владі, власні амбіції тощо).

Незважаючи на певні труднощі, агентурна мережа в конфесіях, що ототожнювали себе із РПЦ, активно розвивалася протягом 1920-х років (див. таблицю 5.2.1).

Таблиця 5.2.1 *

№	Назва конфесії	Кількість секретних співробітників		
		1923	1926	1928
1	Український екзархат РПЦ («тихонівці»)	30	84	82
2	Українська Синодальна церква («обновленці»)		84	82
3	Соборно-єпископська церква		36	36

Все глибше пускало коріння ДПУ і на місцях. Подільське ДПУ відзначало: «Головним діячем і керівником даної боротьби [у церкві. – *О.Т.*] є губвідділ ДПУ, оскільки насадженням своїх інформаторів і «сексов» [сексотів. – *О.Т.*], він увесь час направляє роботу для розколу і ворожнечі єпископської церкви. Жоден момент церковного життя на Поділлі не зникає від поглядів губвідділу, в усі течії введені сексоти й інформатори, які твердо й визначено проводять лінію розвалу» [69, арк.2зв., 4]. В деяких парафіях кількість «чекістів у рясах» просто вражає. Так, у Кафедральному

* Складено за: [29, арк.92; 40, арк.64; 48, арк.37]. Зменшення агентів у 1928 р. у порівнянні з 1926 р. пояснюється зменшенням кількості округ в Україні з 42 до 41 (по 2 сексота на округу).

соборі м. Сталіно у 1926 р. служили 4 священники і 5 дияконів, з яких 1 священник і 4 диякони були агентами ДПУ, висвітлюючи антирадянську діяльність інших членів причту та окремих віруючих парафії [48, арк.46].

Отже, шляхом розгортання агентурної мережі, органи ДПУ отримали можливість здійснювати негласний контроль над ситуацією всередині кожної православної конфесії, володіли досить повними відомостями про життя релігійних громад. Для збору інформації використовувалася широке коло секретних співробітників (інформаторів, освідомлювачів, спеціальних агентів, як чоловіків, так і жінок), яке почало створюватися у 1919/1920 рр. і до кінця 1920-х рр. охопило майже кожен п'ятидесятку, кожен парафіяльну раду. Але, як стверджує російський дослідник Юрій Макаров, переважно це відноситься до міст, створення масової і працездатної інформаторської мережі в селі виявилось практично неможливим ні в 1920-х, ні в 1930-х роках [691, с.41].

Вищезазначений ресурс у 1922 р. чекістами почав активно використовуватися для насадження обновленських ідей та організації як в центрі, так і на місцях осередків групи «Жива церква». Механізм реалізації цього завдання був нескладним і являв собою загальноновживану схему, яка використовувалася, судячи із архівних джерел, в усій Україні і, ймовірно, була розроблена фахівцями Центру та виглядала наступним чином. Вербувалося 2-3 секоти, які налагоджували контакт із представниками духовенства, що проявляли бажання підтримати обновленство і створювали комітет «Живої церкви». Із числа секотів виділялася одна особа, яка призначалася уповноваженим і направлялася для отримання повноважень у Московське ВЦУ. Єпархіальне управління розпускалося, а уся влада переходила до рук комітету «ЖЦ». На периферії створювалися відповідно повітові комітети, до складу яких повинні були входити секоти. Після утворення губернського та місцевих комітетів оголошувалося скликання з'їзду, який виборним шляхом закріплював перехід влади до рук обновленців. Така схема, із місцевими корективами,

була впроваджена на Волині, Поділлі, Миколаївщині, Херсонщині, Харківщині та інших регіонах [68, арк.18зв.-19; 69, арк.3-3зв.; 143, арк.32зв.-33зв.; 596]. Так секретар Новоушицького повіткому КП(б)У у своїй політичній доповіді за грудень 1922 р. відзначав: «Ініціативна група і з'їзд [Живої церкви. – *О.Т.*] штучно викликані повітовим відділенням ДПУ» [275, арк.16зв.].

Для надання реформаторам церковного авторитету на їх бік намагалися схилити вище та авторитетне духовенство. У тому ж випадку, якщо цього зробити не вдавалося, щодо них застосовували репресивні заходи (див. детальніше підрозділ 2.1). Більше половини єпископів та значна кількість священників України зазнали репресій через апарат ДПУ за відмову підтримати обновленців. Лише в Київській губернії, на думку чекістів, у 1923 р. необхідно було вислати на Північ Республіки близько 100 найактивніших священників [36, арк.70].

До компетенції спецслужб також увійшла популяризація обновленського руху шляхом підготовки, виділення коштів на виготовлення і поширення друкованої продукції, листівок, відозв, відкритих листів тощо [40, арк.29, 62; 135, арк.40; 284, арк.217]. Жодне офіційне видання не проходило повз цензуру й правку спеціалістів із секретного відділу. Навіть передвиборчі листівки на обновленський Собор повинні були попередньо переглянуті членом АРК при ЦК КП(б)У С. Діманштейном [40, арк.1].

У надрах ДПУ готувалися від імені обновленців статті, що публікувалися у радянській місцевій пресі, церковних журналах та газетах 1922-1923 рр.: «Церковная газета» (Харків), «Живая Церковь» (Київ), «Церковное обновление» (Одеса). Так останній журнал хоча і був підготовлений духовенством, але редагував його співробітник Одеського державного політичного відділу Петров і видання здійснене коштом Одеського ДПУ. Більшість газетних публікацій мала такі підписи як: «Обновленец», «Поборник церковного обновления» тощо і фактично були

анонімними [121, арк.332-333; 179, арк.56-57].

«Ударна» робота чекістів уже в 1922 році дала рясні плоди. У «Короткому огляді про духовенство» від 2 січня 1923 р.^{*}, співробітник секретного відділу ДПУ УСРР А. Сокольський зазначав: «Розпочата нами робота по розколу православної церкви увінчалася повним успіхом... Кінцева мета наша в цій роботі полягає в остаточному розкладі духовенства і повному розколі церкви...» [33, арк.1]. Зі свого боку політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення щодо «посилення роботи» органів ДПУ в «церковній політиці» [495, с.79].

У розкольницькій роботі органи держбезпеки працювали у тісному тандемі з багатьма іншими радянськими структурами та організаціями. Насамперед, це партійні органи, антирелігійні комісії в центрі та на місцях, органи НКВС. Роль спецслужб була настільки великою, що жодне питання не вирішувалося без їх участі. Так у циркулярі НКВС №54/с від 29 вересня 1924 р. зазначалося про посилення зв'язку відділів культів з органами ДПУ [144, арк.79]. Навіть зв'язок вищої інстанції з визначення церковної політики – Центральної антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У з АРК при ЦК РКП(б) і місцевими АРК з принципових питань здійснювалися *винятково* через апарат ДПУ, а для вирішення «окремих питань поточної роботи» повинні були зв'язуватися безпосередньо з держполітуправлінням [44, арк.56; 287, арк.204-204зв.].

Про щільний зв'язок з органами виконавчої влади свідчить циркулярний лист АРК при ЦК КП(б)У від 19 березня 1924 р. в якому зазначалося: «З метою зміцнення обновленської церкви і розкладу тихонівської, необхідно використовувати не тільки агентурно-оперативні методи роботи органів ДПУ, але й інші радянські органи, з якими релігійні громади, парафії і т.п. входять у те чи інше зіткнення (губвиконкоми, ліквідкоми, фінвідділи, прокуратура та інші)» [287, арк.203]. Наступного

* У документі помилково вказано 1922 рік, що є явною похибкою, оскільки події, що описуються відбулися протягом 1922 р.

дня було розіслано циркулярний лист губвідділам ДПУ за №12663, у якому детально регламентувалися шляхи зменшення податкового тиску на обновленські громади [289, арк.6-7].

Ці циркуляри активно втілювалися в життя, про що свідчить протокол закритого засідання пленуму Олександрійського окркомун КП(б)У від 22 вересня 1924 р., на якому вирішувалися практичні кроки по реалізації політики на підтримку обновленських груп шляхом звільнення від податків, наділення землею, репресій до тихонівців тощо. Всі постанови повинні були розроблятися і вирішуватися органами ДПУ у поєднанні з окружним фінвідділом (порядок звільнення від держподатків), окружним земуправлінням (наділення землею) і при цьому «всю роботу ДПУ... проводити із дотриманням особливої обережності, такту і конспірації. Усі заходи повинні носити законну оболонку... залишаючи цілковито непомітною і законспірованою руку, що організовує і направляє цю боротьбу. Роботу... оголосити ударною» [108, арк.146-147].

Отже, ми бачимо, що органи ДПУ використовували для ефективного розвалу РПЦ увесь арсенал «багаточисленних і різноманітних методів і підходів у роботі ...в галузі церковного руху» [187, арк.75], що давало можливість поглибити розкол, перетягнути на бік обновленців значну кількість духовенства, загострити міжконфесійні чвари тощо. Результатом «ударної» роботи чекістів стало виникнення в середовищі РПЦ низки конфесій: Синодальна церква, Соборно-єпископська церква, Істинно-православна церква, «григоріанський» розкол. Вершиною роботи ОДПУ в галузі підкорення РПЦ стало отримання контролю над керівництвом та кадровою політикою Московської Патріархії, визначення її внутрішнього курсу, змусивши у 1927 р. перейти на позиції лояльності заступника патріаршого місцеблюстителя митрополита Сергія (Страгородського).

Підсумки 1920-м рокам щодо боротьби з церковниками і віруючими, зазначає В. Ченцов, ОДПУ підвело циркулярним листом «Про стан і перспективи церковного руху та чергові завдання органів ОДПУ» у березні

1930 року. Серед «досягнень», згадувалося, що в період утворення об'єднань органи прискорювали їх виникнення і шляхом низки заходів сприяли розколу церкви, дрібнили її на групи, що взаємно ворогують між собою, тим самим підриваючи єдність і міць церкви. ОДПУ підкреслювало, що наприкінці 1920-х років жоден захід церковників не проходив без «негласного керівництва та відання». «Ми виявилися господарями становища в церкві настільки, – вказувалося в циркулярі, – що примусили церковників провести низку заходів явно їм не вигідних (укази про церковні покарання за контрреволюційну діяльність, переведення і призначення церковників за нашими вказівками, заповнення урядів іноземних держав у відсутності будь-яких утисків релігії в СРСР, продовження непримиренної політики стосовно інших течій)...» [610, с.286].

З досягненням зазначених результатів роль ДПУ у справі розколу починає згасати. Із згортанням НЕПу релігійний фронт вже не потребував, на думку більшовиків, обережного ставлення, що підштовхнуло до повернення практики боротьби з релігією шляхом «кавалерійської атаки», бо «церква – одна з ланок контрреволюції», яка потребувала рішучих кроків у протиборстві з нею.

5.3. Органи НКВС у реалізації розкольницької політики

Якщо загальні засади розкольницької політики розроблялися в надрах більшовицької партії та її «дочірньому підприємстві» – Антирелігійній комісії (АРК) при безпосередній участі ВУНК-ДПУ, то безпосередньою реалізацією займалися органи НКВС (ліквідаційні комісії, пізніше – відділи культів адмінвідділів). Саме вони реалізовували публічну політику церковно-державних взаємин. Розглянемо детальніше саме публічну реалізацію політики з розколу РПЦ через органи НКВС.

Постановою РНК УСРР від 3 липня 1920 р. посередником між

державою та релігійними організаціями став Народний Комісаріат юстиції УСРР і його органи на місцях, а 1 червня (за твердженням українського дослідника О. Ігнатуші – 31 травня [474, с.94]) 1921 р. при ньому був створений ліквідаційний відділ по відокремленню церкви від держави на чолі з відомим антирелігійником І. Сухоплюєвим. При губернських та повітових відділах юстиції створювалися відповідні підвідділи, або столи [571, с.16].

Інструкцією НКЮ від 18 серпня 1921 р. замість «столів» при губернських та повітових відділах юстиції «для більш швидкого й успішного проведення на місцях декрету про відокремлення церкви від держави» були створені ліквідаційні комісії (ліквідкоми), до складу яких рекомендувалося вводити представників губернських і повітових відділів юстиції, НКВС і Всеукраїнської Надзвичайної Комісії (ВУНК). Через рік, постановою ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. відділ по відокремленню церкви від держави при НКЮ та його органи на місцях, разом із штатами, були передані у відання НКВС. На рівні губерній створювалися відповідні губліквідкоми, до складу яких входили представники НКВС та ДПУ, у повітових центрах ця робота покладалася на завідувачів повітовими відділами управління НКВС, або ж на їх заступників, а в волостях – на виконкоми волосних рад [571, с.16-17].

Саме з переходом церковної справи у відання НКВС відбувається активне залучення ліквідкомів до справи розколу РПЦ. Вже через місяць до повітових ліквідаційних комісій за підписом Івана Сухоплюєва, який залишився керманічем цієї ділянки роботи, направляються перші інструкції, які передбачали розрив договорів з чорносотенними громадами, чистку парафій по ідеї «Живої церкви», тобто «відсторонення від якої б то не було активної діяльності у церкві всіх тих, хто йде проти соціальної революції, хто з нею не згоден, кого вабить до чорносотенної тихонівської церкви. Радянська Влада буде сприяти «чистці приходів» лише віддачею під суд священників і мирян, що вчинили злочини проти робітників і селян,

а також розторгненням договорів із чорносотенцями – в адміністративному порядку й укладанням договорів з тими віруючими (не менше 20 осіб) ЯКИМ РАДЯНСЬКА ВЛАДА ВІРИТЬ (так у тексті. – *О.Т.*), тобто щодо яких вона переконана, що вони – не контрреволюціонери, не йдуть проти Радянської влади, не йдуть проти завоювань Соціальної революції...». Внаслідок розколу церкви повітуправи повинні були уважно прислухатися до того, що відбувається в церкві, щоб «у належний момент не допускати захоплення прав радянської влади з боку кого б то не було», на місцях у повітах і волостях передбачалося звертати більше уваги на боротьбу екзархів і українських автокефалістів [1, арк.128; 233, арк.3].

Крім того, 9 жовтня 1922 р. НКВС направив губліквідкомам додаткові інструкції, які згодом були розіслані на місця і загалом зводилися до наступних практичних завдань:

1. Ніяких дозволів духовенству, якщо воно не належить до складу «Живої церкви» і ніяких дозволів групам віруючих, якщо вони не належать до «Живої церкви» не можна видавати ні на збори, ні на з'їзди для обрання єпископа або для вирішення інших віросповідних питань.

2. «Живій церкві» не робиться ніяких привілеїв у порівнянні з іншими віросповідними групами. Але «Живій церкві» видаються радянською владою дозволи на збори й з'їзди тому, що вона прагне до викорінення контрреволюції в церкві.

3. Якщо ж видати дозвіл тим представникам духовенства і мирян хто, так би мовити, «не визначився», вони можуть винести самі контрреволюційні постанови, так само як можуть обрати контрреволюціонера в єпископи.

4. Із цих міркувань на місцях безперешкодно можуть бути дозволені тільки збори і з'їзди «Живої церкви», а іншим слід навідріз відмовляти з політичних міркувань [232, арк.19].

Такий курс, узятий офіційними органами державно-церковних відносин збив з пантелику багатьох рядових чиновників на місцях, що

змусило центральні та губернські органи проводити активну роз'яснювальну роботу про роль ліквідкомів у загальноросійській церковній смуті. Наприклад, 18 грудня 1922 р. відділ управління Харківського губвиконкому направив до НКВС прохання про конкретизацію практичних кроків з розколу, на що наступного ж дня отримав детальні роз'яснення відділу НКВС по відокремленню церкви від держави.

Основним завданням, яке ставив НКВС перед місцевою владою, був розрив попередніх договорів між державою та релігійними громадами православного сповідання про взяття у користування церковних будівель. Укладати нові договори дозволялося лише з громадами, які увійдуть до складу груп «ЖЦ», оскільки «під виглядом релігійних груп, що не бажають об'єднуватися з Живою церквою, виступають контрреволюціонери, яким радвлада вірити не може, договори можливо укладати лише тоді, якщо буде відповідне посвідчення від місцевого губернського або повітового комітету Живої церкви», а доти, поки цього не відбудеться, необхідно було зберігати колишні договори. На завершення Центр застерігав, що «чистка парафій повинна бути виконана у всіх приходах. Контрреволюційно налаштовані елементи повинні бути усунуті від керівництва парафіяльним життям» [257, арк.117; 265, арк.17].

Головним результатом проведення цієї роботи планувалося повністю позбавити тихонівців та автокефалістів парафій, що призвело б до розвалу їх громад і, як результат, зубожіння духовенства та його перехід на бік обновленства. З іншого боку, ставилося завдання загострення міжконфесійної боротьби шляхом передачі спірних храмів представникам УАПЦ та тихонівцям, щоб зіштовхуючи між собою різні напрями, «у взаємній боротьбі вороги дискредитували й топили один одного» [1, арк.389; 489, с.25].

Інколи місцеві ліквідкоми занадто захоплювалися реалізацією розкольницької політики. Так, Чернігівський губвідділ управління своїм

циркуляром №5332 від 20 квітня 1923 р. запропонував окружним ліквідам у випадку протидії з боку церковних рад розпорядженням ВЦУ, негайно їх розпускати. Даний циркуляр потрапив до православного духовенства та НКВС РСФРР, що засвідчило витік інформації з діловодства офіційних органів і призвів до застереження з боку НКВС про недопустимість такого формулювання розпоряджень місцевим органам та про те, щоб матеріали секретного характеру не потрапляли до рук церковнослужбовців (навіть обмежувалося таємне листування між окрліквідами та райвиконками) [171, арк.217; 190, арк.104].

Часткова зміна законодавства про релігійні культу, за яким загальна кількість членів громади повинна бути не менше 50 осіб, призвела до початку нової кампанії з перереєстрації релігійних громад. Необхідною умовою реєстрації було зазначення церковного угруповання, до якого себе відносила громада [131, арк.54; 153, арк.17; 234, арк.99, 103, 106, 113, 134]. Як і в кампанії кінця 1922 – початку 1923 рр. першочерговим завданням було недопущення реєстрації необновленських громад, відмовляючи будь-якими формальними засобами: кількість членів менше 50, невиконання попереднього договору (не зроблено ремонт будівлі, втрачено інвентар, невідповідність інвентарного опису, відсутність страховки і т.д.), звинувативши в усьому «небажаних» віруючих [192, арк.29]. Загалом задача ліквідамів у галузі розколу на той момент зводилася до обмеження церковних угруповань тихонівського толку і одночасно необхідно було виявляти всіляке сприяння обновленським угрупованням, щоб посилити вплив останніх на віруючих [266, арк.73].

На 1924 р. НКВС визначав наступні завдання: «Робота ліквідамів, що практично здійснюють регулювання і контроль над релігійним рухом, зводиться до двох основних моментів: а) виявлення багатолікої й різногалузевої картини релігійного руху шляхом всебічного обліку й систематичного планового нагляду за діяльністю, як первинних найдрібніших осередків його, так і їхніх об'єднань і б)...практична робота

з розчленування церкви і поступове її викорінення» [131, арк.50; 295, арк.112].

Технологічна реалізація ліквідоками даної лінії з розколу РПЦ наводиться у доповіді Мелітопольського окрадмінвідділу на нараді секретарів окрліквідкомів Катеринославської губернії 12-14 жовтня 1924 р.: «Розклад духовенства: набираємо групу обновленців і виживаємо тихонівців, пред'являючи законні вимоги, [такі] як порушення договорів.... Технічно ж це проводимо у життя наступним чином: з'ясовується по лінії ДПУ відповідний піп, який приїжджає до ліквідока, говорить, що знає таких-то осіб обновленської течії і ліквідком передає їм церкву» [114, арк.24; 153, арк.237].

Результатом вищезазначеної наради стало визначення негативних моментів у роботі ліквідокомів, відзначаючи, що лінія, яка проводиться деякими адмінвідділами у своїй роботі з відокремлення церкви від держави, ставлячи основним завданням диктувати церковну політику у формі проведення розколу в тих або інших церковних або сектантських угрупованнях, є неправильною й «такий підхід у роботі адміністративних органів у питаннях відокремлення церкви від держави зовсім неправильний: робота з розкладання церковних і сектантських угруповань цілком належить відповідним органам [ДПУ. – *О.Т.*]. **Адмінвідділи ж допомагають останнім у рамках суворої революційної законності, що проводять формальну частину роботи з відокремлення церкви від держави (виділення наше. – *О.Т.*)» [153, арк.148].**

Враховуючи попередній досвід роботи, 20 вересня 1924 р. Президія ВУЦВК у своїй постанові «Про адміністративні відділи губернських і окружних виконкомів» реорганізувала адмінвідділи. На її основі НКВС видав циркуляр №54/с від 29 вересня 1924 р. про скасування ліквідаційних комісій по відокремленню церкви від держави і створення на їх місці відділів у справах релігійних громад при адміністративних відділах НКВС. Безпосереднє керівництво відділом покладалося на начальника

адмінвідділу [144, арк.79]. До кінця 1924 р. відділи отримали офіційну назву «Відділ культів при адмінвідділі НКВС».

Вищезазначеним циркуляром також підтверджувалося посилення зв'язку відділів культів із органами ДПУ й особливо антирелігійними (церковними) комісіями при губернських та окружних паркомах, що регламентувалося циркуляром НКВС №44/с від 25 серпня 1924 р. [89, арк.179; 144, арк.79]. У той же час позитивних зрушень у цьому напрямку швидко досягнуто не було. Це підтверджується циркуляром НКВС №18/с від 17 квітня 1925 р., в якому зазначалося, що окружні відділення культів недостатньо підтримують зв'язок з органами ДПУ та АРК й «часто не узгоджують своїх заходів із заходами цієї лінії, будучи часом навіть необізнаними про окремі деталі роботи, що проводиться відповідними органами». Тому наказувалося «узгоджувати усі більш-менш принципові питання із відповідними органами» безпосередньо начальникам адмінвідділів чи начальником окружного відділення культів [172, арк.169]. Отже, неабияке значення надавалося узгодженій та чіткій роботі відділів культів із органами ДПУ та КП(б)У, утворюючи своєрідний трикутник (див. рис. 1).

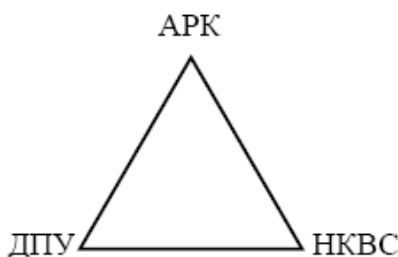

Рис. 1. Взаємозалежність державних органів у роботі з церковними організаціями.

Протягом 1925 р. формується законодавча та інструктивна база роботи відділу культів, яка удосконалюється та систематизується, приймаючи на початок 1926 року усталені форми. Одним із досить чітко регламентованих є циркуляр №20/с від 17 квітня 1925 р. в якому подано завдання відділів, схеми звітності, форми для заповнення тощо, відзначаючи, що «робота з проведення обліку [релігійного руху] є основою

у всій діяльності відділень культів і на неї повинні спиратися і з неї повинні виходити всі інші моменти їх роботи» [172, арк.91]. Отже, фактично, відділи культів НКВС у роботі з розколу починають відсуватися на задній план, охоплюючи лише формально-статистичний бік справи.

З утворенням (не без допомоги ДПУ та АРК) в Україні у червні 1925 р. нового церковного угруповання «Соборно-єпископська церква» НКВС видає розпорядження усіляко опікувати місцеві осередки даної конфесії, реєструючи їхні єпархіальні і благочинницькі управління, давати їм дозволи на штампи і печатки, а також дозволяти з'їзди за узгодженням, у кожному окремому випадку, з ДПУ [93, арк.8; 172, арк.132; 210, арк.61; 242, арк.23]. У той же час, «антирадянським» течіям – УАПЦ та РПЦ-тихонівці, продовжували робитися усілякі перешкоди: категорично заборонялася реєстрація церковних управлінь і «тим більше, не слід давати цим управлінням, де вони фактично існують, штампів та печаток» [172, арк.136; 210, арк.75]. Таким чином, здійснювалася політика юридичного обмеження неугодних владі православних конфесій.

Досить часто працівники адмінвідділу зустрічалися із випадками, коли громади, намагаючись уникнути тиску держави та репресій, приховували свою справжню орієнтацію і вказували її, як «православна», «єдина православна церква», «східна церква» тощо. Для з'ясування істинного становища справ церковну службу громади відвідував агент НКВС, і якщо під час літургії згадувалося ім'я Синоду, то це вказувало на обновленську орієнтацію, якщо патріарха Тихона, то – тихонівську [153, арк.14].

У 1925 р. лад у формулюванні назв православних конфесій було наведено, оскільки до цього у документації існував повний безлад, який вводив в оману не лише тогочасних чиновників НКВС, а й відомих дослідників даного питання, про що наголошувала українська дослідниця А. Киридон [495, с.128-129]. Обіжником НКВС від 4 вересня 1925 р. пропонувалося при встановленні орієнтації релігійних громад

православного культу суворо дотримуватися наступних назв:

а) синодальні громади (назви: об'єднанські, Жива церква, прогресисти й інших вживати не слід);

б) Лубенського Собору Єпископів України 1925 року (Павло Погорілко на Поділлі, Феофілакт Булдовський на Полтавщині, Сергій Іваницький на Чернігівщині, Іонікій Соколовський на Катеринославщині та ін.);

в) старослов'янські громади (назви: тихонівські, екзархіальні, греко-росіяни тощо, вживати не слід);

г) автокефальні (липківські громади, що визнають митрополита В. Липківського);

д) Діяльно-Христової церкви (ДХЦ) [93, арк.10; 172, арк.140].

Отже, згідно систематизації НКВС у другій половині 1925 р. на теренах України існувало п'ять православних конфесій. Систематизація статистичних даних місцевими відділеннями культів давала можливість узагальнювати всеукраїнські відомості і оперативно керувати державною політикою по розколу, зосереджуючи увагу на найбільш проблематичних регіонах.

Зведення ролі відділів культів при адмінвідділах до функції звичайних «учотчиків», які займалися практично винятково статистичною документацією призвело до того, що загальні звіти за другу половину 1920-х років, як правило малоінформативні, інколи навіть безграмотні.

У 1927-1929 рр. відділ культів очолював інспектор у справах культів, а в 1930 р. – референт у складі Центрального адміністративного управління. Отож, робить висновок відомий дослідник Олександр Ігнатуша, зовнішні зміни керівного державного органу антицерковної боротьби в Україні свідчили про намагання влади діяти проти церкви оперативно, спираючись на адміністративно-репресивні методи. Органи правосуддя усували від регулювання державно-церковних стосунків. Принцип колегіальності (комісія) підміняли принципом єдиноначальності

(інспектор) [471, арк.191-192].

Таким чином, ми бачимо, що на першому етапі (1922-1925 рр.) органи НКВС (ліквідком – відділ культів) брали досить активну участь у розкольницькій політиці держави, яку визначали в кабінетах ВКП(б)-КП(б)У та НК-ДПУ, але у другій половині їх роль звелася до формально-правової, а зміна складу керівних органів релігійних громад, скликання церковних зібрань, переміщення духовних осіб тощо здійснювалися лише за попереднім погодженням центральних або місцевих органів ДПУ. Саме цим пояснюється абсолютна відчуженість органів НКВС від операції з підтримки тихонівських громад на чолі з Митрополитом Сергієм та черговим розколом РПЦ 1927 р.

* * *

Встановлено, що для боротьби з ідеологічним противником більшовицький уряд створив розгалужену систему партійних та радянських органів, що повинні були розробляти та реалізовувати кроки на придушення церковного руху, внутрішню та зовнішню руйнацію релігійних інституцій, здійснювати репресії щодо духовенства та віруючих.

Тактичні і стратегічні засади політики з розколу РПЦ та загальну координацію антицерковних заходів здійснювала Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У, що була створена у 1922 р. як неофіційний радянський та партійний орган з релігійних питань. Для досягнення своїх цілей АРК використовувала різні методи: репресивні (через ОДПУ – санкціонування заслань і висилок, порушення і продовження справ), адміністративні (через органи НКВС – спостереження за діяльністю релігійних груп і громад, закриття молитовних будинків), законодавчі (підготовка нормативно-правових актів та інструкцій, що регламентують становище релігійних громад), пропагандистські й агітаційні (антирелігійний друк і створення масових безбожних організацій), внутріконфесійні (керівництво

організацією і діяльністю обновленських структур РПЦ, утворення розколів, нагнітання внутрішньої напруги та міжконфесійних чвар) й ін.

Аналіз протоколів та рішень свідчить, що АРК мала істотний вплив на процеси розколу до 1927 р. включно, а у кінці 1920-х років вирішувала переважно технічні питання, а загальну стратегію розробляли і втілювали в життя органи ОДПУ-НКВС.

Протягом другої половини 1922 р. при губкомах та окружках КП(б)У було створено розгалужену систему трійок, що керували організаційними питаннями розколу РПЦ. З часом дані комісії при губкомах поступово втратили свою дієвість, оскільки у кінці 1923 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У приймається рішення «відтворити губернські комісії з керівництва церковною роботою» і 19 березня 1924 р. АРК вже вимагала негайно створити при губкомах антирелігійні комісії, де повинні були обговорюватися усі принципові питання, а відповідні постанови були обов'язковими для усіх радянських органів, з якими тим чи іншим чином стикалися представники релігійних течій. З принципових питань АРК на місцях зв'язувалися через апарат ДПУ з центральною комісією, а з поточних питань отримували консультації в губвідділі ДПУ. У результаті в середині 1924 р. була створена більш-менш чітка структура антирелігійних комісій для керівництва церковним життям в Україні. Причиною чого є сувора централізація партійного й адміністративного апарату та приведення його до єдиної схеми. У середині 1925 р., у зв'язку з адміністративною реформою в країні, відбулася реорганізація АРК та подальша централізація органів антирелігійної роботи. Протягом липня-листопада 1925 р. окружні АРК були організовані по всій Україні, створивши чітку централізовану вертикаль державних радянських органів по втіленню таємної урядової політики щодо релігійних інституцій.

Обрана КП(б)У-РКП(б) у першій половині 1920-х років розкольницька політика продовжувала втілюватися до кінця 20-х рр. через мережу Антирелігійних комісій, використовуючи органи ДПУ,

адміністративний апарат НКВС, НКЮ та інші владні структури республіки.

Реалізацією радянською церковною політикою займалися органи ВНК-ДПУ, що було спричинене появою самої ідеї в надрах ВНК, оскільки остання була запропонована головою ВУНК Мартином Лацісом у 1919 р. Вся робота в даному напрямку покладалася на V відділення секретного відділу ДПУ УСРР. У губвідділах ДПУ справами розколу опікувався помічник уповноваженого по духовенству і сектам IV групи секретно-оперативної частини, але здебільшого принципові питання вирішував голова місцевого ДПУ, який брав участь у засіданнях спеціальних комісій, трійок тощо. Активне залучення місцевих відділів до загальної церковної політики відбулося на початку літа 1922 р.

У розкольницькій роботі органи держбезпеки працювали у тісному тандемі з багатьма іншими радянськими структурами та організаціями, використовуючи увесь арсенал різноманітних методів і підходів у роботі.

Натомість безпосередньою реалізацією займалися органи НКВС (ліквідаційні комісії, пізніше – відділи культів адмінвідділів). Саме вони реалізовували публічну політику церковно-державних взаємин.

Таким чином, для роботи з духовенством, й особливо у справі розколу РПЦ, було створено досить розгалужену систему як керівних, так і технічних органів влади. Архівні джерела підтверджують, що у період 1922-1929 років їх діяльність була зосереджена саме на розколі РПЦ, поглиблені міжконфесійної ворожнечі у середовищі Російської православної церкви тощо. Все це відкидає тезу радянських дослідників про невторчання радянської влади у внутрішні справи РПЦ і підтверджує тезу новітньої історіографії про певну штучність «новітніх» конфесій РПЦ на теренах України – «обновленців», «соборно-єпископців» тощо.

ВИСНОВКИ

Протягом останнього десятиліття розбудови незалежної держави в українському політикумі все частіше лунають заклики до створення в Україні Єдиної помісної церкви, ґрунтом для якої повинні стати чотири конфесії, що мають стійкі православні традиції: УПЦ-МП, УПЦ-КП, УАПЦ і УГКЦ. З приходом до президентства у 2005 р. В. Ющенко ця ідея почала лунаєти все частіше. Так, на зустрічі у 2006 р. з предстоятелем УПЦ-МП митрополитом Володимиром, Президент наголосив, що «шлях до подолання розколу українського православ'я – Українська Помісна православна церква». Натомість без урахування особливостей історичного розвитку православних конфесій та «уроків» історії розколу, у тому числі і міжвоєнного періоду, практично неможливо розробити стратегію об'єднавчого процесу, що відставить дані прагнення на невизначену перспективу.

З іншого боку, незважаючи на активізацію досліджень у царині історії РПЦ міжвоєнного періоду, багато питань залишаються у колі маловивчених проблем. Зокрема розгляд розколу здійснюється переважно у світлі державно-церковних відносин через зосередження дослідників саме на проблемі державної політики щодо РПЦ; спостерігається брак ґрунтовних робіт з історії окремих конфесійних груп та течій; наявне розмаїття концептуальних підходів та вплив на світську науку православної церковної традиції. Окрім того, в українській історіографії залишається невивченою ціла низка питань: розкол РПЦ в Україні, внутрішні і зовнішні рушійні сили розколу та їх взаємна вага, боротьба за українізацію конфесій, міжконфесійна боротьба на рівні «церква-віруючий», знищення владними структурами опозиційно налаштованого духовенства та мирян та багато інших проблем.

Обов'язковим для новітнього погляду на проблему та відсторонення від усталених позицій є використання досягнень вітчизняної та зарубіжної методології та методики, що дасть можливість з нових позицій та неупереджено подивитися на виникнення та розвиток різних православних конфесій в Україні міжвоєнного періоду. В центрі сучасних концептуальних позицій лежать ідеї соціальної історії, регіоналістики, повсякденності та антропологічного підходу в історії. Окрім цього, залучення сучасних методів історичної науки дає можливість визначити якісні показники історичного процесу, опрацювати значні масиви джерел, зробити неупереджені й ґрунтовні висновки.

Дослідження еволюції Російської православної церкви в Російській імперії на початку ХХ ст. свідчить, що серед прогресивних кіл духовенства та інтелігенції визріла ідея оновлення, або модернізації православного вчення та культу, що пристосувало б РПЦ до швидкоплинних змін у суспільстві. Поштовхом до виникнення подібного руху стали як кризові явища у російському православ'ї, так і світові тенденції, що вимагали «осучаснення» православного культу.

Порівняння ідейного багажу обновленства дореволюційного і «радянського», дає усі підстави стверджувати, що категорична точка зору клерикальних істориків про повну відсутність ідеологічної спадкоємності між обновленцями початку ХХ ст. та 1920-30-х рр. є безпідставною, оскільки міжвоєнне обновленство мало те ж ідейне підґрунтя, що й дореволюційне.

Одночасно, з приходом до влади більшовиків та створенням ними однієї із наймогутніших структур ідеологічної та політичної боротьби в радянській державі – Надзвичайної комісії (згодом – Державного політичного управління), відбулося формування у її надрах схеми розколу одного із наймогутніших ідеологічних противників – Російської православної церкви. Автором цієї ідеї став голова ВУНК Мартин Лаціс, а безпосередню розробку і реалізацію на державному рівні здійснив Лев

Троцький. Скориставшись вилученням церковних цінностей, останній, через апарат ДПУ, підтримав реформаторське крило духовенства і, змістивши патріарха Тихона, дав їм можливість захопити вищу церковну владу. Таким чином, складається двоїста ситуація. З одного боку, можна умовно продовжувати обновленство з початку ХХ ст., але з іншого – обновленство зразка 1920-х років хоча й мало у своїх лавах колишніх реформаторів та пропагувало більшість їх ідей, але за способом реалізації та суттю низки реформ значно відрізнялося від перших обновленців.

Отже, основними причинами виникнення обновленської церкви стала внутрішня інституційна криза в дореволюційному православ'ї; революційний злам суспільно-економічного ладу в країні і, як наслідок, зміна державно-церковних відносин, коли держава де-юре відмежувавшись від церкви, розпочала як офіційну, так і латентну фазу боротьби за побудову атеїстичного суспільства. В Україні ці причини доповнюються глибинним національним конфліктом, прагненням значної частини духовенства та мирян до побудови національної церкви на автокефальних началах. Натомість важливу роль відіграли політика більшовиків на розкол ідеологічного противника та діяльність органів ВУНК-ДПУ.

Важливим питанням для нових церковних керманичів, яке потребувало негайного свого вирішення, стала боротьба за прихильність шанованого єпископату. Індивідуальному фактору реформатори надавали неабиякого значення, оскільки авторитет єпископату був настільки високим, що звернення його на бік обновленства було одним із найважливіших завдань не лише церковних структур, а й органів ДПУ, адже контроль над єпископатом давав можливість проводити церковну політику в необхідному руслі, а також мати увесь спектр інформації про внутрішньоцерковне життя. Натомість, розрахунки радянських спецслужб повністю не реалізувалися, оскільки ліквідація церковної опозиції у вигляді як єпископату, так і рядового духовенства, здебільшого не

приводила до реалізації тієї мети, що ставилася, – створення продержавної і підконтрольної РПЦ, а навпаки, піднімала авторитет духовенства в очах віруючих, для яких засуджені виступали в якості «духовних мучеників за віру».

Органам ДПУ-НКВС так і не вдалося в загальному плані розгромити адміністративну структуру РПЦ, очолювану патріархом Тихоном, оскільки на місця ув'язнених та висланих керманічів висвячувалися молоді та енергійні духовники, що приєднувалися до активної боротьби з розколом. З іншого боку, арешти дали змогу завербувати частину тихонівського єпископату й у подальшому використовувати його у своїх інтересах.

Не залишалися осторонь боротьби духовенства й віруючі. Їх активність пройшла декілька етапів: травень – грудень 1922 р. – переважно пасивне ставлення до подій в РПЦ з боку селянства та покладання вирішення усіх питань на парафіяльне духовенство і початок першого протистояння в єпархіальних центрах України навколо головних церков; січень – травень 1923 р. – активізація міжконфесійної боротьби на місцевому рівні, поява перших опозиційних обновленству організованих груп; червень 1923 р. – травень 1925 р. – оформлення масового антиобновленського руху «тихоновщина», шалене протиборство з новим стилем; червень 1925 р. – серпень 1926 р. – загострення міжконфесійної боротьби як на вищому рівні, так і на місцевому рівні навколо парафій; друга половина 1926 р. – 1935 р. – стабілізація відносин та зведення міжконфесійної боротьби до взаємного відібрання парафій на місцях, дискусій між духовенством тощо.

Вивчення широкого джерельного матеріалу показало в масштабах всієї України ставлення більшості селянства до обновленства, яке характеризувалося його категоричним несприйняттям. Особливо противилось воно введенню нового стилю літочислення. У соціальному плані опорою тихонівців були заможні селяни й середняки, серед нечисленних груп обновленства переважали бідняки й середняки.

Натомість позитивним моментом обновленської церкви в Україні є спроба її демократизації і реформування (перехід до григоріанського стилю, формування білого єпископату, українізація богослужіння), проте досягти цього не вдалося через опір канонічного духовенства, релігійного світогляду більшості населення, вікові усталені традиції православ'я.

Особливістю українського обновленства, на відміну від російського, було обрання шляху поміркованих реформ. Так ставлення українського обновленства до монастирів та ченців було не таким вкрай негативним, як у Росії, що зумовлювалося обранням середнього шляху реформування православ'я, відмовою від революційних змін у внутрішньому укладі церкви. Згодом, після Собору 1925 р. українське обновленство остаточно відмовилося від канонічних реформ, спостерігалось значне потепління політики відносно чернецтва, було знято з порядку денного питання шлюбного єпископату і повторного шлюбу духовенства, враховуючи настрої парафіян, відкладалось введення нового календарного стилю до вирішення цього питання Вселенським Собором. Все це звело нанівець реформаційні прагнення прогресивної частини духовенства, нівелювало ідейну складову обновленського руху, що призвело до втрати ним ідеологічного підґрунтя і, як результат, відхід найактивніших діячів.

Окрім того, більшість позитивних прагнень українських обновленців – українізація, соборноправність та автокефалія, виявилися, як засвідчила практика, лише декларацією. Реальних зрушень у даному напрямку так і не було зроблено. Так, українська мова в масштабах України практично не впроваджувалася, оскільки була незначною віруюча маса, що бажала слухати службу рідною мовою. Окрім того не вистачало перекладів богослужбових книжок, значна частина духовенства не знала мови народу, для якого служила тощо.

Натомість автокефалія виявилася лише ширмою, яка дала змогу безроздільно керувати Св. Синодом і, відповідно, церковною інституцією митрополиту Пимену (Пегову), що приводило до виникнення конфліктів

на вищих щаблях духовенства, постійних міжусобиць, наслідком яких були часті ротації єпископату, втрата ними авторитету як серед духовенства так і вірян, боротьба за привабливі єпархії, взаємні кляузи та привселюдні образи тощо. Усе це відштовхувало віруючу людність, штовхало православних до сектантства, марновірства тощо.

Причинами кризи обновленського руху і його повного занепаду у 30-х рр. ХХ ст. автор дисертації вважає його ідейне переродження, коли кар'єристи і честолюбці, переконавшись у марності своїх сподівань щодо стабілізації обновленської церкви; розчарування рядових священиків у своїх мріях про поліпшення свого матеріального становища. До того ж перехід більшовицької партії та органів радянської влади від підтримки обновленства до нещадної боротьби з усіма релігійними конфесіями спонукав обновленців до блоку з канонічною РПЦ, до об'єднання всіх віросповідань для боротьби з безбожництвом. А радянський уряд, на певному історичному етапі скориставшись потенціалом обновленського руху для реалізації програми для знищення релігії й церкви в СРСР і не одержавши очікуваного результату, відчув себе спроможним домогтися перемоги атеїзму без допомоги церковних розкольницьких угруповань. Обновленці стали непотрібними, «шкідливими» й були репресовані в основній своїй масі.

Революційна реформація обновленства, з одного боку, і відкрита неканонічність ієрархії УАПЦ – з іншого, привели до виникнення в Україні своєрідного серединного шляху у реалізації демократичних прагнень українського духовенства. Це призвело до виникнення Братського об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви, а згодом – Соборно-єпископської церкви. Причинами появи даної конфесії, на наш погляд, було ідеологічне протистояння у середовищі національно орієнтованого духовенства, яке не бажало революційних кроків у канонічному напрямку, але неабияк прагнуло до створення Помісної української церкви, з усіма властивими для подібної інституції

рисами: соборноправність, українізація та автокефалія. Одним із факторів, що призвів до нового розколу РПЦ, стала також неконструктивна позиція патріарха Тихона, що відступив від ідеї надання Українському екзархатові автокефального статусу, що дало б можливість провести низку національно-зорієнтованих реформ в межах суспільно-політичних змін в УСРР 1920-х років. Отже останній не тільки перекреслив усі сподівання українського духовенства, а й підтвердив курс на відновлення централізму та авторитарності в РПЦ, що не могло не викликати незадоволення серед провідників національного руху в православ'ї.

Не дивлячись на певну підтримку держави та поміркований ідейний ґрунт з національним забарвленням, ССЦ так і не змогла залучити до своїх лав значного числа прихильників. Здебільшого її популярність трималася на авторитеті лідерів, духовна активність і позиція яких визначала рівень популярності конфесії у тому чи іншому регіоні. Саме персоналізація пояснює регіональну поширеність угруповання: Полтавщина – Феофіл Булдовський, Поділля – Павло Погорілко, Прилуччина – Сергій Лабунцев, Катеринославщина – Іоанікій Соколовський.

Відсутність широкомасштабної інформаційної підтримки, шалений тиск з боку інших конфесій і, насамперед, тихонівців та УАПЦ, призвело до нечисельності прихильників Соборно-єпископської церкви та швидкого її згасання у конфесійній палітрі України. Доля соборно-єпископських парафій була такою ж, як й інших релігійних конфесій, які до середини 1930-х років були закриті і течія де-факто перестала існувати.

Події у відносинах держави і православ'я другої половини 1920-х років засвідчили, що одним із пріоритетів у церковній політиці більшовицького режиму залишалося створення авторитетної продержавної Церкви, яка не лише змиралася б із змінами у суспільстві, а й надала благословення «новій владі» в її прагненні побудови «нового ладу».

На тиск більшовицької влади відгукнувся патріарший Місцеблюститель митрополит Сергій (Страгородський), який своєю

«Декларацією» від 1927 р. не лише поставив Московський патріархат у цілковиту залежність від світської влади, ознаменувавши остаточний перехід ортодоксальної церкви на позицію повної законслухняності і беззастережного визнання легітимності радянської влади, а й започаткував виникнення в рядах особливо вірних православним традиціям т.зв. антисергіївської опозиції (пізніше – «Істинно-православна церква»).

Радянська влада, що не сприймала жодного спротиву своїм діям, у другій половині 1920-х – 1930-х роках через спецслужби провела новий етап боротьби із церковною опозицією, яка протистояла так званому «неообновленству». Саме таку назву, серед найбільш ревних прихильників православ'я, отримала Московська патріархія створена митрополитом Сергієм. На відміну від боротьби 1922-1925 рр., коли ізолювалися переважно духовні лідери – знане духовенство та єпископат, репресії щодо ІПЦ мали, в соціальному плані, широкомасштабний характер, що й привело до створення підпільної катакомбної церкви, яка проіснувавши до розпаду СРСР, легалізувалася і продовжує свою діяльність по сьогодні.

У лавах української опозиції «об'єдналися» досить численні нонконформістські елементи: від напівлегально існуючої опозиції у вигляді «істинно-православних» та «ультра-православних» до «підпільників» із числа «істинно-православних християн», що навіть не намагалися вписатися в радянське законодавство про культу. Аналіз кримінальних справ репресованого духовенства та віруючих з числа ІПЦ свідчить, що основою даної конфесії в Україні становили віруючі, які оформлювалися в групи, знаходили духовників, підтримували зв'язки з висланим єпископатом тощо. У соціальному плані більшість вірян були колишніми ченцями та чорницями, або фанатично налаштованим православним селянством.

В історії ІПЦ міжвоєнного періоду у розрізі її відносин з державними органами (оскільки вони грали в її житті непересічну роль) можна виділити 3 етапи: 1927-1930 рр. – час формування антисергіївського

опозиційного руху та утворення груп «істинно-православних»; 1931-1934 рр. – період ліквідації більшості осередків ІПЦ, ув'язнення та вислання її провідних діячів і найбільш активних мирян; 1935-1938 рр. – знищення легального існування громад ІПЦ, масові репресії щодо першої хвилі опозиціонерів, злиття ІПЦ та ІПХ у підпільний катакомбний рух.

Істинно-православна церква показала наявність у розколах політичної складової. Крім цього, серед духовенства та віруючих залишалася виразна частина непримиренного елемента, який не бажав іти на співробітництво з радянським режимом, що і призвело до репресій по відношенню до них.

Для боротьби із церковною опозицією в країні діяла система державних органів, де головними гравцями були Антирелігійна комісія, ДПУ та НКВС. Саме вони розробляли, реалізовували та контролювали проведення в життя рішень вищих ешелонів влади в країні. Пік їхньої роботи припадає на 20-ті рр. ХХ ст., коли було втілено в життя практично усі задуми щодо розвалу РПЦ.

Тактичні і стратегічні засади політики з розколу РПЦ та загальну координацію антицерковних заходів здійснювала Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У, що була створена у 1922 р. як неофіційний радянський та партійний орган з релігійних питань. Протягом 1922-1928 рр. політика з поглиблення розколу і по відношенню до новостворених течій РПЦ з боку АРК продовжувала залишатися переважно незмінною.

У 1922-1925 рр. відбувався процес реорганізації місцевих підрозділів АРК, остаточне оформлення яких відбулося у середині 1925 р., що було пов'язано з адміністративною реформою в країні. Протягом липня-листопада 1925 р. окружні АРК були організовані по всій Україні, створивши чітку централізовану вертикаль державних радянських органів по втіленню таємної урядової політики щодо релігійних інституцій.

Латентною стороною реалізації радянської церковної політики займалися органи ВНК-ДПУ. До активної фази розколу РПЦ в Україні органи держбезпеки звернулися у травні 1922 р. Серед завдань, які

ставилися на той момент перед органами держбезпеки, були: обмеження діяльності тихонівців; підтримка зібрань та з'їздів обновленського духовенства; репресії щодо церковних опозиціонерів; формування нових церковних рад на засадах обновленства та винятково із їх прихильників; вербовка секретних співробітників серед духовенства та віруючих; створення широкої інформаційної мережі у релігійному середовищі тощо.

У розкольніцькій роботі органи держбезпеки працювали у тісному тандемі з багатьма іншими радянськими структурами та організаціями, використовуючи увесь арсенал різноманітних методів і підходів у роботі. Насамперед, це партійні органи, антирелігійні комісії в центрі та на місцях, органи НКВС. Роль спецслужб була настільки великою, що жодне питання не вирішувалося без їх участі.

Безпосередньою реалізацією розколу на місцях займалися органи НКВС (ліквідаційні комісії, пізніше – відділи культів адмінвідділів). Саме вони реалізовували публічну політику церковно-державних взаємин. Основне завданням у галузі розколу, яке виконували дані структури, був розрив попередніх договорів між державою та релігійними громадами православного сповідання про взяття у користування церковних будівель, що повинно було повністю позбавити тихонівців та автокефалістів парафій, що призвело б до розвалу їх громад і, як результат, зубожіння духовенства та його перехід на бік обновленства. З іншого боку, ставилося завдання загострення міжконфесійної боротьби шляхом передачі спірних храмів представникам УАПЦ та тихонівцям.

Іншим важливим завданням була статистика релігійного руху, оскільки систематизація статистичних даних місцевими відділеннями культів давала можливість узагальнювати всеукраїнські відомості і оперативно керувати державною політикою по розколу, зосереджуючи увагу на найбільш проблематичних регіонах.

Зведення ролі відділів культів при адмінвідділах до функції звичайних «учотчиків», які займалися практично винятково статистичною

документації призвело до того, що загальні звіти за другу половину 1920-х років, як правило малоінформативні, інколи навіть безграмотні.

Вивчення діяльності адміністративних органів НКВС у розколі українського православ'я дає підстави виділити два етапи їх впливу на зазначені процеси: перший етап – 1922-1925 рр. – органи НКВС (ліквідком – відділ культів) брали досить активну участь у розкольницькій політиці держави, але у другій половині – 1926-1930 рр. – їх роль звелася до формально-правової, а зміна складу керівних органів релігійних громад, скликання церковних зібрань, переміщення духовних осіб тощо здійснювалися лише за попереднім погодженням центральних або місцевих органів ДПУ.

Таким чином, для роботи з духовенством, й особливо у справі розколу РПЦ, було створено досить розгалужену систему як керівних, так і технічних органів влади. В той же час діяльність розкольницьких конфесій у радянській Україні, як і всьому СРСР, не мали вагомої перспективи для свого подальшого розвитку у зв'язку з надзвичайно стійкими традиціями канонічного православ'я серед віруючих, а підтримка обновленства та Соборно-єпископської церкви з боку радянської влади з самого початку були сплановані як тимчасовий захід для боротьби з тихонівщиною, а в ідеологічному плані вона не вписувалася в концепцію створення в майбутньому на території СРСР атеїстичного суспільства.

Урахування історичного досвіду дає підстави авторові розробити низку побажань та рекомендацій з практичного використання матеріалів і висновків дисертаційного дослідження. Насамперед, хотілося б застерегти церковні структури, які не повинні брати участь в політичній боротьбі, у передвиборчій агітації, кампаніях на підтримку будь-яких політичних партій та їх лідерів. Вони повинні винести уроки з власної історії, яка свідчить, що активне політичне життя духовенства призводить досить часто до деструктивних моментів у розвитку РПЦ, загострення її відносин з державною владою, нівелювання духовних цінностей, відхід від

виконання основних функцій релігійного інституту, викривлення православних ідей та падіння авторитету священства тощо.

У свою чергу й держава не повинна втручатися у внутрішнє життя православних інституцій, втягувати їх у вирішення власних проблем, протегувати тим чи іншим конфесіям. Завдання державної влади повинно полягати у забезпеченні свободи совісті та дійсному відокремленні держави від церкви. На цьому ґрунті неприйнятними є будь-які спроби запровадження навчальних предметів релігійно-морального спрямування, що базуються на окремому релігійному напрямку («Християнська мораль», «Християнська етика», «Основи православної віри» тощо), навколо чого тривалий час точаться суперечки; використання релігійних інституцій у виборчих процесах (вибори президента 2004 і 2010 рр.); залучення Церкви у зовнішньополітичні проблеми, що ми спостерігаємо останні 50 років у Російській Федерації тощо.

Особливої обережності вимагає створення Єдиної Всеукраїнської автокефальної помісної церкви. Виконання даного проекту повинно передбачати прийняття цілої низки законодавчих актів, внесення змін до Конституції, обережності в його реалізації тощо. Причому роль держави повинна бути зведена до мінімуму, оскільки ключові позиції української влади у вирішенні внутрішніх питань Церкви можуть призвести не лише до загострення міжконфесійної боротьби, а й міжнародних скандалів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України, м. Київ**

**ф.5 «Народний комісаріат внутрішніх справ Української СРР (НКВС),
1919-1931 рр.»**

оп.1.

1. Справа 1085 «Материалы отдела по отделению церкви от государства. 2 мая – 29 декабря 1922 г.», 390 л.
2. Справа 2187 «Материалы о деятельности ликвидационных комиссий по отделению управления церкви от государства при отделах Донецкого губернского и окружных исполкомов. 31 января – 4 сентября 1923 г.», 111 л.
3. Справа 2189 «Материалы о деятельности ликвидационных комиссий по отделению управления церкви от государства при отделах Киевского губернского и окружных исполкомов. 26 января – 27 ноября 1923 г.», 243 л.

оп.2

4. Справа 177 «Материалы о деятельности админотделов окрисполкомов Подольской губернии за 1923/24 г.», 343 л.
5. Справа 186 «Отчеты об административной работе по губерниям. 1 августа 1924 – 4 ноября 1925 г.», 162 л.
6. Справа 193 «План работы админотдела Наркомвнудела УССР на I-III кварталы 1924/25 г., отчеты о работе отделений культотделов губисполкомов за 1 полугодие 1924/25 г. Инструкция по проведению подготовительной работы по ликвидации отделения культотделов

- админотделов губисполкомов. 14 октября 1924 г. – 30 сентября 1925 г.», 162 л.
7. Справа 196 «Отчеты о деятельности губернских ликвидкомов по отделению церкви от государства за 1924 г. январь – сентябрь 1924 г.», 224 л.
 8. Справа 935 «Доклады о деятельности админотделов Белоцерковного, Одесского, Прилужного, Роменского и Херсонского окрисполкомов за 1924/25 гг., заключения и переписка по ним», 173 л.
 9. Справа 948 «Выписки из квартальных отчетов о деятельности админотделов окрисполкомов и статистические сведения о количестве религиозных общин и их членов по округам. 19 ноября 1925 г. – 4 мая 1926 г.», 33 л.
 10. Справа 957 «Списки церковных управлений по округам», 22 л.
 11. Справа 1059 «Списки религиозных общин Проскуровского округа. 1925 г.», 39 л.
 12. Справа 2085 «Доклады и отчеты о деятельности админотделов окрисполкомов и материалы к ним за 1924/25 г. и 1925/26 г.», 142 л.
 13. Справа 2097 «Материалы о деятельности админотделов исполкомов Лубенского округа за 1924/25 г. и 1925/26 г.», 227 л.
 14. Справа 2110 «Материалы о деятельности админотделов исполкомов Роменского округа за 1925/26 г.», 210 л.
 15. Справа 2170 «Сведенья о количестве религиозных общин по округам. 1926 г.», 132 л.

оп.3

16. Справа 116 «Отчеты о деятельности админотделов Наркомвнудела УССР за 1926/27 г. 1927 г.», 149 л.
17. Справа 161 «Материалы о деятельности админотделов исполкомов Лубенского округа. 1927 г.», 55 л.
18. Справа 166 «Материалы о деятельности админотделов исполкомов

- Могилев-Подольского округа. 1927 г.», 97 л.
- 19.Справа 369 «Переписка об объединении Харьковской епархии с Черниговской и Мариупольской. 11 августа 1927 г. – 21 августа 1928 г.», 20 л.
- 20.Справа 1063 «Протоколы совещаний – собраний религиозных общин по округам УССР. 14 сентября 1928 г. – 12 июля 1929 г.», 99 л.
- 21.Справа 1064 «Сведения о количестве религиозных общин, монастырей, членов общин, монахов и монахинь на территории УРРС за 1925/26 – 1927/28 г. 1928 г.», 38 л.
- 22.Справа 1591 «Доклад о деятельности административных органов Наркомвнудела УССР за 1928/29 г. 1929 г.», 63 л.
- 23.Справа 1602 «Отчет о деятельности админотдела Луганского окрисполкома за 1928/29 г. Предложения 5-го глуховского админсовещания о поднятии политического уровня работников милиции и чистки аппарата. 1929 г.», 133 л.
- 24.Справа 1647 «Статистические сведения по учету религиозных общин, молитвенных домов, служителей культа Елисаветградского округа. 24 января – 30 июля 1929 г.», 295 л.
- 25.Справа 1650 «Списки религиозных общин по округам УССР. январь 1929 г. – январь 1930 г.», 217 л.

**Центральный державний архів громадських об'єднань України,
м. Київ**

ф.1 «Центральный комитет Компартии Украины, 1917-1991 гг.»

оп.16 «Особая папка»

- 26.Справа 1 «Особая папка. Решения политбюро ЦК КП(б)У с 12.X.1923 г. по 19.XI.1925 г.» – 290 л.
- 27.Справа 2 «Особая папка. Решения политбюро ЦК КП(б)У с

8.I.1926 г. по 18.VI.1926 г.» – 247 л.

28.Справа 6 «Особая папка. Решений политбюро ЦК КП(б)У с 9.VIII.1926 г. по 15.IV.1929 г.» – 369 л.

29.Справа 34 «Особая папка. Решений секретариата ЦК КП(б)У с 1.IV.1924 г. по 23.XII.1930 г.» – 167 л.

оп.20

30.Справа 998 «Закрытые письма, отчеты, обзоры ЦК КП(б)У в ЦК РКП(б) о политическом положении Украины, работа о составе Украинской партийной организации. 19.05.1922 – 22.12.1922 г.», 133 л.

31.Справа 1068 «Выписки из протоколов, отчетов, докладов Одесского, Подольского, Полтавского, Харьковского и Черниговского губкомов КП(б)У о политическом и экономическом положении губерний Украины, состоянии организационно-партийной, агитационно-пропагандистской работы и др. внутрипартийным и хозяйственным вопросам. 1.09. 1922 – 20.12.1923 г.», 243 л.

32.Справа 1109 «Отчеты, закрытые письма Екатеринославского губкома КП(б)У о политическом и экономическом положении губернии, деятельности губкома партии и его отделов, состоянии Истпарта. 2.10.1922 г. – 15.01.1923 гг.», 108 л.

33.Справа 1450 «Циркулярные письма, директивы, тезисы ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У об антирелигиозной пропаганде и изъятию церковных ценностей.

Доклады, письма Агитпропа ЦК КП(б)У, губкомов партии о проведенной работе по антирелигиозной пропаганде.

Материалы выставки «Религия или наука» и о работе антирелигиозных кружков. 2.01.1922 – 18.06.1922 г.», 127 л.

34.Справа 1453 «Выписки из протоколов Политбюро, Оргбюро, Секретариата ЦК КП(б)У по вопросам работы Агитпропа ЦК и

справки о выполнении постановлений ЦК КП(б)У. 3.01.1922 – 29.12.1922 г.», 253 л.

35. Справа 1692 «Доклады губернского, окружных, уездных комитетов КП(б)У донецкой губернии в ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У о политическом и экономическом положении губернии, деятельности партийных организаций, работе промышленности, профессиональных союзов и др. вопросам. Справка о земледельческих колониях Донецкой губернии (автор не указан). 17 января 1923 – 17 января 1924 г.», 281 л.
36. Справа 1693 «Протоколы заседаний бюро Киевского губкома КП(б)У. Отчеты губкома партии в ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У о политическом и экономическом положении губернии, деятельности губернской партийной организации, украинизации советского аппарата, борьбе с бандитизмом и другим вопросам. 1 января – 7 декабря 1923 г.», 118 л.
37. Справа 1701 «Протоколы заседаний бюро, рабочей тройке Подольского губкома КП(б)У. Доклады губкома партии в ЦК КП(б)У о политическом и экономическом положении губернии, состоянии и деятельности губернской партийной организации, работе промышленности, настроении рабочих и крестьян, борьбе с бандитизмом и другим вопросам. Переписка с Подольским губкомом КП(б)У о вывозе посевного материала, об командировании коммунистов на работу в Подолию и др. вопросам. 2 января – 31 декабря 1923 г.», 213 л.
38. Справа 1706 «Доклады Харьковского губкома в ЦК КП(б)У о политическом и экономическом положении губернии, состоянии и деятельности губернской партийной организации, работе промышленности, кооперации, настроении рабочих и крестьян, борьбе с бандитизмом и др. вопросам. Доклады Харьковского уездного комитета КП(б)У о работе отделов. 14 февраля – 31 декабря

1923 г.», 228 л.

- 39.Справа 1707 «Выписки из протоколов заседаний бюро Черниговского губкома КП(б)У. Отчет, письма секретаря губкома партии в ЦК КП(б)У о политическом и экономическом положении губернии, состоянии и деятельности губернской партийной организации, работе промышленности и др. вопросам. Переписка с губкомом партии об обследовании Черниговской партийной организации, назначении коммунистов на работу и др. вопросам. Анкета по проведению политпроверки членов и кандидатов партии. 16 января – 22 декабря 1923 г.», 97 л.
- 40.Справа 1772 «Протоколы заседаний и совещаний антирелигиозных комиссий при ЦК КП(б)У, Агитпропах Волынского и Одесского губкомов партии, антирелигиозного семинара при Полтавском партийном клубе. тезисы, директивы, доклады, обзоры ЦК КП(б)У, окружкомов партии о положении церкви на Украине, деятельности окрлидвинкомов, религиозном и сектантском движении, добровольном снятии сана и др. вопросам.
Характеристика членов Украинского Синода, избранных Собором Епископов. 27.03.1923 – 18.12.1923 г.», 121 л.
- 41.Справа 1842 «Протоколы, выписки из протоколов совещания, заседаний всеукраинской антирелигиозной Комиссии при Агитационно-пропагандистском отделе ЦК КП(б)У, антирелигиозного семинара при Центральном партийном клубе, Устав общества распространения научных знаний среди рабочих и крестьян. 5.01.1924 – 5.11.1924 г.», 54 л.
- 42.Справа 1846 «Отчеты, обзор, сведения губернских отделений культов окружных ликвидационных комиссий Украины а Агитационно-пропагандистский отдел ЦК КП(б)У об их деятельности, сектантском движении, составе духовенства, др. вопросам. 4.02.1924 – декабрь 1924 г.», 43 л.

- 43.Справа 1908 «Спецсводки Государственного политического управления УССР в ЦК КП(б)У о безработице, настроении студентов киевских высших учебных заведений. Переписка с ГПУ УССР и Народным комиссариатом внутренних дел УССР о партийно-просветительной работе в пограничных частях войск ГПУ, политическом составе органов ГПУ, количестве членов ЛКСМУ в органах политического управления, целесообразности существования НКВД и др. вопросам. 24.01.1924 – 30.12.1924 г.», 110 л.
- 44.Справа 2006 «Циркулярные и директивные письма ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У, протоколы заседаний антирелигиозной комиссии ЦК КП(б)У, совещаний при Агитпропе ЦК, переписка по вопросам антирелигиозной пропаганды. докладные записки, справки Агитпропа ЦК КП(б)У, окружкомов партии о состоянии религиозного движения в республике и формах борьбы с ним. 2.01.1925 – 24.12.1925 г.», 204 л.
- 45.Справа 2007 «Доклады, записки, справки отделов ЦК КП(б)У, советских органов и учреждений о состоянии сектанства и религиозном движении на Украине. Протокол заседания комиссии Политбюро ЦК КП(б)У, обзор, докладная записка главного бюро евсекции при ЦК КП(б)У о сионистском движении на Украине и работе среди еврейского населения. Прокламации, листовки, инструкции сионистско-социалистической партии в СССР присланные губкомами и окружкомами КП(б)У в Главное бюро евсекций ЦК КП(б)У. 21 марта – 2 декабря 1925 г.», 186 л.
- 46.Справа 2133 «Политписьма, информационные сводки, справки Екатеринославского губкома и окружкома КП(б)У, партийных работников, информатотдела ЦК КП(б)У по вопросам состояния и работы губернской партийной организации, политико-экономическом положении губернии за период с ноября 1924 г. по

июль 1925 г. 5 января – 29 июля 1925 г.», 140 л.

47. Справа 2181 «Выписки из протоколов заседаний Политбюро, Оргбюро ЦК КП(б)У, политписьма, информации, справки, протоколы заседаний бюро Кременчугского, Лубенского, Роменского окружкомов, Шишацкого райкома КП(б)У Полтавской губернии по вопросам состояния и работы партийных организаций, политико-экономическом положении округов. 14 января – 29 декабря 1925 г.», 152 л.
48. Справа 2318 «Докладные записки, справки Государственного Политического Управления УССР в ЦК КП(б)У о выступлении церковников в г. Сталино, религиозных группировках за границей, совещании Украинской автокефальной православной церкви и др. вопросам. Письмо Всеукраинского православного церковного совета в ЦК КП(б)У с просьбой поместить в газете «Коммунист» опротестование на статью «Контрреволюция под церковным флагом». январь 1926 – 22 октября 1926 г.», 69 л.
49. Справа 2409 «Выписка из протокола заседания бюро Прилукского окружкома КП(б)У. Доклады окружного комитета партии в ЦК КП(б)У об итогах обсуждения июльского Пленума ЦК и ЦКК ВКП(б), закрытого письма ЦК КП(б)У №1, политическом и экономическом состоянии округа, деятельности окружной партийной организации и др. вопросам. 7 января – 18 декабря 1926 г.», 198 л.
50. Справа 2425 «Протоколы и резолюция общегородских собраний Херсонской организации КП(б)У. Отчеты, письма окружного комитета партии в ЦК КП(б)У о политическом и экономическом состоянии округа, деятельности окружной партийной организации, итогах проведения беспартийной конференции в с. Березнеговатском Херсонского округа. Переписка с Херсонским окружкомом КП(б)У об экспорте марганцевой руды. 3 июня – 3 декабря 1926 г.», 116 л.

- 51.Справа 3184 «Докладные записки ГПУ УССР и его окружных отделов в ЦК КП(б)У о политическом положении округов, контрреволюционных выступлениях кулаков против коллективизации сельского хозяйства. Заключение комиссии ЦК партии о деятельности Шепетовской окружной парторганизации. 1 января – 18 апреля 1930 г.», 112 л.
- 52.Справа 7105 «Справки и спецсообщения партийных и административных органов в ЦК КП(б)У о наличии по Украине церквей и молитвенных домов, их закрытии, работе отделов культуры при исполкомах, первом номере газеты «Безбожник», состоянии антирелигиозной пропаганды на местах. В деле имеется временное положение о ячейках союза воинствующих безбожников Украины, заявления священнослужителей во ВЦИК Украины. 20 января 1937 – 11 июля 1937 г.», 39 л.

ф.263 «Колекція позасудових справ реабілітованих, 1919-1953 рр.»

оп.1

- 53.Справа 60709 «Дело по обвинению Чекановского Алексея Ивановича, 19 октября 1937 –5 мая 1989 гг.» – 102 л.
- 54.Справа 65744 «Дело по обвинению Кратирова Павла Федоровича и др., 11 сентября 1931 – 12 мая 1991 гг.» – Т.I-XX.

**Державний архів Автономної Республіки Крим,
м. Сімферополь**

ф.540 «Кречетович Иосиф Павлович, 1879-1928 гг.»

оп.1

- 55.Справа 77 «Положение Всеукраинского союза религиозных обществ православной синодальной церкви и черновик воззвания

украинского православного Синода к духовенству и верующим о примирении. – 12.05.1925 – 23.10.1925 гг.», 14 л.

ф.П-1 «Крымский областной комитет ВКП (б), 1917-1935 гг.»

оп.1

56.Справа 266 «Циркуляры обкома партии по агитационно-пропагандистской работе. 10.01.1923 г. – XII.1923 г.», 243 л.

ф.П-75 «Евпаторийский окружной комитет РКП(б), 1922-1924 гг.»

оп.1

57.Справа 1 «Инструкции и циркулярные письма ЦК РКП(б). 31.01. – 18.12.1922 г. 22 л.

ф.Р-633 «Центральный исполком Советов рабочих, крестьянских и красноармейских и краснофлотских депутатов Крымской АССР (ЦИК КрАССР), 1921-1938 гг.»

оп.10

58.Справа 221 «Отчет о деятельности церковного подотдела НКВД КрымАССР за октябрь 1922 года. Переписка НКВД КрымАССР с горсоветами и РИКаами о работе по проведению в жизнь декрета СНК РСФСР «Об отделении церкви от государства и школы от церкви». 28 июня – 14 декабря 1922 г.», 148 л.

59.Справа 812 «Переписка НКВД КрымАССР с окрисполкомами о ликвидации храмов, изъятии церковного имущества, о заключении и расторжении договоров с группами верующих. 17 февраля – 14 июня 1923 г.», 649 л.

60.Справа 816 «Переписка НКВД КрымАССР с НКВД РСФСР, окрисполкомами о работе по проведению в жизнь декрета ВЦИК «Об отделении церкви от государства и школы от церкви». Списки

храмов всех культов, переданных группам верующих в бесплатное пользование. Списки ликвидированных монастырей, подворий, церквей, молитвенных домов. 18 апреля – 15 декабря 1923 г.», 261 л.

61.Справа 1503 «Циркуляры ЦАУ КрымАССР по разъяснению положений декрета СНК РСФСР «Об отделении церкви от государства и школы от церкви». 2 января 1927 – 31 декабря 1927 г.», 97 л.

62.Справа 1627 «Отчет о деятельности ЦАУ КрымАССР за 1927-1928 годы. Сведения о религиозных объединениях в КрымАССР. 4 июля 1929 г.», 27 л.

оп.17

63.Справа 33 «Материалы о работе постоянной комиссии по культурам. 8 июля 1931 – 4 сентября 1937 гг.», 253 л.

Державний архів Вінницької області, м. Вінниця

ф.П-1 «Подільський губернський комітет КП(б)У, 1917-1925 рр.»

оп.1

64.Справа 41 «Политдоклады и политписьма об экономическом и политическом состоянии Винницкого округа и работе Винницкого Окружного Комитета КП(б)У. 5.04.1923 – 8.07.1924 г.», 253 л.

65.Справа 45 «Политдоклады и политписьма об экономическом и политическом состоянии Тульчинского округа и работе Тульчинского Окружного Комитета КП(б)У. 13.02.1923 – 18.04.1924 г.», 42 л.

66.Справа 55 «Информационные бюллетени Подольской Губернской Чрезвычайной Комиссии. 18.01.22 – 05.22 г.», 63 л.

67.Справа 57 «Доклады. отчеты и обзоры Подольского Губернского

- Отдела ГПУ о политическом и экономическом состоянии Подольской губернии. 07.23. – 12.23 г.», 246 л.
- 68.Справа 58 «Обзор обстановки и условий работы в пограничной полосе, доклады о деятельности секретной группы Каменецкого Окружного пограничного отделения ГПУ, о состоянии хлебного экспорта на Подолии, о политсостоянии Подольской губернии и др. материалы и переписка Подольского губернского отдела ГПУ. 27.04.23 – 19.02.24 г.», 49 л.
- 69.Справа 490 «Доклады: «О церковной жизни на Подолии», «О работе по организации группы «Живая Церковь» в Подольской губернии» и приказ Подольского Губернского отдела Госполитуправления УССР. 26.10.1922 – 28.01.1923 г.», 4 л.
- 70.Справа 492 «Доклад Подольского Губернского отдела Государственного политического управления (ГПУ) о политическом состоянии Подольской губернии в 1923 г. 3.04.24 – 3.04.24 г.», 20 л.
- 71.Справа 495 «Информационные доклады Подольского Губернского отдела ГПУ о религиозном движении на Подолии: сектантства, духовенства, монашества и т.д. 04.24 – 02.25 г.», 80 л.

оп.1а

- 72.Справа 116 «Политписьма и политдонесения ГПУ о политическом и хозяйственном положении округов. 1924 г.», 156 л.
- 73.Справа 133 «Информации антирелигиозной комиссии. 1925 г.», 59 л.

ф.П-29 «Вінницький окружний комітет КП(б)У, 1923-1930 рр.»

оп.1

- 74.Справа 529 «Докладные записки и переписка окружного комитета КП(б)У о состоянии антирелигиозной пропаганды. 14.01. – 28.12.1929 г.», 78 л.

ф.П-30 «Гайсинський окружний комітет КП(б)У, 1923-1925 рр.»**оп.1**

- 75.Справа 109 «Обзоры ГПУ о политическом и экономическом положении округа. 20.09.24 – 12.24 г.», 158 л.
- 76.Справа 215 «Докладные записки уполномоченного активиста группы о религиозном движении на территории округа. 10.01 – 21.05.1925 г.», 16 л.

**ф.П-31 «Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У,
1923-1937 рр.»****оп.1**

- 77.Справа 199 «Сведения о наличии религиозных общин и сект на территории округа и материалы антирелигиозной пропаганды. 14.02.26 – 23.12.26 г.», 46 л.
- 78.Справа 379 «Политсводки 24-го погранотдела ГПУ о фактах нарушения религиозной законности, случаях бандитизма и антисоветских выступлениях. 23.01 – 28.12.28 г.», 90 л.

ф.П-33 «Тульчинський окружний комітет КП(б)У, 1923-1930 рр.»**оп.1**

- 79.Справа 174 «Протоколы заседаний кооператсовещаний при окружкоме КП(б)У. 25 марта – 18 ноября 1924 г.», 16 л.

ф.П-136 «Вінницький обласний комітет КП(б)У, 1932-1991 рр.»**оп.6**

- 80.Справа 454 «Докладные записки и справки областных организаций о работе общества «Безбожник». 15.02 – 28.03.1933 г.», 54 л.

**ф.Р-196 «Вінницький окружний адміністративний відділ,
1922-1930 рр.»**

оп.1

- 81.Справа 815 «Відомості по нагляду за діяльністю релігійних громад Окрадмінвідділом. 8 грудня 1926 р.», 20 арк.
- 82.Справа 2920 «Статистичні відомості про облік релігійних громад. 1 листопада 1928 – 16 жовтня 1929 р.», 92 л.

**ф.Р-197 «Подільський губернський адміністративний відділ, 1920-
1925 рр.»**

оп.3

- 83.Справа 3 «Циркуляры и распоряжения наркомата внутренних дел. 31 октября 1924 – 10 июля 1925 г.», 175 л.
- 84.Справа 12 «Протоколы съездов духовенства, общих собраний представителей церквей р-нов, разрешения административным управлениям религ. культов. 26 февраля – 30 декабря 1925 г.», 77 л.
- 85.Справа 14 «Регистрационные карточки верующих. 18.03 – 9.09.1925 г.», 7 л.
- 86.Справа 18 «Отчеты и планы о деятельности церквей религиозных общин. 29 декабря 1924 – 14 мая 1925 г.», 173 л.

оп.5

- 87.Справа 34 «Материалы регистраций религиозных общин по округам. 1.02 – 11.10.1924 г.», 24 л.
- 88.Справа 35 «Циркуляры НКВД, проекты закона для выезда депутатов на Всеукраинский православный поместный собор. 21.02 – 30.10.1924 г.», 62 л.

оп.8

- 89.Справа 6 «Циркуляры НКВД УССР, губисполкома, губадминотдела. Переписка с ними и окружными админотделами об антирелигиозной работе, учете религиозных культов, запрещении «крестовых» религиозных походов, закрытии монастырей и др. вопросам. 22.01.1924 – 19.01.1925 г.», 256 л.

**ф.Р-489 «Могилів-Подільський окружний виконавчий комітет,
1923-1930 рр.»****оп.1**

- 90.Справа 851 «Материалы о деятельности окринспектуры народного образования, социального обеспечения, окрсуда, окрадминотдела. 7 октября 1925 – 23 марта 1926 г.», 587 л.
- 91.Справа 866 «Материалы о деятельности окрисполкома. 15 октября 1925 – 8 января 1927 г.», 238 л.
- 92.Справа 907 «Квартальные доклады о работе окрадминотдела, окрпрокультуры, окрстрахконторы, и др. окружных учреждений. 21.01 – 21.12.1927 г.», 174 л.

**ф.Р-687сч «Могилів-Подільський окружний адміністративний відділ,
1922-1930 рр.»****оп.4**

- 93.Справа 10 «Материалы регистрации и закрытия обществ и религиозных культов (циркуляры, постановления, распоряжения, переписка). 30 июля 1925 – 24 ноября 1929 г.», 209 л.
- 94.Справа 41 «Материалы о деятельности обществ религиозных культов и их служителей (директивные письма, циркуляры, переписка). 4 октября 1927 – 29 апреля 1930 гг.», 242 л.

**ф.Р-925 «Подільський губернський виконавчий комітет,
1921-1925 рр.»**

оп.8

- 95.Справа 50 «Доклады о работе ГПУ и отдела Управления (месячные). 10 ноября 1923 г.», 22 л.
- 96.Справа 53 «Политические и экономические обзоры, доклады и оперативно-разведовательные сводки отдела ГПУ (еженедельные, месячные). 2 января – 20 февраля 1925 г.», 333 л.
- 97.Справа 68 «Приказы губмилиции; доклады о деятельности 24 стрелковой дивизии; списки личного состава окрземоделов; переписка с периферией о мерах борьбы с контрабандой, уклонившихся от призыва в Красную Армию. 11.01 – 11.10.1923 г.», 255 л.

ф.Р-1882 «Подільська губернська прокуратура, 1922-1925 рр.»

оп.1

- 98.Справа 4 «Переписка с Подольским Губернским отделом ГПУ, прокурорами округов и другими о борьбе с контрабандой, взяточничеством, воровством и другими преступлениями. 10.02.23 – 16.01.24 г.», 206 л.
- 99.Справа 6 «Сборники приказов милиции и розыска УССР за 1925 год, обзоры о политическом и экономическом состоянии Винницкого округа и 96 стрелковой дивизии и переписка с Подольским губернским отделом ГПУ, окружными прокурорами и другими о борьбе с бандитизмом, сионизмом, пожарами и по другим вопросам. 30 июля 1923 – 20 сентября 1925 г.», 694 л.

ф.Р-2700 «Вінницький обласний виконавчий комітет, 1932-1941 рр.»**оп.3**

100. Справа 79 «Отчеты и спецсообщения о состоянии антирелигиозной работы в области и о деятельности религиозных и сектантских групп. 10 февраля – 31 декабря 1935 г.», 381 л.

ф.Р-2827 «Тулчинський окружний адміністративний відділ, 1922-1930 рр.»**оп.3**

101. Справа 21 «Річний звіт про роботу відділу культів Тулчинського окрадмінвідділу. 1.10 – 5.12.29 г.», 15 арк.

ф.Р-6023 «Управління СБУ у Вінницькій області, 1918-1991 рр.»**оп.4**

102. Справа 13122 «Уголовное дело №175 по обвинению Подолянского Ф.И. и др. 17.02.30 – 28.04.95 гг.», 40 л.

103. Справа 17775 «Дело №3195 по обвинению Гички Паладия Степановича. 6.08.37 – 17.05.89 гг.», 27 л.

Державний архів Дніпропетровської області, м. Дніпропетровськ**ф.П-1 «Екатеринославский губернский комитет КП(б)У, 1918-1925 гг.»****оп.1**

104. Справа 230 «Циркулярное письмо Губернской Чрезвычайной Комиссии об усилении борьбы с контрреволюционными партиями и группами. Материалы о буржуазно-националистических партиях на

- Екатеринославщине. Список меньшевиков и эсеров. 10 августа 1921 – 6 марта 1925 г.», 188+4кс л.
105. Справа 630 «Политписьма секретаря Губкома КП(б)У ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У. 9.9.22 – 29.12.24 гг.», 254 л.
106. Справа 631 «Отчет Губкома КП(б)У. Письмо ЦК КП(б)У о взаимоотношениях партийных организаций и хозяйственников. Переписка с Укомами и райкомами КП(б)У по вопросам оргпартрботы. 16.2 – 31.12.1922 г.», 78 л.
107. Справа 635 «Сводки Губотдела ГПУ и Дорожно-транспортного отдела ГПУ о положении в губернии. 21.3 – 20.12.1922 г.», 185 л.
108. Справа 1095 «Переписка с укомами, окружками и райкомами КП(б)У по вопросам перемещения работников, о правилах секретной переписки, о борьбе с эсеровскими элементами и др. Протокол заседания Губернской Контрольной Комиссии. 13.1.23 – 22.8.1925 г.», 197 л.
109. Справа 1404 «Протоколы Криворожской уездной и районной конференций КП(б)У. Политдоклады Криворожского укома и окружкома КП(б)У о состоянии уезда. 4.03.1923 – 11.06.1924 г.», 277 л.
110. Справа 1411 «Сводки, отчеты и политдоклады о работе Мелитопольского Укома и Окружкома КП(б)У. 1.01.1923 – 2.06.1924 г.», 334 л.
111. Справа 1497 «Переписка с ЦК КП(б)У, тезисы и другие материалы по вопросам антирелигиозной пропаганды. 20.07.1923 – 23.01.1925 гг.», 165 л.
112. Справа 1602 «Отчет о деятельности Украинской Коммунистической партии УКП на Екатеринославщине. Обзор деятельности и тактики Екатеринославской организации УКП и другие материалы о ней. Обзоры о деятельности духовенства, сектантства и других антисоветских группировок. 16.08.1924 –

24.12.1924 г.», 167 л.

113. Справа 1816 «Политписьма секретаря Павлоградского Окружкома КП(б)У. 12.01.1924 – 23.07.1925 гг.», 49 л.

114. Справа 1894 «Циркуляры ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У и Губкома КП(б)У по агитационно-пропагандистской работе. Протокол совещания секретарей Окрликвидкомов по вопросу антирелигиозной пропаганды. 17.10.1924 – 20.02.1926 гг.», 126 л.

115. Справа 1995 «Закрытое письмо секретаря губкома КП(б)У в ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У об экономическом состоянии губернии. Политписьма секретаря Запорожского окружкома КП(б)У. 1925 г.», 84 л.

ф.П-7 «Днепропетровский окружной комитет КП(б)У, 1922-1930 гг.»

оп.1

116. Справа 483 «Протокол №4 заседания расширенного Пленума Днепропетровского Окрисполкома. Соображения об организации Амур-Нижнеднепровского районного совета и об объединении Карло-Марксовского и Елизавето-Каменского районов. Протоколы заседаний Екатериославского Комитета посредбюро. Отчет о работе Екатериновславского Окрадминотдела. Краткая пояснительная записка к местному бюджету Днепропетровского округа. 1.12.1925 – 10.12.1926 г.», 119 л.

117. Справа 1093 «Протоколы заседаний и постановления бюро Окружкома КП(б)У по вопросам борьбы с правыми оппортунистами и выступлениях антирелигиозной комиссии при агитпропе Окружкома КП(б)У и списки сектантов. 28.07.1928 – 7.05.1930 г.», 119 л.

ф.П-11 «Павлоградский окружной комитет КП(б)У, 1923-1926 гг.»**оп.1**

118. Справа 29 «Доклады, политсводки Окружного отделения ГПУ о политическом состоянии округа. 05.1923 – 09.1923 г.», 19 л.

ф.П-19 «Днепропетровский областной комитет КП(б)У, 1932-1991 гг.»**оп.1**

119. Справа 1812 «Справки партийных, советских органов в обком КП(б)У о состоянии атеистической работы в области, организации трехмесячных антирелигиозных курсов. 28.04.-25.12.1935 г.», 46 л.

ф.П-73 «Новомосковский уездный комитет КП(б)У, 1920-1923 гг.»**оп.1**

120. Справа 15 «Политсводки и информации уполномоченного Губернской Чрезвычайной Комиссии по Ново-Московскому уезду, уездного отдела милиции и политотдела 263 полка о борьбе с бандитизмом, об антисоветской деятельности меньшевиков, эсеров и националистов. 19.01.1922 – 25.01.1923 гг.», 228 л.

Державний архів Донецької області, м. Донецьк**ф.П-1 «Донецкий губернский комитет Коммунистической партии (большевиков) Украины, 1918-1925 гг.»****оп.1**

121. Справа 1107 «Сводки Губчека о политическом состоянии уездов Донецкой губернии. 1922-31/X.1922 г.», 446 л.

122. Справа 1754 «Протоколы коллегии агитпропа Таганрогского укома КП(б)У, отчеты, планы, переписка о состоянии пропагандистской, антирелигиозной, культурно-просветительной работы. 1/XI.1923 – 17/I.1924 г.», 142 л.
123. Справа 1775 «Переписка с окружками об антирелигиозной пропаганде. июнь 1923 – 12 января 1924 г.», 25 л.
124. Справа 2342 «Обзор политико-экономического состояния Донецкой губернии. 13/I.1925 – 22/VII.1925 г.», 401 л.

ф.П-8 «Артемовский окружной комитет КП(б) Украины,

1923-1930 гг.»

оп.1

125. Справа 153 «Обзор белогвардейской прессы информстатотдела, письма об антисоветском и религиозном движении в округе.1925 г.», 24 л.
126. Справа 164 «Еженедельные обзоры окружного отдела ГПУ о политико-экономическом состоянии округа. 31.10 – 31.12.1925 г.», 124 л.
127. Справа 197 «Доклады о религиозном движении на Украине и задачах антирелигиозной пропаганды. 1925 г.», 15 л.
128. Справа 289 «Еженедельные обзоры окружного отдела ГПУ о политико-экономическом состоянии округа. 1.01. – 5.04.1926 г.», 176 л.
129. Справа 327 «Справки и обзоры окружного отдела ГПУ об антисоветских партиях и религиозном движении в округе. 1926 г.», 41 л.

**ф.П-11 «Мариупольский окружной комитет КП(б) Украины,
1923-1930 гг.»**

оп.1

130. Справа 99 Протоколы заседаний антирелигиозной комиссии. октябрь – 10.11.1925 г.», 3 л.

**ф.Р-575 «Сталинский окружной административный отдел
Сталинского окружного исполнительного комитета Советов рабочих,
крестьянских и красноармейских депутатов, 1923-1930 гг.»**

оп.1

131. Справа 1 «Циркуляры НКВД, инструкция Донецкого губернского исполкома, выписки из протоколов заседаний Юзовского окружного исполкома, сведения, акты и другие материалы о проведении в жизнь декрета «Об отделении церкви от государства и школы». 1923-1925 гг.», 154 л.

132. Справа 9 «Циркуляры НКВД, Донгубадминотдела о проведении и регистрации религиозных общин и сект. Сведения, ведомости о состоянии церковного движения по районам округа. Списки церквей и молитвенных домов. 1924-1925 гг.», 331 л.

**ф.Р-1146 «Донецкий губернский исполнительный комитет Советов
рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (губисполком),
г. Артемовск, 1919-1926 гг.»**

оп.2

133. Справа 109 «Бюллетени информационного подотдела СНК Украины, оперативно-разведывательные сводки, телеграммы Донецкого губернского отдела ГПУ о политико-экономическом

состоянии губернии, движении банд и борьбе с ними. 1921-1923 гг.», 558 л.

134. Справа 130 «Приказы, циркуляры управления милиции, губотдела управления, протоколы заседаний уездных исполкомов и др., переписка с губрозыском и др., о порядке обследования, инструктирования низового аппарата райисполкомов и сельсоветов, борьбе с бандитизмом, расформировании милиции УГКП и создании вооруженной охраны, кадрах и др. Доклад, отчет о деятельности Донецкого губернского отдела ГПУ, политико-экономическом состоянии губернии. Списки сотрудников Донецкого губернского отдела управления и русских судов, захваченных во время мировой войны иностранными государствами. 1922-1923 гг.», 462 л.

135. Справа 141 «Информационные бюллетени о политико-экономическом состоянии Донецкой губернии. 1922 г.», 40 л.

136. Справа 275 «Годовые и месячные отчеты, протоколы заседаний окружных ликвидационных комиссий и переписка с ними об отделении церквей от государства и закрытии молитвенных домов. Сведения о наличии религиозных сект в районах Донецкой губернии, акты передачи церковного имущества клубам и музеям. 1923-1924 гг.», 117 л.

ф.Р-2375 «Донецкий губернский административный отдел Донецкого губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1921-1925 гг.

оп.2

137. Справа 41 «Отчеты о деятельности и протоколы заседания ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства по Старобельскому округу, переписка с ней о закрытии церкви и др. Ведомости и списки религиозных общин и сект. 25 января 1924 – 30

декабря 1924 г.», 97 л.

138. Справа 73 «Протокол совещания Артемовского окружного отделения религиозных культов и переписка с Артемовским окружным административным отделом о состоянии религиозных обществ, о собраниях церковных советов, о помещениях для церковных общин и другие. 8 января 1925 – 23 июня 1925 г.», 99 л.

139. Справа 78 «Переписка с Мариупольским окружным административным отделом об упразднении ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства, о присылке сведений и учете религиозных общин и имущества, о закрытии церквей и др. Сведения о служителях религиозных культов и др. 6 февраля 1925 – 10 июня 1925 г.», 57 л.

Державний архів Житомирської області, м. Житомир

ф.П-2 «Волинський губернський комітет КП(б)У, 1919-1926 рр.»

оп.1

140. Справа 154 «Обзор политико-экономического состояния ССР за июнь 1924 г. Сводка Информационного отдела ГПУ УССР. 5.08. – 20.07.1924 г.», 114 л.

ф.П-85 «Житомирський (Волинський) окружний комітет КП(б)У, 1921-1932, 1936-1937 рр.»

оп.1

141. Справа 12 «Отчет губернского отдела ГПУ о политическом и экономическом состоянии округа за декабрь 1923 года. декабрь 1923 г.», 14 л.

ф.П-86 «Коростенський окружний комітет КП(б)У, 1931-1937 рр.»**оп.1**

142. Справа 90 «Информсводки ЦК КП(б)У и окружного комитета КП(б)У. 2 января – 20 октября 1926 г.», 181 л.

ф.Р-28 «Волинський губернський виконавчий комітет, 1919-1925 рр.»**оп.6**

143. Справа 35 «Доклады состояния Волынской губернии. 5 мая – 19 октября 1923 г.», 473 л.

144. Справа 61 «Доклады, отчеты и сводки о состоянии отделов и губернии Волыни. 1 января – 31 декабря 1924 г.», 172 л.

ф.Р-1657 «Відділ управління Волинського губернського виконавчого комітету, 1919-1924 рр.»**оп.1**

145. Справа 255 «Регистрационные карточки духовных лиц. 1922 г.», 254 л.

оп.5

146. Справа 79 «Бюллетени, доклады, сводки исполкомов и отделов управления о политическом и экономическом состоянии в губернии. 1 января – 8 ноября 1923 г.», 98 л.

ф.Р-1820 «Волинський губернський революційний трибунал, 1919-1923 рр.»**оп.2**

147. Справа 821 «Дело по обвинению Кедрова П. и др. в распространении послания патриарха. 1922 г.», 106 л.

Державний архів УСБУ в Житомирській області**Фонд припинених справ**

148. Справа №28854-п «Дело по обвинению Кедрова Поликарпа Петровича и Куминского. 25/Х-26 – 5.03.1999 гг.», Т.1, 28 л.

Державний архів Запорізької області, м. Запоріжжя**ф.П-1 «Запорізький окружний комітет КП(б)У, 1921-1930 рр.»****оп.1**

149. Справа 360 «Директивы ЦК КП(б)У Запорожскому окружному КПУ добровольных обществ, антирелигиозной пропаганды и шефской работы. 15.03. – 29.01.1925 г.», 201 л.

150. Справа 737 «Доклады по обследованию религиозных общин в селах: Орехово, Межиричи-Гуляйпольского р-на и Воскресенске Пологского р-на. 14.02.27 – 7.12.27 г.», 33 л.

ф.П-241 «Мелітопольський окружний комітет КП(б)У, 1923-1930 рр.»**оп.1**

151. Справа 9 «Переписка окружкома КП(б)У с фракциями окррика и окрпрофбюро с райкомами партии о работе, сведения о посевной площади округа. Характеристики совпарата округа, переписка окружкома с ЧОН и воинскими частями, протоколы Окрвоенсовещания и переписка с окрвоенкоматом и ГПУ. 20.01 – 31.12.1923 г.», 97 л.

ф.Р-316 «Адміністративний відділ Запорізького окружного виконавчого комітету, 1924-1930 рр.»**оп.3**

152. Справа 6 «Устав союза немцев-колонистов Екатеринославской

- губернии. Протоколы съезда духовенства Запорожского округа, заседаний церковных советов и общих собраний членов религиозных общин. переписка с райадминотделами по отправлению религиозных обрядов. 10 декабря 1923 – 4 ноября 1924 г.», 392 л.
153. Справа 32 «Протоколы заседаний окрликвидкома от 12 октября 1924 года и переписка с уполномоченными ликвидкома в районах округа о состоянии антирелигиозной работы среди населения. 20 января – 30 декабря 1924 г.», 476 л.
154. Справа 135 «Протоколы заседаний Запорожского Епархиального Управления и переписка с ним об отправлении религиозных культов. 23 апреля 1925 г. – 17 ноября 1929 г.», 324 л.
155. Справа 232 «Докладная записка о работе подотдела культов от 26 апреля 1928 г. и переписка с райадминотделами о регистрации религиозных общин, служителей культов. 5 января – 8 сентября 1928 г.», 41 л.

Державний архів Кіровоградської області, м. Кіровоград

ф.П-2 «Єлисаветградський окружний комітет КП(б)У, 1923-1930 рр.»

оп.1

156. Справа 52 «Докладная начальника Окротделения ГПУ о работе сект, о положении церквей округа. 29.09.1923 г.», 2 л.
157. Справа 118 «Информсводки, телеграммы, переписка окружного ГПУ. 05.01.24. – 23.10.24 г.», 91 л.
158. Справа 237 «Доклады ГПУ, докладные записки, выписки из протоколов Губкома, послания, подписки, письма, переписка по вопросам антирелигиозной пропаганды. 24.01.24 – 10.12.24 г.», 24 л.
159. Справа 451 «Циркуляры и инструкции центральной

антирелигиозной комиссии и протоколы антирелигиозной комиссии окружкома КП(б)У. 17.07 – 28.12.1925 г.», 26 л.

**ф.Р-250 «Єлисаветградський окружний виконавчий комітет,
1923-1930 рр.»**

оп.1

160. Справа 1533 «Протоколи засідань Єлисаветградського Єпархіального управління (копії) та огляд роботи з'їзду Єлисаветградської єпархії синодального напрямку. 24 липня 1929 – 30 травня 1930 рр.», 37 арк.

161. Справа 1538 «Листування з районними адміністративними відділами, заяви служителів культів про зречення духовного сану, віруючих – про закріплення за релігійними громадами молитовних будинків; реєстраційні картки служителів культу. 28 червня 1929 – 27 серпня 1930 рр.», 352 арк.

оп.3

162. Справа 2 «Протоколы, акты, доклады, информационные сводки, отчеты по борьбе с бандитизмом, о противопожарных мерах и др. вопросам. Опись имущества Сонервельда. 26 февраля 1923 – 28 декабря 1923 г.», 354 л.

**ф.Р-5907 «Управління Служби безпеки України в Кіровоградській
області, 1919-1953 рр.»**

оп.2р

163. Справа 240 «Уголовное дело №10293 по обвинению Огневцева Виктора Ивановича по ст.54-10 Ч.2 УК УССР, 24 июня – 23 июля 1941 г.», 38 л.

164. Справа 956 «Уголовное дело по обвинению Доне М.Д. по ст.54-10 УК УССР. 1.09.37-23.08.60 г.», 207 л.
165. Справа 7818 «По обвинению Котович Антония Петровича и Куликова Харитона Васильевича по ст.54-10 УК УССР. 6 февраля – 27 марта 1938 г.» – 110 л.
166. Справа 9484 «По обвинению Романовского М.И., Иващенко М.В. по ст.54¹⁰, 54¹¹ УК УССР. 3-7 декабря 1937 г.», 39 л.

Державний архів Миколаївської області, м. Миколаїв

**ф.Р-118 «Николаевский административный отдел окрисполкома
(окрадминотдел), 1923-1930 гг.»**

оп.1

167. Справа 329 «Переписка Николаевского окружного административного отдела с Баштанским, Еланецким и другими районными административными отделами по административным, хозяйственным и другим вопросам. 30 января – 27 августа 1930 г.», 253 л.

оп.2

168. Справа 131 «Доповіді про роботу окрадмінвідділу. 2 лютого – 28 грудня 1924 р.», 68 арк.
169. Справа 281 «Копия протокола съезда духовенства при Ново-Купеческом соборе, переписка с религиозными обществами о их регистрации и др. вопросам. Списки и удостоверения служителей и членов религиозного общества. 7 ноября 1926 г. – 4 января 1928 г.», 461 л.

**ф.Р-156 «Николаевский уездный исполнительный комитет,
1920-1923 гг.»**

оп.1

170. Справа 109 «Регистрационные карточки членов религиозных общин, церквей, служителей культов по Николаевскому уезду. 1922-1923 гг.», 320 л.

**ф.Р-161 «Николаевский окружной исполнительный комитет,
1923-1930 гг.»**

оп.1

171. Справа 70 «Циркуляры НКВД Украины. 2 декабря 1922 – 18 декабря 1923 гг.», 373 л.

**ф.Р-2266 «Первомайский административный отдел окрисполкома,
1923-1930 гг.»**

оп.1

172. Справа 4 «Циркуляры, сведения и переписка о религиозных обществах, молитвенных домах и др. 1 января – 4 декабря 1925 г.», 178 л.

**ф.Р-5859 «Управління Служби безпеки України в Миколаївській
області, 1918-1991 рр.»**

оп.1

173. Справа 5265 «Дело по обвинению Стояновского Леонида

Орестовича, Покровского Владимира Михайловича, Барышевского Федора Севериановича, Медведицкого Семена Акимовича по ст.ст. 54¹⁹ ч.1 и 54¹¹ УК УССР. Первомайский р/о НКВД. апрель 1938 г.», 87 л.

оп.2

174. Справа 6306 «Дело по обвинению Чернобыля Петра Михайловича и других, 1935-1998 гг.», 204 л.

175. Справа 6577 «Дело по обвинению Гимбицкого Платона Александровича, Саглаевой Анастасии Матвеевны и других, 1937-1990 гг.», 303 л.

Державний архів Одеської області, м. Одеса

ф.П-1 «Балтський повітовий комітет КП(б)У, 1921-1923 рр.»

оп.1

176. Справа 102 «Информации, сводки уездного погранотделения ГПУ в уком КП(б)У о политическом и экономическом состоянии в уезде. 25 сентября – 30 декабря 1922 г.», 129 л.

177. Справа 118 Отчеты, сводки укома КП(б)У в губком партии о политическом и экономическом состоянии уезда. 1 января – 1 декабря 1922. 109 л.

178. Справа 280 Сводки пограничного отделения ГПУ о политическом состоянии в уезде. 1 января – 23 апреля 1923. 114 л.

ф.П-3 «Одесский губернский комитет КП(б)У, 1920-1925 гг.»

оп.1

179. Справа 390 «Циркуляры и сводки ЦК КП(б)У, губкома и Комиссии

- по борьбе с антисоветскими партиями о сионистах, маккобистах и др. Списки членов и кандидатов в члены КП(б)У, бывших членов партии левых эсеров (боротьбистов), списки членов сионистской организации. 31.VIII. – 2.XII.1922 г.», 149 арк.
180. Справа 393 «Информационные сводки, бюллетни и обзоры ОГЧК о политико-экономическом состоянии губернии. I.I. – 27.XII.1922 г.», 319 арк.
181. Справа 541 «Циркуляры ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, губкома партии, переписка агитпропотдела с ЦК КП(б)У и уездным комитетом партии по вопросам организации агитационно-пропагандистской работы. 2.I. – 2.XI.1922 г.», 125 арк.
182. Справа 545 «Отчеты, сводки, планы, тезисы докладов, переписка и протоколы заседаний, агипропотделов Балтского, Вознесенского, Елисаветградского, Николаевского, Одесского, Первомайского и Тираспольского уездных комитетов КП(б)У, 1 января – 31 декабря 1922 г.», 181 л.
183. Справа 584 «Информационные отчеты и закрытые письма губкома в ЦК КП(б)У и ЦК РКП(б) о политическом и экономическом состоянии губернии. 23.I. – 4.XII.1923 г.», 232 арк.
184. Справа 652 «Информационные отчеты Елисаветградского окружного комитета КП(б)У. 1923 г.», 192 арк.
185. Справа 893 «Политико-экономические обзоры Одесской губернии, губотдела ГПУ, спецсводки о безработице, события в Татарбунаре. Протоколы и приказы фотокиноуправления по Украине. Ежемесячный иллюстрированный журнал «Фотокино» №1 за октябрь 1922 г. (Харьков). 29 января 1924 – 2 апреля 1924 г.», 263 л.
186. Справа 1182 «Протоколы, циркуляры, доклады и переписка губбюро антирелигиозной пропаганды. 29.II.1924 – 18.XII.1924 г.», 134 арк.
187. Справа 1208 «Протоколы коллегии и материалы агитпропотдела

Херсонского окружкома КП(б)У. 18.I.1924 – 8.XII.1924 г.», 130 арк.

ф.П-7 «Одесский окружной комитет КП(б)У, 1923-1924 гг.»

оп.1

188. Справа 15 «Оперативные сводки губотдела ГПУ и милиции о политическом, экономическом состоянии округа, борьбе с бандитизмом, преступностью и др., 18 мая – 29 декабря 1923 г.» – 56 л.

189. Справа 165 «Оперативные сводки и обзоры ГПУ о политико-экономическом состоянии округа. 7 января – 29 декабря 1925 г.», 246 л.

ф.Р-1915 «Административный отдел Одесского губернского исполкома, 1921-1925 гг.»

оп.1

190. Справа 16 «Копии протоколов заседаний Губликвидкома по отделению церкви от государства. Устав православного канонического религиозного общества. 1923 – 1924 гг.», 168 л.

191. Справа 19 «Государственные информационные сводки окротдела ГПУ. 1923 г.», 287 л.

ф.Р-1969 «Отдел Управления Одесского окружного исполнительного комитета, 1923 г.»

оп.1

192. Справа 84 «Циркуляры Одесской губернской комиссии об организации ликвидкомов по отделению церкви от государства. 3 июля – 3 сентября 1922 г.», 35 л.

**ф.Р-3865 «Административный отдел Одесского окружного
исполнительного комитета, 1923-1930 гг.»**

оп.1

193. Справа 2 «Переписка по вопросам работы с губадминотделом и окрадминотделом. 13 января 1922 – 19 октября 1925 гг.», 587 л.

Державний архів Полтавської області, м. Полтава

ф.П-4 «Полтавский окружной комитет КП(б)У, 1923-1930 гг.»

оп.1

194. Справа 27 «Директивные указания, циркулярные письма окружкома КП(б)У райпарткомам, партячейкам об организационно-партийной, агитационно-массовой работе, антирелигиозной пропаганде, перевыборах сельсоветов, состоянии сельских парторганизаций и по другим вопросам. 02.01-16.12.1925 г.», 108 л.

195. Справа 44 «Постановления второго окружного агитпропсовещания по итогам политпросвещения, анализ состояния религиозной обстановки в округе и по другим вопросам. январь – июнь 1926 г.», 14 л.

ф.П-9032 «Полтавский губком КП(б)У, 1919-1925 гг.»

оп.1

196. Справа 49 Отчеты, доклады, политсводки, бюллетени и информации губернского отдела госполитуправления губкому КП(б)У о политическом состоянии губернии, деятельности еврейской социал-демократической рабочей партии Поалей-Цион,

состоянии духовенства в губернии, деятельности сектантства, антисоветских партий, групп, организаций и по другим вопросам. 01.01-31.12.1922 г.», 135 л.

197. Справа 63 «Циркулярные указания, телеграммы, письма ЦК КП(б)У губкому партии о внутривнутрипартийной, организационной и пропагандистской работе, финансовой политике, назначении и перемещении руководящих партийных работников, о работе с документами и по другим вопросам. 05.01 – 31.12.1923 г.», 204 л.
198. Справа 80 «Доклады, информации, политсводки губернского отдела ГПУ губкому КП(б)У о деятельности антисоветских политических группировок, духовенства, еврейской социал-демократической рабочей партии на Полтавщине и по другим вопросам. 01.01 – 17.12.1923 г.», 199 л.
199. Справа 81 «Госинформсводки губернского отдела ГПУ губкому КП(б)У о своей деятельности и политическом состоянии Полтавщины. 11.01 – 21.12.1923 г.», 181 л.
200. Справа 143 «Обзоры, информационные доклады губернского отдела ГПУ о политическом и экономическом состоянии Полтавщины. 12.01 – 13.03.1925 г.», 185 л.
201. Справа 144 «Обзоры политического и экономического состояния Полтавщины, присланные губернским отделом ГПУ обкому партии. 23.03 – 23.04.1925 г.», 168 л.
202. Справа 146 «Информационные сводки, обзоры, доклады губернского отдела ГПУ губкому КП(б)У о политическом и экономическом состоянии крестьянства, духовенства, сектантства и политгруппировок Полтавского округа и губернии; настроении учительства, о борьбе с бандитизмом. 14.01 – 23.07.1925 г.», 98 л.
203. Справа 147 «Доклады, политдонесения Полтавского дорожно-транспортного отдела ГПУ, губернского отдела ГПУ, политотдела 25 стрелковой дивизии губкому КП(б)У о деятельности УКП на

Полтавщине, политическом и экономическом состоянии 25 стрелковой дивизии и по другим вопросам. 02.01 – 13.06.1925 г.», 54 л.

ф.Р-1503 «Полтавский губернский исполнительный комитет, 1920-1925 гг.»

оп.2

204. Справа 120 «Уставы и списки членов группы Украинского прогрессивного духовенства и мирян на Полтавщине с №376 – 386. 4 октября – 26 октября 1922 г.», 144 л.

ф.Р-2034 «Административный отдел Кременчугского окружного исполнительного комитета, 1924-1930 гг.»

оп.1

205. Справа 32 «Доповідь про стан та діяльність Кременчуцького адміністративного відділу та резолюція 2-го окружного з'їзду Рад. 1925-1927 рр.», 154 арк.

206. Справа 266 «Листування про з'їзд духовенства Кременчуцького, Кобеляцького і Хорольського повітів. 30 січня – 9 червня 1924 р.», 28 арк.

207. Справа 296 «Матеріали про стан релігійних громад м. Кременчука. 4 листопада 1925 р. – 30 грудня 1927 р.», 431 арк.

оп.2сч

208. Справа 27 «Звіт про стан та діяльність адміністративних органів Української СРР. 1927-1928 рр.», 79 арк.

209. Справа 49 «Доповідь про стан та діяльність адміністративних

органів УСРР за 1928-1929 р. операційний рік. 1928-1929 рр.», 126 арк.

210. Справа 75 «Обіжники, накази, розпорядження й листування НКВС УСРР. 10 січня – 18 листопада 1925 р.», 241 арк.

211. Справа 80 «Накази, розпорядження та обіжники НКВС УСРР. 5 липня 1926 р. – 25 серпня 1927 р.», 189 арк.

ф.Р-2126 «Административный отдел Лубенского окружного исполнительного комитета, 1924-1930 гг.»

оп.1

212. Справа 400 «Переписка з Лубенським окружним єпископальним керуванням про надання дозволу на проведення релігійного хресного ходу, зниження податку на служителів релігійного культу та по інших питанням; списки служителів культу і не зареєстрованих релігійних громад. 8 жовтня – 28 серпня 1925 рр.», 37 арк.

213. Справа 419 «Справа про передачу Спасо-Преображенського собору села Мгарь Лубенського району релігійній громаді Єпископа Булдовського. 2 жовтня 1925 – 29 січня 1930 р.», 315 арк.

214. Справа 522 «Розпорядження райадмінвідділкам по Лубенській окрузі про виділення представників на з'їзди духівництва, протоколи з'їзду уповноважених та духівництва релігійних громад від 26-27 січня 1927 р. 3 грудня 1926 – 27 січня 1927 р.», 29 арк.

215. Справа 667 «Квартальні плани робіт, контрольні картки планових завдань, звіт про відділення церкви від держави. 26 березня – 11 листопада 1927 р.», 24 арк.

216. Справа 669 «Протоколи загальних зборів служителів культу та членів релігійних громад Лубенської округи. 2 лютого – 7 жовтня 1927 р.», 52 арк.

217. Справа 671 «Переписка з Лубенським Округним відділом Державного політичного управління про облік служителів релігійного культу, відомості про кількість зреченців, що відмовились від релігійного сану. 5 січня – 28 грудня 1927 р.», 109 арк.
218. Справа 711 «Піврічні звіти про роботу адмінвідділу за 1926 рік по жовтень 1928 р. і матеріали до них. 7 січня – 13 грудня 1928 р.», 485 арк.
219. Справа 762 «Циркуляри та розпорядження адміністративного управління НКВС УРСР про порядок відкриття молитовних будинків, проведення релігійних обрядів, списки релігійних громад та служителів культу Лубенської округи. 21 січня – 20 грудня 1928 р.», 106 арк.
220. Справа 763 «Циркуляри НКВС УРСР про реєстрацію релігійних громад та служителів культу. 5 лютого – 9 жовтня 1928 р.», 15 арк.
221. Справа 764 «Переписка з Лубенським Округним відділом державного політичного управління про реєстрацію служителів культу та релігійних громад, списки служителів культу та сектантів Лубенської округи. 17 січня – 22 жовтня 1928 р.», 70 арк.
222. Справа 770 «Звітні відомості про роботу у справі релігійних культів з 1 жовтня 1928 р. – 1 березня 1930 р., обліку службовців та громад релігійних культів. 1 червня 1928 – 4 квітня 1930 р.», 13 арк.
223. Справа 799 «Річні звіти Лубенського округного адміністративного відділу про стан та діяльність за 1928-1929 рр. та матеріали до звітів. Відомості про кількість виконання постанов і застосування заходів адмінвідділу райадмінвідділками. 14 січня – 25 жовтня 1929 р.», 186 арк.
224. Справа 834 «Переписка з адміністративним управлінням НКВС УРСР, президією Лубенського Округного Виконавчого Комітету про роботу церковів, закриття їх та по іншим питанням. 23 грудня

- 1930 р.», 220 арк.
225. Справа 835 «Переписка з НКВС про порядок закриття молитовних будинків, відомості про переоблік релігійних громад і служителів культу. 30 січня – 13 грудня 1929 р.», 63 арк.
226. Справа 839 «Переписка з райадмінвідділками про діяльність та закриття церковів та молитовних будинків, про розгляд скарг релігійних громад та по інших питанням. 29 грудня 1929 – 8 листопада 1930 р.», 101 арк.
227. Справа 841 «Переписка з головою Лубенського єпископального керування про роботу в справі проведення релігійних культів. 14 грудня 1929 – 16 травня 1930 р.», 7 арк.
228. Справа 863 «Розпорядження НКВС СРСР про революційну законність по питанню відокремлення церкви від держави, облік церковного майна та порядок закриття молитовних будинків та по інших питанням. 30 січня – 26 червня 1930 р.», 28 арк.
229. Справа 864 «Переписка з НКВС та редакцією газети «Червона Лубенщина» про закриття церковів, друкування заяв служителів культу про зречення релігійного сану, перереєстрацію релігійних громад та по інших питанням, доповідна записка про стан релігійних громад в Прилуцькій окрузі, список служителів культу, що зреклися релігійного сану. 6 січня – 31 липня 1930 р.», 70 арк.
230. Справа 865 «Переписка з райадмінвідділками Лубенської округи про закриття церковів, молитовних будинків, зняття дзвонів та облік церковного майна. 16 січня – 20 травня 1930 р.», 63 арк.
231. Справа 871 «Списки релігійних громад та служителів культу Лубенської округи. 21 січня – 2 липня 1930 р.», 174 арк.

**ф.Р-3257 «Отдел управления Гадячского уездного исполнительного
комитета, 1920-1923 гг.»**

232. Справа 26 «Циркуляры, обязательное постановление, приказ Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, Народного Комиссариата Внутренних Дел, Полтавского губисполкома о церковных ценностях, регистрации духовенства и по другим вопросам. 13 февраля – 19 декабря 1922 г.», 34 л.

ф.Р-3465 «Отдел управления Пирятинского уездного исполнительного комитета, 1920-1923 гг.»

оп.4

233. Справа 1 «Постановления, циркуляры Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, Народного Комиссариата Внутренних Дел УССР и Полтавского губернского отдела управления о передаче отдела по отделению церкви от государства и его местных органов из Народного Комиссариата Юстиции в Народный Комиссариат Внутренних Дел, отделении церкви от государства и школы от церкви. 22 октября 1922 – 20 февраля 1923 г.», 15 л.

ф.Р-3872 «Отдел управления Полтавского губернского исполнительного комитета, 1920-1924 гг.»

оп.1

234. Справа 985 «Уставы религиозных общин, находящихся на территории Полтавской губернии. 1923 г.», 149 л.

Державний архів Сумської області, м. Суми

ф.П-221 «Глухівський окружний комітет КП(б)У, 1923-1930 рр.»

оп.1

235. Справа 35 «Секретные директивы и циркуляры ЦК КП(б)У,

переписка ОПК с окрГПУ. 11.03 – 31.12.1925 г.», 93 л.

ф.П-404 «Конотопський окружний комітет КП(б)У, 1923-1930 рр.»

оп.1

236. Справа 200 «Информационные политико-экономические обзоры Конотопского округа, подготовленные окружным отделением ГПУ. 12.03 – 21.12.1925 г.», 145 л.

ф.П-443 «Роменський окружний комітет КП(б)У, 1923-1930 рр.»

оп.1

237. Справа 251 «Протоколы заседаний расширенной коллегии агитпропа окружкома партии. Доклад о жизни и деятельности В.И. Ленина в связи с его кончиной. Сведения о проведение украинизации в округе на 1 августа 1924 г. и религиозной обстановки по районам округа. 6.02 – 30.12.1924 г.», 95 л.

238. Справа 322 «Циркуляры ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, губкома и окружкома партии об отделении церкви от государства, срыве беспартийных конференций, антирелигиозной пропаганде, кооперации. 7.01.25 – 9.10.28 гг.», 137 л.

239. Справа 464 «Месячные и еженедельные доклады и обзоры окротделения ГПУ, окрпрокуратуры, окруправления милиции и розыска райпарткомов, о политико-экономическом положении округа, состоянии духовенства и сектантства, движении бандитизма и крестьянских преступлениях. январь-ноябрь 1925 г.», 151 л.

ф.Р-7 «Адміністративний відділ Сумського окружного виконавчого комітету, 1923-1930 рр.»

оп.2

240. Справа 91 «Переписка с НКВД УССР, с Сумским окрисполкомом о

разрешении созыва съезда евангелистов, об учете религиозных обществ. Протоколы общих собраний и сведения религиозных обществ о количестве верующих. 5 декабря 1927 г. – 28 декабря 1928 г.», 387 л.

241. Справа 115 «Переписка с НКВД, райотделами и другими организациями по вопросам учета и отчетности религиозных общин, проведения церковных обрядов и регистрации служителей религиозных культов. 24.01.29 г. – 11.09.30 г.», 382 л.

ф.Р-128 «Сумська окружна прокуратура, 1923-1930 рр.»

оп.3

242. Справа 1 «Копии циркуляров НКВД об изменении устава религиозных обществ. Отчеты, доклады Сумской окружной ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства. 11 ноября 1924 г. – 2 сентября 1925 г.», 26 л.

ф.Р-1752 «Глухівська окружна прокуратура, 1923-1930 рр.»

оп.1а

243. Справа 44 «Директивы, циркуляры НКВД, НКЮ об амнистии административно высланных, о борьбе с церковной контрреволюцией, о шифрованном делопроизводстве и др. Выписка из протокола заседания Президиума ЦИК СССР о (рассеивании) перебежчиков и др. 5 октября 1927 г. – 6 марта 1929 г.», 144 л.

ф.Р-3131 «Адміністративний відділ Глухівського окружного виконавчого комітету, 1923-1930 рр.»

оп.3

244. Справа 183 «Полугодовые сводки об использовании денежных средств религиозными общинами Ярославского, Семяновского, Шосткинского и др. районов. Ведомость об учете религиозных

общин и верующих, служащих культа и молитвенных домов по Глуховскому округу. Список благочинных Синодальной старославянской ориентации и служащих культа сектантов Глуховского округа. 1928 г. – 15 мая 1930 г.», 178 л.

ф.Р-4654 «Адміністративний відділ Конотопського окружного виконавчого комітету, 1923-1930 рр.»

оп.1

245. Справа 105 «Протоколы заседаний антирелигиозной комиссии окрادمинотдела. 3 февраля – 16 июля 1925 г.», 32 л.

ф.Р-5702 «Адміністративний відділ Роменського окружного виконавчого комітету, 1923-1930 рр.»

оп.1

246. Справа 265 «Переписка с Роменским окружным Церковным Управлением о проведении религиозных мероприятий. 2 декабря 1926 г. – 30 августа 1927 г.», 56 л.

247. Справа 300 «Протоколы собраний духовенства Роменского округа. 5 января – 30 июня 1927 г.», 13 л.

ф.Р-7641 «Управління СБУ в Сумській області, 1919-1953 рр.»

оп.5

248. Справа 302 «Уголовное дело №114548 по обвинению Назарука Филиппа Иосифовича по ст. 5410 ч.1 УК УССР. 19.10.1937 – 8 августа 1989» – 27 л.

оп.6

249. Справа 123 «Дело по обвинению гражданина Кузьменко Семена Ивановича в совершении преступления по ст.5410 УК УССР. 17.01.1930 – 15.06.1980», 32 л.

Державний архів УСБУ в Сумській області**Фонд припинених справ**

250. Справа П-9100 «Дело №7997/2809 по обвинению Лобунцова (Лабунцева) Сергея Евстафьевича по ст. 5410 ч.1 УК УССР. 8.12.1937 – 23.12.1937 (17 мая 1989)», 32 л.

Державний архів Харківської області, м. Харків**ф.П-1 «Харьковский губернский комитет коммунистической партии
(большевиков) Украины, 1919-1925 гг.»****оп.1**

251. Справа 911 «Сводки Харьковского окружного отделения ГПУ об экономическом и политическом положении. 23.IV.1923 – 20.XII.1923 г.», 63 л.
252. Справа 915 «Политические доклады Богодуховского уездкома. I.1923 г. – II.1923 г.», 27 л.
253. Справа 922 «Политические доклады и отчеты о положении в Богодуховской окружной парторганизации. III.1923 г. – X.1923 г.», 119 л.
254. Справа 958 «Протоколы заседаний бюро и парткома Сумского уездного комитета КП(б)У. Политические доклады о положении в Сумском уезде. 6 января – 24 февраля 1923 г.», 21 л.

255. Справа 963 «Политические доклады, отчеты Сумского окружного комитета КП(б)У о состоянии партийной работы и экономическом положении в округе. III.1923 г. – XII.1923 г.», 49 л.

256. Справа 1192 «Отчеты, доклады, политписьма и материалы к ним Ахтырского окружкома КП(б)У о состоянии партийной работы, политическом, экономическом положении округа. I.1925 г. – XII.1925 г.», 197 л.

**ф.Р-203 «Харківський губернський виконавчий комітет,
1919-1925 рр.»**

оп.1

257. Справа 1421 «Переписка об отделении церкви от государства. 1923 г.», 277 л.

258. Справа 1423 «Протоколы заседаний Харьковской губернской ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства и переписка с ней. 1923 г.», 265 л.

259. Справа 1972 «Переписка об отделении церкви от государства. 1922-23 гг.», 215 л.

260. Справа 1973 «Переписка об отделении церкви от государства. 1923-24 гг.», 260 л.

261. Справа 1975 «Отчеты о деятельности Харьковской губернской и подведомственных ей окружных ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства и материалы к ним. 1923-1924 гг.», 156 л.

**ф.Р-519 «Охтирський (до листопада 1923 р. – Богодухівський)
окружний виконавчий комітет, 1923-1925 рр.»**

оп.1

262. Справа 53 «Переписка с Харьковской губернской ликвидационной комиссией, служителями культа, церковными советами об

утверждении уставов религиозных общин, о разрешении крестных ходов, собраний общин и работы комиссии. 12 апреля – 27 сентября 1924 г.», 301 л.

ф.Р-845 «Харківський окружний виконавчий комітет, 1923-1930 рр.»

оп.2

263. Справа 822 «Переписка с Всеукраинским Священным Синодом. 1923-1930 гг.», 151 л.

264. Справа 825 «Переписка с религиозной общиной собора православных епископов всей Украины в Харькове. 1923-1930 гг.», 33 л.

ф.Р-947 «Адміністративний відділ Ізюмського окружного виконавчого комітету, 1923-1930 рр.»

оп.2

265. Справа 3 «Переписка с Харьковским губернским исполнительным комитетом о регистрации церквей, молитвенных домов и служителей культов. Списки церквей и молитвенных домов, находившихся на территории Изюмского округа. 1923 г.», 108 л.

266. Справа 11е «Постановления Изюмского окрисполкома и переписка с ликвидационной комиссией по делам церкви Харьковского губисполкома. Отчеты Ликвидационной комиссии при Изюмском окрисполкоме и списки лиц состоявших в сектах. 10 января – 10 декабря 1924 г.», 271 л.

267. Справа 14 «Циркуляры и распоряжения Народного комиссариата Внутренних Дел УССР о регистрации уставов религиозных общин и служителей культов. 1925 г.», 124 л.

ф.Р-6452 «Управління СБУ в Харківській області, 1919-1953 рр.»**оп.2**

268. Справа 2305 «Дело по обвинению Анисимова А.А., Славгородского И.М. и др.». – В 2 т. – Т.2, 343 арк.

Державний архів Херсонської області, м. Херсон**ф.Р-445 «Адміністративний відділ Херсонського окружного виконавчого комітету, 1924-1930 рр.»****оп.1**

269. Справа 14 «Документы о работе ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства (протоколы, доклады, отчеты, списки, переписка). 23 июля 1923 г. – 29 июня 1924 г.», 217 л.

270. Справа 134 «План, отчеты и доклад и статистические сводки о деятельности админотдела, численности иностранцев проживающих в округе, наличии религиозных обществ и др. 1 января 1926 – 1927 гг.», 328 л.

ф.Р-1887 «Відділ управління Херсонського повітового виконавчого комітету, 1920-1923 рр.»**оп.3**

271. Справа 66а «Циркуляры, инструкции Николаевского губернского исполнительного комитета и переписка с ним и губернским ГПУ о борьбе с бандитизмом, разоблачении контрреволюционных

элементов. 26 мая – 30 декабря 1922 г.», 124 л.

ф.Р-4033 «Управління СБУ в Херсонській області, 1919-1953 рр.»

оп.5

272. Справа 776 «Уголовное дело по обвинению Скадовской Е.В., Токовилова И.П., Сахно И.Г. и др. по ст.54-11 УК УССР. 27 ноября 1932 – 12 апреля 1936 гг.», 228 л.

Державний архів Хмельницької області, м. Хмельницький

ф.П-3 «Кам'янець-Подільський окружний комітет КП(б)У, 1923-1930, 1935-1937 рр.»

оп.1

273. Справа 129 «Ежемесячные обзоры погранотряда ГПУ по вопросам политического и экономического состояния округа. 15.01.25 – 13.11.25 г.», 204 л.

274. Справа 156 «Краткий обзор работы по агитации, пропаганде, партпросвещению в Каменно-Подольском округе, сведения о религиозном движении и о борьбе с ним. 1925 г.», 66 л.

ф.П-287 «Новоушицький повітовий комітет КП(б)У, 1921-1923 рр.»

оп.1

275. Справа 3 «Политдоклады в Губком КП(б)У о работе уездной партийной организации. декабрь 1921 – декабрь 1922 гг.», 17 л.

**ф.Р-337 «Кам'янецький окружний виконавчий комітет,
1922-1930, 1935-1937 рр.»**

оп.1

276. Справа 844 «Отчет Окрисполкома о политическом, экономическом и хозяйственном состоянии округа за 1925 год. 1925 г.», 37 л.

**ф.Р-945 «Адміністративний відділ Шепетівського окружного
виконавчого комітету, 1924-1930 рр.»**

оп.1

277. Справа 259 «Протоколы общих собраний членов религиозных общин и служителей культа, переписка с районными административными отделами и заявление религиозных общин о выдаче разрешений на проведение религиозных собраний и обрядов. 20 января – 27 декабря 1927 г.», 144 л.

Державний архів Черкаської області, м. Черкаси

**ф.Р-185 «Шевченківський (Корсунський) окружний виконавчий
комітет, 1922-1925 рр.»**

оп.2

278. Справа 11 «Циркуляры Киевского губисполкома и окрисполкома. Протоколы заседания Шевченковского окружного ГПУ. Оперативные сводки и телеграммы окружной милиции и ГПУ, специальный доклад окружного отдела и ГПУ о состоянии бандитизма и его ликвидации. Сведения о проведении учетных

сборов допризывников 1902-04 годов. 17.11.24 г. – 29.05.25 г.», 415 л.

ф.Р-314 «Яцковський Климент Яковлевич, 1922-1934 рр.»

оп.1

279. Справа 2 «Протоколы 3-го епархиального съезда и общих собраний прихожан Херсонской епархии; протоколы съездов и мирян, съезда благочинных Черкасского округа.

Выписки из протоколов и копия протокольного постановления Черкасского епархиального управления. 3 июля 1923 г. – 14 марта 1928 г.», 25 л.

280. Справа 8 «Рапорты и доклады в Синод православной украинской церкви о религиозном движении в Черкассах, Херсонской, Полтавской епархиях и переписка с ним о назначении и перемещении управляющих епархиями. 6.02.25 г. – 10.11.34 г.», 80 л.

281. Справа 9 «Доклады епископа и других членов епархиальных управлений о провозглашении автокефалии Украинской православной церкви, о вселенском соборе в Иерусалиме, о состоянии епархий. 9 апреля 1923 г.», 42 л.

Державний архів Чернігівської області, м. Чернігів

ф.П-10 «Чернігівський окружний комітет КП(б)У, 1923-1930 рр.»

оп.1

282. Справа 356 «Протоколы заседаний антирелигиозной комиссии при окружном КП(б)У. Сведения об антирелигиозном движении в районах. Программа для антирелигиозных кружков. 2 января – 12

октября 1926 г.», 51 л.

ф.П-11 «Ніжинський окружний комітет КП(б)У, 1923-1930 рр.»

оп.1

283. Справа 9 «Информационные сводки Нежинского окружного отделения ГПУ о политико-материальном состоянии в округе. декабрь 1923 – 26 января 1924 г.», 101 л.

284. Справа 41 «Информационные сводки Нежинского ГПУ и милиции о морально-политическом состоянии в округе. 2 мая – 18 декабря 1925 г.», 283 л.

ф.П-8477 «Чернігівський губернський комітет КП(б)У, 1917-1925 рр.»

оп.1

285. Справа 885 «Информационные отчеты Черниговского губкома КП(б)У. январь 1923 – февраль 1924 г.», 120 л.

оп.3

286. Справа 127 «Доклады, информационные сводки ГПУ о политико-экономическом положении губернии, борьбе с бандитизмом. апрель 1922 – 21.12.1922 г.», 74 л.

287. Справа 146 «Циркуляры ЦК РКП(б) за подписью товарищей Сталина, Молотова. Выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП(б)У. переписка по внутрипартийным и хозяйственным вопросам о борьбе с меньшевиками, бандитизмом и перемещению коммунистов по работе. 8.11.23 – 20.11.24 г.», 218 л.

288. Справа 294 «Циркуляры ЦК РКП(б) за подписью товарища Молотова, копии протоколов антирелигиозной комиссии ЦК КП(б)У и информационные доклады о партийно-воспитательной работе

среди коммунистов ленинского набора, антирелигиозной пропаганды и ликвидации неграмотности. 5.05.1924 – 4.07.1925 г.», 80 л.

289. Справа 295 «Циркуляры ЦК КП(б)У об антирелигиозной пропаганде и учительском съезде. 5.02.1924 г. – 10.08.1925 г.», 33 л.

ф.Р-15 «Чернігівський губернський виконавчий комітет, 1918-1925 рр.»

оп.4

290. Справа 9 «Информационные сводки и доклады Черниговского Губотдела ГПУ и уездных военных совещаний о политическом и экономическом состоянии губернии. 3 мая – 24 октября 1922 г.», 165 л.

291. Справа 13 «Информационные сводки о политическом и экономическом состоянии Черниговской губернии и отчете о деятельности Губотдела ГПУ. 16-5 января 1923 г.», 175 л.

292. Справа 14 «Месячные доклады о деятельности Губотдела ГПУ и политическом состоянии губернии. февраль-декабрь 1923 г.», 94 л.

ф.Р-16 «Відділ управління Чернігівського губернського виконавчого комітету, 1919-1925 рр.»

оп.1

293. Справа 1187 «Материалы ликвидационных комиссий Черниговской губернии по отделению церкви от государства. 10 января – 20 декабря 1923 г.», 742 л.

оп.4

294. Справа 31 «Доклады о работе судебно-административных органов г. Чернигова. переписки с губернскими и уездными отделами о

ликвидации подпольной петлюровской организации «патріотичне кубло», о высылке епископа Кедрова и другим вопросам. декабрь 1922 – 24 декабря 1923 г.», 426 л.

ф.Р-17 «Адміністративний відділ Чернігівського губернського виконавчого комітету, 1919-1926 рр.»

оп.1

295. Справа 112 «Переписка с НКВД по вопросам религиозных сект и общин, молитвенных домов. Анкеты личного состава ликвидкомов. 8 января – 6 октября 1924 г.», 467 л.

ф.Р-67 «Адміністративний відділ Чернігівського окружного виконавчого комітету, 1923-1930 рр.»

оп.1

296. Справа 104 «Циркуляр окрадминотдела о перерегистрации религиозных объединений, находящихся на территории Черниговского округа, протоколы заседаний и планы работы Черниговского Окрадминотдела, списки зданий и служителей религиозного культа г. Чернигова и округа; переписка с отделами культов по вопросам религиозного культа и др. 20 сентября 1924 – 30 сентября 1925 г.», 365 л.

Інститут рукопису

Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

(м. Київ)

ф.191 «Богдашевський Дмитро Іванович (1861 – не раніше 1927 рр.)»

оп.1

297. Справа 40 «Повідомлення Київською групою «Жива Церква»

Василія (єпископа Київського) про передачу Київському тимчасовому єпархіальному управлінню всіх справ, які стосувалися його від 23 грудня 1922 р.».

298. Справа 121 «Указ Всеукраїнського вищого церковного управління єпископу Василю, вікарію Київської єпархії про усунення його від посади від 3 квітня 1923 р.».

2. Опубліковані джерела

299. Адамов Д. Политическое обоснование церковного обновленчества. Доклад на Всерос. съезде Св. Синода и ответственных церковных работников православной обновленческой церкви 27 января – 2 февраля 1925 г. / Д. Адамов. – Воронеж: Тип. газ. «Воронежский коммунист», 1925. – 21 с.

300. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве Высшей Церковной Власти. 1917–1943. Составитель М.Е. Губонин. – М.: ПСТБИ, 1994. – 1064 с.

301. Архивы Кремля: Политбюро и церковь, 1922-1925 гг. / Подгот.: Покровский Н.Н., Петров С.Г. – В 2 кн. – Кн.1: Новосибирск: «Сибирский хронограф», М.: РОССПЭН, 1997. – 598 с.

302. Відокремлення церкви від держави й школи від церкви: Зб. декретів, інструкцій та обіжників УРСР та СРСР з поясненнями п/відділу культів при НКВС УРСР / Під ред. М.О. Черлюнчакевича. – Харків: Юрид. Вид-во Наркомюсту УРСР, 1926. – 110 с.

303. Всеукраїнський церковний обновленський з'їзд духовенства і мирян (13–16 лютого 1923 року) / Упоряд. А.М. Киридон // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Редкол. І.Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2004. – Т.12. –

С.162–171.

304. ГПУ. Отчет о полугодовой деятельности (январь-июнь 1922 года). – Харьков, 1922. – 99 с.
305. Мартирологія українських церков: У 4-х т. – Торонто; Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – Т.1: Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. – 1207 с.
306. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ, 14-30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали / Г.М. Михайличенко та ін.: НАН України, Ін-тут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К.-Л.: 1999. – 560 с.
307. Письмо Ленина товарищу Молотову. Для членов Политбюро // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №4. – С.190-193.
308. Регельсон Л. Трагедия русской церкви. 1917-1945 / Лев Регельсон. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. – 632 с.
309. Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью. Составитель Г. Штрикер. В 2 кн. – М.: Изд-во «ПРОПИЛЕИ», 1995. – Книга 1. – 400 с.; – Книга 2. – 464 с.
310. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. Документы и фотоматериалы. Сост. О.Ю. Васильева, А.С. Масальская и др. – М., 1996. – 328 с., ил.
311. Свящ. Анатолий Жураковский. Материалы к житию. – Paris: YMCA-PRESS, 1984. – 228 с.
312. Следственное дело Патриарха Тихона. Сборник документов по материалам Центрального архива ФСБ РФ. – М.: Памятники исторической мысли, 2000. – 1016 с.
313. Сосуд избранный: Сборник документов по истории Русской Православной Церкви / Сост. М. Склеярова. – СПб.: Борей, 1994. –

452, [12] с.

314. Сухоплюєв І. Відокремлення церкви від держави: Збірник законоположень СРСР і УРСР, інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнусправ УРСР / З передмовою В.А. Балицького / Іван Сухоплюєв. – Х.: Юрид. вид-во, 1929. – 165 с.
315. Церковь и государство. Сборник постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений Ликвидационного отдела НКЮ. – Харьков: Нар. ком. юст., 1922. – 70+III с.
316. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20-30-х роках ХХ ст.: Архівні документи та матеріали / Сергій Іванович Жилюк (упоряд.). – Рівне: Волинські обереги, 2003. – 152 с.
317. Шкаровский М.В. Судьбы иосифлянских пастырей. Иосифлянское движение Русской Православной Церкви в судьбах его участников. Архивные документы / Михаил Витальевич Шкаровский. – СПб.: Сатисъ, 2006. – 592 с.

3. Періодика

318. Автокефалия Православной Украинской Церкви в совещании депутатов Киевского Собора 1922 г. // Голос Православной Украины (Харьков). – 1925. – № 3. – С.3-4.
319. Б. Архиепископ Нафанаил перед Ревтрибуналом // Коммунист (Харьков). – 1922. – 19 сентября (№214). – С.4.
320. Бездомный М. Рукопашный бой в церкви (от нашего полтавского корреспондента) // Коммунист (Харьков). – 1923. – 20 апреля (№87). – С.3.
321. Бой «живой» с базаром // Коммунист (Харьков). – 1923. – 4 января (№2). – С.3.

322. Войтенко А. У нас. Ромны // Український православний благовісник (Харків). – 1928. – №13-14. – С.161-162.
323. Всеукраинский церковно–обновленческий съезд // Пролетарская правда (Киев). – 1923. – 15 февраля; 20 февраля.
324. Всеукраинское Предсоборное Совещание 11-15 ноября н.г. [1924] // Голос Православной Украины (Харьков). – 1925. – №1-2. – С.4-11.
325. Дела религиозные // Красный Николаев (Николаев). – 1925. – 16 декабря (№1484). – С.2.
326. Дела церковные. Дебош в Касперовской церкви // Красный Николаев (Николаев). – 1925. – 14 мая (№1303). – С.4.
327. Дело епископа Прокопия // Херсонский коммунары (Херсон). – 1923. – 15 августа (№185). – С.1.
328. Дело епископа Серафима // Звезда (Екатеринослав). – 1922. – 22 августа (№28). – С.3; – 24 августа (№30). – С.2.
329. Деяние 2–го Всеукраинского Поместного Священного Собора... // Голос православной Украины (Харьков). – 1925. – №№10–16.
330. Деяние III–го Священного Собора Украинской Православной Автокефальной Церкви... // Український православний благовісник (Харків). – 1928. – №№10–20.
331. Деяния Никодима // Красный Крым (Симферополь). – 1922. – 7 сентября.
332. Екатеринославщина. Суд над «мандритами» и «архимандритами» // Коммунист (Харьков). – 1923. – 22 ноября (№266). – С.5.
333. Епископ на скамье подсудимых (письмо из Одессы) // Херсонский коммунары (Херсон). – 1923. – 17 августа (№186). – С.2.
334. Епископ Прокопий притянут к ответу // Красный Николаев (Николаев). – 28 ноября (№867). – С.1.
335. «Живая Церковь» на Черниговщине // Коммунист (Харьков). – 1922. – 31 августа (№198). – С.2.
336. «Живая Церковь». Епархиальный съезд // Пролетарская правда

- (Киев). – 1922. – 19 декабря (№ 291). – С.2.
337. «Живая Церковь». Епархиальный съезд Ж.Ц. // Пролетарская правда (Киев). – 1922. – 14 декабря (№ 287). – С.3.
338. Живая Церковь (Москва). – 1922. – 1 октября (№10). – С.17-18.
339. Живая Церковь // Красный Николаев (Николаев). – 1922. – 13 октября (№533). – С.2.
340. Живая Церковь // Пролетарская правда (Киев). – 1923. – 27 января (№ 19). – С.3.
341. Живая Церковь в Николаеве // Красный Николаев (Николаев). – 1922. – 8 сентября (№504). – С.2.
342. Живая Церковь на Екатеринославщине // Звезда (Екатеринослав). – 1922. – 6 октября (№66). – С.2.
343. Живая Церковь. Отстранение архп. Нафанаила и членов епархиального Сопевания от дел управления Харьковской епархией // Коммунист (Харьков). – 1922. – 23 августа (№192). – С.4.
344. Живая Церковь. Скандал на собрании «Живой Церкви» // Коммунист (Харьков). – 1922. – 22 сентября (№217). – С.3.
345. Известия (Одесса). – 1922. – 12 сентября (№829). – С.2.
346. Известия (Одесса). – 1922. – 15 сентября (№832). – С.2.
347. Известия (Одесса). – 1922. – 16 сентября (№833). – С.2.
348. Известия (Одесса). – 1922. – 17 сентября (№834). – С.2.
349. К суду над князьями церкви. Процесс церковной контрреволюции. Дело Пахомия и др. // Красное знамя (Чернигов). – 1922. – 1 декабря (№273). – С.1,3; – 2 декабря (№274). – С.2-3; – 3 декабря (№275). – С.3; – 4 декабря (№276). – С.3-4.
350. Коммунист (Харьков). – 1923. – 19 апреля (№86). – С.4.
351. Коммунист (Харьков). – 1923. – 21 апреля (№88). – С.3.
352. Коммунист (Харьков). – 1923. – 27 апреля (№93). – С.3.
353. Красное Запорожье (Запорожье). – 1923. – 17 апреля (№83). – С.1.
354. Красное Запорожье (Запорожье). – 1923. – 20 апреля (№86). – С.1.

355. Красное Запорожье (Запорожье). – 1923. – 24 апреля (№89). – С.1.
356. Красный Николаев (Николаев). – 1923. – 27 апреля (№689). – С.1.
357. Красный Николаев (Николаев). – 1923. – 28 апреля (№690). – С.1.
358. Красный суд. Дело епископа Иоаникия в Верховном суде // Коммунист (Харьков). – 1923. – 19 декабря (№289). – С.5.
359. Крокодилы в рясах // Звезда (Екатеринослав). – 1922. – 17 ноября (№101). – С.3.
360. На местах. «Нет житья ни живой, ни мертвой» (От нашего Елисаветградского корреспондента) // Коммунист (Харьков). – 1923. – 21 марта (№62). – С.7.
361. Нафанаил перед судом Ревтрибунала // Пролетарий (Харьков). – 1922. – 19 сентября (№213). – С.3.
362. Н-ий. Собор обновленцев // Безвірник (Харків). – 1928. – №8–9. – С.66–68.
363. Новый раскол среди украинских тихоновцев // Український православний благовісник (Харків). – 1926. – №1. – С.9.
364. Новый стиль в Одесских церквях // Известия (Одесса). – 1923. – 8 августа (№1103). – С.2.
365. Обновленная церковь. Обновленческое движение // Известия (Одесса). – 1922. – 13 августа (№806). – С.2.
366. Обновленческое движение церкви. Письмо быв. архиепископа Агапита // Звезда (Екатеринослав). – 1922. – 12 сентября (№45). – С.3.
367. Одесский Епархиальный Съезд // Голос Православной Украины (Харьков). – 1925. – №9. – С.6.
368. «Отцы-епископы» // Красный Николаев (Николаев). – 1922. – 17 сентября (№512). – С.1.
369. Официальный отдел. Постановления Высшего Церковного Управления // Живая Церковь (Москва). – 1922. – 1-15 сентября (№8-9). – С.19.
370. Официальный отдел. Постановления Высшего Церковного

- Управления // Живая Церковь (Москва). – 1922. – №9. – С.19.
371. Официальный отдел. Постановления Высшего Церковного
Управления // Живая Церковь (Москва). – 1922. – №10. – С.19.
372. По стопам Тихона // Известия (Одесса). – 1923. – 7 июля (№1077). – С.2.
373. Призывы на Собор // Голос Православной Украины (Харьков). –
1925. – №9. – С.1.
374. Провинциальная хроника. «Живая Церковь» на Черниговщине //
Коммунист (Харьков). – 1922. – 5 сентября (№202). – С.5.
375. Программа (Повестка) занятий III-го Священного Поместного
Украинского Собора // Український православний благовісник
(Харків). – 1928. – №6. – С.70.
376. Раскаявшийся архиепископ // Коммунист (Харьков). – 1922. –
14 сентября (№210). – С.2.
377. Раскаяние епископа Екатеринославского и Донецкого //
Херсонский коммунары (Херсон). – 1923. – 7 июля (№152). – С.2.
378. Раскол церкви. Собрание обновленцев. // Пролетарий (Харьков). –
1922. – 14 июля (№158). – С.2.
379. Раскол церкви. Церковь на новом пути. // Пролетарий (Харьков). –
1922. – 16 июля (№160). – С.2.
380. Славин. Кто был архиепископ Агапит? // Звезда (Екатеринослав). –
1923. – 5 января (№142). – С.2-3.
381. Собрание инициативной группы церковно-обновленцев //
Коммунист (Харьков). – 1922. – 30 июня (№147). – С.3.
382. Собрание обновленцев // Коммунист (Харьков). – 1922. – 16 июля
(№161). – С.3.
383. Состав Украинского Православного Епископата, подчиняющегося
Всеукраинскому Священному Синоду // Голос Православной
Украины (Харьков). – 1925. – №4. – С.3.
384. Среди церковников // Херсонский коммунары (Херсон). – 1924. –
6 июля (№151). – С.2.

385. Суд над высшим украинским духовенством // Красный Николаев (Николаев). – 1922. – 28 мая (№ 419). – С.3.
386. Суд над епископом Иоаникием // Красный Николаев (Николаев). – 1923. – 21 ноября (№861). – С.2.
387. Суд над епископом Прокопием // Коммунист (Харьков). – 1923. – 27 ноября (№270). – С.2.
388. Суд над союзниками голода // Красный Николаев (Николаев). – 1922. – 25 мая (№417). – С.5.
389. У нас. Ромны. // Український Православний Благовісник (Харків). – 1928. – №17. – С.199.
390. Увольнение епископов за штат // Известия (Одесса). – 1922. – 25 августа (№815). – С.2.
391. Увольнение на покой // Коммунист (Харьков). – 1922. – 19 сентября (№214). – С.2.
392. Фролов Р. На попівському з'їзді в Ізюмі // Безвірник (Харків). – 1928. – №14. – С.27–28.
393. Хроника. Изюм. // Український Православний Благовісник (Харків). – 1928. – №21-22. – С.243.
394. Хроника. Павлоград. // Український православний благовісник (Харків). – 1925. – №24. – С.11.
395. Церковная контрреволюция // Известия (Одесса). – 1923. – 14 августа (№1108). – С.4.
396. Церковная контрреволюция // Коммунист (Харьков). – 1922. – 19 августа (№ 189). – С.3.
397. Церковные дела // Пролетарий (Харьков). – 1922. – 8 июля (№153). – С.2.
398. Церковные дела. Красный суд. Дело архиепископа Нафанаила // Пролетарий (Харьков). – 1922. – 17 сентября (№212). – С.2.
399. Церковные дела. Мракобесы в Озерянской церкви // Пролетарий (Харьков). – 1922. – 2 декабря (№276). – С.3.

400. Церковный кавардак (ожесточенные бои за обладание церковью) // Красный Николаев (Николаев). – 1925. – 22 июля (№1361). – С.5.
401. Чрезвычайный съезд викариатства в Николаеве // Красный Николаев (Николаев). – 1923. – 29 июня (№740). – С.3.

4. Монографії та статті

402. Алексеев В.А. «Штурм небес» отменяется? Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР / Валерий Аркадьевич Алексеев. – М.: Изд.центр «Россия молодая», 1992. – 299 с.
403. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы / Валерий Аркадьевич Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – 398 с.
404. Андреев И.М. Краткий обзор истории русской церкви от революции до наших дней / Иван Михайлович Андреев. – Jordanville, N.-Y.: Holy Trinity Monastery, 1951. – 150 с.
405. Андрущенко А. Киевские митрополиты 1918-1940 гг. / А. Андрущенко // Вестник УПЦ. – 2003. – №27 (1 декабря). – Режим доступа: <http://www.pravoslavnye.org.ua>
406. Митрофанов Г. История Русской Православной Церкви. 1900-1927 / Георгий Николаевич Митрофанов. – СПб.: Сатисъ, 2002. – 443 с.
407. Архиепископ Аверкий (Кедров) // Вестник Русского Студенческого Христианского Движения. – Париж, 1985. – № 145. – С.239.
408. Білан А.І. Українська обновленческа церковь в 1922-1923 гг.: основание и проблемы организационного становления / А.І. Білан // Грані (Дніпропетровськ). – 2003. – №5 (31). – С.67-72.
409. Білан Г. Нарис до біографії митрополита Пимена / Г. Білан // Бористен. – 2004. – №8 (158). – С.7.
410. Білан Г. Причини виникнення і фактори становлення української церкви 20-х рр. ХХ ст. / Г. Білан // Бористен. – 2003. – №9 (вересень). – С.19-20.

411. Білан Г.І. Обновленська церква в Україні: 1924-1927 рр. / Г.І. Білан // Грані (Дніпропетровськ). – 2003. – № 6 (32). – С.60-65.
412. Білокінь С. Начерк історії Київської митрополії 1920–27 років / Сергій Білокінь // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2004. – Вип.7. – С.351–367.
413. Білокінь С. о.Анатолій Жураковський і київські йосифляни: документальне дослідження / Сергій Білокінь. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 117 с.
414. Білокінь С.І. Православні єпархії України 1917-1941 рр. Сергій І. Білокінь // Історико-етнографічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 100-121.
415. Білокінь С.І. Розгром Київського Єпархіального Управління 1923 року Сергій І. Білокінь // Київська Старовина. – 1999. – №1. – С.89-106.
416. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / Марк Блок: Пер. Е.М. Лысенко. Примеч. А.Я. Гуревича. – М.: Наука, 1973. – 232 с.
417. Боголепов А.А. Православная Церковь в Советском Союзе / А.А. Боголепов // Русская академическая группа в США (Нью-Йорк): Записки. – Т. 1. – Нью-Йорк, 1967. – С.87-133.
418. Боголепов А.А. Церковь под властью коммунизма / Александр Александрович Боголепов. – Munich: Institute for the Study of the USSR, 1958. – 202 с.
419. Бойко О.В. Становлення та розвиток обновленського руху на Катеринославщині в першій половині 20-х років ХХ ст. // Грані (Дніпропетровськ). – 2003. – №6(32). – С.44-51.
420. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник / І.В. Бойченко. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 723 с.
421. Болингброк Г. Письма об изучении и пользе истории / Генри Сеент-Джон Болингброк: Пер. С.М. Берковской [и др.]; Примеч.

- Ф.Н. Арского, Т.А. Павловой. – М.: Наука, 1978. – 359 с.
422. Бонч-Бруевич В. «Живая Церковь» и пролетариат / В. Бонч-Бруевич. – М.: «Жизнь и знание», 1923. – 62 с.
423. Брехничев И. Патриарх Тихон и его церковь / Иона Пантелеймонович Брехничев. – М.: «Красная новь», 1923. – 21 с.
424. Васильева О.Ю. Жребий митрополита Сергия (от «декларации» до «памятной записки») / Ольга Юрьевна Васильева // Ежегодная Богословская конференция Православного Свято-Тихоновского богословского института. – М., 1997. – С.174-185.
425. Васильева О.Ю. Русская православная церковь и Советская власть в 1917-1927 годах / Ольга Юрьевна Васильева // Вопросы истории. – М., 1993. – №8. – С.40-54.
426. Васильева О.Ю. Русская православная церковь в 1927-1943 годах / Ольга Юрьевна Васильева // Вопросы истории. – М., 1994. – №4. – С.35-46.
427. Васильева О.Ю., Кнышевский П.Н. Красные конкистадоры / Ольга Юрьевна Васильева, Павел Николаевич Кнышевский. – М.: Соратник, 1994. – 270[2]с., ил.
428. Введенский А.И. Церковь и государство (очерк взаимоотношений церкви и государства в России (1918-1922 гг.) / Александр Иванович Введенский. – М.: «Мосполитграф», «Красный пролетарий», 1923. – 252 с.
429. Введенский А.И. Церковь и революция / Александр Иванович Введенский. – Петроград: Типография при Смольном, 1922. – 31 с.
430. Введенский А.И. Церковь патриарха Тихона / Александр Иванович Введенский. – М.: Тип. Моск. союза потребительских о-в, 1923. – 77+2 с.
431. Власовський І. Нарис історії УПЦ / Іван Власовський. – У 4-х т., 5 кн. – Нью Йорк, УПЦ в З.Д.А., 1955-1966 (К.: Либідь, 1998).
432. Войналович В.А. Репресивно-каральні заходи радянської влади як

- засіб утвердження політики державного атеїзму в Україні в 20-30-х роках / В.А. Войналович // Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині 1920-і-50-і роки. Збірник. – Київ-Миколаїв: Редакційна колегія «Реабілітовані історією», 2000. – С.38-51.
433. Воробьёв А. Церковный раскол на Украине / А. Воробьёв // Антираелігійні питання (Харків). – 1924. – №1 – С.27-45.
434. Галамай О. Православ'я на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. / Олена Галамай // Наукові записки. — Вінниця, 2002. – Вип.4. – С.94-98.
435. Галамай О.М. «Погорілківщина» у подільському православ'ї / Олена Миколаївна Галамай // Матеріали ХІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.582–589.
436. Галамай О.М. Вплив владних структур на стосунки між релігійними течіями Поділля у 20-х роках ХХ століття / Олена Миколаївна Галамай // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип.21. – С.159-164.
437. Гордиенко Н.С. Новые православные святые / Николай Семенович Гордиенко. – К.: Україна, 1991. – 334 с., ил.
438. Гордиенко Н.С. Современное православие / Николай Семенович Гордиенко. – М.: «Мысль», 1968. – 143 с.
439. Гордиенко Н.С. Современное русское православие / Николай Семенович Гордиенко. – Л.: Лениздат, 1987. – 304 с.
440. Гордиенко Н.С. Эволюция русского православия (20-80-е гг. ХХ ст.) / Николай Семенович Гордиенко. – М.: Знание, 1984. – 64 с.
441. Горев М. Церковные богатства и голод в России / Михаил Владимирович Горев. – М.: Госиздат, 1922. – 8 с.
442. Дайрі Н. Контрреволюційна роль релігії в СРСР / Н. Дайрі. – Харків: Рад. школа, 1934. – 110+2 с.
443. Дамаскин (Орловский). Мученики, исповедники и подвижники благочестия Российской православной церкви ХХ ст.:

- Жизнеописания и материалы к ним / Дамаскин (Орловский). – Кн.1. – Тверь, 1992. – 237 с.
444. Дамаскин (Орловский). Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской православной церкви XX ст.: Жизнеописания и материалы к ним / Дамаскин (Орловский). – Кн.2-7. – Тверь: «Булат», 1996-2002. – Кн.2. – 527 с.; Кн.3. – 623 с.; Кн.4. – 479 с.; Кн.5. – 479 с.; Кн. 6. – 479 с.; Кн.7. – 542 с.
445. Декларация митрополита Сергия от 29 июля 1927 г. и борьба вокруг нее / Сост. М.И. Одинцов // Отечественная история. – 1992. – №6. – С.123-140.
446. Демиденко О. Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х років / О. Демиденко // Сіверянський літопис. – 2002. – №2. – С.57-58.
447. Демидов С.С. Профессор Московского университета Дмитрий Федорович Егоров и имеславие в России в первой трети XX столетия / С.С. Демидов // Историко-математические исследования. Вторая серия. – 1999. – Вып.4(39). – С.123-156. – С.123-156.
448. Демьянов А.И. Истинно-православное христианство: критика идеологии и деятельности / Александр Иванович Демьянов. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1977. – 151 с.
449. Доненко Н. Наследники царства / Николай Николаевич Доненко. В 2 т. – Т.1. – Симф., 2000. – 464 с.; Т.2. – Симф.: Бізнес-Інформ, 2004. – 552 с., ил.
450. Доненко Н. Обновленческий митрополит Симферопольский и Крымский Алексей (Баженов) / Николай Доненко // Доповідь на ХІХ Щорічній богословській конференції Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету в м. Москва, 20-24 січня 2009 р.
451. Доненко Н.Н. Новомученики Бердянска: Священномученик Михаил Богословский. Священномученик Виктор Киранов.

- Священномученик Александр Ильенков: Город в годы воинствующего атеизма (1919-1939) / Николай Николаевич Доненко. – Феодосия-М.: Издательский дом «Коктебель», 2006. – 221 с.: фотоил.
452. Доненко Н.Н. Новомученики Феодосии: Священномученик Андрей Косовский, Преподобномученик Варфоломей (Ратных), Священномученик Иоанн Блюмович: Феодосия, Судак, Старый Крым в годы воинствующего атеизма (1920-1938) / Николай Николаевич Доненко. – Феодосия; М.: Издательский дом «Коктебель», 2005. – 320 с.
453. Доненко Н.Н. Претерпевшие до конца. Священослужители Крымской епархии 30-х годов / Николай Николаевич Доненко. – Симферополь, 1997. – 62 с.
454. Доненко Н.Н. Священномученик Аркадий (Остальский), епископ Бежецкий: жизнеописание, духовное наследие: беседы, руководство для пастырей, проповеди, акафисты / Николай Николаевич Доненко. – Феодосия-М.: Издательский дом «Коктебель», 2008. – 592 с.
455. Драгоманов М.П. Вибране / Михайло Петрович Драгоманов. – К.: Либідь, 1991. – 688 с. (Пам'ятки історичної думки України)
456. Дубровский М. Черный отец и желтые братцы (Иоанн Кронштадтский, Иван Чуриков, Анисим Смирнов) / Дубровский Моисей Миронович. – М.-К.: «Безбожник», 1930. – 127 с.
457. Е.Л. Епископы-Исповедники. – San Francisco, 1971. – С.12-25.
458. Жилюк С.І. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні / Сергій Іванович Жилюк. – Житомир: Полісся, 2000. – 164 с.
459. Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922-1928) / Сергій Іванович Жилюк. – Рівне: Рівненський держ. гуманітарний ун-т, 2002. – 384 с.
460. Журавский А.В. Во имя правды и достоинства церкви :

- Жизнеописание и труды священномученика Кирилла Казанского в контексте исторических событий и церковных разделений XX в. / Александр Владимирович Журавский. – М.: Изд. Сретен. монастыря, 2004. – 863 с., [16] л. ил.
461. Журавский А.В. К вопросу о классификации оппозиционных движений и групп митрополиту Сергию (Страгородскому) / Александр Владимирович Журавский // Русская церковь. XX век. – Сэнтендре, 2001. – Кн.1. – С. 350-282.
462. Заковоротний Д. Малиновый звон на заре... / Д. Заковоротний // Вечерний Николаев. – 1999. – 7 января.
463. Заковоротний Д.И. Храмы Николаева / Д.И. Заковоротний. – Николаев: [Вечерний Николаев], 2001. – 56 с.
464. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Леонід Опанасович Зашкільняк: Львівський держ. ун-т імені Івана Франка. – Л.: Львівський держ. ун-т імені І. Франка, 1999. – 224 с.
465. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу (українська церква на Поділлі в першій третині XX ст.) / Арсеній Леонідович Зінченко. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.
466. Змерзлый Б.В. Обновленческое движение в Крыму: 1922-1929 гг. / Б.В. Змерзлый // Крымский архив. – Симферополь, 1999. – №4. – С.164-177.
467. Измозик В.С. Система государственной информации: создание и деятельность / В.С. Измозик // Исторические чтения на Лубянке 1999 год: Отечественные спецслужбы в 20-30-е годы. – М.: ФСБ России, 2000. – С.23-24.
468. Иоанн (Снычев), архимандрит. Церковные расколы в Русской Церкви 20-х и 30-х гг. XX столетия – григорианский, ярославский, иосифлянский, викторианский и другие, их особенности и история. – М., 1965. (машинопись) / переизд.: – Самара: «Православная Самара», 1997. – 366 с.

469. История русской церкви. – М.: Изд-во Спасо-Преображен. Валаам. монастыря, 1997. – Кн. 9: Цыпин В. История русской церкви, 1917-1997 / Владислав Александрович Цыпин. – 831 с.
470. Их страданиями очистится Русь [О мучениках церкви XX в. Сборник]. – М.: Изд-во им. Святителя Игнатия Ставропольского, 1996. – 260,[1] с.
471. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / Олександр Миколайович Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
472. Ігнатуша О. Православні церкви України (20-30-ті роки XX ст.). Джерела з історії / Олександр Миколайович Ігнатуша. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – 307 с.
473. Ігнатуша О. Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20-30-ті роки XX ст.) / Олександр Миколайович Ігнатуша. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – 250 с.
474. Ігнатуша О.М. Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні у 20-30-х рр. XX ст. / Олександр Миколайович Ігнатуша // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т.26. Вип.13. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. – С.92-98.
475. Ігнатуша О.М. Соборно-єпископська церква на Сумщині в 20-30-х рр. XX ст. / Олександр Миколайович Ігнатуша // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – Ч.1. – С.132-135.
476. Ігнатуша О.М. Соціально-політичні аспекти еволюції Російської православної церкви в Україні (20-30-і рр. XX ст.): південний регіон / Олександр Миколайович Ігнатуша // Культура народів Причорномор'я. Научний журнал. – Симферополь: Межвузовський центр «Крым», 2003. – №43. – С.176-185.
477. Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні /

- Д. Ігнатюк // Безвірник (Харків). – 1928. – №1. – С.67–77; – №2. – С.67–73; – №3. – С.61–74.
478. Історія релігії в Україні: Навч. посібник для вищих навч. закл. / НАН України; Інститут філософії імені Г.С. Сковороди. Відділення релігієзнавства / А.М. Колодний (ред.), П.Л. Яроцький (ред.). – К.: Знання, 1999. – 736 с.
479. Кандидов Б.П. Церква і шпіонаж. Про деякі факти контрреволюційної і шпигунської діяльності релігійних організацій / Борис Павлович Кандидов. – К.: Держвидав політлітератури, 1939. – 141 с.
480. Катунин Ю.А. «Староцерковное» и «обновленческое» течения в Крыму (1922-1924 гг.) / Юрий Андреевич Катунин // Культура народов Причерноморья. – 1999. – №10. – С.69-77.
481. Катунин Ю.А. Керченская «Автономная» церковь / Юрий Андреевич Катунин // Культура народов Причерноморья. – 2000. – №14. – С.63-65.
482. Катунин Ю.А. Крымское митрополитанское церковное управление / Юрий Андреевич Катунин // Культура народов Причерноморья. – 1999. – №8. – С.49-65.
483. Катунин Ю.А. О причинах возникновения обновленческого движения в русском православии / Юрий Андреевич Катунин // Культура народов Причерноморья. – 1997. – №2. – С.153-160.
484. Катунин Ю.А. Причины раскола в православии Крыма (1920-1923) / Юрий Андреевич Катунин // Культура народов Причерноморья. – 1999. – №9. – С.71-82.
485. Катунин Ю.А. Южнобережная «Автономная» церковь / Юрий Андреевич Катунин // Культура народов Причерноморья. – 2000. – №15. – С.64-66.
486. Кашеваров А.Н. Государство и церковь. Из истории взаимоотношений Советской власти и Русской православной церкви,

- 1917-1945 гг. / Анатолий Николаевич Кашеваров. – СПб.: Б.и., 1995. – 148 с.
487. Кашеваров А.Н. Православная российская церковь и советское государство (1917-1922) / Анатолий Николаевич Кашеваров. – М.: Ово любителей церк. истории, 2005. – 439 с.
488. Кашеваров А.Н. Церковь и власть. Русская Православная Церковь в первые годы Советской власти / Анатолий Николаевич Кашеваров. – СПб., 1999. – 327 с.
489. Киридон А. «Щоб вороги топили один одного...». Про причини церковних розколів у Радянській Україні 1920-х років / Алла Киридон // Людина і світ. – 2004. – №6. – С.23-30.
490. Киридон А. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920-1930-х років: соціальний вимір / Алла Киридон // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 2004. – Вип.12. – С.234-256.
491. Киридон А., Пашенко В. Коли замовкли церковні дзвони / Алла Киридон, Володимир Пашенко. – Полтава: [Б.в.], 1991. – 47 с.
492. Киридон А., Пашенко В. Церковне багатство і духовна убогість / Алла Киридон, Володимир Пашенко. – Полтава: [Б.в.], 1991. – 63 с.
493. Киридон А.М. Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні / Алла Миколаївна Киридон // Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії. – Черкаси, 2004. – С.47-49.
494. Киридон А.М. Документи «Окремої папки» ЦК КП(б)У як джерело з історії політики радянської влади щодо релігії і церкви / Алла Миколаївна Киридон // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Редкол. І.Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2004. – Т.11. – С.150–157.
495. Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років / Алла Миколаївна Киридон. – Т.: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.

496. Клибанов А.И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем / Александр Ильич Клибанов. – М.: «Наука», 1973. – 256 с.
497. Клибанов А.И. Религиозное сектантство и современность. (Социологические и исторические очерки) / Александр Ильич Клибанов. – М.: «Наука», 1969. – 272 с.
498. Козаржевский А.Ч. А.И. Введенский и обновленческий раскол в Москве / А.Ч. Козаржевский // Вестник Московского Университета. Серия 8. – 1989. – №1. – С.54-67.
499. Козлова Н.Н. Социально-историческая антропология: Учебник. / Н.Н. Козлова. – М.: Ключ-С, 1998. – 187 с.
500. Корзун М.С. Русская православная церковь, 1917-1945 гг. Изменение социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения / Михаил Сергеевич Корзун. – Минск: Беларусь, 1987. – 111 с.
501. Красиков П.А. На церковном фронте (1918-1923) / П.А. Красиков. – М.: Юрид. изд-во Наркомюста, 1923. – 312 с.
502. Красников Н.П. Социально-этические воззрения русского православия в XX веке / Н.П. Красников. – К.: «Выща школа», 1988. – 179 с.
503. Краснов–Левитин А.Э. Лихие годы, 1925–1941: Воспоминания / Анатолий Эммануилович Краснов-Левитин. – Paris: YMKA–Press, 1977. – 457 с.
504. Краснов–Левитин А.Э. Рук Твоих Жар, 1941–1956 / Анатолий Эммануилович Краснов-Левитин. – Тель–Авив: «Круг», 1979. – 477 с.
505. Красный террор в годы гражданской войны (по материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков) / Под ред. Ю.Г. Фельштинского и Г.И. Чернявского. – Режим доступа: <http://www.felshtinsky.com/books/1.doc>
506. Кривова Н.А. Власть и церковь в 1922-1925 гг. Политбюро и ГПУ в

- борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства / Наталья Александровна Кривова. – М.: Айро-XX, 1997. – 247 с.
507. Кузнецов А.И. Обновленческий раскол в Русской Церкви: В 3 т. – Астрахань, 1956-1959. (машинопись) / переизд.: «Обновленческий» раскол (материалы для церковно-исторической и канонической характеристики) / А.И. Кузнецов. – М.: Общество любителей церковной истории; Изд-во Крутицкого подворья, 2002. – С.129-605.
508. Курочкин П.К. Социальная позиция русского православия / Павел Константинович Курочкин. – М.: Знание, 1969. – 46 с.
509. Курочкин П.К. Эволюция современного русского православия / Павел Константинович Курочкин. – М.: Мысль, 1971. – 270 с.
510. Левитин А., Шавров В. Очерки по истории русской церковной смуты 20-30-х гг. XX века. В 3 т. / Анатолий Левитин, Вадим Шавров. – Kuesnacht, 1978 / переизд.: М.: Общество любителей церковной истории; Изд-во Крутицкого подворья, , INSTITUT GLAUBE IN DER 2. WELT, 1996. – 672 с.
511. Левитин–Краснов А.Э. В поисках нового града. Воспоминания / Анатолий Эммануилович Левитин-Краснов. – Ч.3. – Тель–Авив: «Круг», 1980. – 411 с.
512. Липківський В., митр. Відродження церкви в Україні. 1917–1930 / Василь Липківський. – Торонто: Укр. вид-во «Добра книжка», 1959.
513. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 / Олександр Євгенович Лисенко. – К.: [Інститут історії НАНУ], 1998. – 404 с.
514. Лукин Н.М. Церковь и государство / Николай Михайлович Лукин. – М.: Госиздат, 1922. – 54+2 с.
515. Лунин А. Федоровцы-крестоносцы. Сектантская контрреволюция перед судом / Анатолий Владимирович Лунин. – М.: «Безбожник», «Гудок», 1930. – 43 с.
516. Мазырин А.В. Легализация Московской Патриархии в 1927 году:

- скрытые цели власти / Александр Владимирович Мазырин // Отечественная история. – 2008. – №4. – С.114-124.
517. Макарчук С., Степаненко М. Чорна книга України / С. Макарчук, М. Степаненко // Рідне Прибужжя. – 2001. – 24 листопада.
518. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. У 50 т. / Карл Маркс, Фридрих Энгельс. – Т.2: К.: Держполитвидав, 1958. – 623 с., іл.
519. Матвеевко М.П. История Харьковской епархии (1850-1988) / М.П. Матвеевко. – Харьков: Б.и., 1999. – 225 с.
520. Мизерицкий. Церковное движение на Украине / Мизерицкий // Коммунист. – 1923. – №1. – С.31-40.
521. Митрофанов Г. История Русской Православной Церкви. 1900-1927 / Георгий Николаевич Митрофанов. – СПб.: Сатисъ, 2002. – 444 с.
522. Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945): монографія / Микола Іванович Михайлуца / О.Є. Лисенко (відп. ред.). – О.: ВМВ, 2008. – 392 с.
523. Навагинский С. Церковное подполье (о секте «феодоровцев») / С. Навагинский. – Воронеж: «Коммуна», 1929. – 61 с.
524. Науменко І. Священномученик Сергій та інші / Іван Науменко // Спокута. Альманах. №3. – Запоріжжя: Обласний науково-редакційний підрозділ «Реабілітовані історією», 2000. – С.14-22.
525. Новосвященномученик Дамаскин, епископ Глуховский. – Б.м.: Изд-во «Параклит», ИПЦ, 2003. – 66 с.
526. Одинцов М.И. Государство и церковь (История взаимоотношений, 1917-1938 гг.) / Михаил Иванович Одинцов. – М.: Знание, 1991. – 63 с.
527. Одинцов М.И. Государство и церковь в России. XX век / Михаил Иванович Одинцов. – М.: Луч, 1994. – 171 с.
528. Одинцов М.И. Русские патриархи XX века: судьбы Отечества и Церкви на страницах архивных документов / Михаил Иванович Одинцов. – М.: Изд-во РАГС, 1999. – 334 с.

529. Окунев Я. «Смена веx» в Церкви / Я. Окунев. – X.: Пролетарий, 1923. – 24 с.
530. Олещук Ф. Борьба церкви против народа / Федор Несторович Олещук. – М.: Госполитиздат, 1939. – 112 с.
531. Ореханов Г. На пути к Собору. Церковные реформы и первая русская революция / Георгий Ореханов. – М.: ПСТБИ, 2002. – 221 с.
532. Осипова И.И. «Сквозь огонь мучений и воду слез...». Гонения на Истинно-Православную Церковь: по материалам следственных и лагерных дел заключенных / Ирина Ивановна Осипова. – М.: Серебряные нити, 1998. – 432 с.
533. Пасенко В. Документы к канонизации прп. Варсонофия исповедника Херсонского. – Режим доступа: <http://archiv.orthodox.org.ua/page-666.html>
534. Пащенко В., Киридон А. Більшовицька церква і православна церква в Україні (1917-1930-ті роки) / Володимир Пащенко, Алла Киридон. – Полтава: [АСМІ], 2004. – 335 с.
535. Пащенко В.О., Нагорна Т.В. Правда і домисли про «істинно православних» / Володимир О. Пащенко, Тамара В. Нагорна // Исторична наука: проблеми розвитку. Матеріали міжнародної наукової конференції (17-18 травня 2002 р.). – Луганськ: СНУ, 2002. – С.153-156.
536. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. / Володимир Олександрович Пащенко. – К.: [Б.в.], 1993. – 188 с.
537. Пащенко В.О. Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні / Володимир Олександрович Пащенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – №1. – С.51-58.
538. Пащенко В.О. «Ніч минула, а день наблизився...»: держава і православ'я в Україні: 20-і роки / Володимир Олександрович Пащенко. – К.: [Б.в.], 1994. – 169 с.

539. Пащенко В.О. Обновленський рух 20-х років в його українському варіанті / Володимир Олександрович Пащенко // Тези повідомлень III круглого столу «Історія релігій в Україні». – Львів, 1993.
540. Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30-х років / Володимир Олександрович Пащенко. – К.: [Б.в.], 1994. – 249 с.
541. Пащенко В.О. Трагедія Руської Православної Церкви крізь долю її єпископів / Володимир Олександрович Пащенко // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 2002. – Вип. XV. – С. 98-104.
542. Петров С.Г. Документы делопроизводства Политбюро ЦК РКП(б) как источник по истории русской церкви (1921-1925) / Станислав Геннадиевич Петров. – М.: РОССПЭН, 2004. – 408 с.
543. Петров С.Г. Новые данные об обновленческом Поместном соборе 1923 г. / Станислав Геннадиевич Петров // Русская церковь. XX век. – Сэнтендре, 2001. – Кн.1. – С.259-283.
544. Петров С.Г. Обновленцы петроградской епархии в период ликвидации ее автокефалии / Станислав Геннадиевич Петров // Общественное сознание населения России по отечественным нарративным источникам XVI-XX вв. – Новосибирск, 2006. – Вып.25. – С.243-261.
545. Петров С.Г. Обновленческий поместный собор 1923 г.: механизмы подготовки и проведения / Станислав Геннадиевич Петров // Сибирь на перекрестье мировых религий. – Новосибирск, 2002. – С.30-32.
546. Петров С.Г. Освобождение Патриарха Тихона из-под ареста: источниковедческое изучение «покаянных» документов / Станислав Геннадиевич Петров // Русская церковь. XX век. – Сэнтендре, 2001. – Кн.1. – С.213-237.
547. Платонов Н.Ф. Православная церковь в 1917-1935 гг. / Н.Ф. Платонов // Ежегодник Музея истории религии и атеизма. – Т.V. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С.206-271.
548. Подкур Р. Інформаційна мережа ВЧК-ГПУ в Україні в 20-х роках

- XX ст. / Роман Подкур // Політичні репресії на Поділлі в XX ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.). – Вінниця: «Велес», 2002. – С.44-45.
549. Покровский Н.Н. Документы по истории церкви: (Информационные сводки ГПУ 1922 г.) / Николай Николаевич Покровский // Исторические записки (Москва). – 1999. – №2 – С.319-337.
550. Покровский Н.Н. Документы Политбюро и Лубянки о борьбе с Церковью в 1922-1923 гг. / Николай Николаевич Покровский // Ученые записки / Рос. православ. ун-т ап. Иоанна Богослова. – М., 1995. – Вып. 1. – С.125-174.
551. Покровский Н.Н. Политбюро и Церковь, 1922-1923 / Николай Николаевич Покровский // Новый мир (Москва). – 1994. – №8. – С.186-213.
552. Польский М. Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей / Михаил Польский. – Jordanville, N.-Y.: Издательство Свято-Троицкого монастыря, 1948. – 194, [2] с.
553. Польский М. Новые мученики российские. Сведения о мучениках и исповедниках Русской Церкви, биографические данные о епископах и документы о внутрицерковной борьбе после 1927 года. Собрание материалов / Михаил Польский. У 2-х т. – Джорданвилль: Издательство Свято-Троицкого монастыря, 1949-1957. – Т.1. – Jordanville, N.-Y.: Типография преп. Иова Почаевского, 1949. – 286 с.; Т.2. – Jordanville, N.-Y.: Типография преп. Иова Почаевского, 1957. – 322 с.
554. Польский М. Положение церкви в советской России: очерк бежавшего из России священника / Михаил Польский. – Иерусалим: Б.и., 1931. – 122 с.
555. Поспеловский Д.В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие / Дмитрий Владимирович Поспеловский. –

- М.: Библейско-богословский институт Св. Апостола Андрея, 1996. – 408 с.
556. Пospelовский Д.В. Русская православная церковь в XX веке / Дмитрий Владимирович Пospelовский. – М.: «Республика», 1995. – 511 с.
557. Путинцев Ф.М. Политическая роль и тактика сект / Федор Максимович Путинцев. – М.: Гаиз, «Полиграфкнига», 1935. – 476+4 с.
558. Путинцев Ф.М. Сектантство и антирелигиозная пропаганда / Федор Максимович Путинцев. – М.: «Безбожник», «Крестьянская газета», 1928. – 52 с.
559. Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Лев Никитович Пушкарев. – М.: «Наука», 1975. – 281 с.
560. Реабілітовані історією. Науково-документальна серія книг. Донецька область. – Книга 6. – К.-Донецьк: Вид-во «Основа», 2009. – 592 с.
561. Реабілітовані історією. Науково-документальна серія книг. Київська область. – Книга 2. – К.: Вид-во «Основа», 2007. – 1040 с.
562. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність: Науково-популярний довідник з історії та сучасності релігійних організацій на Миколаївщині / НАН України; Українська академія історичних наук; Миколаївська обласна держ. адміністрація; Миколаївська філія Національного ун-ту «Києво-Могилянська Академія»; Миколаївський центр політичних досліджень / І.Ф. Курас (керівник редкол.). – Миколаїв: Видавництво МФ НаУКМА, 2001. – 248 с.: іл.
563. Речинский С. Церковь во времена испытаний / С. Речинский // Вестник пресс-службы УПЦ. – 2003. – 1 декабря (№27).
564. Рожицын В.С. Тихоновцы, обновленцы и контрреволюция /

- Валентин Сергеевич Рожицын. – М.-Л.: Госиздат, 1926. – 30 с.
565. Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920-і роки / Н. Рубльова // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – №1/2 (6/7). – С.228-243.
566. Русское православие: вехи истории / науч. ред. А.И. Клибанов. – М.: Политиздат, 1989. – 719, [1] с.
567. Савельев С.Н. Бог и комиссары / Сергей Николаевич Савельев // Социологические исследования (Москва). – 1991. – № 2. – С.34-45.
568. Савельев С.Н. Протоколы антирелигиозных мудрецов / Сергей Николаевич Савельев // Религия и свободомыслие в культурно-историческом процессе. – СПб., 1991. – С.143-154.
569. Свитич А.К. Православная Церковь в Польше и ее автокефалия / А.К. Свитич // Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917-1950 гг. Сборник. – М.: Крутицкое патриаршее подворье; Общ-во любителей церковной истории, 1997. – С.87-293.
570. Сергей (Ларин), епископ. Обновленческий раскол: В 2 т. / Сергей (Ларин) – Астрахань, 1953-1959 (машинопись).
571. Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы / Василий Иванович Силантьев. – Х.: ХГПУ, 1998. – 232 с.
572. Соловьев И. Краткая история т.н. «обновленческого раскола» в Православной Российской Церкви в свете новых опубликованных исторических документов / Илья Соловьев // «Обновленческий» раскол (материалы для церковно-исторической и канонической характеристики). – М.: Общество любителей церковной истории; Изд-во Крутицкого подворья, 2002. – С.3-64.
573. Сотник О. Репресії проти церкви на Сумщині (1918-1988 рр.) / Олександр Сотник: Випуск 1. – Суми: Собор, 2005. – 116 с.
574. Стародуб А.В. Документы из архива митрополита Иосифа Кречетовича как источник для изучения истории обновленческого

- движения в Украине и Белоруссии / А.В. Стародуб // Материалы международной конференции. – Режим доступа: www.hist.bsu.by/konference/starodub.htm
575. Степанов И.И. О «Живой Церкви» / И.И. Степанов. – М.: «Московский рабочий», 1922. – 39+1 с.
576. Стратонов И.А. Русская церковная смута / И.А. Стратонов. – Берлин: Парабола, 1932. – 204 с. / переизд.: Из истории христианской церкви на Родине и за рубежом в XX столетии. – М.: Общество любителей церковной истории; Изд-во Крутицкого подворья, 1995. – С.29-172.
577. Стрижев А. Сергей Нилус. Тайные маршруты / А. Стрижев. – М.: Алгоритм, 2007. – С.335.
578. Сухоплюев И.К. Новый этап в церковном движении / Иван К. Сухоплюев // Знамя коммунизма (Харьков). – 1922. – №9-10. – С.71-77.
579. Сухоплюев И.К. Раскол в церкви в России и на Украине / Иван К. Сухоплюев // Путь к коммунизму (Харьков). – 1922. – №8-9. – С.189-200.
580. Сухоплюев И.К. Украинское автокефальное движение / Иван К. Сухоплюев // Партийный работник (Харьков). – 1922. – №10. – С.20-26.
581. Сухоплюев И.К. Церковное контрреволюционное движение на Украине / Иван К. Сухоплюев // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Харьков, 1922. – С.259-278
582. Сухоплюев И.К. Церковный раскол // Агитпропаганда (Харьков). – 1922. – №6 (июнь). – С.67-81.
583. Терещенко Р. Викорінюючи служителів культу... / Р. Терещенко // Відроджена пам'ять. Книга нарисів. – Дн.: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці і виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією», 1999. – С.376-382.

584. Титлинов Б.В. Новая Церковь / Борис Васильевич Титлинов. – Петроград-М.: Тип. арт. Л.Я. Ганзбург, 1923. – 85 с.
585. Титлинов Б.В. Смысл обновленческого движения в истории / Борис Васильевич Титлинов. – Самара: Тип. «Политграфпрома» им. т. Мяги, 1926. – 6 с.
586. Титлинов Б.В. Церковь во время революции / Борис Васильевич Титлинов. – Петроград: «Былое», 1924. – 192+4 с.
587. Тригуб А.П. Крымская епархия в 1922 г. / Александр Петрович Тригуб // Наукові дослідження в контексті історичних проблем. – У 2 т. – Т.2: Етнокультурні відносини, політика, право та економіка. – Миколаїв-Одеса: «ТОВ Від», 2003. – С.9-18.
588. Тригуб О.П. «Українське обновленство» у другій половині 20-х років ХХ ст. (сторінки історії БОПУПАЦ) / Олександр Петрович Тригуб // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали конференції. Новітня історія України. – Луганськ: Вид-во СНУ імені В. Даля, 2002. – С.60-64.
589. Тригуб О.П. Документи фондів КП(б)У як джерело до історії РПЦ 20-х рр. ХХ ст. / Олександр Петрович Тригуб // «Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії». Матеріали П'ятої Міжнародної наукової конференції (24-25 травня 2007 р.). – К.: НКПШЗ, «Фенікс», 2008. – С.30-34.
590. Тригуб О.П. Житомирський єпископ Аверкій (Кедров) та розкол РПЦ (20-30-і рр. ХХ ст.) / Олександр Петрович Тригуб // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск XXVI. – Херсон, Вид-во ХДУ, 2007. – С.238-244.
591. Тригуб О.П. Радянська преса як джерело до історії РПЦ в Україні 20-х років ХХ ст. / Олександр Петрович Тригуб // «Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії». Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції (18–19 травня 2006 р.). – К.: «Фенікс», 2007. – С.59-61.

592. Тригуб О. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922-1939 рр.) / Олександр Петрович Тригуб. – Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. – 312 с.
593. Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-1939 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією: Монографія / Олександр Петрович Тригуб. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. – 300 с.
594. Тригуб О.П. Роль радянських органів в організації та проведенні розколу РПЦ у 1922-1925 рр. (на матеріалах Півдня України) / Олександр Петрович Тригуб // Релігія і церква в історії України: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. – Полтава: АСМІ, 2006. – С.435-444.
595. Тригуб О.П. Українська соборно-єпископська церква у релігійному житті Північного Лівобережжя 20-30-х років ХХ ст. / Олександр Петрович Тригуб // Література та культура Полісся. Вип. 38: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. – Ніжин: Вид-во НДУ імені М. Гоголя, 2007. – С.171-179.
596. Тригуб О.П. Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20-30-і рр. ХХ ст.) / Олександр Петрович Тригуб // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск ІХ. – Херсон, 2002. – С.91-96.
597. Трифонов И.Я. Раскол в Русской Православной Церкви (1922-1925 гг.) / И.Я. Трифонов // Вопросы истории. – 1972. – №5. – С.64-77.
598. Троицкий С.В. Что такое Живая Церковь / С.В. Троицкий. – Варшава: Синодальная типография, 1927. – 82 с. / переизд.: «Обновленческий» раскол (материалы для церковно-исторической и канонической характеристики). – М.: Общество любителей церковной истории; Изд-во Крутицкого подворья, 2002. – С.65-127.
599. Тубанов С. Церковь на службе врагов народа / Семен Иванович

- Тубанов. – Свердловск: Свердловгиз, 1940. – 100 с.
600. Февр Л. Бои за историю / Люсьен Февр: Пер. А.А. Бобовича и др.; Ст. А.Я. Гуревича. – М.: Наука, 1991. – 629 с.
601. Феодосий (Процюк), епископ. Обособленческие движения в православной церкви на Украине (1917-1943) / Феодосий (Процюк), митрополит: В 3 ч. – М., 1978 (машинопись) / переизд.: – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2004. – 639 с.
602. Фролов К. История Церкви в кривом зеркале канадского религиоведа / К. Фролов // Москва. – 1997. – №4. – С.194-196.
603. Харьковские катакомбы. Отец Павел Володин – Режим доступа: <http://www.geocities.com/galaktion2002/harkov/stu/Pavel2.html>
604. Харьковские катакомбы. Схиархимандрит Антоний (Жеретиенко) – Режим доступа: <http://www.geocities.com/galaktion2002/harkov/Antony2/anj.html>
605. Цыпин В. История Русской Православной Церкви, 1917-1990: Учеб. для православ. духов. семинарий / Владислав Александрович Цыпин. – М.: Изд. дом «Хроника», 1994. – 253 с., ил.
606. Цыпин В. История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды (1700-2005) / Владислав Александрович Цыпин; Учеб. ком. при Священном Синоде Рус. Правосл. Церкви и др. – М.: Изд. Срет. монастыря, 2006. – 2-е изд., перераб. – 815 с., табл.
607. Цыпин В. Русская церковь (1917-1925) / Протоиерей В. Цыпин. – [М.]: Изд. Сретен. монастыря, 1996. – 336 с.
608. Цыпин В. Русская церковь (1925-1938) / Протоиерей В. Цыпин. – [М.]: Изд. Сретен. монастыря, 1999. – 430 с.
609. Ченцов В. Реабилитация церковников / В. Ченцов // Прапор Юності. – 1994. – 11-17 червня. – С.11.
610. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В.В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.
611. Черная книга («Штурм небес»)… Сборник докум. данных,

- характеризующих борьбу сов. ком. власти против всякой религии, против всех исповеданий и церквей / Сост. А.А. Валентинов; Вводная ст. П. Струве. – Лондон: 1925. – 294 с.
612. Чикин И. Кто такие тихоновцы и обновленцы, и за кем идти? / И. Чикин. – [Брянск]: Губсовет союза безбожников СССР, 1926. – 16 с.
613. Шейнман М.М. Обновленческое течение в русской православной церкви после Октября / М.М. Шейнман // Вопросы научного атеизма. Вып.2. Модернизация религии в современных условиях. – М.: Изд-во «Мысль», 1966. – С.41-64.
614. Шепель Ф. Мученики за веру / Ф. Шепель // Украина-Центр (Кіровоград). – 1997. – 18 июля. – С.9.
615. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті – 50-ті роки ХХ ст. / Микола Миколайович Шитюк. – К.: «Тетра», 2000. – 534 с.
616. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола русской православной церкви / Александр Александрович Шишкин. – Казань: Изд. Казан. ун-та, 1970. – 367 с.
617. Шкаровский М.В. Иосифлянское движение в 1927–1940 гг. / Михаил Витальевич Шкаровский // История православия в России: люди, факты, источники. – Спб., 1995. – С.124-151.
618. Шкаровский М.В. Иосифлянское движение и оппозиция в СССР (1927–1943) / Михаил Витальевич Шкаровский // Минувшее. – М.; Спб., 1994. – №15. – С.446-463.
619. Шкаровский М.В. Иосифлянство: течение в русской Православной Церкви / Михаил Витальевич Шкаровский. – СПб.: Мемориал, 1999. – 397,[2] с.
620. Шкаровский М.В. Обновленческое движение в Русской Православной Церкви ХХ века / Михаил Витальевич Шкаровский. – СПб.: Нестор, 1999. – 100 с.

621. Шкаровский М.В. Обновленческое движение в Русской Православной Церкви XX века / Михаил Витальевич Шкаровский // Ученые записки / Рос. правосл. ун-т ап. Иоанна Богослова. – М., 2000. – Вып.6: Церковная история XX века и обновленческая смута. – С.5-50.
622. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: (Гос.-церков. отношения в СССР в 1939-1964 гг.) / Михаил Витальевич Шкаровский. – М.: О-во любителей церков. истории, 1999. – 400 с.
623. Шугаєва Л. Релігійні утворення істинно-православної церкви й істинно-православних християн як форма протистояння тоталітаризму / Л. Шугаєва // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 15. – К., 2006. – С.428.
624. Шумило В. Схиархимандрит Лаврентий и его время. Очерк церковной истории Черниговщины (1868-1950 гг.) / В. Шумило. – Чернигов: Русское Православное Издательство «Вера и Жизнь», 2001. – 68 с.
625. Шумило С. Старець Аліпій та його стояння за істинне православ'я (1881-1943 рр.) / С. Шумило // Всеукраїнська газета «Сіверщина» – Режим доступу: <http://siver.com.ua/publ/4-1-0-84>
626. Ющенко В. Помісна церква – ідея не проти когось, це ідея, як зібрати до купи українців / Віктор Ющенко // Український південь. – 2006. – №50.
627. Anderson P. People, Church and State in Modern Russian / Paul B. Anderson. – New York: Macmillan, 1944. – VII+240 p.
628. Andreyev I.M., Rose S. Russia's Catacomb Saints: Lives of the New Martyrs / Ivan Mikhailovich Andreev, S. Rose. – Platina, CA: Saint Herman of Alaska Brotherhood Press, 1982. – 648 p., ill.
629. Vociurkiw B. The Autocephalous Church in Ukraine: The Formative

- Stage (1917-1921) / Bogdan R. Bociurkiw // *The Ukrainian Quarterly*. – Winter, 1960. – T.XVI. – P.211-223.
630. Bociurkiw B. The Closing of Churches in the Soviet Ukraine, 1919-1939 / Bogdan R. Bociurkiw // *Nationalitätenpolitik Moskaus*. – 1961. – №1/5-6. – P.13-21.
631. Bociurkiw B. The Renovationist Church in the Soviet Ukraine, 1922-1939 / Bogdan R. Bociurkiw // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U.S.* – Vol.IX. – №1-2. – N.-Y., 1961. – P.41-74.
632. Bociurkiw B. The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929-1936 / Bogdan R. Bociurkiw // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1987. – Vol.12. №1(Summer). – P.3-21.
633. Bociurkiw B. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church and the Ukrainian Autocephalous Church / Bogdan R. Bociurkiw // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1979/1980. – Vol. III/IV. – P.92-111.
634. Bociurkiw B.R. Ukrainian Churches under Soviet Rule: Two case studies / Bogdan R. Bociurkiw. – Cambridge, Massachusetts: Ukrainian studies fund Harvard University, 1984. – 60 p.
635. Buss G. The Bear's Hug: Religious Belief and the Soviet State, 1917-86 / Gerald Buss. – London: Hodder and Stoughton, 1987. – 223 p.
636. Casey R.P. Religion in Russia / Robert Pierce Casey. – New York, London: Harper & Bros., [1946]. – VIII+198 p.
637. Conquest R., ed. Religion in the U.S.S.R / Robert Conquest. – New York: Frederick A. Praeger, 1968. – 135 p.
638. Curtiss J.S. The Russian Church and the Soviet state, 1917-1950 / John Shelton Curtiss. – Gloucester, Mass., P. Smith, 1965 [reprint of Boston: Little Brown, 1953]. – X+386 p.
639. Davis N. A Long Walk to Church. A Contemporary History of Russian Orthodoxy / Nathaniel Davis. – Boulder, Colorado: Westview Press, 1995. – XXIII+381 p.
640. Fletcher W. The Russian Orthodox Church Underground, 1917-1970 /

- William C. Fletcher. – Oxford: University Press, 1971. – X+314 p.
641. Freeze G. Counter-reformation in Russian Orthodoxy: Popular Response to Religious Innovation, 1922-1925 / G. Freeze // *Slavic Review*. Volume 54. Number 2 (Summer). – 1995. – P.305-339.
642. Hecker J. Religion under the Soviets / Julius Friedrich Hecker. – N.-Y.: Vanguard Press, 1927. – XVII+207 p.
643. Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945 / Friedrich Heyer. – Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Müller, 1953. – 259 s.
644. Heyer F. Kirchengeschichte der Ukraine im 20. Jahrhundert: An der Epochenwende des ersten Weltkrieges bis zu den Anfängen. In einem unabhängigen ukrainischen Staat / Friedrich Heyer. – Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2003. – 556 s.
645. Luukkanen A. The religious policy of the Stalinist state: A case study: The Central Standing Commission on religious questions, 1929-1938 / Arto Luukkanen. – Helsinki: SHS, 1997. – 214 p.
646. Luukkanen A. The Rise and Fall of Trotsky in Soviet Religious Policy / Arto Luukkanen // *Journal of Trotsky Studies*. – №4. – 1996. – P.31-45.
647. Luzhnytskyi H. Persecution and destruction of the Ukrainian Church by the Russian Bolsheviks / Hryhor Luzhnytskyi. – New York: Ukrainian Congress Committee of America, 1960. – 64 p.
648. Luzhnytskyj G. The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church / Gryhor Luzhnytskyj // *The Ukrainian Review*. – London, 1988. – Vol. 1. – P.47-58.
649. Meerson M. The Renovationist Schism in the Russian Orthodox Church / M. Meerson // *Canadian-American Slavic Studies* 26. – 1992. – № 1-3. – P.293-314.
650. Pipes R. Russia under the Bolshevik Regime / Richard Pipes. – N.-Y.: Vintage book, 1994. – XVIII+587 p.
651. Pospelovsky D.V. The Russian Church under the Soviet Regime. 1917-

- 1982 / Dimitry Pospelovsky. – Crestwood (N.Y.): St. Vladimir's Seminary Press, 1984. – Vol. 1-2. – Vol.1. – 248 p.; – Vol.2. – 534 p.
652. Roslof E. Red Priests: renovationism, Russian Orthodoxy, and revolution, 1905-1946 / Edward E. Roslof. – Bloomington, In.: Indiana University Press, 2002. – XVIII+259 p.
653. Roslof E. The Heresy of «Bolshevik» Christianity... Orthodox Rejection of Religious Reform during NEP / Edward E. Roslof // Slavic Review. – Volume 55. Number 3. – 1996. – P.614-635.
654. Shubin D. A History of Russian Christianity. Volume IV: The Orthodox Church, 1894 to 1990 / Daniel H. Shubin. – N.-Y.: Algora Publishing, 2006. – 196 p.
655. Spinka M. Christianity confronts communism / Matthew Spinka. – New York, London: Harper & brothers, 1936. – XII+221 p.
656. Spinka M. The church and the Russian revolution / Matthew Spinka. – New York: The Macmillan Company, 1927. – XII+330 p.
657. Spinka M. The church in Soviet Russia / Matthew Spinka. – New York: Oxford University Press, 1956. – 179 p.
658. Timasheff N.S. Religion in Soviet Russia: 1917-1942 / Nicholas Sergeyeveitch Timasheff. – N.-Y., Sheed&Ward, 1942. – 171 p.
659. Weise C. Kirchengeschichte der Ukraine im 20. Jahrhundert: addenda et corrigenda 1 / Christiane Weise. – L'viv: 2003. – 85 s.

5. Дисертації та автореферати

660. Алленов А.Н. Власть и церковь в русской провинции в 1917-1927 гг. (на материалах Тамбовской губернии) / Андрей Николаевич Алленов: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Тамбов, 2004. – 336 л.
661. Бакшеева Е.Б. Политика Советского государства по отношению к Русской Православной церкви на Дальнем Востоке России (октябрь 1922-июнь 1941 гг.) / Елена Борисовна Бакшеева: Дис. ... канд. ист.

- наук: 07.00.02. – Хабаровск, 2004. – 205 л.
662. Балягузова О.Ю. Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр. (на матеріалах Півдня України) / Ольга Юріївна Балягузова: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
663. Балягузова О.Ю. Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр. (на матеріалах Півдня України) / Ольга Юріївна Балягузова: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський держ. ун-т ім. В.О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2005. – 217 арк.
664. Беглов А.Л. Церковное подполье 1920-1940-х годов в СССР в контексте государственно-церковных отношений / Алексей Львович Беглов: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 2004. – 249 л.
665. Белоглазов Р.М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-і роки (за матеріалами Кримської АСРР) / Роман Миколайович Белоглазов: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2002. – 19 с.
666. Білан Г.І. Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. ХХ ст. / Ганна Іванівна Білан: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
667. Білан Г.І. Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. ХХ ст. / Ганна Іванівна Білан: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2005. – 275 арк.
668. Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. ХХ ст. / Тетяна Григорівна Бобко: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
669. Бобко Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. ХХ ст. / Тетяна Григорівна Бобко: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2005. –

232 арк.

670. Бойко О.В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20-30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах Півдня України) / Олег Вікторович Бойко: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Дн., 2007. – 19 с.
671. Бойко О.В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20-30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах Півдня України) / Олег Вікторович Бойко: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Дн., 2007. – 258 арк.
672. Галамай О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. / Олена Миколаївна Галамай: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
673. Галамай О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. / Олена Миколаївна Галамай: дис... кан. іст. наук: 07.00.01 / Вінницький державний педагогічний ун-т. – Вінниця, 2006. – 238 арк.
674. Грідіна І.М.. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945рр.: людський вимір / Ірина Миколаївна Грідіна: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т – Донецьк, 2001. – 224 арк.
675. Дунаев В.Н. Социально-политическая ориентация и действия православных церковников в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции и первые годы советской власти. 1917-1922 гг. (на материалах Воронежской, Курской и Тамбовской губерний) / Владимир Николаевич Дунаев: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Воронеж, 1972. – 26 с.
676. Жилюк С.І. Ідейні засади православного оновлення та практична

- діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви / Сергій Іванович Жилюк: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 09.00.11 / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2005. – 31 с.
677. Жилюк С.І. Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви / Сергій Іванович Жилюк: Дис... д-ра іст. наук: 09.00.11 / Рівненський держ. гуманітарний ун-т. – Рівне, 2005. – 405 арк.
678. Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921-1929 роках / Борис Володимирович Змерзлий: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 18 с.
679. Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921-1929 роках / Борис Володимирович Змерзлий: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімф., 2000. – 227 арк.
680. Зорина Н.А. Становление государственно-церковных отношений на Урале (1917-1925 гг.) / Надежда Анатольевна Зорина: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 2003. – 206 л.
681. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / Олександр Миколайович Ігнатуша: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2006. – 39 с.
682. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / Олександр Миколайович Ігнатуша: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 520 арк.: табл.
683. Катунин Ю.А. Православная церковь и государство: проблема взаимоотношений в 1917-1939 гг. (на материалах Крыма) / Юрий

- Андреевич Катунин: Автореф. дис... д. ист. наук: 07.00.02 / Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова. – М., 2004. – 44 с.
684. Катунин Ю.А. Православная церковь и государство: проблема взаимоотношений в 1917-1939 гг. (на материалах Крыма) / Юрий Андреевич Катунин: Дис... д. ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. – Симферополь, 2003. – 508 л.
685. Кашеваров А.Н. Советское государство и Русская Православная Церковь в 1917-1922 гг. / Анатолий Николаевич Кашеваров: Автореф. дис.... д. ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история / Сев.-Зап. акад. гос. службы. – СПб., 1998. – 42 с.
686. Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917-1930-ті роки) / Алла Миколаївна Киридон: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 531 арк.
687. Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917-1930-ті роки) / Алла Миколаївна Киридон: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 34 с.
688. Крепицина Е.В. Государственная политика в сфере религии на территории Кузбасса в 1920-1929 гг. / Елена Викторовна Крепицина: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02: Отечественная история. – Кемерово, 2006. – 197 л.
689. Кривова Н.А. Власть и Русская православная церковь в 1922-1925 гг: (Политика ЦК РКП(б) по отношению к религии и церкви и ее осуществление органами ГПУ-ОГПУ) / Наталья Александровна Кривова: Автореф. дис.... д. ист. н.: 07.00.02 / Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. – М., 1998. – 60 с.
690. Мазырин А.В. Внутренние конфликты в Русской Православной Церкви второй половины 1920-х – 1930-х годов (в свете позиции

- высших иерархов) / Александр Владимирович Мазырин: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 2005. – 334 л.
691. Макаров Ю.Н. Советская государственная религиозная политика и органы ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД СССР (окт. 1917-го – конец 1930-х годов) / Юрий Николаевич Макаров: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра ист. наук : специальность 07.00.02: Отечеств. история; С.-Петербур. гос. ун-т. – Санкт-Петербург, 2007. – 48 с.
692. Мезенцев Р.В. Православная Церковь на Алтае в 1917-1940 гг. / Роман Викторович Мезенцев: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Горно-Алтайск, 2003. – 209 л.
693. Одинцов М.И. Государственно-церковные отношения в России (на материалах отечественной истории XX века) / Михаил Иванович Одинцов: Автореф.: д-ра ист. наук: 07.00.02. – М., 1996. – 57 с.
694. Останина О.В. Обновленчество и реформаторство в русской православной церкви в начале XX века / Ольга Викторовна Останина: Автореф... канд. филос. наук: 09.00.06; Ленинградский государственный университет. – Л., 1991. – 17 с.
695. Пащенко В.О. Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні. 20-30-і роки XX століття / Володимир Олександрович Пащенко: Автореф. дис... док. іст. наук у формі наукової доповіді: 07.00.02 / Київський ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1993. – 80 с.
696. Подмарицын А.Г. Взаимоотношения Русской Православной Церкви и государственных органов в Самарском регионе (1917-1941 гг.) / Алексей Геннадьевич Подмарицын: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Самара, 2005. – 252 л.
697. Сердюкова Н.В. Государственная политика Советского государства в области религии в 1920-е гг. (на материалах Северного Кавказа) / Наталья Владимировна Сердюкова: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 2006. – 172 л.

698. Силантьєв В.І. Влада і православна церква в Україні (1917-1930 рр.) / Василь Іванович Силантьєв: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т імені В.Н. Каразіна. – Х., 2005. – 38 с.
699. Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. / Еліна Петрівна Слободянюк: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 162 арк. + додат.
700. Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. / Еліна Петрівна Слободянюк: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 20 с.
701. Снигирева Э.А. Политическая переориентация русского православия в первое десятилетие Советской власти (1917-1927) / Эльза Алексеевна Снигирева: автореферат дис.... к.и.н: 07.00.02: История СССР. – Ленинград, 1974. – 19 с.
702. Фесенко А.М. Православна церква в політиці радянської влади 20-х років ХХ ст.: на матеріалах Донеччини / Андрій Миколайович Фесенко: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2007. – 19 с.
703. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону) / Олег Дмитрович Форостюк: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2001. – 199 арк.
704. Хрусталеv М.Ю. Русская Православная Церковь в центре и на периферии в 1918-1930-х годах (на материалах Новгородской епархии) / Михаил Юрьевич Хрусталеv: Дис.... канд. ист. наук: 07.00.02. – Архангельск, 2004. – 272 л.
705. Шишкин А.А. «Обновленческий» раскол русской православной

- церкви / Александр Александрович Шишкин: Автореф... д-ра ист. наук. – Саратов, 1973. – 44 с.
706. Шкурин А.В. Антирелигиозная комиссия при ЦК РКП(б)-ВКП(б) и ее деятельность по реализации политики Политбюро по отношению к Русской Православной Церкви в 1922-1929 гг. / Александр Владимирович Шкурин: Дис. ... канд. ист. наук: 09.00.13. – М., 2005. – 224 л.
707. Юшин Е.А. Англо-американская буржуазная историография взаимоотношений Советского государства и Русской православной церкви в 1917-1923 гг. / Евгений Анатольевич Юшин: Дис.... к.и.н.: 07.00.09: историография и источниковедение. – М., 1988. – 234 л.
708. Bociurkiw B. Soviet Church Policy in the Ukraine, 1919-1939 / Bogdan R. Bociurkiw: The University of Chicago. D.Ph. Disert. Department of Political science. – Chicago, Illinois, 1961. – XIII+589 p.
709. Majeska G.P. The Living Church Movement in Soviet Russia / George P. Majeska: The Indiana University. Master's thesis. Department of History. – Indianapolis, Indiana University, 1964. – 103 p.
710. Roslof E. The Renovatianist Movement in the Russian Orthodox Church, 1922-1946 / Edward E. Roslof: University of North Carolina at Chapel Hill. Ph. D., diss., Department of History. – Chapel Hill, North Carolina, 1994. – X+326 p.

6. Довідкові видання

711. Губонин М.Е. Общий алфавитный список православных епископов и раскольнических иерархов 1917-1946 гг. / М.Е. Губонин // Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и Всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917-1943. Сборник в двух частях. Сост.

- М.Е. Губонин. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский Институт, 1994. – С.957-998.
712. Дамаскин (Цедрик) // Православный Свято-Тихоновский гуманитарный Университет. База данных: Новомученики и Исповедники Русской Православной Церкви XX века.– Режим доступа: www.pstbi.ccas.ru
713. Мануил (Лемешевский). Каталог русских архиереев-обновленцев / Мануил (Лемешевский) // «Обновленческий» раскол (Материалы для церковно-исторической и канонической характеристики). – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2002. – С.607-981.
714. Православный календарь на 1926 год / Священный Синод Украинской Православной Церкви. – Харьков, 1926. – 64 с.
715. Православный календарь на 1927 год / Изд. Священного Синода Украинской Православной Церкви. – Харьков, 1927. – 114 с.
716. Православный календарь на 1928 год / Изд. Священного Синода Украинской Православной Церкви. – Харьков, 1928. – 102 с.
717. Старчеус Афанасий Моисеевич // Православный Свято-Тихоновский гуманитарный Университет. База данных: Новомученики и Исповедники Русской Православной Церкви XX века. – Режим доступа: www.pstbi.ccas.ru
718. Хронология важнейших событий из истории Православной Церкви в России и на Украине, в особенности – последних лет // Православный календарь на 1927 год / Изд. Священного Синода Украинской Православной Церкви. – Харьков, 1927. – С.90.

Український обновленський єпископат у 1937-1941 рр.¹

ПІБ	сан та місце служби	зміст обвинувачення	покарання
Алексій (Баженов)	митрополит Сімферопольський і Кримський	участь у КРО та к/р. агітація	ВМП, 1938 р.
Амвросій (Нагорський)	архієпископ Миколаївський	к/р. агітація	10 років ВТТ, 28.09.1937 р.
Андрій (Одинцов)	митрополит на покої, проживав на Дніпропетровщині	участь у КРО та к/р. агітація	арешт – 24.06.1938, визнання на 7 років, 07.08.1941 р.
Володимир (Злобін)	архієпископ Дніпропетровський	участь у КРО та к/р. агітація	арешт – весна 1938 р., подальша доля невідома
Володимир (Ковін)	архієпископ Чернігівський	доля невідома	
Іоаким (Пухальський)	архієпископ Сталінський	доля невідома	
Іоанн (Славгородський)	архієпископ Харківський	участь у КРО та к/р. агітація	ВМП, 15.04.1938 р.
Йосиф (Михальчук)	архієпископ Первомайський	участь у КРО	заарештований в кінці 1937 р., справа відсутня, доля невідома
Кирило (Квашенко (Квашня))	архієпископ Кіровоградський	участь у КРО та к/р. агітація	ВМП, 19.10.1937 р.
Костянтин (Спаський)	архієпископ Одеський і Херсонський	к/р. діяльність	10 років ВТТ, 20.09.1937 р.
Мелетій (Фомін)	архієпископ Бердичівський	невідомо	ВМП, 16.05.1938 р.
Михайло (Митрофанов)	архієпископ Запорізький	доля невідома	
Олександр (Чекановський)	митрополит Київський і вся України	участь у КРО та к/р. агітація	ВМП, 10.12.1937 р.
Павло (Ципріянович)	архієпископ Черкаський	доля невідома	
Пимен (Пегов)	митрополит, на покої в м. Куп'янськ	участь у КРО та к/р. агітація	ВМП, 14.12.1937 р.
Рафаїл (Прозоровський)	архієпископ Маріупольський	невідомо	заарештований 19.09.1937 р., ВМП.

¹ Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією: Монографія. – Миколаїв: ЧДУ імені П. Могили, 2009. – С.120-121.

**Громади Соборно-єпископської церкви на території України
(1925-1930 рр.)¹**

Округа	Кількість громад					
	1925	1926	1927	1928	1929	1930
Артемівська	-	20	14	14	23	в.в.
Бердичівська	-	-	3	3	в.в.	в.в.
Вінницька	36	17	18	19	17	в.в.
Глухівська	в.в.*	-	1	1	-	в.в.
Дніпропетровська	-	30	30	31	49	-
Запорізька	-	-	5	5	-	-
Кам'янець-Под.	3	3	16	16	14	18
Кременчуцька	1	2	2	2	3	в.в.
Криворізька	-	-	1	2	в.в.	в.в.
Куп'янська	в.в.	-	2	2	-	в.в.
Лубенська	136	104	104	82	113	82
Луганська	-	в.в.	24	25	56	в.в.
Могилівська	16	34	31	30	29	27
Полтавська	9	13	12	19	24	в.в.
Прилуцька	32	12	14	18	в.в.	30
Проскурівська	-	8	18	18	в.в.	8
Роменська	28	23	30	29	в.в.	в.в.
Сталінська	-	-	5	-	-	в.в.

¹ Складена автором за: 1925 – ЦДАВО України, ф.5, оп.2, спр.935, арк.138-зв.; спр.2110, арк.148-зв.; ДАПО, ф.Р-2034, оп.1, спр.32, арк.15; ф.П-4, оп.1, спр.44, арк.10-зв.; ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2181, арк.82; ДАВО, ф.Р-196, оп.1, спр.815, арк.1-зв.; ДАХМО, ф.Р-337, оп.1, спр.844, арк.7-зв.; 1926 – ЦДАВО України, ф.5, оп.2, спр.948, арк.15; спр.2097, арк.204; спр.2170, арк.55; ДАДО, ф.П-8, оп.1, спр.327, арк.25; ДАДНО, ф.П-7, оп.1, спр.483, арк.97; ДАВО, ф.Р-489, оп.1, спр.907, арк.61; 1927 – ЦДАВО України, ф.5, оп.3, спр.1064, арк.4-9; спр.161, арк.34-зв.; 1928 – ЦДАВО України, ф.5, оп.3, спр.116, арк.114-119; 1929 – ЦДАВО України, ф.5, оп.3, спр.1602, арк.78; спр.1647, арк.2-55; спр.1650, арк.58-зв.; ДАВО, ф.П-29, оп.1, спр.529, арк.68; Р-196, оп.1, спр.2920, арк.86; Р-687сч, оп.4, спр.10, арк.135-136; 1930 – ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.3184, арк.37, 39, 43; ДАВО, ф.Р-2827, оп.3, спр.21, арк.9; ДАПО, ф.Р-2126, оп.1, спр.871, арк.77; спр.864, арк.62; ДАСО, ф.Р-3131, оп.3, спр.183, арк.134-136-зв. Загальний підсумок підрахований автором за наявними даними. – О.Т.

Сумська	в.в.	-	11	11	в.в.	1
Тульчинська	-	-	1	1	в.в.	-
Уманська	-	-	1	1	в.в.	в.в.
Харківська	в.в.	-	15	12	-	в.в.
Шепетівська	-	-	40	40	в.в.	в.в.
РАЗОМ	261	166	398	382	328	166

*в.в. – відомості відсутні. – *О.Т.*

Примітка: Необхідно відразу застерегти, що зазначена в таблиці кількість громад є досить умовною і може відрізнятись від реальних показників до 20-25 відсотків, що пояснюється особливостями статистичного обліку органами НКВС (див. детальніше розділ 5.3). Прикладом, для порівняння, можуть служити дані НКВС і Прокуратури за 1928 р., які вказують різні цифри загальної кількості громад СЄЦ в Україні: 381 і 418 відповідно¹.

¹ ЦДАВО України, ф.5, оп.3, спр.116, арк.114-119; ДАСО, ф.Р-1752, оп.1а, спр.44, арк.26.

**Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій по
губерніям та округам УСРР
на 1 вересня 1924 р.**

п/ п	Губернія	ОКРУГА	РПЦ – обновленці	РПЦ – тихоновці	УАПЦ	БОПУПАЦ
1	Київська	м. Київ	9	100	8	-
		Київська	10	182	108	-
		Малинська	-	103	13	-
		Шевченківська	40	183	100	-
		Білоцерківська	1	171	92	-
		Уманська	3	210	73	-
		Черкаська	58	62	48	-
		Бердичівська	30	43	47	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			151	1064	489	-
2	Харківська	м. Харків	25	2	1	-
		Охтирська	33	64	4	-
		Ізюмська	55	49	-	-
		Сумська	све	не	па	-
		Харківська	86	90	4	-
		Куп'янська	49	38	-	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			258	436	11	-
3	Одеська	м. Одеса	11	17	1	-
		Одеська	28	87	16	-
		Зінов'ївська	41	81	1	-
		Миколаївська	70	3	5	-
		Першотравенська	100	58	-	-
		Херсонська	93	63	1	-
		Балтська	151	1	4	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			494	310	28	-
4	Подільська	Вінницька	32	150	77	24
		Кам'янець-Поділ.	-	246	36	-
		Гайсинська	2	162	46	-
		Тулчинська	-	198	19	-
		Проскурівська	4	102	17	3
		Могилів-Подільська	4	205	18	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			42	1069	213	27
5	Катерино славська	Бердянська	71	37	-	-
		Мелітопольська	89	67	-	-
		Криворізька	24	86	-	-
по іншим округам відомості не поступали						
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			184	190		-

6	Донецька	Бахмутська	17	122	2	-
		Шахтинська	11	18	1	-
		Луганська	2	31	1	-
		Маріупольська	-	5	-	-
		Таганрозька	19	23	-	-
		Сталінська	6	16	-	-
		Старобільська	-	8	-	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			55	223	4	-
7	Волинська	м. Житомир	7	3	1	-
		Житомирська	28	166	10	-
		Коростенська	3	75	10	-
		Шепетівська	27	93	6	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			65	337	27	-
8	Полтавська	м. Полтава	1	11	2	-
		Полтавська	-	191	11	-
		Кременчукська	-	136	5	-
		Роменська	-	80	2	-
		Красноградська	3	110	14	-
		Золотоношська	-	139	4	-
		Лубенська	1	167	18	-
Прилуцька	-	101	14	-		
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			5	935	70	-
9	Чернігівська	м. Чернігів	2	7	1	-
		Чернігівська	-	130	-	-
		Ніжинська	-	148	22	-
		Новгород-Сіверська	-	178	17	-
		Сновська	-	125	7	-
		Конотопська	-	89	7	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			2	677	54	-

Державний архів Чернігівської області, ф.Р-17, оп.1, спр.112, арк.461.
Машинопис. Копія.

**Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій по
губерніям та округам УСРР
на 1 січня 1925 р.**

№ п / п	Губернія	Округа	РПЦ – оновленці	РПЦ – тихоновці	УАПЦ	БОПУПАЦ
1	Київська	м. Київ	9	100	8	-
		Київська	10	182	94	-
		Малинська	-	103	13	-
		Шевченківська	28	180	94	-
		Білоцерківська	1	171	92	-
		Уманська	3	206	-	-
		Черкаська	48	62	48	-
		Бердичівська	26	43	47	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			125	1047	468	-
2	Харківська	м. Харків	25	2	1	-
		Охтирська	33	64	4	-
		Ізюмська	55	49	-	-
		Сумська	відомості	не	поступали	-
		Харківська	86	90	4	-
		Куп'янська	49	38	-	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			248	243	9	-
3	Одеська	м. Одеса	11	17	1	-
		Одеська	28	87	16	-
		Зінов'ївська	41	81	1	-
		Миколаївська	70	3	3	-
		Першотравенська	100	58	-	-
		Херсонська	93	63	1	-
		Балтська	151	1	4	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			494	310	26	-
4	Подільська	Вінницька	78	120	79	26
		Кам'янець-	34	227	36	11
		Подільський	47	119	48	-
		Гайсинська	29	172	21	5
		Тулчинська	49	142	17	7
		Проскурівська	52	153	18	-
		Могилів-Подільська				
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			289	933	219	49

5	Катеринославська	м. Катеринослав	5	16	5	-
		Катеринославська		105	12	-
		Запорізька	35	46	2	-
		Бердянська	52	54	-	-
		Мелітопольська		132	-	-
		Криворізька	6	89	4	-
		Павлоградський	25	80	-	-
		Олександрійська	25	88	11	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			148	608	34	-
6	Донецька	Артемівська	17	122	2	-
		Шахтинська	11	118	1	-
		Луганська	12	131	1	-
		Маріупольська	-	129	-	-
		Таганрозька	29	129	-	-
		Сталінська	16	116	-	-
		Старобільська	-	218	-	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			85	957	4	-
7	Волинська	м. Житомир	9	3	1	-
		Житомирська	14	220	12	-
		Коростенська	27	103	7	-
		Шепетівська	51	334	8	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			101	660	28	-
8	Полтавська	м. Полтава	1	11	2	-
		Полтавська	-	200	24	-
		Кременчукська	-	144	9	-
		Роменська	-	92	12	-
		Красноградська	3	114	21	-
		Золотоношська	-	138	8	-
		Лубенська	1	218	32	-
		Прилуцька	-	101	19	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			5	1018	127	-
9	Чернігівська	м. Чернігів	2	7	1	-
		Чернігівська	-	130	-	-
		Ніжинська	-	148	22	-
		Новгород-Сіверська	-	178	17	-
		Сновська	-	125	7	-
		Конотопська	-	89	27	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			2	677	74	-

Державний архів Вінницької області, ф.Р-197, оп.3, спр.3, арк.157.
Машинопис. Копія.

**Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій по
губерніям та округам УСРР
на 1 липня 1925 р.**

№ п / п	Губернія	Округа	РПЦ – обновленці	РПЦ – тихоновці	УАПЦ	БОПУПАЦ	ДХЦ
1	Київська	м. Київ	18	62	11	-	2
		Київська	7	238	108	-	7
		Шевченківська	15	196	92	-	-
		Білоцерківська	44	134	44	-	42
		Уманська	3	220	79	-	-
		Черкаська	41	103	39	-	-
		Бердичівська	119	52	51	-	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			247	1005	424	-	51
2	Харківська	м. Харків	28	2	1	-	-
		Охтирська	44	90	4	-	-
		Ізюмська	50	56	-	-	-
		Сумська	8	137	1	-	-
		Харківська	77	115	5	-	-
		Куп'янська	51	36	-	-	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			258	436	11	-	-
3	Одеська	м. Одеса	12	17	2	-	-
		Одеська	34	102	4	-	-
		Зінов'ївська	40	80	-	-	-
		Миколаївська	60	39	4	-	-
		Першотравенська	69	65	-	-	-
		Херсонська	93	37	1	-	-
Балтська	155	17	5	-	-		
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			463	357	16	-	-
4	Подільська	Вінницька	30	201	93	18	-
		Кам'янець-Подільський	162	31	33	3	-
		Гайсинська	37	109	42	-	-
		Тульчинська	2	184	10	-	-
		Проскурівська	42	197	32	8	-
		Могилів-Подільська	158	29	27	16	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			431	751	237	45	-
5	Катеринославська	Катеринославська	-	106	15	-	-
		м. Катеринослав	4	11	2	-	-
		Мелітопольська	9	117	3	-	-
		Бердянська	71	11	-	-	-
		Криворізька	21	90	5	-	-
		Павлоградська	24	115	3	-	-
		Запорізька	35	46	2	-	-
Александрійська	27	84	11	-	-		

РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			191	580	41	-	-
6	Донецька	Артемівська	28	162	3	-	-
		Луганська	12	131	1	-	-
		Маріупольська	29	172	-	-	-
		Сталінська	16	116	-	-	-
		Старобільська	-	218	-	-	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			85	799	4	-	-
7	Волинська	м. Житомир	9	3	1	-	-
		Житомирська	4	268	15	-	-
		Коростенська	122	3	8	-	-
		Шепетівська	51	334	8	-	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			186	608	32	-	-
8	Полтавська	м. Полтава	1	11	2	-	-
		Полтавська	-	200	24	-	-
		Кременчукська	-	144	9	-	-
		Роменська	-	92	12	-	-
		Красноградська	3	114	21	-	-
		Золотоношська	-	138	8	-	-
		Лубенська	1	218	32	-	-
Прилуцька	-	101	19	-	-		
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			5	1018	127	-	-
9	Чернігівська	м. Чернігів	2	7	1	-	-
		Чернігівська	-	130	-	-	-
		Ніжинська	-	148	22	-	-
		Новгород-Сіверська	-	178	17	-	-
		Сновська	-	125	7	-	-
		Конотопська	-	89	27	-	-
РАЗОМ ПО ГУБЕРНІЇ			2	677	74	-	-

Центральний державний архів громадських об'єднань України,
ф.1, оп.20, спр.2007, арк.63.
Машинопис. Копія.

**Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій та
їх членів по округам УСРР
на 1 січня 1926 р.**

ОКРУГА	Кіль- кість	РПЦ	УАПСЦ	УАПЦ	СЄЦ	ДХЦ
АРТЕМІВСЬКА	громад	91	18	2		
	членів	104740	22508	1700		
ВІННИЦЬКА	громад	68	22	32	17	
	членів	24797	8537	11006	7052	
ЖИТОМИРСЬКА	громад	255	4	24		
	членів	107796	2029	11170		
ЗАПОРІЗЬКА	громад	60	29	1		
	членів	91103	43820	122		
ЗІНОВ'ЄВСЬКА	громад	105	35	5		
	членів	99642	37728	1813		
ІЗЮМСЬКА	громад	30	26			
	членів	15776	11216			
КАТЕРИНОСЛАВСЬКА	громад	124	5	17		
	членів	117914	492	9156		
КОРОСТЕНСЬКА	громад	3	114	8		
	членів	835	53423	3499		
КОНОТОПСЬКА	громад	90	73	32		
	членів	54253	46825	21371		
КРИВОРІЗЬКА	громад	95	21	5		
	членів	90415	14007	4511		
КРЕМЕНЧУЦЬКА	громад	192	15	9		
	членів	153134	4961	7555		
КУП'ЯНСЬКА	громад	35	50			
	членів	20087	60313			
КАМ'ЯНЕЦЬКА	громад	41	181	36	3	
	членів	1978	18320	2071	314	
ЛУБЕНСЬКА	громад	128		78	26	
	членів	116842		60416	20328	
ЛУГАНСЬКА	громад	79	21			
	членів	44310	15701			
МАРИУПОЛЬСЬКА	громад	51	11	1		
	членів	27634	10612	141		
МЕЛІТОПОЛЬСЬКА	громад	119	47			
	членів	91555	30453			
МОГИЛІВСЬКА	громад	29	159	27	16	
	членів	11597	96734	17104	9483	
МИКОЛАЇВСЬКА	громад	38	60	4		
	членів	29450	70642	2980		
НІЖИНСЬКА	громад	121		24		

	членів	121272		19906		
Новгород-Сіверська (Глухівська)	громад	164	6	15		
	членів	163214	4349	13422		
ОДЕСЬКА	громад	98	21	5		
	членів	58784	14013	2213		
ПАВЛОГРАДСЬКА	громад	115	24	3		
	членів	103565	23127	893		
ПЕРШОТРАВЕНСЬКА	громад	33	150	4		
	членів	28965	130313	1581		
ПОЛТАВСЬКА	громад	291	8	36	13	
	членів	197128	254	18362	7413	
ПРИЛУЦЬКА	громад	93		19	12	
	членів	91774		20414	12807	
РОМЕНСЬКА	громад	159	1	11	23	
	членів	139964	1100	7635	21349	
ПРОСКУРІВСЬКА	громад	180	37	28	8	
	членів	немає відомостей				
СТАРОБІЛЬСЬКА	громад	98	59	2		
	членів	67931	51547	3770		
СУМСЬКА	громад	155	12	1		
	членів	202410	16857	50		
СТАЛІНСЬКА	громад	39	14			
	членів	34952	9610			
ТУЛЬЧИНСЬКА	громад	44		18		
	членів	11232		7614		
УМАНСЬКА	громад	74	3	44		
	членів	45484	1923	26666		
ХАРКІВСЬКА	громад	185	134	10		
	членів	162226	97340	4134		
ХЕРСОНСЬКА	громад	139	26	1		
	членів	107896	22077	147		
БІЛОЦЕРКІВСЬКА	громад	134	44	44		42
	членів	119503	51111	8307		3123
БЕРДИЧІВСЬКА	громад	52	119	51		
	членів	31724	69560	31954		
КИЇВСЬКА	громад	300	25	119		7
	членів	273396	29666	98111		1204
ЧЕРКАСЬКА	громад	103	41	39		
	членів	94645	41826	40476		
ЧЕРНІГІВСЬКА	громад	137	2	1		
	членів	123551	794	1018		
ШЕПЕТІВСЬКА	громад	334	51	8		
	членів	105125	18814	2180		
ВСЬОГО	громад	4731	1668	764	118	51
	членів	3538599	1326020	463468	78746	4327

**Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій та
їх членів по округам УСРР
на 1 травня 1927 р.**

ОКРУГА	Кількість	РПЦ	УАПСЦ	УАПЦ	СЄЦ	ДХЦ
АРТЕМІВСЬКА	громад	73	19	3	14	-
	членів	78229	19152	1708	10247	-
БІЛОЦЕРКІВСЬКА	громад	176	172	91	-	9
	членів	122476	20420	70763	-	3913
БЕРДИЧІВСЬКА	громад	171	95	56	3	-
	членів	91460	52938	29122	1237	-
ВІННИЦЬКА	громад	206	51	94	18	-
	членів	122572	32418	46978	12159	-
ВОЛИНСЬКА	громад	168	7	15	-	1
	членів	101515	1204	8425	-	307
ГЛУХІВСЬКА	громад	125	12	12	1	1
	членів	122376	9902	9280	689	404
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА	громад	171	18	15	30	2
	членів	171213	15582	7597	21605	598
ЗАПОРІЗЬКА	громад	51	16	2	5	-
	членів	82266	22001	2834	4640	-
ЗІНОВ'ЄВСЬКА	громад	104	12	4	-	3
	членів	121205	16742	2564	-	1129
ІЗЮМСЬКА	громад	58	45	-	-	-
	членів	73889	53492	-	-	-
КРИВОРІЗЬКА	громад	77	15	14	1	-
	членів	84089	14044	13702	634	-
КОРОСТЕНСЬКА	громад	135	14	12	-	-
	членів	86995	12847	4276	-	-
КИЇВСЬКА	громад	251	23	83	-	14
	членів	227079	7115	64612	-	9231
КОНОТОПСЬКА	громад	197	9	37	-	5
	членів	162536	3818	29830	-	1433
КАМ'ЯНЕЦЬКА	громад	72	83	33	16	2
	членів	46926	49398	14179	11399	653
КУП'ЯНСЬКА	громад	38	48	-	2	-
	членів	45720	69557	-	5510	-
КРЕМЕНЧУЦЬКА	громад	195	15	14	2	-
	членів	200011	6176	11930	1292	-
ЛУБЕНСЬКА	громад	78	-	68	72	-
	членів	72856	-	60849	55991	-
ЛУГАНСЬКА	громад	54	28	-	24	-
	членів	32642	14352	-	14658	-
МАРІУПОЛЬСЬКА	громад	53	42	-	-	-
	членів	45272	39563	-	-	-
МОГИЛІВСЬКА	громад	53	113	28	31	-

	членів	30991	91451	17923	19145	-
МИКОЛАЇВСЬКА	громад	48	54	2	-	-
	членів	45278	55907	1999	-	-
МЕЛІТОПОЛЬ-СЬКА	громад	145	37	-	-	-
	членів	127755	23241	-	-	-
НІЖИНСЬКА	громад	127	1	36	-	9
	членів	110501	3000	11565	-	1313
ОДЕСЬКА	громад	92	8	3	-	-
	членів	27359	1675	939	-	-
ПОЛТАВСЬКА	громад	248	12	26	12	-
	членів	261239	13790	21393	5627	-
ПЕРШОТРАВЕНСЬКА	громад	45	138	3	-	5
	членів	41292	130034	1475	-	4947
ПРИЛУЦЬКА	громад	143	1	16	14	1
	членів	120099	346	13286	10912	849
ПРОСКУРІВСЬКА	громад	126	72	34	18	3
	членів	54301	24105	9057	930	515
РОМЕНСЬКА	громад	102	4	19	30	-
	членів	103753	2825	17592	29915	-
СТАЛІНСЬКА	громад	66	18	-	5	-
	членів	60839	12624	-	4284	-
СУМСЬКА	громад	125	18	1	11	-
	членів	23883	920	106	553	-
СТАРОБІЛЬСЬКА	громад	97	59	-	-	-
	членів	79219	52918	-	-	-
ТУЛЬЧИНСЬКА	громад	52	148	38	1	-
	членів	45481	114736	20359	1355	-
УМАНСЬКА	громад	226	54	122	1	-
	членів	155823	38472	84586	476	-
ХАРКІВСЬКА	громад	167	114	6	15	-
	членів	212462	115569	6865	18552	-
ХЕРСОНСЬКА	громад	146	12	1	-	-
	членів	124772	2055	165	-	-
ЧЕРНІГІВСЬКА	громад	166	25	5	-	-
	членів	160734	18929	2445	-	-
ШЕВЧЕНКІВСЬКА	громад	262	52	106	-	2
	членів	238927	27498	81686	-	772
ШЕПЕТІВСЬКА	громад	104	216	35	40	3
	членів	55399	96546	14257	14703	2603
АМСРР	громад	106	85	2	-	-
	членів	82431	59442	1542	-	-
ВСЬОГО	громад	5119	1965	1036	366	60
	членів	4254305	1362164	685891	254583	40519

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – ф.5, оп.3, спр.1064, арк.4-9. Машинопис.

**Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій та
їх членів по округам УСРР
на 1 січня 1928 р.**

ОКРУГА	Кількість	РПЦ	УАПСЦ	УАПЦ	СЄЦ	ДХЦ
АРТЕМІВСЬКА	громад	72	20	3	14	-
	членів	77899	19650	1708	10247	-
БІЛОЦЕРКІВСЬКА	громад	183	31	102	-	10
	членів	128172	20428	77452	-	4018
БЕРДИЧІВСЬКА	громад	171	95	56	3	-
	членів	87938	53075	29006	1237	-
ВІННИЦЬКА	громад	210	51	98	19	-
	членів	123192	32518	47892	12107	-
ВОЛИНСЬКА	громад	170	7	15	-	1
	членів	101610	3616	8440	-	307
ГЛУХІВСЬКА	громад	165	17	15	1	1
	членів	159261	13655	11421	659	404
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА	громад	170	18	15	31	2
	членів	170529	14770	7105	22164	598
ЗАПОРІЗЬКА	громад	51	16	2	5	
	членів	83249	22368	2834	5270	
ЗІНОВ'ЄВСЬКА	громад	129	33	6		-
	членів	123338	34161	3183		-
ІЗЮМСЬКА	громад	58	44	-	-	-
	членів	73557	52085	-	-	-
КРИВОРІЗЬКА	громад	76	20	6	2	-
	членів	85895	20363	5078	1331	-
КОРОСТЕНСЬКА	громад	136	14	12	-	-
	членів	86552	12949	4276	-	
КИЇВСЬКА	громад	322	25	117	-	14
	членів	276365	8244	85255	-	9871
КОНОТОПСЬКА	громад	197	7	38	-	5
	членів	160227	3701	30017	-	1433
КАМ'ЯНЕЦЬКА	громад	72	83	33	16	2
	членів	49002	49517	14179	11299	683
КУП'ЯНСЬКА	громад	37	48	-	2	-
	членів	46168	64539	-	3510	-
КРЕМЕНЧУЦЬКА	громад	196	18	14	2	-
	членів	198349	7493	12128	1292	-
ЛУБЕНСЬКА	громад	70	-	69	82	-
	членів	66560	-	55292	70390	-
ЛУГАНСЬКА	громад	55	27	-	25	-
	членів	32724	13767	-	15141	-
МАРІУПОЛЬСЬКА	громад	53	42	-	-	-
	членів	44719	39543	-	-	-
МОГИЛІВСЬКА	громад	52	113	29	30	-

	членів	30635	90691	18408	18861	-
МИКОЛАЇВСЬКА	громад	50	52	2	-	-
	членів	45480	56249	1999	-	-
МЕЛІТОПОЛЬСЬКА	громад	147	37	-	-	-
	членів	129446	23241	-	-	-
НІЖИНСЬКА	громад	125	1	36	-	10
	членів	109765	3000	37718	-	11565
ОДЕСЬКА	громад	92	8	3	-	-
	членів	27495	1675	939	-	-
ПОЛТАВСЬКА	громад	266	14	29	19	-
	членів	279408	14462	22541	15064	-
ПЕРШОТРАВЕНСЬКА	громад	49	136	3	-	5
	членів	27608	131728	1475	-	4947
ПРИЛУЦЬКА	громад	142	2	16	18	-
	членів	103557	532	10680	15597	-
ПРОСКУРІВСЬКА	громад	134	72	34	18	3
	членів	54589	23492	9057	930	515
РОМЕНСЬКА	громад	101	4	20	29	-
	членів	101994	625	17770	28354	-
СТАЛІНСЬКА	громад	71	18	-	-	-
	членів	64965	12624	-	-	-
СУМСЬКА	громад	135	18	1	11	-
	членів	24513	930	106	553	-
СТАРОБІЛЬСЬКА	громад	96	58	-	-	-
	членів	74492	50432	-	-	-
ТУЛЬЧИНСЬКА	громад	53	150	38	1	-
	членів	45487	115255	20402	1355	-
УМАНСЬКА	громад	233	55	125	1	-
	членів	155773	38775	84587	476	-
ХАРКІВСЬКА	громад	190	117	6	12	-
	членів	241050	121601	6964	13364	-
ХЕРСОНСЬКА	громад	144	12	1	-	-
	членів	122239	6787	165	-	-
ЧЕРНІГІВСЬКА	громад	166	25	5	-	-
	членів	146012	18899	2445	-	-
ШЕВЧЕНКІВСЬКА	громад	261	52	106	-	2
	членів	235633	37687	82689	-	773
ШЕПЕТІВСЬКА	громад	106	217	35	40	3
	членів	55860	98021	14289	15711	2603
АМСРР	громад	106	85	2	-	-
	членів	81883	60656	1542	-	-

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – ф.5, оп.3, спр.116, арк.114-119. Машинопис.